

Міністерство освіти і науки України
Ministry of education and science of Ukraine
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ISSN 2307-7778 (Print)

**Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія**

Випуск 2

**Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University
Series: History**

Issue 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / головний редактор Іван Зуляк. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2025. Вип. 2. 262 с.

Збірник розрахований на здобувачів вищої освіти (першого-третього рівнів), викладачів історії, науковців, докторантів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Зуляк І. С. – д.іст.н., проф. (Україна)

Відповідальний редактор: Кліш А.Б. – д.іст.н., проф. (Україна)

Редакційна колегія:

Елла Бистрицька – д.іст.н., проф. (Україна); **Вацлав Вежбенец** – д.іст.н., проф. (Польща); **Іван Куций** – д.іст.н., проф. (Україна); **Олег Малярчук** – д.іст.н., проф. (Україна); **Микола Москалюк** – д.іст.н., проф. (Україна); **Ірина Скакальська** – д.іст.н., проф. (Україна); **Володимир Старка** – д.іст.н., проф. (Україна).

Збірник індексується в міжнародних базах даних: Google Scholar

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2057 від 13.06.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-02770

Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, info@tnpu.edu.ua, тел. (0352) 43-58-80)

Фахова реєстрація (категорія «Б»): Наказ МОН України № 220 від 21.02.2024 (додаток 4). Спеціальність: В9 – Історія та археологія

Періодичність: 2 рази на рік

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Засновник: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Адреса редакції: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027

Видається за рішенням вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 5 від 28.11.2025)

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2025
© Автори статей, 2025

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History /chief editor Ivan Zulyak. Odesa: “Helvetika” Publishing House. 2025. Issue 2. 262 p.

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily share the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Ivan Zulyak – PhD hab. (History), Professor

Executive editor: Andriy Klish – PhD (History), Professor

Editorial Board:

Ella Bystrytska – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Wacław Wieźbenec** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Ivan Kutsyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Oleg Malyrchuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Mykola Moskaliuk** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Iryna Skakalska** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Starka** – PhD (History), Professor (Ukraine).

The collection is indexed in the international databases: Google Scholar

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2057 as of 13.06.2024. Media ID: R30-02770

Media entity: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (46027, Ternopil, 2 Maxyma Kryvonosa str., info@tnpu.edu.ua, phone:(0352) 43-58-80)

Professional registration (category «B»): Decree of MES No 220 dated 21.02.2024 (Annex 4). Specialty: B9 – History and archeology

Periodicity: 2 times a year

Languages : Ukrainian, English, Polish, German, French, Bulgarian, Romanian.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history>

Founder: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Office address: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Maxym Kryvonos Str., 2, Ternopil, 46027

Issued by the decision of the Academic Council of
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
(Protocol No. 5 of 28.11.2025)

ЗМІСТ

ЗМІСТ

Bohdan BARAN, Volodymyr KITSAK

COIN FINDS FROM THE MID-14TH CENTURY IN AN ARCHAEOLOGICAL CONTEXT:
THE PROBLEM OF TRADE ROUTES IN UKRAINE.....8

Владислав БЕРКОВСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО АПАРАТУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920–1921 РОКИ):
НА ПРИКЛАДІ МІСТА СЛАВУТИ.....17

Vadym BESPEKA

INFORMATION CONFRONTATION: THE EVOLUTION
OF U.S. COGNITIVE STRATEGIES AFTER THE COLD WAR (1991–2014).....26

Надія БЛІК

ІСТОРІЯ ТЕРНОПОЛЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ
В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦІ ЛЮБОМИРИ БОЙЦУН..... 32

Роман БОНЧУК

ПСИХОСЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА КОЛЬОРУ.....40

Алла БОРТНІКОВА

ПОЧАТКОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОСТІ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ
В РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (IX–XI СТ.)..... 49

Степан ВАСИЛИШИН

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ
В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1919–1920 РР.)..... 54

Олександр ВІТЮК

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ БІЖЕНЦІВ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ МІГРАЦІЙНОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ (2002–2004 РР.).....64

Олександр ВОЛОЩУК, Ярослав ШУЛЬ

ПОВОЄННА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ І ПРОБЛЕМА КОРДОНІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....70

Ганна ДОБРОВОЛЬСЬКА

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЦЯ І РОЛІ ПРОФСПЛОК У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН
В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ..... 85

Іван ЗУЛЯК, Ярослав БОГДАН

УМОВИ Й ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ
ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....94

Тарас КЛИШ, Володимир КІЦАК

ПРИЧИНИ РОЗСЕЛЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ У ПІВДЕННИХ,
ЦЕНТРАЛЬНИХ, СХІДНИХ ТА ПІВНІЧНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР УПРОДОВЖ 1944–1945 РР.....108

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

ОБЛОГОВЕ МИСТЕЦТВО У ВІЙСЬКОВІЙ СПРАВІ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV–XVI СТ.).....118

Павло КОРІНЕНКО, Назарій САВИЦЬКИЙ

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ІЗ ПОЛЬЩІ В УРСР У 1944–1945 РР.
(НА ПРИКЛАДІ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ АГАФІЇ КРУЛЬКО ТА АНТОНА КРІЛЯ).....131

Тетяна ЛАВРІН

ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СХОДУ В ПРАЦЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО..... 140

Анастасія МАРКІВ

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
(НА ПРИКЛАДІ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ХРАМІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА).....146

Марія МИГАЛЕВИЧ ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТИТА РЕВАКОВИЧА НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТУВАННЯ З ОЛЕКСАНДРОМ БАРВІНСЬКИМ (1885–1914 РР.).....	159
Юрій МИХАЛЬСЬКИЙ, Василь КЛОК, Олександра КЕНДУС ПОЛЬСЬКО – УГОРСЬКІ ВЗАЄМИНИ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1900–1918 РР.....	167
Ярослав МОХУН, Володимир КІЦАК СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО.....	175
Володимир ОКАРИНСЬКИЙ АЛЬТЕРНАТИВНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНТСЬКІЙ СУБКУЛЬТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ (ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТЕРНОПОЛЯ).....	184
Андрій ПІШТА ВИБОРИ 1989 Р. ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР НА КИЇВЩИНІ.....	196
Оксана ПОТІХА, Наталія ГАБРУСЄВА, Тамара ЧОП ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДІТЕЙ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: РОЛЬ МЕДІА, ПРАВОЗАХИСНИКІВ ТА ДЕРЖАВИ.....	207
Андрій РОМАНЧУК ЛИСТУВАННЯ ТИТА РЕВАКОВИЧА З ОЛЕКСАНДРОМ БАРВІНСЬКИМ (1885–1895 РР.).....	218
Назарій САВИЦЬКИЙ ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: СТРАТЕГІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	225
Ірина ФЕДОРІВ, Ігор ТАНАВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКА СПІВПРАЦЯ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА РОЛЬ ДІАСПОРИ (1991–2021 РР.).....	232
Мирослава ФІЛПОВИЧ, Олександр ШИМОНАСЬ ЕВОЛЮЦІЯ ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТЕРЕОТИПІВ ВІД ХІХ СТ. ДО СЬОГОДЕННЯ.....	241
Валерій ЯНУСЬ, Володимир КІЦАК ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАЛІВ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ Х–ХІІІ СТ. (НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ).....	250

CONTENTS

Bohdan BARAN, Volodymyr KITSAK COIN FINDS FROM THE MID-14TH CENTURY IN AN ARCHAEOLOGICAL CONTEXT: THE PROBLEM OF TRADE ROUTES IN UKRAINE.....	8
Vladyslav BERKOVSKI THE FORMATION OF THE URBAN ADMINISTRATIVE APPARATUS OF SOVIET POWER (1920–1921): A CASE STUDY OF SLAVUTA.....	17
Vadym BESPEKA INFORMATION CONFRONTATION: THE EVOLUTION OF U.S. COGNITIVE STRATEGIES AFTER THE COLD WAR (1991–2014).....	26
Nadiia BILYK THE HISTORY OF TERNOPIL IN THE INTERWAR PERIOD AS RECEIVED BY THE UKRAINIAN RESEARCHER LUBOMYRA BOYTSUN.....	32
Roman BONCHUK PSYCHOSEMANTICS AND PRAGMATICS OF COLOR.....	40
Alla BORTNIKOVA THE INITIAL FORMS OF STATEHOOD IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE EARLY MIDDLE AGES (9TH – 11TH CENTURIES).....	49
Stepan VASYLYSHYN REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK OF MATERIAL SUPPORT FOR EDUCATIONAL WORKERS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1919–1920).....	54
Oleksandr VITIUK ENSURING THE RIGHTS OF REFUGEES BY STATE MIGRATION SERVICE AGENCIES IN UKRAINE (2002–2004).....	64
Oleksandr VOLOSHCHUK, Yaroslav SHUL POST-WAR SECURITY SYSTEM AND THE PROBLEM OF BORDERS OF THE SECOND RZECZPOSPOLITA.....	70
Hanna DOBROVOLSKA TRANSFORMATION OF THE PLACE AND ROLE OF TRADE UNIONS IN THE SYSTEM OF POLITICAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF THE INDEPENDENCE OF UKRAINE.....	85
Ivan ZULYAK, Yaroslav BOGDAN CONDITIONS AND FEATURES OF DEFINING BORDER TERRITORIES OF THE SECOND RZECZPOSPOLITA.....	94
Taras KLYSH, Volodymyr KITSAK REASONS FOR THE RESETTLEMENT OF UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO THE SOUTHERN, CENTRAL, EASTERN, AND NORTHERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR DURING 1944–1945.....	108
Serhii KOZLOVSKYI SIEGE ART IN THE MILITARY AFFAIRS OF THE CRIMEAN KHANATE (15TH–16TH CENTURIES).....	118
Pavlo KORINENKO, Nazariy SAVYTSKYI DEPORTATION OF UKRAINIAN PEASANTS FROM POLAND TO THE USSR IN 1944–1945 (ON THE EXAMPLE OF THE PEASANT FAMILY OF AGAFIA KRULKO AND ANTON KRILY).....	131
Tatyana LAVRIN RELATIONS OF UKRAINE WITH EASTERN COUNTRIES IN THE WORKS OF AGATANGEL KRYMSKY.....	140

Anastasia MARKIV PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE SECOND RZECZPOSPOLITA: A CASE STUDY OF ROMAN CATHOLIC CHURCHES OF THE VOLYN VOIVODESHIP.....	146
Mariia MYHALEVYCH EVOLUTION OF POLITICAL VIEWS OF TITA REVAKOBYCH ON THE MATERIAL OF CORRESPONDENCE WITH OLEKSANDR BARVINSKY (1885–1914).....	159
Yuriy MYKHALSKYI, Vasyl KLOK, Oleksandra KENDUS POLISH-HUNGARY RELATIONS IN THE AUSTRO-HUNGARY EMPIRE 1900–1918.....	167
Yaroslav MOKHUN, Volodymyr KITSAK CREATION OF THE ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN STATE BY PAVLO SKOROPADSKY.....	175
Volodymyr OKARYNSKYI ALTERNATIVE SOCIO-CULTURAL TRENDS IN THE UKRAINIAN INTELLECTUAL SUBCULTURE OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON MEMOIR SOURCES FROM TERNOPIL).....	184
Andriy PISHTA ELECTIONS OF 1989 TO THE SUPREME RADA OF THE USSR IN THE KYIV REGION.....	196
Oksana POTIKHA, Nataliia GABRUSIEVA, Tamara CHOP DOCUMENTATION OF CRIMES AGAINST CHILDREN AT THE INITIAL STAGE OF THE FULL-SCALE WAR IN UKRAINE: THE ROLE OF MEDIA, HUMAN RIGHTS DEFENDERS AND THE STATE.....	207
Andriy ROMANCHUK CORRESPONDENCE BETWEEN TYT REVAKOBYCH AND OLEKSANDR BARVINSKYI (1885–1895).....	218
Nazariy SAVYTSKYI LAND REFORM IN UKRAINE: STRATEGIC GUIDELINES, INTERNATIONAL STANDARDS, AND IMPLEMENTATION CHALLENGES.....	225
Iryna FEDORIV, Ihor TANAVSKY FORMATION OF THE UKRAINIAN-TURKISH CULTURAL FIELD IN 1991–2021: REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK AND THE ROLE OF THE DIASPORA.....	232
Myroslava FILIPOVYCH, Oleksandr SHYMONAEV THE EVOLUTION OF CZECH-UKRAINIAN STEREOTYPES FROM THE XIX CENTURY TO THE PRESENT.....	241
Valerii YANUS, Volodymyr KITSAK FORTIFICATION FEATURES OF THE RAMPARTS OF TEREBOVLIA CASTLE IN THE 10TH–13TH CENTURIES (BASED ON ARCHAEOLOGICAL RESEARCH).....	250

UDC 902:336.71(477)«134»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.1>

Bohdan BARAN

*Assistant of the Department History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
1a, Gromnitskogo str., Ternopil, Ukraine, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)*

Богдан БАРАН

*асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Громницького, 1а, м. Тернопіль, Україна, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8245-0202>

Volodymyr KITSACK

*PhD in History, Associate Professor of the Department History of Ukraine,
Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
1a, Gromnitskogo str., Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)*

Володимир КИЦАК

*доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Громницького, 1а, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

COIN FINDS FROM THE MID-14TH CENTURY IN AN ARCHAEOLOGICAL CONTEXT: THE PROBLEM OF TRADE ROUTES IN UKRAINE

Abstract. *The article examines numismatic data on trade routes in Ukraine in the mid-14th century. The aim of the study is to reconstruct trade routes in Ukraine in the mid-14th century based on an analysis of numismatic materials, in particular finds of Prague groschen and Golden Horde coins. The methodological basis is based on archaeological source studies, stratigraphic and typological analysis of coin complexes, as well as comparative comparison with written and cartographic sources. The work uses methods of spatial analysis of coin distribution, chronological synchronization of archaeological sites, and interpretation of coins as indicators of economic and trade contacts. The scientific novelty of the study lies in the first attempt to systematically link numismatic finds from the mid-14th century with specific trade routes, in particular with the “Lviv Road” to the Black Sea, as well as in identifying the role of the Golden Horde centers of Pobuzhzhya and Podnistria as key hubs of regional trade. Particular attention is paid to the Torhovytisia treasure, finds at the Balykley, Zelena Lipa, and other sites, which made it possible to clarify the chronological framework of trade communications and their dependence on the political situation in the region. The conclusions state that numismatic materials from the mid-14th century are a reliable source for reconstructing trade routes, as they record the real economic ties between Galicia, Podillya, the Golden Horde centers, and the Black Sea region. The spread of Prague groschen in salt-producing areas and Golden Horde cities indicates the existence of active trade routes associated with the transportation of salt, silver, and other strategic goods. It has been found that in conditions of political instability, plague epidemics, and military conflicts, it was the regional routes through the Southern Bug and Dniester rivers that became particularly important. Control over these routes ensured access to resources and shaped the strategic priorities of both local princes and the Golden Horde. The study confirms the important role of numismatics in the archaeological reconstruction of medieval trade networks.*

Key words: *numismatics, trade routes, 14th century, Ukraine, Prague coins, Golden Horde, Torgovitsa.*

МОНЕТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРШРУТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XIV СТ.)

***Анотація.** У статті розглянуто дані нумізматики про торговельні шляхи на теренах України в середині XIV ст. **Мета дослідження** – реконструювати торговельні шляхи на території України в середині XIV ст. на основі аналізу нумізматичних матеріалів, зокрема знахідок празьких грошів та золотоординських монет. **Методологічна основа** ґрунтується на археологічному джерелознавстві, стратиграфічному та типологічному аналізі монетних комплексів, а також компаративному порівнянні з писемними й картографічними джерелами. У роботі застосовано методи просторового аналізу розповсюдження монет, хронологічної синхронізації археологічних пам'яток та інтерпретації монет як індикаторів економічних і торговельних контактів. **Наукова новизна** дослідження полягає у вперше здійсненій спробі системно пов'язати нумізматичні знахідки середини XIV ст. з конкретними торговельними маршрутами, зокрема зі «Львівською дорогою» до Чорномор'я, а також у виявленні ролі золотоординських центрів Побужжя та Подністер'я як ключових вузлів регіональної торгівлі. Особливу увагу приділено Торговицькому скарбу, знахідкам на городищах Баліклей, Зелена Липа та інших пам'ятках, що дало змогу уточнити хронологічні межі функціонування торговельних комунікацій та їх залежність від політичної ситуації в регіоні. У **висновках** зазначається, що нумізматичні матеріали середини XIV ст. є надійним джерелом для реконструкції торговельних шляхів, оскільки вони фіксують реальні економічні зв'язки між Галичиною, Поділлям, золотоординськими центрами та Чорномор'ям. Поширення празьких грошів у солевидобувних районах та золотоординських містах свідчить про існування активних торговельних маршрутів, пов'язаних із транспортуванням солі, срібла та інших стратегічних товарів. Виявлено, що в умовах політичної нестабільності, епідемії чуми та воєнних конфліктів саме регіональні шляхи через Південний Буг і Дністер набули особливої значущості. Контроль над цими маршрутами забезпечував доступ до ресурсів і формував стратегічні пріоритети як місцевих князів, так і Золотої Орди. Дослідження підтверджує важливу роль нумізматики в археологічній реконструкції середньовічних торговельних мереж.*

***Ключові слова:** нумізматика, торговельні шляхи, XIV століття, Україна, празькі гроші, Золота Орда, Торговиця.*

Many works are devoted to medieval trade routes. They are associated with the emergence and development of cities, cultural, political and economic ties between nations. The 14th century was marked by the struggle for trade routes and the right to control them, for sources of monetary income. After all, the rapid development of feudalism and constant military conflicts required significant funds.

Problem Statement one such route is considered to be the main road connecting Lviv with the cities of the Black Sea coast. The route of this important highway is usually traced mainly from written and cartographic sources of the 15th–17th centuries. Various reconstructions of the main sections of this road have been proposed, due to frequent changes in the military-political and economic situation in the region during the 14th–17th centuries. [1, p. 160–166; 2, p. 32–33; 3, p. 67; 4, p. 58–59, 607–608].

There are assumptions about the existence of a route between Lviv and the cities of Crimea as early as the 13th century. The 'Lviv Road' – the route of Genoese merchants from the Black Sea to the Baltic Sea (towards Flanders to Bruges via Lviv) – is mentioned in the Genoese portolan of 1339. In 1343, an embassy from the Venetian Senate travelled through Lviv to Tana to meet with Khan Janibek.

The main points of reference along the route and its direction across the vast territory during the first half of the 14th century remain unclear. The direction is mostly reconstructed based on documents from the early 15th century: through Kamianets-Podilskyi, then through Podillia and the steppes of the Northern Black Sea region to Crimea and Kafa. The route to the Tatar lands is repeatedly mentioned in documents from the 70s and 80s of the 14th century [4, p. 57–58]. Modern researchers rightly

draw attention to the existence of several such routes through the territory of Podillia [5, p. 238–239]. Many communications there are also recorded in later sources [6].

The purpose of the article numismatic finds can be of considerable assistance in reconstructing ancient routes. These include, first and foremost, a series of Prague groschen from the first half to the middle of the 14th century: Wenceslaus II (1300–1305), John I of Luxembourg (1310–1346) and the first issues of Charles I (1346–1378). Prague groschen, coins of a new design and type, appeared in Bohemia in 1300 and spread throughout many European countries during the 14th century. Such coins – recognised as the ‘currency of Central Europe’ [7, p. 129] – are perhaps the only group of European coins found on the territory of Galicia-Volhynia, where they have been discovered in dwellings, cultural layers and treasures. They also outline the routes of European silver distribution to the east and south-east, where Czech coins became widespread as early as the 15th century. Such finds are recorded in the area of the largest fortress cities of the Galician and Volhynian lands.

Presentation of the main research material there are reports of finds of individual clipped Prague groschen coins from the first half of the 14th century in Podillia, which also indicates a connection with Galicia and Lviv, where finds of clipped Prague groschen coins from the first half of the 14th century are concentrated. [8; 9, p. 619; 10, p. 131]. Silver rings, clipped Prague coins of John I of Luxembourg (2 copies) and a Golden Horde pul with the double-headed eagle of Uzbek (1312–1342) were found in a field near the 14th-century settlement near the village of Polnyi Makariv in the Dunayevetsky district. The discovery of signet rings with images of birds characteristic of the Galician-Volhynian state also indicates a certain connection and chronological correspondence with the monuments of the Galician-Volhynian Rus [11, p. 106]. A copper Golden Horde coin with a double-headed eagle indicates military presence, administrative subordination or connection with the cities of the Golden Horde. Such coins are well known from the cities and settlements of the Golden Horde in the Dniester, Bug, Crimea, Azov and Volga regions. A clipped Prague groschen of Wenceslaus II was found in the vicinity of Bar in the Vinnytsia region [12, p. 81].

The coin finds from the village of Torgovitsa in the Novoarkhangel'sk district of the Kirovograd region deserve special attention. The Torgovitsa treasure of 1894, found on the banks of the Sinyukha River, consisted of 173 coins: Juchid dirhams from Tokta (1290–1312) to Navruz (1360) and six Prague groschen of Wenceslaus II (1300–1305), John I of Luxembourg (1310–1346) and Charles I (1346–1378) [13, p. 200]. The absence of references to the coins of Kildibek (1361–1362) and Abdullah (1361–1369) allows us to date the treasure quite accurately to the late 1350s–1360s. This may also indicate that it contains only the first issues of Charles I's Prague groschen. This is the first and only evidence of the presence of Prague groschen in Central Ukraine in the middle and early second half of the 14th century.

Systematic research in Torgovitsa over the last few decades allows us to identify the site with a significant Golden Horde centre [14; 15]. Although only some of the numismatic finds have been introduced into scientific circulation, they indicate the dating of the site: the end of the first – beginning of the second half of the 14th century. Copper coins – purely urban coins – are represented exclusively by types of Golden Horde pulas with a double-headed eagle and a floral rosette, as well as their imitations. Silver dirhams date from the same period [14, p. 44–45, 60–61, 72, 82].

In addition to Torgovitsa, there are a number of Golden Horde settlements in the Dniester-Dnieper interfluvium. Most of them are concentrated in the Southern Bug basin: the Balykley settlement at the confluence of the Chychiklia and Southern Bug rivers, Ak-Mechet near the village of Prybuzhzhya in the Domanivsky district of the Mykolaiv region, Argamakli-Saray on the right bank of the Hromoklia River (a right tributary of the Inhul), Solone on the river of the same name, a right tributary of the Hniloy Yelanets, near the village of Kuybyshivka in the Yelanets district, Bezimenne settlement near the crossing over the Southern Bug at the confluence of the Kodyma and Sinyukha

rivers, Velyka Mechetnya on the right bank of the Southern Bug near the village of the same name, as well as Mayaky on the left bank of the Dniester estuary [1, p. 162–167; 16, p. 123–125]. Unfortunately, with the exception of Torgovitsa, other Golden Horde cities have not been studied. New numismatic finds confirm the existence of several cities in the Pobuzhzhya region at the end of the first and beginning of the second half of the 14th century.

Numerous Golden Horde coins (several treasures and a significant number of individual finds) recently introduced into scientific circulation from the Balykley settlement near the village of Pokrovka in the Veselynivsky district of the Mykolaiv region confirm the location of a significant Golden Horde centre there, which already existed in the 1450s. [17, p. 13–17]. However, in addition to the copper (city) and silver coins of Uzbek, Janibek and Berdibek, the site also features a large number of coins minted by Kildibek and ‘Mamaev Khan’ Abdullah, which indicates that the city was still active in the 1460s. [17, p. 15–26]. Analysis of the finds makes it possible to approximately synchronise the emergence of this settlement (locally known as Gorodok) at the confluence of the Chichikilia and Southern Bug rivers with the Golden Horde centre near Torgovitsa. The strategic importance of this point, which covered the road to Ochakiv, is also mentioned in later documents, the *yarlyks* of Tokhtamysh and the Crimean khans [1, p. 165–166].

A coin complex from the Zelenaya Lipa settlement in the Khotyn district of the Chernivtsi region attracts attention. Eleven coins were found at the site, originating from the following objects and cultural layers: Czech Republic – clipped Prague coins of Jan I of Luxembourg and Charles I, imitations of Golden Horde dirhams and pulas (two copies of each); Hungary – denarius of Louis I (1342–1382); Northern Italy, Aquileia – denarius of Bertrand (1334–1350) [18, pp. 78–100; 19, p. 369]. One of the two silver Horde coins – a tiny imitation of the Gulistan dirhams of Janibek from 752 AH (1351/1352) or 753 AH (1352/1353) – is a fairly common type of imitation in many regions of Eastern Europe. Such coins are associated with the beginning of coinage in the feudal centres of Eastern Europe after the collapse of the Golden Horde, in particular in the Kyiv Principality. The tiny size and weight of the coins (variants of about 0.02 g are found) may indicate an acute shortage of silver.

The Zelenaya Lipa settlement, identified as the remains of a Hungarian fortress, dates back to the 60s–70s of the 14th century [19, p. 369]. The fortress could indeed have existed until the early 1880s. However, its construction probably dates back to the mid-14th century, as indicated by coin finds. Copper (city) Golden Horde coins with a double-headed eagle and a floral rosette from the 40s–50s of the 14th century are widely represented in the Golden Horde centres of Pobuzhzhya and Podnistria (Saryi Orkhei, Kosteshchi, Torgovitsa, Balikleii). Isolated finds are also known in the cities of Galicia and Podillia, which can be explained by the presence of merchants who had direct ties with the Golden Horde centres. Imitations of such coins date back to the 50s and 60s of the 14th century. It is assumed that they were manufactured in many cities of the Golden Horde, including the north-western regions bordering Crimea.

Finds of Prague groschen from the first half to the middle of the 14th century are widespread in the cities of Galicia, Volhynia and Podolia. However, they are also found in the cities of the Golden Horde (Saryi Orkhei, Kosteshta, Torgovitsa) and on the roads leading to them, which may indicate the existence of conditions and needs for the inflow of European silver, primarily from the cities of Galicia and Lviv. This can be explained by the direct links between the cities of Galicia, Podolia and Bukovina and the western Golden Horde centres in the basins of the Southern Bug and Dniester rivers.

The 1440s and 1450s saw significant changes in the western regions of Eastern Europe. After the death of the last Galician-Volhynian prince, Boleslav II Yuri, in 1340, a fierce struggle broke out between the Polish and Hungarian kings, various branches of the Lithuanian Gediminids, the Golden Horde khans, and the Moldavian voivodes over the division of the Galician-Volhynian inheritance.

The question of when the Koriatovychi established themselves in Podillia is debatable: in the 1440s or 1450s [5, p. 108–110]. However, sources indicate that around the middle of the 14th century, a number of Gediminids established themselves in the southern and western outskirts of Galicia-Volhynia, among whom the sons of Mykhailo-Koriat and their wives constituted the strongest and most consolidated group. These still small principalities, located somewhere between the Dniester and Southern Bug rivers and surrounded by powerful and aggressive neighbours, had to take care of their own defence and fortifications, as well as securing the necessary material resources. It is known that in Podillia, the Lithuanians used the fortifications of ancient Russian structures, and many monuments contain materials from the late 13th to the first half of the 14th century [5, p. 70–93; 20, p. 81–85]. The salt-producing regions, which traditionally supplied a significant part of Right-Bank Ukraine with this vital product and which, as a result of the campaigns of the Polish and Hungarian kings, came under their control, certainly played an important role in the struggle for Galicia. Later sources indicate that the Chumak routes to Kolomyia salt and the salt marshes of the Lower Bug estuaries ran through Podillia [21, p. 330; 22, p. 55].

On medieval sea charts, the toponym SALINE (salt, salt production) ranks first among names related to economic activity in terms of frequency of mention. Caravanning is considered the most important factor in the development of Ukraine's transport system and commodity production from the 12th to 13th centuries [23, p. 100; 24]. There are several major routes in Ukraine whose names are associated with the transportation of salt [21, p. 330]. Salt was such an important commodity that the vast majority of communications at that time were related to its delivery.

Feeding people and livestock, producing leather, leather clothing and footwear requires a significant amount of salt. It is an important element in the production of porcelain, earthenware and stoneware. Therefore, the emergence and development of many cities is associated with salt deposits, extraction and transportation. The name of the capital of the Galicia-Volhynia state, Halych, is associated with salt deposits [23, p. 100; 25, p. 44–51]. It is noteworthy that a significant concentration of the oldest Prague groschen coins has been found in salt-producing areas (Kalush, Halych, near Kolomyia, Peremyshl). A significant number of new random (unverified) widely dated finds of Prague groschen coins also come from these areas [26, p. 251–256; 27].

The export of Polish salt was one of the main factors in Krakow's economic rise in the 14th century [28, p. 128–130]. Trade in salt played an important role in the development of Kaczybiej in the 15th–16th centuries.

Salt is also associated with the production of silver, a strategic metal in the Middle Ages. It is an essential element in the chlorination process, one of the most common methods of extracting silver from ore.

It is believed that the development of the salt industry was the stimulus and catalyst for the spread of Prague groschen in neighbouring Poland [29, p. 291–292].

The route along the Southern Bug was known to the population of the Right Bank forest-steppe even before the beginning of Greek colonisation and is considered one of the most important in Eastern Europe. During the Golden Horde period, its strongholds were the aforementioned cities along the Southern Bug and the most important fords near them [17, p. 163]. The word 'chumak' is associated with the Tatar word 'ferryman' [24]. Nine ferries are known in the lower part of the Southern Bug alone, and a significant number of them are also mentioned on its tributaries [30, p. 37]. In the 15th century, the first Lithuanian customs centres were established in the area of these crossings. Undoubtedly, the existence of significant Golden Horde centres in the area of the crossings on the Southern Bug and its tributaries must have brought considerable profits to the Horde rulers in the 14th century. For example, in the 16th century, taxes on crossings over the Tisza River provided perhaps the largest revenue to the Turkish treasury in the captured part of Hungary.

There are reports of salt deposits and extraction in the upper reaches of the Sinyukha River near Torgovitsa until the 19th century. Somewhere nearby lay the 'Sacred Roads' of Scythia, which modern researchers identify with the salt marshes in the upper reaches of the Sinyukha and Visi. It was probably through the centres of Pobuzhzhya that the road to the 'Tatar lands' passed. The military campaign of Olgerd and Koriatovich in 1362 was directed at the vital areas and cities of Pobuzhzhya.

This does not contradict the movement of trade caravans and individual merchants from Lviv or other cities of Western Ukraine to Crimea and Caffa as early as the first half of the 14th century. We have unverified evidence of the discovery of cut Prague groschen coins of John I of Luxembourg in Caffa. Among the inhabitants of Tana in 1359–1360, a Czech and four Germans are mentioned. Four silver Venetian coins come from near Kamianets-Podilskyi (the village of Dolzhok) – two from Doge Ranieri Zeno (1252–1268) and two from Francesco Dondolo (1328–1339) [31, p. 24, No. 9], which may indicate the route of Italian silver from Crimean cities to Kamianets.

From the second half of the 14th century, a significant number of sources have been preserved about the stay of Lviv merchants in Kafa and Kafa merchants in Lviv. But in the middle of the 14th century, the Golden Horde cities of Pobuzhzhya, Podnistria, and Podniprovia were probably the most accessible for the inhabitants of Podillia and Galicia.

As a result of the war between the Italians and Janibek in the 1340s, trading conditions for all European nations deteriorated significantly. The importance of regional routes probably increased after the terrible plague epidemic, which spread along trade routes from China (around 1333) through India and Central Asia to the country of Uzbek. In 1346–1347, it struck Crimea. Eastern Europe suffered most from the plague due to a reverse wave from Western Europe to the east in the 1350s. The formation of the Golden Horde cities of the Dniester region is associated with the consequences of the plague.

The importance of local and regional communications in the Bug and Dniester regions probably increased due to the policy of road closure implemented by the Polish king from the 1450s [4, p. 30–35, 40]. One of the latest works correctly emphasises river basins as the main borders of the state formations of that time, but the importance of the Southern Bug is underestimated [32, p. 141]. The Southern Bug basin, as a traditional route from Western Ukraine (Podillia) to the salt marshes of the Black Sea, was probably also a very important border landmark for many peoples of Ukraine. Control over it provided vital salt and silver. However, the final resolution of this issue will undoubtedly be possible through systematic and qualitative study of Ukrainian cities of the 14th century.

Bibliography

1. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу. *Східний світ*. 1928. № 6. С. 155–171.
2. Петрунь Ф. О. Старовинні шляхи Одещини. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при українській Академії наук. Секція соціально-історична*. Одеса, 1929. Ч. 4–5. С. 32–43.
3. Боряк Г. В. Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. *Вітчизняна історія*. 1985. 11. С. 63–69.
4. Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Київ, 1995. Т. VI.
5. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004.
6. Шевченко Ф. П. Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII–XVIII ст. *Вітчизняна історія*. 1985. № 11. С. 53–59.
7. Kiersnowski R. *Pradzie grosza*. Warszawa, 1975.
8. Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка. Грушевський М. Твори у 50-и тт. Львів, 2004. Т. 6. С. 361–366.
9. Рожко М. Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV століття (за матеріалами археологічних розкопок). До джерел. 36. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 619–636.

10. Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV ст. Львів, 2007.
11. Русина О., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: литовська доба 1320-1569. Київ, 2009.
12. Бакалець О. А. Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). Бар, 2005.
13. Soboleva N. A. Nálezů pražských grošů na území SSSR. Sborník Národního Muzea v Praze. Ser. A. 1970. XXIV. № 3/4. S. 189–243.
14. Бокій Н. М., Козир І. А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005. С. 41–83.
15. Козир І. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу. *Наук. записки Кіровоградського держ. педагог. університету ім. В. Винниченка. Історичні науки*. 2010. № 13. С. 6–14.
16. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях. Київ, 2008.
17. Піворович В. В. Монети і скарби півдня України. Херсон, 2008.
18. Пивоваров С. В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). Чернівці, 2002.
19. Пивоваров С. В. Городище другої половини XIV ст. в с. Зелена Липа на Буковині. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. Київ, 2010. С. 365–370 (Археологія і давня історія України).
20. Виногородська Л. І. Вивчення укріплень Поділля XIII–XVIII ст. (за археологічними даними). Проблеми давньоруської та середньовічної археології. Київ, 2010. С. 79–86 (Археологія і давня історія України.).
21. Янко М. П. Топонімічний словник України. Київ, 1998.
22. Денисик М., Мудрак О. Браїлів. Містечка Східного Поділля. Вінниця, 2001. С. 53–56.
23. Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. *Нариси з історії техніки*. 1961. № 7. С. 99–112.
24. Мазур І. І. Чумацтво як передумова виникнення підприємництва в Україні. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2011. № 24. С. 191–195.
25. Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. Київ, 2007.
26. Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Чернівці, 2009.
27. Kryżaniwskij A. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV–XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej. *Biuletyn numismatyczny*. 2009. № 3. S. 161–180.
28. Wyrozumski J. Państwowa Gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. 1968. CLXXVIII. Z. 21.
29. Grodecki R. Pojawienie się groszy czeskich w Polsce. Grodecki R. *Polityka pieniężna Piastów*. Kraków, 2009. S. 281–294.
30. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів, 1990. Т. 1.
31. Kotlar M. Znaleźiska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainie SRR. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1975.
32. Голенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005. С. 129–159.

References

1. Petrun', F. (1928). Nove pro tatars'ku starovynu Buz'ko-Dnistryan's'koho stepu [New findings on the Tatar antiquities of the Southern Buh–Dniester steppe]. *Skhidnyi svit*, (6), pp. 155–171. [in Ukrainian].
2. Petrun', F.O. (1929). Starovynni shliakhy Odeshchyny [Ancient routes of the Odesa region]. *Visnyk Odes'koi komisii kraieznavstva pry Ukrain'skii Akademii nauk. Sektsiia sotsial'no-istorychna*, (4–5), pp. 32–43. [in Ukrainian].
3. Boriak, H.V. (1985). Terytorii i zal'udnenist' Bratslavshchyny v pershii polovyni XVI st. [Territory and population of Bratslav region in the first half of the 16th century]. *Vitchyzniana istoriia*, (11), pp. 63–69. [in Ukrainian].

4. Hrushevs'kyi, M.S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. Vol. VI. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Bilets'ka, O. (2004). *Podillia na zlami XIV–XV st.: do vytokiv formuvannia istorychnoi oblasti* [Podillia at the turn of the 14th–15th centuries: On the origins of a historical region]. Odesa: Mayster. [in Ukrainian].
6. Shevchenko, F.P. (1985). *Shliakhy spoluchennia Ukrainy z balkans'kymy krainamy v XVII–XVIII st.* [Routes connecting Ukraine with Balkan countries in the 17th–18th centuries]. *Vitchyzniana istoriia*, (11), pp. 53–59. [in Ukrainian].
7. Kiersnowski, R. (1975). *Pradzie grosza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [Before Money] Warsaw: State Scientific Publishing House.
8. Hrushevs'kyi, M. (2004). *Molotivs'ke sriblo*. *Arkheolohichna zamitka* [Molotov silver: An archaeological note]. In *Hrushevs'kyi M. Tvory u 50-ty tt.* (Vol. 6, pp. 361–366). Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
9. Rozhko, M. (2004). *Pražski hroshi na terenakh L'vova u pershii polovyni XIV stolittia* (za materialamy arkheolohichnykh rozkopok) [Prague groschen in Lviv in the first half of the 14th century (based on archaeological excavations)]. In *Do dzherel. Zb. nauk. prats' na poshanu Oleha Kupchyns'koho z nahody yoho 70-richchia* (Vol. 1, pp. 619–636). Kyiv; Lviv: Instytut istorii NAN Ukraïny. [in Ukrainian].
10. Kryzhanivs'kyi, A. (2007). *L'vivs'kyi monetnyi dvir u XIV–XV st.* [The Lviv mint in the 14th–15th centuries]. Lviv: Lileia. [in Ukrainian].
11. Rusyna, O., Svarnyk, I., Voitovych, L., Vashchuk, D., Blanuca, A., & Cherkas, B. (2009). *Ukraina: lytovs'ka doba 1320–1569* [Ukraine: The Lithuanian period, 1320–1569]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
12. Bakalets', O.A. (2005). *Finansova polityka, hroshovi obih Het'manschyny ta Podillia v XVII–XVIII stolittiakh* (za pys'movymy ta skarbovymy dzherelamy) [Financial policy and monetary circulation in the Hetmanate and Podillia in the 17th–18th centuries (based on written and hoard sources)]. Bar: Vydavnytstvo "Ruta". [in Ukrainian].
13. Soboleva, N.A. (1970). *Nálezy pražských grošů na území SSSR* [Finds of Prague groschen on the territory of the USSR]. *Sborník Národního Muzea v Praze. Ser. A*, XXIV(3/4), pp. 189–243.
14. Bokii, N.M., & Kozir, I.A. (2005). *Kompleks zolotoordyns'koho chasu bilia s. Torgovytsia na Kirovohradshchyni* (poperednia publikatsiia) [A Golden Horde-period complex near the village of Torgovytsia in Kirovohrad region (preliminary publication)]. In *Syn'ovods'ka problema u novitnikh doslidzhenniakh* (pp. 41–83). Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Kozir, I. (2010). *Keramichna maisternia zolotoordyns'koho chasu z Torgovyts'koho arkheolohichnoho kompleksu* [A ceramic workshop of the Golden Horde period from the Torgovytsia archaeological complex]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Istorychni nauky*, (13), pp. 6–14. [in Ukrainian].
16. El'nykov, M.V. (2008). *Zolotoordyns'ki chasy na ukrains'kykh zemliakh* [The Golden Horde era on Ukrainian lands]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
17. Pivorovych, V.V. (2008). *Monety i skarby pivdnia Ukrainy* [Coins and hoards of southern Ukraine]. Kherson: Grin'. [in Ukrainian].
18. Pyvovarov, S.V. (2002). *Numizmatychni pam'iatky Bukovyny* (antychnyi ta seredn'ovichnyi chas) [Numismatic monuments of Bukovyna (antiquity and Middle Ages)]. Chernivtsi: Zelena Brama. [in Ukrainian].
19. Pyvovarov, S.V. (2010). *Horodyshe druhoi polovyni XIV st. v s. Zelena Lypa na Bukovyni* [A 14th-century settlement at Zelena Lypa in Bukovyna]. In *Problemy davn'orus'koi ta seredn'ovichnoi arkheolohii* (pp. 365–370). Kyiv: Skhidnyi svit. (Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1). [in Ukrainian].
20. Vynohrods'ka, L.I. (2010). *Vyvchennia ukriplen' Podillia XIII–XVIII ct.* (za arkheolohichnymy danymy) [Study of Podillia fortifications in the 13th–18th centuries (based on archaeological data)]. In *Problemy davn'orus'koi ta seredn'ovichnoi arkheolohii* (pp. 79–86). Kyiv: Skhidnyi svit. (Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1). [in Ukrainian].
21. Ianko, M.P. (1998). *Toponimichnyi slovnyk Ukrainy* [Toponymic dictionary of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
22. Denisik, M., & Mudrak, O. (2001). *Brailiv* [Brailiv]. In *Mistechka Skhidnoho Podillia* (pp. 53–56). Vinnytsia: Druk. [in Ukrainian].

23. Isaievych, Ia.D. (1961). Solevarna promyslovist' Pidkarpattia v epokhu feodalizmu [Salt-mining industry in Subcarpathia during the feudal era]. *Narysy z istorii tekhniky*, (7), pp. 99–112. [in Ukrainian].
24. Mazur, I.I. (2011). Chumactvo iak peredumova vynykennia pidpriemnytstva v Ukraini [Chumak trade as a prerequisite for entrepreneurship in Ukraine]. *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky*, (24), pp. 191–195. [in Ukrainian].
25. Mykhailova, R.D. (2007). Khudozhnia kul'tura Halyts'ko-Volyns'koi Rusi [Artistic culture of Galicia-Volhynia Rus']. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
26. Ohui, O.D. (2009). Istoriia obihu hroshovykh odynyts' ta ikh naimenuvan' na Bukovyni [History of the circulation and nomenclature of monetary units in Bukovyna]. Chernivtsi: Zelena Brama. [in Ukrainian].
27. Kryžaniwskij, A. (2009). Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV–XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej [An attempt to reconstruct unrecorded 14th–15th century coin hoards found in Western Ukraine]. *Biuletyn numizmatyczny*, (3), pp. 161–180.
28. Wyrozumski, J. (1968). Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku [State salt economy in Poland until the end of the 14th century]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, CLXXVIII(21).
29. Grodecki, R. (2009). Pojawienie się groszy czeskich w Polsce [The appearance of Prague groschen in Poland]. In Grodecki R. *Polityka pieniężna Piastów* (pp. 281–294). Kraków: Avalon.
30. Iavornyts'kyi, D.I. (1990). Istoriia zaporiz'kykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]. Vol. 1. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
31. Kotlar, M. (1975). Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR [Coin finds from the 14th–17th centuries on the territory of the Ukrainian SSR]. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
32. Holenko, O. (2005). Zolota Orda u bytvi bilia Synikh Vod 1362 r. [The Golden Horde at the Battle of the Blue Waters in 1362]. In *Syn'ovods'ka problema u novitnikh doslidzhenniakh* (pp. 129–159). Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 02.10.2025

Стаття прийнято 25.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477.43)“1920/1921”:35.07

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.2>

Владислав БЕРКОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри сценічного мистецтва і культури
Київського національного університету технологій та дизайну,
вул. Мала Шиянівська, 2, м. Київ, Україна, 01011 (berkovskiy.vh@knutd.edu.ua)

Vladyslav BERKOVSKI

Ph.D. in History, Associate Professor at the Department of Performing Arts and Culture
Kyiv National University of Technologies and Design,
Mala Shyianovska Street, 2, Kyiv, Ukraine, 01011 (berkovskiy.vh@knutd.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2349-9687>

**ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО АПАРАТУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920–1921 РОКИ):
НА ПРИКЛАДІ МІСТА СЛАВУТИ**

***Анотація.** Мета дослідження – проаналізувати процес створення та діяльності міського апарату влади в прикордонних містечках УСРР в перші роки оформлення радянської влади (1920–1921 рр.). Об'єктом дослідження обрано містечко Славути (теперішній Шепетівський район Хмельницької області), яке у досліджуваній період було одним з найактивніших центрів впровадження радянської влади у прикордонній зоні. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу. У роботі застосовано методи історико-джерелознавчого аналізу для вивчення архівних документів, зокрема матеріалів статистичного характеру, діловодної документації органів місцевої та районної влади. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі аналізу широкого кола архівних джерел вперше проаналізовано, як відбувалося становлення більшовицьких (радянських) органів влади на місцях, які методи та прийоми застосовувалися цією владою під час керівництва міським господарством. Стаття сприятиме глибшому розумінню впровадження більшовицької системи управління та формування радянського бюрократичного апарату на українських землях. **Висновки.** З остаточною окупацією теренів Правобережної України у 1920-му році та формуванню радянсько-польського кордону в містах прикордонної смуги розпочався процес формування органів більшовицької місцевої влади. Як і в інших населених пунктах України цей процес був спрямований на створення жорсткої вертикальної системи управлінських статусів, де нижчий орган підпорядковувався єдиному вищому органу влади. Однак, прикордонний статус даних містечок вносив свої корективи в цю вертикаль впроваджуючи подвійне, а часом й потрібне підпорядкування місцевої влади – місцевим цивільним радам, місцевим революційним комітетам та командуванню дислокованих тут військових частин. Характерною рисою системи управління прикордонних міст був той факт, що волосні виконавчі комітети та міські ради в 1920–1921 рр., по суті, виконували роль структурних підрозділів-відділів місцевих волосних революційних комітетів. Наступною характерною рисою системи місцевого управління в 1920–1921 році стало явище формування кадрового потенціалу, який визначався не доведеними зверху нормативами, а виключно наявністю тих чи інших працівників на місцях.*

***Ключові слова:** волревком, волвиконком, прикордонна смуга, райдомком, ревком, сільревком, Славути.*

**THE FORMATION OF THE URBAN ADMINISTRATIVE APPARATUS
OF SOVIET POWER (1920–1921): A CASE STUDY OF SLAVUTA**

***Abstract. Research Objective.** The aim of this study is to analyze the formation and operation of the municipal administrative apparatus in the borderland towns of the Ukrainian SSR during the first years of Soviet state-building (1920–1921). The town of Slavuta (present-day Shepetivka district, Khmelnytskyi region) was chosen as the object of the study, as it represented one of the most active centers of early Soviet institutional implementation within the border zone. **Methodology.** The research methodology is grounded in the principles*

of historicism and an interdisciplinary approach. The study employs methods of historical and source-critical analysis to examine archival materials, including statistical documents and administrative records produced by local and district authorities. **Originality.** The scholarly novelty of this work lies in its comprehensive analysis of a wide array of archival sources to reconstruct, for the first time, the processes through which Bolshevik (Soviet) institutions of local governance emerged, as well as the strategies and mechanisms these institutions employed in managing urban affairs. The article contributes to a deeper understanding of the introduction of the Bolshevik administrative system and the formation of the Soviet bureaucratic apparatus in Ukrainian territories. **Conclusions.** Following the final occupation of Right-Bank Ukraine in 1920 and the establishment of the Soviet-Polish border, the towns situated within the frontier zone became sites of active formation of Bolshevik local authorities. As in other settlements across Ukraine, this process aimed to construct a rigid vertical hierarchy of administrative bodies, in which lower institutions were subordinated to a single higher governing authority. However, the borderland status of these towns introduced specific modifications to this hierarchy by establishing dual – and at times even triple – subordination of local authorities to civil councils, revolutionary committees, and the command of military units stationed in the area. A defining feature of governance in these border towns was that volost executive committees and town councils in 1920–1921 effectively operated as departmental subdivisions of local revolutionary committees. Another characteristic aspect of local administration during this period was the formation of staffing structures not according to standardized norms imposed from above, but rather on the basis of the personnel available on the ground.

Key words: Volost Revolutionary Committee, Volost Executive Committee, border zone, district housing committee, Revolutionary Committee, village Revolutionary Committee, Slavuta.

Постановка проблеми. З перемогою в Україні радянської влади на підвладних їй теренах розпочався перехід до нових форм управління суспільством, організації господарювання, творення нових політично-психологічних конструктів та наративів. Так, прийнята 14 березня 1919 року Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки визначала, що УСРР є «організацією диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями та експлуататорами капіталістами та поміщиками» [20, с. 275]. Поряд з цим визначенням ідейних підвалин існування радянської держави було також регламентовано й структуру та механізм утворення й функціонування усіх щаблів влади. І в першу чергу, цей механізм визначав базовий елемент радянської системи управління – місцеві органи влади. Як цілком справедливо відзначив Р. Подкур, трирівнева система адміністративно-територіального поділу: округ – район – рада (міська, селищна, сільська), запроваджена у 1920-х рр. мала на меті не стільки відповідати економічним та виробничим потребам, специфіці регіонів, а лише створенню однакового механізму управління, його уніфікації [19, с. 195, 203]. Однак, базовою одиницею системи радянського управління стало формування власних органів місцевого управління – сільського та міського апаратів влади. Так, статтею 18 Конституції 1919 року визначалося, що органами радянської влади на місцях мали стати: а) ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (сільські і міські), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми); б) з'їзди рад (губернські, повітові і волосні), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми) [20, с. 278–279]. І хоча Конституція визначала ці органи місцевої влади як виборні, насправді було встановлено низку обмежень, які були спрямовані на впровадження жорсткої системи підпорядкування нижчих владних структур вищим, а також забезпечення адекватного швидкого реагування радянської влади на внутрішні та зовнішні виклики [20, с. 279–280]. Застосування даних принципів та механізмів визначало як управлінську політику радянської влади на місцях, так і процес створення апарату міської влади. З огляду на це надзвичайно актуальним, на сьогоднішній день, є дослідження питання як формувався та діяв апарат місцевої радянської влади у 1920-х рр., а особливо на прикордонних теренах УСРР, які мали дещо відмінні риси у своєму розвитку, ніж інші міста центральної та східної України. Більш того, актуальність цієї теми також посилюється тим фактом, що саме

від місцевих органів влади залежала практична реалізація задач перебудови та впровадження радянської держави та більшовицького ладу на місцях.

Мета статті – проаналізувати процес створення та діяльності радянського міського апарату влади в прикордонних містечках УСРР на початку 1920-х рр. За базовий об'єкт дослідження було обрано містечко Славуту (теперішній Шепетівський район Хмельницької області), яке у досліджуваній період було одним з центрів впровадження радянської влади у прикордонній зоні. Крім того, вибір даного об'єкта дослідження є обґрунтований повнотою наявної джерельної бази.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші органи радянського міського управління почали формуватися в Славуті ще у січні 1918 року коли збільшовизовані військові підрозділи Південно-Західного фронту захопили місто. Саме тоді було сформовано військово-революційний комітет міського гарнізону, який і проголосив встановлення радянської влади в місті [18, с. 96]. Щоправда, якимись управлінськими чи організаторськими досягненнями даний комітет не відзначився, оскільки паралельно з ним продовжувало діяти старе міське самоуправління. Впродовж другої половини 1918 – середини 1920 років Славута перебувала у вирі військово-політичних подій і влада в місті доволі циклічно змінювалася – міська управа УНР (грудень 1918 – квітень 1919 року), більшовицька військова адміністрація (травень-серпень 1919 року), магістрат Другої Речі Посполитої (вересень 1919 – червень 1920, вересень – листопад 1920 року).

В липні 1920 року Славута ненадовго була окупована більшовицькими військами. Саме під час цієї окупації, 8 липня 1920 року, відповідно до наказу №2 воєнного комісара 133 бригади 45 стрілецької дивізії в Славуті було створено перший волосний революційний комітет, який мав забезпечити формування більшовицької міської влади [13, арк. 219]. Щоправда на початку вересня новостворені органи більшовицької влади було евакуйовано, а на їх місце повернулася польська окупаційна влада та було відновлено польські міські установи. Однак вже в середині листопада 1920 року польські війська полишають місто Славуту і воно остаточно потрапляє під радянську окупаційну владу.

Наприкінці листопада 1920 року політвідділом міського військового гарнізону 390 Богунського кавалерійського полку скликається з'їзд представників від робітників та селян Славутської волості для виборів Славутського волосного революційного комітету (волревкому). Даний з'їзд пройшов в період з 30 листопада по 2 грудня 1920 року. Славуту на цьому з'їзді представляло 52 делегати [6, арк. 34]. Слід зазначити, що вибори складу органу місцевої влади відбувалися під пильним більшовицьким контролем – представника від політвідділу армії Сахарліна, представників 390 полку та Славутського військового гарнізону – командира полку та начальника гарнізону Макарчука, воєнного комісара полку (воєнкома) Харляка, заст. воєнкома полку Кудрі, голови комуністичного осередку (комячейки) полку Насона [6, арк. 35 зв.-36 зв.]. Як зазначено в протоколі загальних зборів голова комячейки Насон пояснив всім делегатам, що на волревком покладається обов'язок «работы по строительству советской власти на местах и проведения в жизнь всех распоряжений и декретов Р.К. Правительства России и Украины» [6, арк. 36 зв.]. Отже, 1 грудня 1920 року делегатами від робітників та селян Славутської волості було обрано волревком у такому складі: голова волревкому Насон, заступник (товариш) голови Пилипчук, секретар Василь Носачук [6, арк. 37].

А вже 2 грудня 1920 року волревком приступив до виконання своїх обов'язків. Слід зазначити, що саме з цього моменту було сформовано специфічну модель управлінської документації, яка полягала у існуванні двох типів розпорядчих документів – наказів та розпоряджень. Розпорядження видавалися на основі протоколів засідань волревкому. Наприклад, початок діяльності волревкому розпочався не з наказу №1, а з рішення першого засідання волревкому

та видання розпорядження про облік всіх громадян та підприємств, які мали телефонний зв'язок [6, арк. 1; 7, арк. 2]. Натомість накази видавалися безпосередньо головою волревкому. Наприклад, наказ № 1 був виданий головою волревкому лише 6 грудня 1920 року і стосувався він відновлення роботи всіх промислових підприємств Славуті – «наказується робітникам ... підприємств негайно організувати свої комітети й прийняти всі міри до правильного функціонування призупинених фабрикантами фабрик та заводів» [6, арк. 2]. Цим же наказом: а) відновлювалося право вільної торгівлі товарами першої необхідності; б) заборонялася самовільна вирубка лісу та розбирання заготовленого лісоматеріалу.

Принагідно зазначимо, що 3 грудня 1920 року Ізяславський повітовий партійний комітет видає наказ № 2, яким зобов'язував всі волосні та місцеві органи радянської влади, які були на евакуації і повернулися – відновити свою діяльність [5, арк. 83]. Однак, як показують збережені документи жоден зі сформованих до листопада 1920 року більшовицьких органів управління не відновив своєї діяльності і на їх місце було обрано нові органи. Хоча члени попередніх органів управління й увійшли до складу чинних [11, арк. 1-1зв.; 12, арк. 4].

Впродовж перших чисел грудня волосний ревком намагався зібрати громадян міста Славуті для виборів Славутського сільського революційного комітету, оскільки за своїм юридичним статусом Славута визначалася не як місто, а як село. Проте, вже 6 грудня 1920 року волревком зазначає, що він двічі намагався провести збори громадян міста Славуті для виборів місцевого ревкому, однак ніхто зі славутчан на ці вибори не з'явився [18, с. 101]. Як результат волревком наказовим способом призначає склад першого радянського міського органу управління – Славутського сільського ревкому: голова ревкому – Григорій Гловацький, заступник – Іцхак Арон Грінвальд, секретар – Яків Пазюрич [6, арк. 3].

Однак подібна ситуація не влаштовувала радянську владу, адже не забезпечувала юридичну легітимність виборного органу влади. Як результат, 20 січня 1921 року Славутський волревком приймає рішення, що з огляду на те, що багато сільревкомів та комнезамів Славутської волості існують як старі і до цього часу не були реорганізовані необхідно провести примусові перевибори. З цією метою до виборчих районів були відряджені політпрацівники 390 Богунського полку, розташованого в Славуті [10, арк. 12]. І, як результат, вже 25 січня 1921 року волревкому вдається провести загальні збори громадян міста Славуті з виборів кандидатів до Славутського сільревкому. Інформація про те, що вибори відбувалися під тиском зафіксована у протоколі зборів громадян – «з питань про вибори Славутського сільревкому виступив предволревкому тов. Насон, який пояснив інструкцію про вибори, а потім було запропоновано 5 хвилин перерви для призначення кандидатів» [8, арк. 46 зв.]. Як результат, зборами було обрано до складу сільревкому – Г. Гловацького (голова), І.-А.Грінвальда (заст.голови), Я. Пазюрича (член-секретар) та членами/кандидатами – Якіма Гловацького та Павла Коршуна [8, арк. 44]. Крім того, було затверджено штат сільревкому у складі писаря Василя Ткачука та кур'єра Цека Левенбойма [14, арк. 1 зв.-2]. Тобто, фактично, ці збори стали елементом легітимізації вже існуючого з грудня 1920 року сільревкому. Що цікаво за такою ж схемою було проведено й вибори комітету незаможних селян (комнезаму) [8, арк. 47].

Принагідно зазначимо, що створення Славутського ревкому хоча й прямо суперечило чинній Конституції УСРР, однак, в той час, це був найбільш ефективний та дієвий політичний інструмент радянзації прикордонної смуги. Щоправда, через свою позаконституційність цей ревком став джерелом суперечок та конфліктів на місцевому рівні, оскільки, по суті вся повнота влади, як в волості, так і в містечку – належала волревкому та волвиконкому, а сільревком, по суті, прирівнювався до одного з відділів даних інституцій і значного впливу на формування управління містом не відігравав.

Отже, після січневих виборів в місті розпочалася активна діяльність щодо розбудови адміністративно-управлінського апарату. Зокрема, впродовж лютого-травня 1921 року було створено 11 самостійних органів державної влади (Райком, Сільрада, Партком, Комнезам, Міліція, Нарсуд, Червоний хрест, Трудовий батальйон, Військовий гарнізон/комендатура, Пошта, Лікарня) та 14 самостійних структурних підрозділи волревкому (лісовий комітет (ліском), комітет в справах залізниці (залізком), відділ соціального забезпечення (собес), відділ народної освіти (наросвіта), відділ робітничої інспекції (робінспекція), відділ комунального господарства (комгосп), військовий відділ (військвідділ), лісне відомство, ЕПО, районний продовольчий комітет (райпродком), районний комітет праці (райкомпраці), бюро особливого відділу (особвідділ), міська будівельна комісія (міськбуд), волосна податкова комісія) [10, арк. 85, 90, 116]. Саме ці елементи системи місцевого адміністрування забезпечували реалізацію основних функцій та обов'язків влади на місцях. Принагідно зазначимо, що оскільки окремі напрямки діяльності даних адміністративно-управлінських одиниць (освіта, культура, охорона здоров'я) були розглянуті автором даного дослідження у його попередніх наукових працях, то в даному дослідженні ми зупинимо свою увагу на питаннях пов'язаних з контролем та обліком майна та громадян [1, с. 180–191; 2, с. 192–201; 3, с. 9–19; 4, с. 40–46].

Однією з найважливіших функцій новоутвореної місцевої влади стало здійснення контролю за реквізиціями, в першу чергу, реквізиціями меблів та житла у громадян. В 1920–1921 роках такі реквізиції здійснювалися на підставі ордерів, які видавалися практично усіма державними інституціями та військовими частинами, які діяли чи розташовувалися в місті. Як результат, це призвело як до виникнення напруги між місцевим населенням та представниками радянської влади, так і до конфліктів між різними установами щодо першості в реквізиції майна чи житла. Щоб якось владнати цю ситуацію і забезпечити власний контроль за цими реквізиціями представники центральної місцевої влади час від часу намагалися унормувати процеси вилучення майна та житла у місцевого населення. Зокрема, 20 січня 1921 року рішенням Волревкома було створено окремий житлово-реквізиційний стіл (відділ) під керівництвом Стефана Талаша [6, арк. 48]. Основним завданням цього відділу стало організація реквізиції будинків, інших житлових приміщень, меблів та електричного устаткування, оскільки «в містечку Славута мається велика кількість будинків залишених власниками та утікачами від Радянської влади, а також в місті є багато бідняків та родин червоноармійців, які не мають житла» [10, арк. 12].

Тим не менше, реквізиції майна та житла продовжувалися, що призвело до того, що 20 березня 1921 року начальник Славутського гарнізону А. Шелемех видає наказ № 4, яким забороняє службовцям різних закладів без ордерів самовільно реквізувати меблі у мирних громадян [5, арк. 139]. Однак, цей наказ не поширювався на централізовані заходи з експропріації. Так, 31 січня 1921 року рішенням волревкому було експропрійовано всі електростанції міста Славуті, а також бані [6, арк. 50]. В наступні місяці масово реквізували та експропріювали будинки та квартири для розміщення новостворених органів міської влади. Наприклад, в першій половині 1921 було реквізовано будинок Аби Зусмана по вул. Козацькій 32 для розміщення волосного відділу народної освіти, раніше – будинок Манхицького по Аптечному провулку для розміщення поштово-телеграфної контори [9, арк. 38–38 зв., 84–84 зв.]. В травні 1921 року рішенням волвиконкому було висилено всіх мешканців будинку Фойгеля вул. Горинській, а сам будинок передано під розміщення лісового комітету. Тоді ж було також висилено всіх мешканців будинку Кацмана, а в будинку розташовано військовий відділ [10, арк. 82–83].

Врешті-решт, 27 травня 1921 року з метою впорядкування питання «обліку квартир та нормального їх розподілу між працівниками радянських органів влади, цивільним населенням та військовими органами», «приведення в порядок зруйнованих маєтків (будинків) залишених буржуазією» волревкомом було створено районний комітет комунального господарства [10,

арк. 117; 13, арк. 27]. Саме цей комітет вже 27 липня, з метою покращеного управління містом, а також забезпечення обліку житлових ресурсів розробив та впровадив схему поділу міста на 4 райони: 1-й район (вул. Базарна, Забазарна, Аптечна, Козацька, Електрична, Церковна, Баранівська); 2-й район (вул. Ганнопільська, Деражнянська, Перемишельська, Сліпа, Миньківська); 3-й район (вул. Замейська, Мокра Воля, Острозька, Волинська); 4-й район (вул. Горинська, Артилерійська, Черногузька, Зелена) [5, арк. 6]. Щоправда, 02 жовтня 1921 року було проведено нове районування: 1-й район – Горинська, Зелена, Артилерійська, Черноуська; 2-й район – Базарна, Забазарна, Банна, Електричний провулок; 3-й район – Аннопільська, Деражнянська, Миньківська, Перемишельська, Сліпа; 4-й район – Острозька, Мокра-Воля [7, арк. 101].

Характерною особливістю цього районування стало створення низової ланки міської адміністрації – районних домових комітетів (райдомкомів), які розташовувалися: 1-й район (вул. Базарна, 39), 2-й район (вул. Миньківська 20), 3 район (вул. Острозька, 4), 4-й район (вул. Горинська, 47) [5, арк. 6]. Саме на домкоми було покладено низку специфічних обов'язків, як наприклад, контроль за правильністю отримання пайків родинами червоноармійців та постраждалих від контрреволюції, забезпечення населення квартирами та паливом, дотримання санітарних норм, контроль за ремонтом житлових приміщень та контроль усіх будівель району [5, арк. 7]. Однак за цими суто господарськими обов'язками приховувалися й більш важливі для впровадження радянської влади функції. Зокрема, стеження за мешканцями свого району, вчасне виявлення осіб які ухилялися від трудової повинності, дезертирів та безпритульних, контроль за впровадженням в життя всіх законів і розпоряджень радянської влади [5, арк. 7-7 зв.; 13, арк. 10]. Тобто фактично райдомкоми являли собою найнижчу ланку міської бюрократичної системи.

Враховуючи, що райдомкоми здійснювали безпосередній контроль за населенням міста, саме на них 22 лютого 1921 року було покладено обов'язок проведення негайного обліку всього населення Славутської волості – чоловіків віком від 16 до 55 років, жінок – віком від 16 до 40 років. Контроль за виконанням мав забезпечити щойно створений районний комітет праці (райкомпраці) очолюваний Кериченком [10, арк.67]. Щоправда рівень виконання обліку був незадовільний і впродовж року волревком неодноразово видавав постанови про чергове негайне проведення загального обліку населення [5, арк. 36].

Підсумовуючи дане дослідження зазначимо, що поряд з міською владою в систему управління містом втручалися й інші представники радянської влади, що в 1921–1922 роках створювали управлінський хаос та дисбаланс. Зокрема, в управління містом втручалися – надзвичайний диктатор Славутського лісозаготівельного району, який користуючись з мандату на примат розпоряджень з заготівлі дров та палива, видавав накази й розпорядження що напяму втручалися в сферу діяльності міської влади. Наприклад, 5 листопада 1921 року надзвичайний диктатор видає наказ № 3, яким зобов'язує: міську владу провести мобілізацію населення Славуті для проведення заготівлі дров, секретаріат профспілок – забезпечити участь в мобілізації членів профспілок [5, арк. 46].

Іншим органом влади, що постійно втручався в міську діяльність був військовий комендант міста та начальник військового гарнізону. Так, з грудня 1920 і до 15 лютого 1921 року безпосередній військовий контроль за діяльністю міських органів влади здійснював командир та політвідділ 390 Богунського радянського стрілецького полку [17, арк. 81]. 20 лютого 1921 року на заміну вибувшому військовому підрозділу в Славуту прибув червонопрапорний кавалерійський полк 44 Київської червонопрапорної стрілецької дивізії [16, арк. 203]. Відповідним чином новим командиром міського гарнізону став командир полку – А. Шелемех, комісаром міського гарнізону – Шарапов, заступником начальника гарнізону – начальник полкової розвідки Малиновський. Комендантом міста Славуті було призначено – Орлова [15,

арк. 66]. Щоправда вже в березні 1921 року Орлова було знято з посади, як «малодіяльного» і на його місце призначено завідувача озброєнням полку – Зайцева [7, арк. 18]. Про важливу роль військового гарнізону в управлінні містом говорить протокол засідання волвиконкому від 15 травня 1921 року, де зазначалося необхідність організації влади в місті та у волості в зв'язку з передислокацією з міста 44-го кавполку [10, арк. 69].

Висновки. Після остаточної окупації земель Правобережної України у 1920-му році та формуванні радянсько-польського кордону в містах прикордонної смуги розпочався процес формування органів більшовицької місцевої влади. Як і в інших населених пунктах України цей процес був спрямований на створення жорсткої вертикальної системи управлінських статусів, де нижчий орган підпорядковувався єдиному вищому органу влади. Однак, прикордонний статус даних містечок вносив свої корективи в цю вертикаль впроваджуючи подвійне, а часом й потрійне підпорядкування місцевої влади – місцевим цивільним радам, місцевим революційним комітетам та командуванню дислокованих тут військових частин. Характерною рисою системи управління прикордонних міст був той факт, що волосні виконавчі комітети та міські ради в 1920–1921 рр., по суті, виконували роль структурних підрозділів-відділів місцевих волосних революційних комітетів. Наступною характерною рисою системи місцевого управління в 1920–1921 році стало явище формування кадрового потенціалу, який визначався не доведеними зверху нормативами, а виключно наявністю тих чи інших працівників на місцях.

Література

1. Берковський В.Г. До історії розвитку краєзнавства на півночі Хмельниччини в 1920–1930х рр.: Шепетівський окружний музей м. Славути. *Україна від епохи УНР до початку XXI століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження І.А. Феценко-Чопівського УНР / Велика Волинь: наук. зб.* Вип. 41. Житомир, 2009. С. 180–191.
2. Берковський В.Г. З історії розвитку освіти північних районів Хмельниччини в 1920-х рр. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Т.2. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 192–201.
3. Берковський В.Г. До історії розвитку системи охорони здоров'я на півночі Хмельницької області в 1920 – на початку 1930-х рр. *Антонінський край у просторі і часі. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції.* Т.2. Житомир, 2008. С. 9–19.
4. Берковський В.Г. До питання розвитку закладів соціального забезпечення на Славутиччині в 1920-х роках. *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП.* Вип. VIII. Кам.-Под., 2014. С. 40–46.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760 «Славуцький волосний революційний комітет». Оп. 1. Спр. 1. 491 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.
7. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 3. 122 арк.
8. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 4. 252 арк.
9. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 5. 196 арк.
10. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 6. 220 арк.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 7. 110 арк.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 9. 92 арк.
13. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 13. 248 арк.
14. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 32. 16 арк.
15. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 33. 216 арк.
16. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 34. 282 арк.
17. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-760. Оп. 1. Спр. 35. 534 арк.
18. Ковальчук С., Ковальчук А. Славути. Минувле і сучасне. К., 2016. 267 с.

19. Подкур Р., Динаміка адміністративно-територіального поділу 1930-х рр. у контексті «Великого терору» 1937–1938 рр. *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* Вип. 7, 2013. С. 193–212.

20. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України / Народний комісаріат юстиції. Київ, 1919. Ч. 1, № 19 «14 березня 1919 року».

References

1. Berkovski, V. (2009) Do istorii rozvytku kraieznavstva na pivnochi Khmelnychchyny v 1920–1930kh rr.: Shepetivskiy okruzhnyi muzei m. Slavuta [On the History of Local Studies in Northern Khmelnytskyi Region in the 1920s–1930s: The Shepetivka District Museum in Slavuta]. *Ukraina vid epokhy UNR do pochatku XXI stolittia. Materialy Vseukrainskoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoї 125-richchiu vid dnia narodzhennia I.A.Feshchenko-Chopivskoho UNR / Velyka Volyn: nauk. zb. Zhytomyr, 41, 180–191.* [in Ukrainian].

2. Berkovski, V. (2007). Z istorii rozvytku osvity pivnichnykh raioniv Khmelnychchyny v 1920-kh rr. [From the History of Educational Development in the Northern Districts of the Khmelnytskyi Region in the 1920s]. *Materialy XII Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii. Kamianets-Podilskiy, 2, 192–201.* [in Ukrainian].

3. Berkovski, V. (2008). Do istorii rozvytku systemy okhorony zdorovia na pivnochi Khmelnytskoi oblasti v 1920 – na pochatku 1930-kh rr. [On the History of the Development of the Healthcare System in Northern Khmelnytskyi Region in the 1920s – Early 1930s.]. *Antonynskiy krai u prostori i chasi. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii. Zhytomyr, 2, 9–19.* [in Ukrainian].

4. Berkovski, V. (2014). Do pytannia rozvytku zakladiv sotsialnoho zabezpechennia na Slavutchyni v 1920-kh rokakh. [On the Development of Social Welfare Institutions in the Slavuta Region in the 1920s.]. *Zberezhennia natsionalnoi idei ta natsionalnoi samosvidomosti ukrainskoho narodu v konteksti trahichnykh podii KhKh stolittia (do 120-richchia vid dnia narodzhennia Yakova Halehevskoho): zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu MAUP Kamianets-Podilskiy, VIII, 40–46.* [in Ukrainian].

5. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760 «Slavutskiy volosnyi revoliutsiyniy komitet» [Slavuta Volost Revolutionary Committee]. Inv. 1. F. 1. 491 f.

6. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 2. 72 f.

7. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 3. 122 f.

8. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 4. 252 f.

9. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 5. 196 f.

10. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 6. 220 f.

11. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 7. 110 f.

12. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 9. 92 f.

13. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 13. 248 f.

14. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 32. 16 f.

15. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 33. 216 f.

16. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 34. 282 f.

17. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytski Region]. Fonds R-760. Inv. 1. F. 35. 534 f.
18. Kovalchuk S., Kovalchuk A. (2016). Slavuta. Mynule i suchasne [Slavuta: Past and Present]. Kyiv. 267 p. [in Ukrainian].
19. Podkur, R. (2013). Dynamika administratyvno-terytorialnoho podilu 1930-kh rr. u konteksti «Velykoho teroru» 1937–1938 rr. [The Dynamics of Administrative-Territorial Reorganization in the 1930s in the Context of the Great Terror of 1937–1938]. Rehionalna istoriia Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei. VII, 193–212. [in Ukrainian].
20. Zbirnyk uzakonen i rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy / Narodnyi komisariat yustytzii. (1919). Ch. 1, № 19, “14 bereznia 1919 roku” [Collection of legalizations and orders of the Workers’ and Peasants’ Government of Ukraine / People’s Commissariat of Justice. Part 1, No. 19, “14 March 1919”]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 10.10.2025

Стаття прийнято 26.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

UDC 94(73):355.48"1991/2014"

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.3>**Vadym BESPEKA**

PhD in History and Archaeology, Doctoral Researcher at the Scientific and Organizational Department
Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy,

Heroiv Maidanu, 32, Lviv, Ukraine, 79026 (bvui927@gmail.com)

Вадим БЕСПЕКА

доктор філософії, докторант штатний науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів, Україна, 79026 (bvui927@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3811-341X>**INFORMATION CONFRONTATION: THE EVOLUTION
OF U.S. COGNITIVE STRATEGIES AFTER THE COLD WAR (1991–2014)**

Abstract. *The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of the evolution of the United States' cognitive strategies within the framework of information confrontation during 1991–2014 as a component of the transformation of its military-strategic doctrine after the end of the Cold War. Particular attention is paid to the transition from the concept of "soft power" to the development of a systemic approach in planning and implementing information operations aimed at achieving cognitive superiority. The research methodology is based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematization, and interdisciplinarity. General scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special historical methods (comparative-historical, historical-genetic, and historical-typological) were applied. The scientific novelty lies in a systematic interpretation of the cognitive dimension of American psychological operations as a consistent process of transition from information dominance to the management of the adversary's behavioral models. It has been proved that between the 1990s and the early 2010s, a gradual institutionalization of cognitive practices took place in U.S. military doctrines, driven by the evolution of communication technologies and the experience of wars in the Balkans, Afghanistan, and Iraq. Conclusions.* The study establishes that the experience of this period laid the foundation for the modern paradigm of cognitive warfare, in which information-psychological confrontation became an instrument for achieving strategic advantage through influence on the perception, decision-making, and behavior of the adversary.

Key words: cognitive warfare, psychological operations, United States, strategic communications, information security, cognitive superiority, propaganda.

**ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО: ЕВОЛЮЦІЯ КОГНІТИВНИХ СТРАТЕГІЙ США
ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ (1991–2014 РР.)**

Анотація. *Мета дослідження* полягає у всебічному аналізі еволюції когнітивних стратегій Сполучених Штатів Америки в межах інформаційного протиборства в період 1991–2014 рр. як складника трансформації військово-стратегічної компоненти після завершення Холодної війни. Особлива увага приділена процесу переходу від концепції «м'якої сили» до формування системного підходу в плануванні й реалізації інформаційних операцій, спрямованих на досягнення когнітивної переваги. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності й міждисциплінарності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні (порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний) методи. **Наукова новизна** полягає в спробі системно осмислити когнітивний вимір американських інформаційно-психологічних операцій як послідовний процес переходу від інформаційного домінування до управління поведінковими моделями противника. Доведено, що між 1990-ми та початком 2010-х рр. відбувалася поступова інституціоналізація когнітивних практик у воєнних доктринах США, зумовлена еволюцією комунікаційних технологій, війнами на Балканах, в Афганістані та Іраку.

Висновки. З'ясовано, що досвід зазначеного періоду заклав основи сучасної парадигми когнітивної війни, у межах якої інформаційно-психологічне протиборство стало інструментом досягнення стратегічної переваги через вплив на сприйняття, рішення та поведінку противника.

Ключові слова: когнітивна війна, психологічні операції, Сполучені Штати, стратегічні комунікації, інформаційна безпека, когнітивна перевага, пропаганда.

Problem Statement. Information and psychological confrontation became one of the key factors shaping the security environment after the end of the Cold War. The rapid development of communication technologies, globalization of information flows, and the growing role of the media in shaping public opinion led to the emergence of new forms of influence on human consciousness and behavior. In this context, the leading world powers, primarily the United States, began to view the information space not only as a tool of foreign policy, but also as an independent domain in which the issue of cognitive superiority is determined. Despite the considerable number of works devoted to the theoretical and applied aspects of information warfare, the evolution of the cognitive component of American information and psychological strategies remains insufficiently studied in modern Ukrainian and foreign historiography. It concerns the gradual paradigm shift – from propagandistic concepts to a comprehensive influence on perception, thinking, and decision-making processes within military and political campaigns. Therefore, the problem requires historical comprehension from the standpoint of interdisciplinary analysis that combines the approaches of military history and cognitive psychology.

Purpose of the Article. The purpose of the article is to provide a historical and analytical understanding of the evolution of U.S. cognitive strategies within the system of information and psychological confrontation after the end of the Cold War (1991–2014). The study attempts to identify the main stages in the development of American psychological operations as an instrument of strategic influence, to trace their transformation from traditional forms of propaganda to concepts of perception and behavioral management, and to identify the factors that contributed to the institutionalization of the cognitive dimension in U.S. military planning. Particular attention is paid to the analysis of military conflicts during which new approaches to achieving “cognitive superiority” were consolidated as a key element of modern information confrontation.

Presentation of the Main Material. After the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War, the United States found itself in a unique position of information superiority, where the global communication space became not only a means of influence dissemination but also a factor in shaping the new security architecture. It can be assumed that this was the period when a reassessment of the role of information as a distinct instrument of power began. Harvard University political scientist Joseph Nye, in his work *Bound to Lead* (1990), substantiated the concept of “soft power”, emphasizing the importance of achieving political goals not through coercion but through the attractiveness of one’s values, culture, and policies [1]. Meanwhile, RAND analysts John Arquilla and David Ronfeldt in the mid-1990s introduced the concept of “netwar”, defining information and control over communications as the central axis of future conflicts [2]. In light of these developments, U.S. strategic thought began to regard the information domain not merely as a support theater for operations but as a separate arena of struggle for perception. The variations and combinations of these approaches formed the foundation for the subsequent evolution of American psychological operations, which gradually acquired the characteristics of cognitive influence.

One of the first tests of these concepts came during the Balkan Wars. Between 1995 and 1999, during the operations in Bosnia and Kosovo, the United States and its NATO allies carried out extensive psychological operations aimed at delegitimizing the regime of Slobodan Milošević, neutralizing his information resources, and ensuring that coalition actions were perceived as a humanitarian mission. The summary study *Psychological Operations: Principles and Case*

Studies (Air University Press, 1996) emphasized that U.S. officers viewed “the management of emotions, motives, and reasoning of the audience as a critical condition for operational effectiveness” [3, p. 47]. The doctrinal reflection of this practice appeared in *Joint Publication 3-53: Doctrine for Joint Psychological Operations* (1996), which established the structure, objectives, and methods of joint PSYOP, defining them as an integral component of U.S. combined operations [4]. This demonstrated that by the late 1990s, U.S. military thinking had already shifted from information support to the systemic use of influence over cognitive processes – shaping perceptions, expectations, and behavioral models of target groups.

After 2001, the terrorist attacks of September 11 drastically changed perceptions of global threats, prompting a reevaluation of the role of information in new-type conflicts. In the context of the “Global War on Terror”, psychological operations assumed new strategic tasks. In the early years of *Operation Enduring Freedom* (Afghanistan, 2001–2003), PSYOP units employed multi-channel communication – from printed materials to FM radio and mobile broadcast systems – to alter local population behavior, encourage cooperation, and weaken support for the Taliban [5]. This experience demonstrated that information influence became a separate phase of combat, where persuasion models rather than means of destruction played the key role. The field manual *FM 3-05.301 Psychological Operations Process: Tactics, Techniques, and Procedures* (2003) stated that the goal of PSYOP is “to evoke emotions, motives, objective reasoning, and ultimately behavioral reactions that support the commander’s objectives” [6, p. 2–5]. Thus, psychological influence was established as a normative function aligned with the general principles of command and control.

During the same period, the Pentagon developed a new management logic that envisaged the integration of all information instruments into a single cycle. This was codified in the *Information Operations Roadmap* (2003), prepared by the U.S. Department of Defense, which emphasized the need to integrate five IO components – PSYOP, electronic warfare (EW), computer network operations (CNO), military deception (MILDEC), and operations security (OPSEC) [7]. The document defined information operations as a joint function aimed at achieving “information dominance” through perception management, speed of response, and cognitive superiority in decision-making. In parallel, David Alberts and Richard Hayes, in their work *Power to the Edge* (2003) from the Pentagon’s Command and Control Research Program (CCRP), formulated the principle that “information superiority enables decision superiority” [8, p. 27]. The evolution of U.S. PSYOP in the early 2000s thus reflected not only the expansion of influence tools but also a gradual approach to the cognitive dimension of warfare, where control over information flows was equated with control over behavioral reactions.

The launch of Operation Iraqi Freedom in 2003 marked a turning point in the practice of U.S. information-psychological operations. Whereas in earlier stages PSYOP mainly served as a supporting tool for combat through information dissemination, during the Iraq campaign they became integrated into the strategic planning framework. As military historian A. Paddock Jr. observed, it was in this war that “psychological operations ceased to be merely propaganda tools and became a component of command management aimed at changing the behavior of the enemy and the civilian population” [9, p. 56]. From the outset, the Pentagon employed a multi-level system of information influence – from leaflets and local radio to satellite and internet media – seeking not only to persuade but to reshape mental and behavioral models by instilling a sense of inevitability regarding the regime’s collapse and the legitimacy of coalition presence.

This experience was codified doctrinally in *Joint Publication 3-13: Information Operations* (2006), which systematized the principles and procedures of IO within joint forces [10]. The doctrine defined IO as “the integrated employment of electronic, computer, psychological, and deception means to influence the adversary’s decision-making processes, protect one’s own processes,

and ensure information dominance” [10, p. II-1]. Thus, IO became the framework for managing the cognitive space, where the object of influence included not only the information infrastructure but also perception mechanisms, analytical reasoning, and behavioral reactions.

After 2006, the development of U.S. information-psychological operations entered a phase of institutional rethinking. Information superiority began to be associated not only with technological or communication capacity but primarily with the ability to influence perception, interpretation, and decision-making processes. Counter-insurgency practice shifted focus “from the battle for territory to the battle for minds.” Within the Joint Chiefs of Staff and U.S. Special Operations Command, the notion of *decision superiority* was consolidated – an advantage achieved through speed of sense-making, narrative coherence, and resilience to hostile influence [11; 12]. Institutionally, this was reflected in the 2010 renaming of *Psychological Operations* to *Military Information Support Operations (MISO)* – a step intended to emphasize analytical and informational aspects while removing “propaganda” connotations [15].

Simultaneously, the Joint Information Operations Warfare Center (JIOWC) within U.S. Strategic Command (STRATCOM) centralized inter-agency coordination in the information domain, while RAND and the Defense Science Board stressed the need to merge “hard” and “soft” tools within a unified cognitive cycle [11; 12]. The development of strategic communications at the Department of Defense and the Department of State focused on synchronizing national and military narratives with cultural diplomacy and media partnerships [13]. During this period, applied cognitive research also expanded: DARPA’s Narrative Networks initiative (2011) explored neuro- and socio-cognitive mechanisms of influence through language, symbols, and storytelling structures, integrating its results into MISO training and assessment frameworks [16].

Field applications in Iraq and Afghanistan (2007–2012) incorporated targeted influence programs based on sociocultural profiling and big data analytics to forecast audience reactions to specific information stimuli. As analyst David Kilcullen emphasized, “control of the narrative in insurgent environments matters more than control of territory” [14, p. 112]. Cooperation with NATO’s Allied Command Transformation (ACT) advanced the integration of cognitive factors into training doctrines, while the institutionalization of strategic communication within the Alliance accelerated amid the challenges of 2014 [17].

Conclusions. In summary, between 1991 and 2014, U.S. information-psychological operations underwent a profound transformation – from propagandistic communication to cognitively oriented strategies aimed at managing behavioral processes. The years 1991–2003 marked the conceptual and institutional foundation; 2003–2006 – doctrinal codification and transition toward decision-process control; 2007–2014 – institutional consolidation of the cognitive approach within inter-agency strategic communications, supported by behavioral sciences and data-analysis technologies. By 2014, the United States had thus established the foundations of a modern model of cognitive superiority, in which the adversary’s mind and one’s own information environment are regarded simultaneously as key objects and instruments of warfare.

Bibliography

1. Nye J. S. *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. New York : Basic Books, 1990. 327 p.
2. Arquilla J., Ronfeldt D. *In Athena’s Camp: Preparing for Conflict in the Information Age*. Santa Monica : RAND Corporation, 1997. 425 p.
3. Department of Defense. *Psychological Operations: Principles and Case Studies*. Maxwell Air Force Base : Air University Press, 1996. 250 p.
4. Joint Chiefs of Staff. *Joint Publication 3-53: Doctrine for Joint Psychological Operations*. Washington, D.C., 1996. 132 p.

5. U.S. Department of Defense. *Operation Enduring Freedom: Psychological Operations Reports*. Washington, D.C., 2001–2003. URL: <https://apps.dtic.mil> (дата звернення: 01.11.2025).
6. Department of the Army. *FM 3-05.301 Psychological Operations Process: Tactics, Techniques, and Procedures*. Washington, D.C. : Headquarters, Department of the Army, 2003. 210 p.
7. U.S. Department of Defense. *Information Operations Roadmap*. Washington, D.C., 2003. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB177/info_ops_roadmap.pdf (дата звернення: 02.11.2025).
8. Alberts D. S., Hayes R. E. *Power to the Edge: Command, Control in the Information Age*. Washington, D.C. : CCRP Publication Series, 2003. 267 p.
9. Paddock A. H. Jr. *Psychological and Information Operations: Lessons Learned from the Iraq War*. Carlisle, PA : U.S. Army War College, 2003. 88 p.
10. Joint Chiefs of Staff. *Joint Publication 3-13: Information Operations*. Washington, D.C., 2006. 174 p.
11. Paul C. *Information Operations – Doctrine and Practice: A Reference Handbook*. Santa Barbara : Praeger Security International, 2008. 265 p.
12. RAND Corporation. *Strategic Communication and Influence Operations: Doctrinal Development and Integration*. Santa Monica : RAND, 2008.
13. Department of the Army. *FM 3-05.301 Psychological Operations Process (updated edition)*. Washington, D.C., 2007. 200 p.
14. U.S. Department of Defense. *Military Information Support Operations (MISO) Doctrine*. Washington, D.C., 2010. 156 p.
15. Giles K. *The Next Phase of Russian Information Warfare*. NATO Defence College Research Paper No. 9. Rome, 2016. URL: <https://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=995> (дата звернення: 04.11.2025).
16. Alberts D. S., Garstka J. J., Stein F. P. *Network Centric Warfare: Developing and Leveraging Information Superiority*. Washington, D.C. : CCRP Publication Series, 2000. 299 p.
17. U.S. Joint Forces Command. *Commander's Handbook for Strategic Communication and Communication Strategy*. Norfolk, VA, 2012. 115 p.
18. NATO Allied Command Transformation (ACT). *Cognitive Dimension of Warfare – Interim Findings Report*. Norfolk, VA : NATO ACT, 2014. 94 p.

References

1. Alberts, D. S., Garstka, J. J., & Stein, F. P. (2000). *Network centric warfare: Developing and leveraging information superiority*. Washington, D.C.: CCRP Publication Series.
2. Alberts, D. S., & Hayes, R. E. (2003). *Power to the edge: Command, control in the information age*. Washington, D.C.: CCRP Publication Series.
3. Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (1997). *In Athena's camp: Preparing for conflict in the information age*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
4. Department of Defense. (1996). *Psychological operations: Principles and case studies*. Maxwell Air Force Base, AL: Air University Press.
5. Department of the Army. (2003). *FM 3-05.301 Psychological operations process: Tactics, techniques, and procedures*. Washington, D.C.: Headquarters, Department of the Army.
6. Department of the Army. (2007). *FM 3-05.301 Psychological operations process (updated ed.)*. Washington, D.C.: Headquarters, Department of the Army.
7. Giles, K. (2016). *The next phase of Russian information warfare*. NATO Defence College Research Paper No. 9. Rome: NATO Defence College. Retrieved from: <https://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=995>
8. Joint Chiefs of Staff. (1996). *Joint publication 3-53: Doctrine for joint psychological operations*. Washington, D.C.: Department of Defense.
9. Joint Chiefs of Staff. (2006). *Joint publication 3-13: Information operations*. Washington, D.C.: Department of Defense.
10. NATO Allied Command Transformation (ACT). (2014). *Cognitive dimension of warfare – Interim findings report*. Norfolk, VA: NATO ACT.

-
11. Nye, J. S. (1990). *Bound to lead: The changing nature of American power*. New York, NY: Basic Books.
 12. Paddock, A. H., Jr. (2003). *Psychological and information operations: Lessons learned from the Iraq War*. Carlisle, PA: U.S. Army War College.
 13. Paul, C. (2008). *Information operations – Doctrine and practice: A reference handbook*. Santa Barbara, CA: Praeger Security International.
 14. RAND Corporation. (2008). *Strategic communication and influence operations: Doctrinal development and integration*. Santa Monica, CA: RAND Corporation.
 15. U.S. Department of Defense. (2001–2003). *Operation Enduring Freedom: Psychological operations reports*. Washington, D.C.: Department of Defense.
 16. U.S. Department of Defense. (2003). *Information operations roadmap*. Washington, D.C.: Department of Defense. Retrieved from: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB177/info_ops_roadmap.pdf
 17. U.S. Department of Defense. (2010). *Military information support operations (MISO) doctrine*. Washington, D.C.: Department of Defense.
 18. U.S. Joint Forces Command. (2012). *Commander's handbook for strategic communication and communication strategy*. Norfolk, VA: U.S. Joint Forces Command.

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 17.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 375 (477.4)«1921/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.4>

Надія БІЛИК

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (nadia-biluk@ukr.net)

Nadiia BILYK

PhD in History, Associate Professor, doctoral student at the Department of History of Ukraine, Archaeology,
and Special Branches of Historical Sciences

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (nadia-biluk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3166-7433>

ІСТОРІЯ ТЕРНОПОЛЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦІ ЛЮБОМИРИ БОЙЦУН

Анотація. *Метою статті є аналіз історії Тернополя міжвоєнного періоду в рецепції української дослідниці Любомири Бойцун (1945–2015). Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу; у роботі застосовано історико-генетичний, історико-типологічний та історико-системний методи, а також методи джерелознавчої критики й контент-аналізу.*

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше проаналізовано структуру та зміст книги Л. Бойцун «Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки» в контексті історії міжвоєнного періоду. У результаті проведеного дослідження зроблено **висновки**. Книга Л. Бойцун – це узагальнення багаторічної роботи дослідниці над проектом про історію Тернополя від часу виникнення до сьогодення, приклад збереження історичної пам'яті. У виданні висвітлено багатогранне життя галицького міста через історію вулиць і визначних будівель. Нариси про українську, польську та єврейську національні спільноти, про осередки інтелектуального й культурного життя містять багато фактів і подій з побуту містян у міжвоєнний період. Установлено, що праця Л. Бойцун відобразила різноманітні аспекти соціокультурного життя міста Тернополя в період Другої Речі Посполитої, донині вона залишається унікальним джерелом знань з низки тем. Дослідниця відіграла важливу роль у формуванні позитивного образу Тернополя та його мешканців.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, зміст, історія, книга, Любомира Бойцун, міжвоєнний період, рецепція, структура, Тернопіль, «Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки».

THE HISTORY OF TERNOPIL IN THE INTERWAR PERIOD AS RECEIVED BY THE UKRAINIAN RESEARCHER LUBOMYRA BOYTSUN

Abstract. *This paper analyses the history of Ternopil during the interwar period as perceived by the Ukrainian researcher Lubomyra Boytsun (1945–2015). The research methodology is based on the principles of historicism and an interdisciplinary approach, employing historical-genetic, historical-typological, and historical-systemic methods, as well as methods of source criticism and content analysis. The scientific novelty of the study lies in the fact that, for the first time, the structure and content of L. Boytsun's book "Ternopil in the Flow of Years: Historical and Local History Sketches" has been analysed in the context of the history of the interwar period. The following conclusions have been made as a result of the study. L. Boytsun's book summarises the researcher's many years of work on a project about the history of Ternopil, from its origins to the present day. It is an excellent example of historical memory preservation. The publication sheds light on the multifaceted life of the Galician city by exploring the history of its streets and notable buildings. The essays on the Ukrainian, Polish and Jewish national communities, and centres of intellectual and cultural life, contain a wealth of facts and events from the everyday lives of city residents during the interwar period. It has*

been established that Boytsun's work reflects various aspects of the socio-cultural life of Ternopil during the Second Polish Republic, and it remains a unique source of knowledge on a number of topics till nowadays. The researcher has played an important role in presenting a positive image of the city and its inhabitants.

Key words: the Second Polish Republic, content, history, book, Lubomyra Boytsun, interwar period, perceived, structure, Ternopil, "Ternopil in the Flow of Years: Historical and Local History Sketches".

Постановка проблеми. В історичній регіоналістиці ХХ–ХХІ ст. вирізняються дослідження міських соціокультурних ландшафтів. У кожного міста є минуле та сучасне, втрачена й збережена культурна спадщина, визначні постаті, місцеві традиції тощо. Неповторна аура міста сприяє осмисленню його унікальності багатьма поколіннями дослідників. Після здобуття незалежності України опубліковано низку науково-популярних студій про міста Східної Галичини. Серед українських дослідників історії міста Тернополя [1–5], інтелектуальний спадок яких актуальний і сьогодні, вирізняється архівістка та краєзнавиця Любомира Бойцун (1945–2015). Їй належить фундаментальне видання «Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки» (2003) [6], у якому висвітлено багатогранне життя галицького міста через історію вулиць і визначних будівель, діяльність громадсько-просвітніх товариств, закладів освіти та культури. Ця книга проілюстрована давніми поштовими листівками та світлинами, які репрезентують минуле й сьогодення міста.

Метою статті є аналіз історії Тернополя міжвоєнного періоду в рецепції української дослідниці Любомири Бойцун (1945–2015). Об'єктом дослідження є видання «Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки» (2003), у якому узагальнено багаторічні студії архівістки та краєзнавиці про її рідне місто. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що праця Л. Бойцун не була предметом окремого вивчення, уперше проаналізовано структуру та зміст книги в контексті окресленого періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Любомира Степанівна Бойцун народилася 21 квітня 1945 р. в Тернополі в родині міщан. Зі спогадів дослідниці відомо, що її дитинство припало на складні післявоєнні роки [7]. Сім'я Бойцун була незаможною. Батько мав бондарну майстерню, мати працювала на фабриці цигаркових гільз «Калина». Л. Бойцун була тернополянкою в четвертому поколінні, батьки ідентифікували себе українцями та греко-католиками. «Бабця по татовій лінії була полькою» [8], це зумовило знання дослідницею польської мови.

Після закінчення філологічного факультету Чернівецького університету (1968) Л. Бойцун упродовж багатьох років працювала науковою співробітницею в Державному архіві Тернопільської області. Зацікавлення краєзнавчими студіями загалом та минулим Тернополя зокрема було пов'язане з її участю в підготовці до друку енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 70-х рр. ХХ ст. Це була перша фундаментальна історична праця, кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей України, зокрема Тернопільської. Важливе місце в збиранні матеріалів для написання нарисів про міста й села належали державним архівам. Дослідниця працювала з документами спецфондів, її завданням було зв'язати важливі дати та прізвища [8].

Варто зазначити, що том 20 «Історії міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» (1973) [9] містив розповідь про Тернопіль із характерним для марксистсько-ленінського дискурсу наголосом на пожовтневій історії, соціально-класових і соціально-економічних характеристиках тощо. Текст нарисів «Тернопіль під владою буржуазно-поміщицької Польщі», присвячений 1921–1939 рр., був заідеологізований. У радянський період писати об'єктивну історію було неможливо.

Після здобуття незалежності України Л. Бойцун була депутаткою Тернопільської міської ради першого демократичного скликання (1990–1994), входила до складу комісії

з перейменування вулиць Тернополя як фахівець з минулого міста. У 2000 р. опубліковано впорядкований нею календар «Тернопіль історичний». Водночас краєзнавиця працювала над популярним нарисом про Тернопіль, який, за словами авторки, був готовий до публікації в 2001 р. [8].

Фундаментальне видання Л. Бойцун «Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки» [6] вийшло друком у тернопільському видавництві «Джура» у 2003 р. і відразу стало популярним. Читачів приваблювало вдале поєднання тексту з ілюстраціями. Над створенням книги дослідниця працювала понад десять років, відсканувала сотні старих фотографій і поштових листівок. Працюючи для преси, авторка поступово віднайшла свій стиль викладу матеріалу, для неї було важливе «поєднання фактажу, щоб було читабельне» [8]. Варто зауважити, що текст дослідження подано без посилань на літературу чи архівні фонди. Так, працю Л. Бойцун варто зарахувати до науково-популярних видань для широкого загалу читачів. Про це свідчить і підзаголовок книги – «Історико-краєзнавчі замальовки».

Дослідник історичної урбаністики Я. Верменич слушно зауважив: «Багато в чому інтерес людини до міста і його історії живиться емоціями, особливо, коли йдеться про “малу батьківщину”» [10, с. 7]. Це твердження актуальне й для Л. Бойцун, у пам’яті якої укорінилися спогади батьків про минуле Тернополя, зокрема про міжвоєнний період. У 30-ті роки ХХ ст. Тернопіль мав вигляд провінційного містечка, «але не без свого обличчя, своєї аури, своїх людей, з думкою яких рахувалися» [8]. У процесі роботи над книгою дослідниця за старими фотографіями ідентифікувала будинки, які збереглися в місті з часів Другої Речі Посполитої. На її думку, «за Польщі» було шанобливе ставлення до старих споруд, під час реконструкції зберігали історичний характер забудови.

Основним джерелом у роботі Л. Бойцун стали фонди державних архівів, музеїв і бібліотек України, зокрема міст Тернополя та Львова. Досліджуючи фонди Державного архіву Тернопільської області, наукова співробітниця опрацювала документи про рідне місто та його мешканців. Наприклад, у контексті вивчення міжвоєнного періоду цінна інформація містилася у фонді 231 «Тернопільське воєводське управління». Також серед джерел краєзнавчих студій Л. Бойцун були праці українських і польських учених про Тернопіль, путівники, польська та українська періодика, церковні книги, спогади містян, видання української діаспори, зокрема регіональні історично-мемуарні збірники «Шляхами Золотого Поділля» [11], поштові листівки з видами Тернополя, фотографії з родинних альбомів та архіву авторки тощо.

Перший нарис під назвою «У нестримному леті літ» у книзі Л. Бойцун присвячено історії виникнення міста та важливим періодам його розвитку. Щодо генези авторка зазначила: «Міста як люди, мають свою біографію. Перший запис у життєписі Тернополя – 15 квітня 1540 р.» [6, с. 10]. Право на будівництво замку було надане коронному гетьману Яну Амору Тарновському за військові заслуги, тому «вважають, що назва [міста] пов’язана з його іменем». На думку краєзнавиці, «назви “Тернове поле”, “Тернополе”, “Тернопіль” співзвучні з прізвиськом засновника. Слово “терен” польською звучить “тарн”. Польські джерела також засвідчують, що місто було засноване як “Тернополе”. На численних поштових листівках з видами міста кінця ХІХ – початку ХХ ст. з написами українською, польською і німецькою мовами, читаємо “Тернопіль” і “Тарнопіль”» [6, с. 10]. У своєму дослідженні краєзнавиця вживає лише топонім Тернопіль.

Книга Л. Бойцун про давній Тернопіль містить окремі нариси про Старий і Новий замки та головні вулиці міста (Перля, 3 Мая, Святоіванівська, Камінна, Адама Міцкевича, Пасаж Адлера, о. Степана Качали, Стрілецька, Залізнична, Смиковецька та ін.). Водночас оповіді присвячено визначним архітектурним пам’яткам: церквам Воздвиження Чесного Хреста,

Різдва Христового й Успіння Пречистої Діви Марії; Домініканському, Парафіяльному та Єзуїтському костелам; будинку Міщанського братства; синагозі; ратуші тощо. Також висвітлено історію тернопільських гімназій і шкіл. Як об'єкти ландшафтної спадщини описано міський парк і тернопільський став з річкою Серет.

Краєзнавчі студії Любомири Бойцун – цінне джерело до вивчення історії міста в період Другої Речі Посполитої. За умовами Ризького мирного договору 1921 р. західноукраїнські землі ввійшли до складу Польської держави. У вересні 1921 р. польська влада на теренах Східної Галичини утворила Тарнопільське воєводство (пол. *Województwo Tarnopolskie*), до складу якого входило 17 повітів. Упродовж 1921–1939 рр. місто Тарнополь (пол. *Tarnopol*) було адміністративним (воєводський і повітовим) центром краю.

У книзі Л. Бойцун серед оригінальних документів поміщено плани міста Тернополя, які надруковано в 1925 та 1931 роках. Завдяки їм можна побачити, як розвивалося й змінювалося місто, як розширювалися його межі, виникали нові вулиці. План міста в 1925 р. був опрацьований і виданий технічним бюро архітектора Макса Шафкопфа [6, с. 372–373]. На карті позначено 70 основних об'єктів міста [6, с. 374], зокрема адміністративні споруди: 1) Магістрат; 2) Воєводське управління I (розташовувалося на вулиці 29 листопада – *Н. Б.*); 3) Воєводське управління II, філія (розташовувалося на вулиці Б. Хороброго – *Н. Б.*); 4) Староство; 5) Податкове управління і скарбова інспекція. Водночас на карті виділено суди, казарми, костели, церкви, гімназії, школи, бурси, шпиталі, аптеки, захоронки, готелі, банки, лазні, пам'ятники, польські й українські товариства. Також на карту нанесено 5 (I, II, III, IV, V) ділянок міста станом на листопад 1925 р.

План міста в 1931 р. опрацював гімназійний учитель Юзеф Галічер [6, с. 376–377]. Ця карта-схема була видана Подільським туристично-краєзнавчим товариством з нагоди відкриття воєводської і регіональної сільськогосподарської виставки 1931 р. У книзі Л. Бойцун подано список понад ста вулиць за українською абеткою [6, с. 378]. Відповідно до цієї карти, виділено 48 громадських будівель міста [6, с. 379], зокрема Воєводське управління на вулиці 29 листопада. Її назвали на честь польського повстання 1863 р. Дослідниця описує історію споруди, де з 1 вересня 1921 р. «розміщувалось воєводське управління – адміністративний орган, що відав усіма сферами життєдіяльності» Тарнопільського воєводства [6, с. 69]. Нині в будинку на сучасній вулиці Листопадовій, 4, розташована прокуратура області.

Любомира Бойцун реконструювала план Тернополя, яке того часу поділялося на дві частини – Старе та Нове місто. Старе місто «сягало від залізничного вокзалу на сході до замку на заході, і від Микулинецького передмістя на півдні до Заруддя на півночі. У кінці 20-х рр. ХХ ст. у місті було 110 вулиць, міський парк площею 71 812 квадратних метрів. 30 719 міщан заселяли шість ділянок. Стара частина увійшла здебільшого до другої, четвертої і п'ятої ділянок. Це, зокрема, тодішні площі Домініканська, Собеського, Казимирівська, вулиця Руська, Валова, Міцкевича, 3 Мая, Багата, Ринок, Малий Ринок, Конарського, 29 листопада, Замкова, Старошпитальна і район залізничного вокзалу. Тут проживали заможні тернополяни. Північно-східну околицю (перша і третя ділянки) і Підзамче заселяли рільники, ремісники, купці, власники невеликих крамниць, заробітчани. Шоста ділянка утворилася після приєднання в грудні 1925 р. передмістя Загребелля, яке тривалий час було самостійною гміною. Новий Світ як новий міський масив почав формуватися на початку тридцятих років ХХ ст. Офіційно приєднався до міста з 1 січня 1937 р. А назва ця виникла, коли на слуху в усіх була еміграція в далеку Америку – “Новий світ”» [6, с. 13].

Візитівкою міста був Старий замок, який із середини ХІХ ст. до 1939 р. використовували як казарми. Новий замок відіграв роль суспільно-культурного осередку, де відбувалися концерти, театральні вистави, вибори тощо. «У відбудованій у 1931 р. споруді розмістилися різні

урядові установи. Знайшлося тут місце і для Подільського регіонального музею та бібліотеки наукової фундації ім. Боберського» [6, с. 31]. Нарис проілюстровано зображеннями замків і вхідної брами на світлинах 30-х рр. ХХ ст.

Незважаючи на трагічні події Першої світової війни, у місті збереглися унікальні пам'ятки архітектури, що свідчили про тісне переплетення трьох культур в історії міста – української, польської, єврейської. Пієтизм Л. Бойцун до християнських здобутків проявився в змалюванні давніх костелів і церков, які характеризували глибоку духовність містян та оригінальність сакральної культури Тернополя. Розповіді про споруди проілюстровано чисельними «старими поштівками», серед яких вирізняється панорамний «Вид міста з боку Серету і загребельсько-петриківських лугів» [6, с. 39].

У центрі міста височів Домініканський костел (1749–1779 рр.) у стилі бароко за проектом архітектора Августа Моцинського, розпис інтер'єру здійснив художник Станіслав Строїнський. За словами Л. Бойцун, храм вражав своїми фресками, вівтарями, скульптурами [6, с. 80–81]. У міжвоєнний період польська влада спричинилася до появи нових об'єктів історії та культури. Так, 11 листопада 1935 р. на площі Собеського було відкрито перший у Другій Речі Постолигій пам'ятник маршалу Юзефу Пілсудському. Його автором був скульптор Аполлінарій Гловінський. Монумент було приурочено історичній події: «21 березня 1921 р. на цьому майдані вітали главу міжвоєнної Польщі Юзефа Пілсудського. Відправлялась польова Служба Божа, освячувались військові прапори. Пілсудський вручав бойові нагороди» [6, с. 65–66].

«Окрасою Тернополя», на переконання Л. Бойцун, був Парафіяльний костел на розі вулиць Руської і Міцкевича, збудований у неоготичному стилі за проектом архітектора Тадеуша Мар'яна Тальовського в 1908 р. Краєзнавиця детально описала оздоблення храму (вітражі, різьблений головний вівтар, мармурові статуї, 62-метрову вежу), навела факти про жертводавців. Після руйнувань у часи Першої світової війни храм було відновлено, у 1933 р. освячено головний вівтар. Оригінальна споруда надихнула фотомитців із різних міст Польської держави на створення світлин і поштівок. Також дослідниця відзначила діяльність римо-католицького парафіяльного уряду на вулиці Руській, де «містилися польські товариства релігійно-добродійного спрямування. Тернопільська римо-католицька парафія носила ім'я Пресвятої Діви Марії Неустанної Помочі. При ній існувала безвідсоткова позичкова каса, зареєстрована як добротинне товариство 13 квітня 1937 р.» [6, с. 131].

За словами краєзнавиці, «найзатишнішим» був найменший Єзуїтський костел, що виконував роль парафії для передмістя за Рудкою, він розташовувався на вулиці Петра Скарги [6, с. 288]. Споруджено храм у романському стилі за проектом архітектора Діонізія Кричковського й освячено в 1901 р. Дослідниця описала внутрішнє оздоблення костелу, унікальні скульптури тощо. Згадала про повернення в 1927 р. книг із книгозбірні отців єзуїтів, що були викрадені російським військом у 1915 р. [6, с. 289].

У період Польської Республіки в місті діяли греко-католицькі храми. Їх історію від XVII ст. подано на основі архівних документів і переказів. Зокрема, виокремлено роль церкви Різдва Христового (Середньої) в житті української громади. На думку дослідниці, її сучасний архітектурний вигляд остаточно сформувався після реконструкції в 1936–1937 рр., тоді «змінити форму головного купола та іконостасу, розписали інтер'єри» [6, с. 120]. У церкві щонеділі співав хор (під керівництвом Степана Шутовського), який брав участь у Шевченківських святах. До храму приходили представники місцевої влади та військові на проповіді довголітнього пароха о. Володимира Громницького, який «усією душею служив Богові й українській справі» [6, с. 123]. У книзі Л. Бойцун пам'ять про священника увічнена в світлинах з його похорону в 1938 р.

У духовній культурі міста шанувалася традиція Успенського відпусту, пов'язана з греко-католицької церквою Успіння Пресвятої Діви Марії (Монастирською), яку підтримував Митрополит Андрей Шептицький. «У 1935-му на відпуст приїздив єпископ Микола Чарнецький» [6, с. 136]. Дослідниця, спираючись на спогади містян, описала реколекції, які приваблювали тисячі прочан у міжвоєнний період. Підтвердження цьому – фотографії, віднайдені дослідницею в архівах і музеях; чимало ілюстрацій опубліковано вперше.

Акцент авторки на містобудівній спадщині не випадковий, оскільки кожна зі споруд була важливим «штрихом в архітектурному обличчі» міста в міжвоєнний період. Руїнація вулиць під час Другої світової війни, знищення радянською владою Парафіяльного і Єзуїтського костелів, Монастирської церкви та багатьох будинків повністю змінили міський ландшафт. Мета краєзнавчої студії Л. Бойцун – показати втрачений Тернопіль.

Основна увага дослідниці зосереджена на ключових аспектах соціокультурного життя містян у міжвоєнний період. Репрезентуючи здобутки української, польської та єврейської громад, показовим став добір постатей. Об'єктами вивчення були різноманітні товариства та фундації, гімназії та школи. Наприклад, характеризуючи життя української громади, дослідниця виокремила діяльність «Фундації князя Костянтина Острозького», «Товариства охорони дітей і опіки над молоддю», «Українського фотографічного товариства», «Рідної школи» «Міщанського братства», Товариства «Просвіта», «Молодої громади», «Української бесіди» та ін. Їхнім завданням був захист українців від асиміляції.

Окремий нарис у книзі присвячено будинку «Міщанського братства» як культурного центру міста. Невипадково зародком організації був чоловічий хор. Авторка наводить численні факти про багатогранність діяльності осередку. У приміщенні на вулиці Острозького в 1930-х рр. відбувалися театральні вистави та концерти, добродійні ярмарки, діяв драматичний гурток, було відкрито бібліотеку і створено оркестр. У залах проводили вечорниці та чайні вечори, Шевченківські концерти, які, за словами Л. Бойцун, були популярними серед молоді. Серед патріотичних заходів авторка виділила ювілеї української державності (УНР і ЗУНР), виступи Василя Барвінського, Соломії Крушельницької та Богдана Лепкого, концерти на честь Лесі Українки та Володимира Громницького. Як наголосила дослідниця, «це не сподобалось офіційній польській владі», згодом «служувало причиною ліквідації товариства як націоналістичного» в 1939 р. [6, с. 152].

У краєзнавчій праці Л. Бойцун змістовні нариси присвячено окремим вулицям міста. Так, історію єврейської громади пов'язано з вулицею Перля. Серед основних здобутків благодійної діяльності Йосифа Перля краєзнавиця виокремила створення фундації, будівництво синагоги, заснування школи для єврейських дітей, друкарні тощо. Старий ринок був центром торгівлі та містив магістрат Тернополя. Вулиці 3 Мая, Міцкевича та Пасаж Адлера вирізнялися кав'ярнями і крамницями, на «престижних вулицях» розміщувалися адміністративні споруди, готелі, кінотеатри, фотоательє, кам'яниці товариства «Просвіта» тощо. Про архітектуру довоєнного Тернополя дає уявлення вулиця Залізнична, яка в 1927 р. була названа на честь Ю. Пілсудського, та вулиця Руська, яку раніше називали іменем Яна Гарновського. У контексті окремих будівель авторка наводить численні факти, що свідчать про активне громадське життя в міжвоєнний період. Її розповіді доповнено світлинами того часу.

Дослідниця на основі архівних джерел обґрунтувала важливість освіти для польської та української спільнот. Історія навчальних закладів міста, зокрема гімназій, була об'єктом окремого вивчення в книзі краєзнавиці. У міжвоєнний період у Тернополі працювали державні польські гімназії, які мали імена польських письменників В. Поля та Ю. Словацького. Також діяла приватна жіноча гімназія, названа на честь М. Конопницької. «Спроби відкрити українську державну гімназію тривалий час наражалися на відкритий опір поляків» [6, с. 194].

Важливу роль у її створенні відіграв О. Барвінський. За Другої Речі Посполитої польська мова була обов'язковим предметом для вивчення в закладі. У 1930 р. під час проведення пацифікації українську гімназію закрили, у її приміщенні почала діяти польська державна гімназія для дівчат ім. Ю. Пілсудського. Також діяли приватні польські школи.

Окремий нарис присвячено діяльності приватної гімназії для дівчат, створеної в 1921 р. за сприяння Українського педагогічного товариства «Рідна школа». У 1931 р. її перетворено на мішану школу гуманітарного типу. При закладі діяли гуртки, хор, читальня, товариство «Пласт» тощо. Як зазначила дослідниця, «В умовах посилення ополячення гімназія “Рідної школи” була осередком патріотичного виховання української молоді» [6, с. 263].

Щодо діяльності міського самоврядування Л. Бойцун наголосила: «У початковий період міжвоєнної Польщі (1920–1929 рр.) життям міста керував призначуваний вищою владою комісар. Під час комісарського правління рада не діяла. У 1936 р. магістрати перейменовані в міські управління» [6, с. 233]. У міжвоєнний період адміністративну владу представляли комісари: Володимир Ленкевич (1920–1925 рр.), Казимир Яворчинський (1926–1927 рр.), Віктор Новаковський (1928 р.), Казимир Голінський (01.01.1929 р. – серпень 1929 р.), Станіслав Седлецький (серпень 1929 р. – грудень 1929 р.). Упродовж 1930–1934 рр. бургомістром був Володимир Ленкевич, у 1934–1939 рр. – Станіслав Відацький [6, с. 234]. «Із захистом інтересів міжвоєнної Польщі пов'язана діяльність її офіційних органів – повітового староства, прокуратури і суду» [6, с. 227]. За антиурядову діяльність конфіскували окремі числа українських газет, книги, забороняли діяльність громадських організацій. Загалом, дослідниця підсумовує, що «міжвоєнна Польща ревно оберігала свої державні інтереси» [6, с. 227].

Для зручності користування в кінці книги подано не лише іменний, а й предметно-тематичний покажчик, де узагальнено інформацію про навчальні заклади, політичні партії, кооперативні організації, страхові товариства, театри, кінотеатри, фотосалони, фундації, музеї, часописи тощо.

Висновки. Книга Любомири Бойцун «Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки» – це узагальнення багаторічної роботи дослідниці над проектом про історію Тернополя від часу виникнення до сьогодення, приклад збереження історичної пам'яті. У виданні висвітлено багатогранне життя галицького міста через історію вулиць і визначних будівель. Нариси про українську, польську і єврейську національні спільноти, про осередки інтелектуального та культурного життя містять багато фактів і подій з побуту містян у часи Другої Речі Посполитої. Унікальні давні світлини та вирізки з газет міжвоєнного періоду, якими проілюстровано краєзнавчу студію, свідчать не лише про духовні та матеріальні надбання міста, а й про людей, які жили, працювали і творили в Тернополі.

Література

1. Дуда І. Тернопіль. 1540–1944. Історико-краєзнавча хроніка. Частина І. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 296 с.
2. Гаврилюк О., Крочак І., Петровський О. Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення. Тернопіль : Астон, 2010. 120 с.; іл.
3. Тернопіль / Ternopol: історія міста / О. Петровський, О. Гаврилюк, В. Окаринський, І. Крочак. Тернопіль : Астон, 2010. 216 с.; іл.
4. Тернопіль, Ternopil, Ternopol: історичні нариси / упор. У. Гуглевич-Ванчура. Тернопіль : Джура, 2016. 191 с.
5. Окаринський В. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року). Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2017. 512 с.; іл.
6. Бойцун Л. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль : Джура, 2003. 392 с.

7. Дитинство Тернополя. Спомини бабці Кавунихи / уклад. Т. Циклиняк; оповідачка Л. Бойцун. Тернопіль : Крок, 2019. 230 с. : іл.
8. Любомира Бойцун про давній Тернопіль (2.02.2014). URL: https://www.youtube.com/watch?v=T51EItIDM0&list=PLxI9jNMUYtOkxzR7lY2eqeUDlBEhyvKM_&index=1
9. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. Т. 20. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. 638 с.
10. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
11. Шляхами Золотого Поділля. Наукове товариство ім. Шевченка. Філадельфія : [б. в.], 1983. Т. 3: регіон. іст.- мемуар. зб. Тернопільщини. 846 с.

References

1. Duda, I. (2010). Ternopil. 1540–1944. Istoryko-kraieznavcha khronika [Ternopil. 1540–1944. Historical and Local History chronicle]. Chastyna I. Ternopil: Vydavnytstvo Navchalna knyha – Bohdan. 296 s. [in Ukrainian].
2. Havryliuk, O., Krochak, I., Petrovskiy, O. (2010). Ternopil: storinky mynuloho i sohodennia [Ternopil: pages of the past and present]. Ternopil : Aston. 120 s.; il. [in Ukrainian].
3. Ternopil / Tarnopol: istoriia mista. (2010). [Ternopil / Tarnopol: history of the city] / O. Petrovskiy, O. Havryliuk, V. Okarynskyi, I. Krochak. Ternopil : Aston. 216 s.; il. [in Ukrainian].
4. Ternopil, Ternopil, Tarnopol: istorychni narysy (2016). [Ternopil, Ternopil, Tarnopol: historical essays] / upor. U. Guglevych-Vanchura. Ternopil : Dzhura, 2016. 191 s. [in Ukrainian].
5. Okarynskyi, V. (2017). Ternopil: misto, liudy, istoriia (vid davnyny do 1991 roku) [Ternopil: city, people, history (from antiquity to 1991)]. Ternopil. 512 s. [in Ukrainian].
6. Boitsun, L. (2003). Ternopil u plyni lit. Istoryko-kraieznavchi zamaliovky [Ternopil in the Flow of Years: Historical and Local History Sketches]. Ternopil: Dzhura. 392 s. [in Ukrainian].
7. Dytynstvo Ternopolia. Spomyny babsi Kavunyky. (2019). [Childhood of Ternopil. Grandmother Kavunyky's memories] / uklad. T. Tsyklyniak; opovidachka L. Boitsun. Ternopil : Krok. 230 s. : il. [in Ukrainian].
8. Liubomyra Boitsun pro davnii Ternopil [Lubomyra Boytsun about ancient Ternopil] (2.02.2014). Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=T51EItIDM0&list=PLxI9jNMUYtOkxzR7lY2eqeUDlBEhyvKM_&index=1. [in Ukrainian].
9. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Ternopilska oblast. (1973). [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Ternopil region]. Т. 20. К.: Holovna redaktsiia URE AN URSR. 638 s. [in Ukrainian].
10. Vermenych, Ya. V. (2011). Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia [Historical urban studies in Ukraine: theory of urban studies and methods of chronology]. К. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 306 s. [in Ukrainian].
11. Shliakhmy Zolotoho Podillia. (1983). [On the Paths of Golden Podillya]. Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Philadelphia: [b. v.]. Vol. 3: Rehionalnyi istoryko-memuar. zbirnyk Ternopilshchyny. 846 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 16.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 7.01:111.852:75(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.5>**Роман БОНЧУК**

аспірант кафедри образотворчого мистецтва та реставрації
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна (megabonchuk13@gmail.com)

Roman BONCHUK

Postgraduate student at the Department of Fine Arts and Restoration
Vasyl Stefanyk Carpathian National University,
57 Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine (megabonchuk13@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1800-819X>**ПСИХОСЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА КОЛЬОРУ**

Анотація. *Мета статті* полягає у філософсько-культурологічному аналізі психосемантики та прагматики кольору як феномену людського досвіду, що поєднує когнітивні, емоційні й соціально-комунікативні виміри. Основну увагу зосереджено на розкритті механізмів функціонування кольору у філософії, мистецтві та сучасному українському культурному просторі в умовах війни. **Методологія дослідження** ґрунтується на феноменологічному, герменевтичному та семіотичному підходах, а також на психосемантичному аналізі й культурній герменевтиці, що дає змогу інтерпретувати колір як форму мислення і спосіб духовного самовираження. Наукова новизна полягає в осмисленні кольору як універсального семіотичного коду культури, який інтегрує сенсорне, естетичне, архетипічне й когнітивне начала, а також у розкритті його етичного та духовного потенціалу у воєнному мистецтві України. **Висновки.** Колір у сучасному гуманітарному дискурсі постає не лише елементом естетики, а й інтегральним філософським та комунікативним феноменом. У контексті війни він набуває онтологічного значення, перетворюючись на символ внутрішнього світла, пам'яті й опору. Українська воєнна палітра (чорний, сірий, синій, золотий, білий) відображає культурну стійкість, духовну зрілість і націєтворчий потенціал мистецтва. Колір функціонує як медіатор між особистим і колективним досвідом, поєднуючи етичне, емоційне й філософське начала в єдину систему символічного мислення.

Ключові слова: колір, психосемантика, прагматика кольору, філософія мистецтва, естетика опору, воєнне мистецтво України, архетип, культурна пам'ять.

PSYCHOSEMANTICS AND PRAGMATICS OF COLOR

Abstract. *The purpose* of the article is a philosophical and cultural analysis of the psychosemantics and pragmatics of color as a phenomenon of human experience, combining cognitive, emotional and socio-communicative dimensions. The main attention is focused on revealing the mechanisms of color functioning in philosophy, art and modern Ukrainian cultural space in conditions of war. **The research methodology** is based on phenomenological, hermeneutic and semiotic approaches, as well as on psychosemantic analysis and cultural hermeneutics, which allows us to interpret color as a form of thinking and a way of spiritual self-expression. **The scientific novelty** lies in understanding color as a universal semiotic code of culture, which integrates sensory, aesthetic, archetypal and cognitive principles, as well as in revealing its ethical and spiritual potential in the military art of Ukraine. **Conclusions.** Color in modern humanitarian discourse appears not only as an element of aesthetics, but as an integral philosophical and communicative phenomenon. In the context of war, it acquires ontological significance, turning into a symbol of inner light, memory and resistance. The Ukrainian military palette (black, gray, blue, gold, white) reflects cultural stability, spiritual maturity and nation-building potential of art. Color functions as a mediator between personal and collective experience, combining ethical, emotional and philosophical principles into a single system of symbolic thinking.

Key words: color, psychosemantics, pragmatics of color, philosophy of art, aesthetics of resistance, military art of Ukraine, archetype, cultural memory.

Постановка проблеми. Феномен кольору належить до багатовимірних об'єктів наукового пізнання, що охоплює природничі, психологічні, філософські, культурологічні та комунікативні аспекти. Колір є базовим чинником формування перцептивного досвіду, впливає на когнітивні процеси, емоційні реакції, поведінкові стратегії та структуру символічного мислення. Його вивчення має значення для розуміння механізмів міжособистісної і масової комунікації, адже колір виконує роль носія емоційного змісту та маркера соціокультурної ідентичності.

Проблематика кольору охоплює низку взаємопов'язаних вимірів. У психологічному аспекті колір визначає особливості емоційного стану, впливає на сприйняття часу, простору, гармонії та напруження. У філософському є засобом пізнання і водночас формою чуттєвого досвіду. У культурологічному функціонує як універсальний код, що відображає історичні уявлення, архетипічні символи, колективні емоції. У прагматичному забезпечує ефективність комунікацій, регулює увагу, формує довіру та емоційний настрій у соціальних і цифрових середовищах.

Зростання значення кольору в сучасній культурі зумовлене інтенсивним розвитком візуальних комунікацій, мультимедійних технологій та цифрового дизайну. Колірна гама впливає на інтерпретацію інформації, визначає психологічний комфорт користувача, формує естетичну привабливість інформаційного продукту. Паралельно відбувається розширення наукових підходів до аналізу кольору: від психофізіологічних моделей до когнітивно-семантичних і прагматичних інтерпретацій, що пояснюють колір як інструмент впливу та смислотворення.

В умовах воєнних конфліктів і глобальних криз колір набуває соціально-політичного виміру. Символічні поєднання кольорів відображають національну ідентичність, стійкість, духовну єдність суспільства. Візуальні коди перетворюються на засоби колективної психологічної мобілізації, сприяють формуванню почуття належності та відновленню емоційного балансу в суспільстві. Колір виконує роль медіатора між естетичним і моральним виміром культури, перетворюючись на засіб репрезентації колективного досвіду, пов'язаного з боротьбою, пам'яттю та надією.

Актуальність дослідження визначається потребою в системному осмисленні кольору як чинника конструювання індивідуальної і колективної свідомості, як засобу передання емоційного досвіду та формування психологічної стійкості суспільства. Колір розглядається як універсальний семіотичний код сучасної культури, який синтезує сенсорне, естетичне, символічне й когнітивне начала, будучи індикатором цивілізаційних змін і відображенням глибинних процесів соціальної адаптації людини в трансформаційних умовах сучасності.

Метою дослідження є системне наукове обґрунтування психосемантичних і прагматичних функцій кольору у філософському, культурологічному та мистецтвознавчому вимірах.

Огляд літератури. Проблема кольору протягом останніх десятиліть перебуває в центрі уваги філософії мистецтва, феноменології сприйняття та когнітивної естетики. Сучасні дослідники наголошують, що колір є не вторинним щодо форми або світла, а автономним носієм смислу й емоційної енергії. Зокрема, у монографії М. Watkins та Е. Shech «The Metaphysics of Color» обґрунтовано позицію про онтологічну самостійність кольору як властивості, що поєднує фізичний і феноменальний рівні сприйняття [13, с. 7–15].

Філософсько-естетичний підхід розвиває Ж. Рок [9, с. 11], який визначає колір як міждисциплінарну категорію, здатну поєднувати сенсорне, художнє і когнітивне. Автор підкреслює, що сучасна теорія кольору не може обмежуватися фізикою світла, адже колір у культурному вимірі функціонує як мова настроїв і символів. Подібної позиції дотримується М. Sassi,

наголошуючи на спадкоємності між античним розумінням кольору як «форми в русі» та сучасною феноменологічною традицією [10, с. 40].

Значний внесок у міждисциплінарні дослідження кольору зробили психологи й нейроестетики. Дж. Maule, А. Skelton та А. Franklin доводять, що сприйняття кольору формується у взаємодії біологічних і когнітивних механізмів, а емоційні реакції на колір мають універсальні тенденції при культурних варіаціях [4, с. 92]. Подібні результати отримано в дослідженні Лінь Юе, що узагальнює напрями сучасної колористики в психології, ергономіці та дизайні середовища [2; 3].

Новим напрямом є застосування штучного інтелекту для моделювання колірно-емоційних відповідностей. У статті М. Muratbekova та Р. Shamoї запропоновано фузі-підхід до аналізу асоціацій між кольором і почуттями, який дає змогу кількісно відобразити глибину емоційного відгуку на художні зображення [7, с. 14]. Результати засвідчують існування стійких психосемантичних зв'язків, що підтверджують тезу про культурну універсальність основних колірних архетипів.

Отже, у сучасних публікаціях простежується тенденція до синтезу філософського, естетичного й когнітивного підходів. Колір розглядається як багаторівнева структура, де поєднано сенсорну, символічну й комунікативну функції, проте недостатньо опрацьованими залишаються аспекти прагматичного використання кольору в просторі культурних криз, війни та медіакомунікації, що окреслює подальші напрями дослідження психосемантики й прагматики кольору.

Виклад основного матеріалу. Психосемантика і прагматика становлять важливі поняття сучасної гуманітарної методології, що допомагають досліджувати колір як феномен, у якому поєднуються когнітивні, емоційні та соціально-комунікативні аспекти. Їх поєднання дає змогу інтерпретувати колір не лише як фізіологічну властивість світла або елемент художньої композиції, а і як смислову одиницю культури, що має ціннісне, естетичне та символічне навантаження.

Психосемантика (від грец. *psyche* – душа, *semantikos* – той, що означає) сформувалася в межах когнітивної психології та семіотики як наука про закономірності утворення й функціонування смислів у свідомості людини. Її предметом є індивідуальні та колективні способи інтерпретації навколишнього світу, зокрема через кольорові, звукові та просторові образи. Ч. Осгуд уперше запропонував метод семантичного диференціала для кількісного вимірювання емоційних оцінок понять [8, с. 10]. Сучасний розвиток цього напрямку представлено в працях американської дослідниці Karen B. Schloss, яка досліджує колірні асоціації в людській когніції, доводячи, що смислові значення кольору мають універсальні та культурно-специфічні компоненти [11, с. 2].

Важливим напрямом у межах психосемантики кольору є дослідження архетипічних кодів. За концепцією К. Г. Юнга, кольори відображають структури колективного несвідомого, формуючи сталі символічні відповідники: червоний – енергія і боротьба, синій – духовність, зелений – гармонія, чорний – смерть і трансформація [1, с. 37]. Так, психосемантичний підхід дає змогу простежити, як колір перетворюється на універсальний знак емоцій і цінностей.

Прагматика (від грец. *pragma* – дія, справа) є галуззю семіотики, яка досліджує відношення знаків до їхніх користувачів та умов комунікації. Її класичне визначення належить Ч. Моррісу, який розмежував три рівні аналізу знакових систем – синтактику, семантику і прагматику, остання з яких охоплює функціонування знаків у процесі спілкування [6, с. 6]. У контексті кольору прагматика описує механізми, через які колір впливає на сприйняття, формує поведінкові реакції, структурує естетичний простір і комунікативні ситуації. Отже, прагматика кольору охоплює аспекти його соціальної функції, тобто того, як колір «працює» в рекламі, брендингу, архітектурі, інтерфейсному дизайні чи мистецтві.

У таких сферах колір стає актом комунікації, засобом впливу на адресата, носієм емоційного повідомлення.

Синтез психосемантики і прагматики дає змогу створити цілісну модель аналізу кольору як інтегрованого феномена культури. Психосемантика зосереджується на внутрішніх механізмах сприйняття і формування смислів, прагматика на зовнішніх умовах комунікації та соціальної дії. Разом вони пояснюють, як колір формує «мову культури», де кожен відтінок виконує функцію емоційного знака, здатного впливати на свідомість і поведінку.

На відміну від геометрії чи логіки, колір не піддається точному визначенню, він перебуває на межі між фізичною об'єктивністю та внутрішнім переживанням, між матерією і духом. Саме ця подвійність та невловимість робить проблему кольору однією з найтонших у філософії.

Антична думка вже містила перші спроби осмислити колір як частину космічного порядку. Для Платона кольори були відображенням ідейного світла, а не самостійною реальністю. Арістотель, навпаки, розглядав колір як наслідок взаємодії світла і темряви, як динамічний процес, що існує лише в сприйнятті. Так, колір від початку мислився не як субстанція, а як відношення, що виникає в межах досвіду [10, с. 45].

У середньовічній теології колір набуває метафізичного виміру. Августин Блаженний тлумачив його як «свідчення Божественної присутності в матерії», тоді як Фома Аквінський убачав у гармонії кольорів доказ порядку творіння. У цій традиції колір постає символом духовної істини, який перевищує природну необхідність. Новий час поставив проблему кольору на перетині науки і філософії. Ісаак Ньютон довів фізичну природу кольору як спектрального розкладу світла, запровадивши об'єктивний метод вимірювання кольорових хвиль. Проте філософське питання залишилося відкритим: чи збігається фізична структура кольору з його людським досвідом. Саме цю суперечність підхопив Йоганн Вольфганг Ґете, який у «Вченні про колір» (1810) заперечив редукцію кольору до оптики. На його думку, колір народжується не в промені, а в акті сприйняття, у «боротьбі світла і тіні». Ґете трактував колір як життєву силу природи, що має психічний і духовний вимір. Його концепція передбачала, що кожен колір несе емоційне навантаження: червоний – енергія, синій – глибина і спокій, жовтий – світло, зелений – рівновага [11, с. 57]. Так, колір для Ґете був знаком живої суб'єктивності природи, а не абстрактною величиною.

Філософія ХХ століття надала проблемі кольору нової глибини. Людвіг Вітгенштайн у «*Bemerkungen über die Farben*» поставив питання, як можливо знати, що колір, який ми бачимо, справді є «червоним». Для нього колір був межею пізнання, бо його не можна логічно визначити без втрати феноменальності. Колір не існує сам по собі, він є лише в досвіді сприйняття, але цей досвід не може бути переданий мовою. Вітгенштайн доводив, що «мовні описи кольору» завжди залишаються метафоричними, адже сама структура кольору є дораціональною, емоційною і контекстуальною [15, с. 25]. Так, колір у його трактуванні стає парадоксом між видимим і мислимим: його можна побачити, але не можна повністю пояснити.

Феноменологічна традиція (Гусерль, Мерло-Понті) поглибила цей парадокс. Моріс Мерло-Понті у «Феноменології сприйняття» наголошував, що колір – це не властивість об'єкта, а подія взаємодії свідомості й світу. Людина не просто бачить колір, вона «живе у кольорі» і зазначає, що колір є формою співбуття, у якій відчуття, простір і час поєднуються в єдиному досвіді присутності. Мерло-Понті підкреслював, що саме колір формує «атмосферність сприйняття», створює емоційну топологію буття [5, с. 248].

Іншу лінію розвинув Карл Густав Юнг, для якого колір став мовою архетипів. У «Людині і її символах» він розглядав колір як прояв колективного несвідомого, де кожен відтінок має універсальне символічне значення. Золотий і блакитний уособлюють духовність,

червоний – пристрасть і життя, чорний – смерть і тінь, білий – оновлення і божественність. Юнгівський підхід виявляє психосемантичний вимір кольору, у якому індивідуальне переживання поєднується з універсальними архетипами культури [1, с. 45].

Складність кольору полягає також у тому, що він функціонує на межі між наукою і мистецтвом. Для фізика він є спектром хвиль, для художника – засобом вираження, для філософа – способом мислення. Як зазначає сучасний британський філософ Mark Eli Kalderon, колір має «онтологію залежності»: він не є ані суто об'єктивним, ані суб'єктивним, а існує як відношення між речами і сприйняттям [2, с. 1]. Американський філософ Jonathan Westphal стверджує, що колір є «відчутною метафізикою» – реальністю, яку неможливо звести до фізичних величин, але й не можна вивести з розуму [14, с. 12].

Філософська складність кольору проявляється в тому, що будь-яка спроба його пояснення веде до зіткнення між двома світами – фізичним і смисловим. Колір не може бути редукований ні до оптичного ефекту, ні до символу, бо він водночас і те, й інше. Його сприйняття є актом, у якому взаємодіють чуттєве, когнітивне й емоційне. Колір здатний бути і явищем, і знаком, і досвідом, і метафорою.

У сучасному інформаційно-візуальному просторі колір перетворився на універсальний комунікативний код, який безпосередньо впливає на підсвідомість людини. Його таргетування в маркетингу, рекламі, медіа та цифровому дизайні пов'язане з усвідомленням того, що колір здатен працювати як психоемоційний тригер, який активує глибинні архетипічні моделі мислення. Палітра, її насиченість, контраст і ритм формують у свідомості спостерігача цілі образні ряди, сценарії, наративи, що діють швидше, ніж раціональне осмислення. Колір викликає реакцію не лише через фізичне сприйняття, а через колективну пам'ять культури, яка зберігає сталі зв'язки між кольором і архетипом: червоний як енергія, небезпека або жертвність; синій як духовність і глибина; чорний як межа, трагічність, інтелектуальний виклик.

Таке тісне поєднання кольору та архетипів має глибоке історико-філософське підґрунтя. Ще Й. В. Гете інтуїтивно відчував, що колір є не лише фізичним явищем, а символом духовного процесу, хоча не користувався терміном «архетип». У його інтерпретації архетип Мага асоціюється із силою перетворення, небезпекою і контактами з «інфернальним» світом, тоді як архетип Мудреця із вогнем пізнання, просвітленням, алхімічним очищенням. Леонардо да Вінчі у своїй художній практиці розкодував архетипи через зображення емоцій на обличчях, використовуючи срібний графіт на білому тлі як спосіб передати чистоту думки та напруження внутрішнього стану. У нього колір був не просто матерією фарби, а носієм психологічної напруги й емоційної правди.

Найглибше філософське розуміння кольору виявляється у творчості Рембрандта. Його підхід до кольору можна вважати прообразом феноменологічної оптики: він не просто відтворював реальність, а втілював внутрішнє світло речей. Золотиста вохра, якою він покривав освітлені частини полотна, надавала зображенню сакральної теплоти, а густі тіні, ретельно опрацьовані, ставали простором для символічних смислів. Рембрандт власноруч створював рецептури фарб, змішуючи пігменти, шукаючи «правильний» тон, який відповідав би духовній сутності зображуваного. Його колористика демонструє, що колір може бути самостійною мовою філософського осмислення буття.

У контексті сучасності особливе значення має сірий колір – символ інтелектуальної зрілості, урбанізму, технологічності та раціональності. Він став відображенням нової епохи, у якій панує прагматизм, швидкість, стандартизація. Сірий колір – це колір бетону, хмарочосів, асфальту, матеріальної цивілізації, що прагне стабільності, але втрачає емоційність. Він не потребує прикрас, адже сам уособлює стриману естетику інтелектуального мінімалізму. У ньому міститься своєрідна пам'ять величі: від Риму, який винайшов бетон, до сучасного

мегаполіса, який цей колір зробив універсальним кодом прогресу. Сірий нині не просто актуальний, він безальтернативний, бо віддзеркалює стан сучасної свідомості, зосередженої на технологічності та контролі.

Водночас колір майбутнього, як і саме майбутнє, постає парадоксальним і дзеркальним. Він відображатиме всі функції кольору, сформовані історією, від символічних і сакральних до маркетингових і когнітивних. Його природа буде синтетичною, алгоритмізованою, оскільки саме штучний інтелект уже почав працювати з палітрами, кольоровими матрицями, емоційними відповідниками. Нейромережі здатні аналізувати психологічний ефект відтінків, комбінувати гами для створення цільових настроїв і візуальних рішень. Так, колір поступово переходить у сферу машинного мислення, зберігаючи свою архетипічну глибину, але отримуючи нову – цифрову природу.

У підсумку колір у філософському, психологічному й культурному вимірах постає як розуміння еволюції людської свідомості від алхімічних уявлень про світло й тінь до нейроалгоритмів XXI століття. Він залишається універсальною мовою, через яку культура розмовляє з підсвідомістю, формує смисли, конструює реальність і проєктує образ майбутнього.

Війна в Україні створила нові оптичні умови існування культури, у яких колір набув статусу не лише естетичного, а й онтологічного феномену. Втрата стабільності світу, руйнування міського та природного ландшафту, постійна присутність темряви (як фізичної, так і метафізичної) зумовили зміну художнього коду сучасного українського мистецтва. Колір перестав бути декоративним елементом композиції, він перетворився на інструмент філософського пізнання реальності, на форму осмислення меж між буттям і небуттям.

Проблема кольору у воєнному контексті виходить за межі суто живописних чи психологічних інтерпретацій. Вона стає формою філософської рефлексії над можливістю бачення в умовах катастрофи. Темрява, що супроводжує війну, перетворюється на матерію досвіду та простір, у якому колір виявляє свій первісний зміст. У цьому сенсі український живопис, створений після 24 лютого 2022 року, можна інтерпретувати як естетику темного фону, що поєднує трагічний досвід історії з метафізикою світла.

Колористичне мислення в сучасному українському мистецтві апелює до рембрандтівської концепції «внутрішнього світла», у якій світлотіньова взаємодія набуває метафізичного змісту. Сяйво виникає з глибини форми, з напруження між матерією і духом, формуючи феномен самопізнання культури.

У досвіді війни колір набуває онтологічної ваги і набуває характеристик духовного процесу: він не зображує, а свідчить, не прикрашає, а тримає рівновагу між відчаєм і надією. Філософський вимір цієї тенденції полягає в тому, що колір стає моделлю екзистенційного пізнання. Втрата зовнішньої ясності перетворює бачення на акт внутрішнього самопізнання. Колір більше не відображає предметів, він відображає стан свідомості, що проходить через граничні досвіди: страх, втрату, відчай, але також надію.

Психосемантичний аналіз сучасної української палітри свідчить про зміну емоційного спектра. Від яскравих, насичених композицій мирного часу художники переходять до приглушених, монохромних структур, у яких переважають чорний, сірий, охра, глибокий синій і золотистий. Кольори не мають функції зображення, вони стають носіями етичних і символічних значень. Чорний уособлює граничність досвіду, тінь колективної травми; сірий – урбаністичну дійсність руйнування; синій – дистанцію та духовну глибину; золотий – світло пам'яті та трансцендентності, палітра створює онтологічний спектр війни, у якому колір перетворюється на форму осмислення часу.

Наше бачення значення кольору в українському мистецтві воєнного періоду відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Значення кольору в українському мистецтві воєнного періоду

Колір	Онтологічний вимір (буттєва природа)	Психосемантичний вимір (внутрішній досвід, емоційна енергія)
Чорний	Субстанція часу, де згущуються досвід і пам'ять; простір переходу між буттям і небуттям.	Відчуття втрати, мовчання, граничної присутності; енергія концентрації духу.
Сірий	Матерія рівноваги, нейтральне поле між тінню і світлом.	Стан споглядання, роздуму, інтелектуальної зосередженості.
Червоний	Життєва субстанція, енергія руху, кров історії.	Імпульс боротьби, страждання, жертвовності та духовного оновлення.
Синій	Простір духовної глибини, форма дистанції між земним і трансцендентним.	Стан віри, спокою, медитації; емоційна дистанція, що дозволяє осмислення.
Золотий	Матерія світла, духовна енергія, що втілює метафізичний порядок.	Відчуття очищення, оновлення, сакральної присутності.
Білий	Порожнеча, з якої народжується новий цикл буття; потенція існування.	Стан тиші, відкритості, готовності до відродження.

Наше бачення кольору у воєнному мистецтві базується на розумінні палітри як філософського інструмента осмислення буття. Колір у сучасній українській художній культурі не є лише зоровим явищем, він виконує роль медіатора між історією і свідомістю, між руйнуванням і творенням. Кожен відтінок фіксує духовну енергію народу, який продовжує мислити, творити і бачити навіть у стані війни. У цьому контексті колір постає не як властивість зображення, а як форма мислення та етико-естетична категорія, що об'єднує досвід, пам'ять і надію.

Висновки. Проведений аналіз доводить, що колір у сучасному гуманітарному дискурсі є не лише елементом естетики, а й інтегральним філософським, когнітивним і культурним феноменом. Психосемантичний підхід розкриває колір як інструмент утворення смислів у свідомості, що поєднує емоційне, когнітивне та архетипічне. Прагматичний вимір показує функціонування кольору як засобу комунікації, який формує поведінкові реакції, структурує естетичний простір і визначає соціальне сприйняття. Синтез цих підходів дає змогу осмислити колір як універсальний семіотичний код культури, у якому поєднуються функції пізнання, вираження і комунікації.

У філософії та мистецтві війни колір набуває особливого онтологічного значення. Він перетворюється на форму духовного свідчення й збереження пам'яті. Український воєнний живопис демонструє зміну оптичної парадигми: від репрезентації зовнішнього світу до фіксації внутрішнього досвіду. Колір відображає не предмет, а стан свідомості, у якому відбувається трансформація болю на сенс, темряви на простір світла. Палітра воєнного мистецтва стає метафізичною мовою культури, що здатна утримувати духовну рівновагу в умовах катастрофи.

Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні міждисциплінарного підходу до аналізу кольору як феномену сучасної культури, що поєднує філософський, психологічний, семіотичний і мистецтвознавчий виміри. Особливого значення набуває вивчення кольору в контексті воєнного досвіду, де палітра стає не лише естетичним, а й етичним інструментом осмислення буття.

Подальший розвиток наукових розвідок може бути спрямований на формування когнітивно-психосемантичних моделей сприйняття кольору в умовах колективної травми, дослідження його ролі в збереженні культурної пам'яті та національної ідентичності, а також на аналіз функціонування кольору як медіатора між особистим і суспільним досвідом у візуальних мистецтвах, архітектурі та дизайні. Колір у такому розумінні постає не лише предметом естетичного споглядання, а й засобом реконструкції духовного простору культури, який визначає її стійкість, гуманістичну орієнтацію і здатність до відродження.

Жірепарыпа:

1. Jung C. G. *Man and His Symbols*. London : Aldus Books, 1964. 320 p.
2. Kalderon M. E. *Form without Matter: Empedocles and Aristotle on Color Perception*. Oxford : Oxford University Press, 2015. 240 p.
3. Lin Y., Xu W., Liu Q. *Advances in Color Science: From Color Perception to Color Metrics*. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. P. 1–5.
4. Maule J., Skelton A. E., Franklin A. *The Development of Color Perception and Cognition*. *Annual Review of Psychology*. 2023. Vol. 74. P. 87–111.
5. Merleau-Ponty, M. *Phénoménologie de la perception*. Paris : Éditions Gallimard, 1945. 495 p.
6. Morris C. *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago : University of Chicago Press, 1938. 97 p.
7. Muratbekova M., Shamoï P. *Color-Emotion Associations in Art: Fuzzy Approach*. arXiv preprint arXiv:2311.18518, 2023. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.18518>
8. Osgood C. E. *The Measurement of Meaning*. Urbana : University of Illinois Press, 1957. 128 p.
9. Roque G. *Colour Theory: Definition, Fields and Interrelations*. Lisboa : University of Lisbon Press, 2023. 156 p.
10. Sassi M. M. *Philosophical Theories of Colour in Ancient Greek Thought*. *Ancient Philosophy*. 2022. Vol. 39, No. 2. P. 40–60.
11. Schloss K. B. *Color Semantics in Human Cognition*. Madison : University of Wisconsin, 2024. 210 p.
12. Schönfeld M. *Goethe's Theory of Colours and its Philosophical Relevance Today*. In: A. van Brakel, R. Krause (Eds.). *Color Science and the Philosophy of Color: Contemporary Readings*. London : Routledge, 2020. P. 45–68.
13. Watkins, M., Shech, E. *The Metaphysics of Color*. Cambridge : Cambridge University Press, 2025. 224 p.
14. Westphal J. *Colour: A Philosophical Introduction*. Cambridge, Mass : Blackwell, 1991. 210 p.
15. Wittgenstein L. *Bemerkungen über die Farben [Remarks on Colour]* / Ed. by G. E. M. Anscombe. Oxford : Basil Blackwell, 1977. 120 p.

References

1. Jung, C. G. (1964). *Man and his symbols*. London: Aldus Books. [in English].
2. Kalderon, M. E. (2015). *Form without matter: Empedocles and Aristotle on color perception*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
3. Lin, Y., Xu, W., & Liu, Q. (2023). *Advances in color science: From color perception to color metrics*. *Frontiers in Psychology*, 14, 1–5. [in English]. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1132013>
4. Maule, J., Skelton, A. E., & Franklin, A. (2023). *The development of color perception and cognition*. *Annual Review of Psychology*, 74, 87–111. [in English]. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-022121-043101>
5. Merleau-Ponty, M. (1945). *Phénoménologie de la perception*. Paris: Éditions Gallimard. [in French].
6. Morris, C. (1938). *Foundations of the theory of signs*. Chicago: University of Chicago Press. [in English].
7. Muratbekova, M., & Shamoï, P. (2023). *Color-emotion associations in art: Fuzzy approach*. arXiv preprint arXiv:2311.18518. [in English]. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.18518>
8. Osgood, C. E. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press. [in English].
9. Roque, G. (2023). *Colour theory: Definition, fields and interrelations*. Lisboa: University of Lisbon Press. [in English].
10. Sassi, M. M. (2022). *Philosophical theories of colour in ancient Greek thought – and their relevance today*. *Ancient Philosophy Today: DIALOGOI*, 4(2), 40–60. <https://doi.org/10.3366/anph.2022.0066> [in English]
11. Schloss, K. B. (2024). *Color semantics in human cognition*. Madison: University of Wisconsin. [in English].
12. Schönfeld, M. (2020). *Goethe's theory of colours and its philosophical relevance today*. In A. van Brakel & R. Krause (Eds.), *Color science and the philosophy of color: Contemporary readings* (pp. 45–68). London: Routledge <https://doi.org/10.4324/9780429024164>. [in English].

13. Watkins, M., & Sheeh, E. (2025). The metaphysics of color. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]. <https://doi.org/10.1017/9781009410676>
14. Westphal, J. (1991). Colour: A philosophical introduction. Cambridge, MA: Blackwell. [in English].
15. Wittgenstein, L. (1977). Bemerkungen über die Farben. G. E. M. Anscombe (Ed.). Oxford: Basil Blackwell. [in German].

Стаття надійшла 08.10.2025

Стаття прийнято 22.11.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 930.11(09): 930.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.6>

Алла БОРТНИКОВА

доктор політичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
вул. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025 (allabortnikova@icloud.com)

Alla BORTNIKOVA

Doctor of Political Sciences, Professor at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Voli, 13, Lutsk, Ukraine, 43025 (allabortnikova@icloud.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-1935>

ПОЧАТКОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОСТІ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (IX–XI СТ.)

Анотація. У статті здійснено аналіз нарративних та інших джерел для виявлення початкових форм державності в країнах Центральної та Східної Європи (Болгарії, Чехії, Польщі, Сербії, Хорватії) в ранньому середньовіччі. **Методологія дослідження.** Використано інформацію джерел XI–XIII ст., зокрема «Апокрифічний болгарський літопис», «Чеська хроніка» Козьми Празького (лат. «*Chronica Boemorum*»), Галла Аноніма «Хроніка та діяння князів або правителів польських» (лат. *Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*) та ін. Розглянуто низку суспільних інститутів та культів, що сприяли та супроводжували процес державотворення в цих країнах. Ідеться про виникнення та використання інституту спадкової князівської влади. Відповідно з метою легітимації нового політичного феномену постала потреба в його обґрунтуванні в суспільстві. Таким інструментом ставали легенди, або житія, що затверджували в суспільній свідомості походження князівського роду від предків, які, зі свого боку, отримали владу від Бога. Водночас у землеробському слов'янському суспільстві простежується зв'язок інституту князівської влади з відправою культу, що забезпечував племені родючість землі за допомогою обряду «священної оранки». Іншим вагомим чинником становлення держав стало запровадження християнства та закріплення певних традицій, що легітимізували князівську владу. **Висновки.** Правителі створювали у своїх країнах церкву й забезпечували самостійність своїх володінь шляхом заснування церковної єпархії. Прийняття християнства вводило суспільства цих країн до групи християнських народів, а їх князів – до складу правителів-християн, надавало їм формально рівноправного статусу в римському світі. Зміцненню князівської влади сприяв й інститут коронації, перетворення правителя з допомогою відповідного обряду в «помазаника Божого». Визнання за правителем королівського титулу було одним зі шляхів визнання за слов'янськими державами самостійного місця в структурі християнської Європи.

Ключові слова: історія, країни Центральної та Східної Європи, раннє середньовіччя, князівська влада, християнство, королівська влада, легенди, культури, традиції.

THE INITIAL FORMS OF STATEHOOD IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE EARLY MIDDLE AGES (9TH – 11TH CENTURIES)

Abstract. The narrative and other sources to identify the early forms of statehood in Central and Eastern European countries (Bulgaria, the Czech Republic, Poland, Serbia, Croatia) in the early Middle Ages has been analysed in the article. The information from sources from the 11th to 13th centuries, in particular the Apocryphal Bulgarian Chronicle, the Czech Chronicle by Cosmas of Prague (Latin: “*Chronica Boemorum*”), Gallus Anonymus’ “*Chronicle and Deeds of the Polish Princes or Rulers*” (Latin: *Chronica et gestaducumsive principum Polonorum*), etc. has been used. **The research methodology.** A number of social institutions and cults that contributed to and accompanied the process of state formation in these countries have been considered.

This concerns the emergence and use of the institution of hereditary princely power. Accordingly, in order to legitimize the new political phenomenon, there was a need to justify it in society. Legends, or hagiographies, became such a tool, confirming in the public consciousness the origin of the princely family from ancestors who, in turn, received power from God. At the same time, in Slavic agrarian society, there was a connection between the institution of princely power and the practice of worship, which ensured the fertility of the land for the tribe through the ritual of "sacred plowing". **Conclusions.** *Another important factor in the formation of states was the introduction of Christianity and the establishment of certain traditions that legitimized princely power. Rulers established churches in their countries and ensured the ecclesiastical independence of their domains by creating ecclesiastical dioceses. The adoption of Christianity brought the societies of these countries into the group of Christian nations, and their princes into the ranks of Christian rulers, granting them formally equal status in the Roman world. The institution of coronation, which transformed the ruler into "God's anointed" through a special ceremony, also contributed to the strengthening of princely power. The recognition of the ruler's royal title was one of the ways of recognizing the independent place of the Slavic states in the structure of Christian Europe.*

Key words: *history, countries of Central and Eastern Europe, early Middle Ages, princely power, Christianity, royal power, legends, cults, traditions.*

Постановка проблеми. Формування перших політичних об'єднань і державних структур у народів Центральної та Східної Європи (Болгарії, Чехії, Польщі, Сербії, Хорватії) у IX–XI ст. було закономірним наслідком соціально-економічної еволюції, що охопила європейський континент у добу раннього середньовіччя. На цьому етапі розвивалися племінні союзи, які поступово трансформувалися в територіальні об'єднання з ознаками протодержав. Одним із ключових чинників, що сприяв укріпленню влади верховних правителів та централізації, стало прийняття християнства, яке не лише змінило релігійні уявлення, а й визначило нову модель політичної легітимності.

Початкові прояви державності мали тісний зв'язок із міфологічною свідомістю народів. У переказах і легендах, що збереглися в хроніках та апокрифічних творах, відображено спроби обґрунтувати проблему походження влади як явища сакрального, дарованого Богом. Такі міфологічні наративи сприяли утвердженню уявлення про князя як посередника між божественним і земним світом. Подібні мотиви можна знайти в пізніших джерелах XI–XII ст., зокрема в «Апокрифічному болгарському літописі» [2], «Чеській хроніці» Козьми Празького (лат. «*Chronica Boemorum*») [11], Хроніці Галла Аноніма («Хроніка та діяння князів або правителів польських» (лат. *Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*) [1] та ін. Апокрифічні болгарські, чеські та польські джерела розкривають генеалогію правлячих династій у релігійному контексті.

Огляд джерел та історіографії. Тема становлення державності в Центрально-Східній Європі була предметом уваги багатьох науковців. Вона є предметом розгляду зарубіжних і вітчизняних авторів у загальних працях з історії регіону та окремих країн. Серед польських дослідників важливою є праця «Польща – нарис історії» за редакцією В. Менджецького та Є. Брацисевича [9]. Вплив християнізації на формування соціально-політичних інститутів розглядав А. Власто [4], а також Ф. Дворнік [5]. Особливості символічного змісту коронаційних ритуалів у Польщі аналізував М. Рожек [12]. Українські історики наголошували на тому, що ці процеси відбувалися не ізольовано, а в тісній взаємодії з європейськими центрами влади та культури. Львівські автори М. Крикун і Л. Зашкільняк підготували синтез історії Польщі [6]. Н. Яковенко аналізувала вплив візантійської цивілізації на «контури державного будівлі» Київської Русі X–XI ст. [10]. Ідеологічні засади державотворення в Польщі, Чехії і Болгарії в добу середньовіччя досліджувала авторка цієї статті [3].

Джерельна база представлена різноманітними наративними пам'ятками – життями, літописами, легендами, що поєднують історичні відомості з елементами міфології. Незважаючи

на суб'єктивний характер, вони дають змогу реконструювати уявлення про механізми становлення влади, взаємини між правителями та суспільством, а також про роль сакрального чинника в легітимації політичної влади.

Мета дослідження – виявити закономірності формування ранніх державних структур у народів Центральної та Східної Європи IX–XI ст., а також визначити вплив християнства на трансформацію суспільно-політичних інститутів того часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі еволюції соціальної організації ранніх слов'янських народів відбувалося поступове утвердження інституту князівської влади, що став ядром нової політичної системи. Виникнення цього інституту стало новацією в умовах родоплемиїних відносин. Відповідно з метою легітимації нового політичного феномену в суспільстві постала потреба в його обґрунтуванні. Для зміцнення позицій князів використовували легенди про їх походження від богів або пращурів-засновників, що надавало владі сакрального змісту. У Чехії, наприклад, поширеним був переказ про Лібуше та Пржемисла, які символізували перехід від племінного до державного устрою [7, с. 283]. Шлюб Пржемисла та «пророчиці» Лібуше забезпечував плодючість землі – головної умови існування племені. Подібні мотиви бачимо і в польських легендах – про землероба П'яста, з якого почалася династія П'ястів [1, с. 6]. У сербів і хорватів, за Костянтином Багрянородним, походження племен пояснювалося через братів-засновників, що переселили народ на Балкани до X ст. [8, с. 115–117]. Болгарські легенди, своєю чергою, акцентували на божественному походженні влади правителів. «Апокрифічний болгарський літопис» повідомляє про те, як пророк Ісайя за велінням бога привів болгар на їхню нову батьківщину за Дунаєм, у «Карвунську землю (Північно-Східна Болгарія), котру залишили римляни та елліни» [2, с. 56].

Усі ці джерела засвідчують, що у свідомості ранньосередньовічного суспільства релігійний світогляд і культ родючості були невід'ємним складником формування політичної ідеології. Влада трактувалася як священна функція, покликана забезпечити гармонію між суспільством і божественним порядком. Походження династії Пржемисловців від стародавніх предків спиралося на традицію освячення князівської влади релігійними культурами.

Подальший розвиток державності визначався процесами християнізації, які докорінно змінили культурно-політичний ландшафт регіону. Прийняття християнства означало входження до спільноти цивілізованих народів Європи, водночас зміцнюючи внутрішню структуру держави. Правитель ставав «помазаником Божим», його влада набувала сакрального виправдання, а держава – міжнародного визнання. Християнство інтегрувало слов'янські народи в систему латинського чи візантійського християнського світу [6, с. 20].

З утвердженням християнства виникла потреба у створенні власної церковної організації, яка б відповідала національним інтересам і зміцнювала державну незалежність. У Чехії, наприклад, тривалий час співіснували латинська та слов'янська літургійні традиції, що свідчило про політичну гнучкість місцевої еліти [4, с. 124].

Важливим елементом формування державності стало запровадження королівської титулатури та ритуалу коронації. Отримання благословення від Папи Римського або імператора Візантії надавало монархові міжнародного статусу. Так, за свідченням Галла Аноніма, імператор Оттон III визнав Болеслава Хороброго своїм братом і союзником [1], що символізувало інтеграцію Польщі в систему європейських монархій.

Отже, процес становлення державності у Центральній та Східній Європі IX–XI ст. відбувався під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Місцеві соціокультурні особливості поєднувалися з впливами християнських імперій, утворюючи своєрідну модель ранньофеодальної держави, де влада мала водночас політичний і сакральний вимір.

Висновки. Формування державності у слов'янських народів Центральної та Східної Європи стало результатом тривалої еволюції, в основі якої лежали поєднання родоплемінних традицій із новими політичними формами влади. Прийняття християнства виступило ката-лізатором цього процесу, сприяючи зміцненню монархічної влади, формуванню церковних структур та інтеграції регіону в християнську цивілізацію. Саме сакралізація влади, спадко-вість династій і прагнення до міжнародного визнання заклали підвалини подальшого розвитку середньовічних держав у Центрально-Східній Європі.

Література

1. Anonim tak zwany Gall. Kronika Polska. URL: <https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/gal/index.htm> (дата звернення: 20.09.2025).
2. Апокрифічний болгарський літопис (XI – початок XII ст.). *Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя* / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 56–58.
3. Бортнікова А. В. Ідеологічні засади державотворення в Польщі, Чехії і Болгарії в IX–XI ст. *Науковий вісник ВНУ*. 2001. № 10. С. 151–155.
4. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. / пер. з англ. Р. Ткачук та Ю. Терех. Київ : ЮНІВЕРС, 2004. 490 с.
5. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Пер. з англ. Київ : Дух і Літера. 2005. 528 с.
6. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. 752 с.
7. Козьма Празький. Чеська хроніка (1119/1122–1125). *Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя* / за ред. В. І. Ярового. Київ : Либідь, 2011. С. 283.
8. Константин Багрянородний. Про управління імперією (середина X ст.) *Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя* / за ред. В. І. Ярового. Київ : Либідь, 2011. С. 115–118.
9. Польша. Нарис історії / за ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича. Пер. з пол. Варшава. 2015. 367 с.
10. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-є вид., перероб. та розш. Київ : Критика. 2006. 584 с.
11. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. Т. II. L. 1. Cap. 20. Berlin, 1923. URL: <https://dokumen.pub/cosmas-of-prague-the-chronicle-of-the-czechs-9789633862995.html> (дата звернення: 28.09.2025; 27.10.2025).
12. Rożek Michał. Polskie koronacje i korony. Kraków. 1987. 159 p.

References

1. Anonim tak zwany Gall. (2025). Kronika Polska. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/gal/index.htm>
2. Apokryfichnyi bolharskyi litopys (XI – pochatok XII st.). (2011). *Khrestomatiia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slov'ian. Davnia doba. Serednovichchia* / za red. V. I. Yarovoho. Kyiv: Lybid. S. 56–58.
3. Bortnikova A. V. (2001). Ideolohichni zasady derzhavotvorennia v Polshchi, Chekhii i Bolharii v XI–XI st. *Naukovyi visnyk VNU*. № 10. S. 151–155.
4. Vlasto, A. P. (2004). Zaprovadzhennia khrystyianstva u slov'ian. Vstup do serednovichnoi istorii slov'ianstva. / per. z anh. R. Tkachuk ta Yu. Terekh. Kyiv: YuNIVERS, 490 s.
5. Dvornik, F. (2005). Slov'iany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii. Per. z anh. Kyiv: Dukh i Litera, 528 s.
6. Zashkilniak, L. O., Krykun, M. H. (2002). Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev. Lviv: Lvivskyi nats. un-t imeni Ivana Franka. 752 s.
7. Kozma Prazkyi. (2011). Cheska khronika (1119/1122–1125). *Khrestomatiia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slov'ian. Davnia doba. Serednovichchia* / za red. V. I. Yarovoho. Kyiv: Lybid, S. 283.

-
8. Konstantyn Bahrianorodnyi. (2011). Pro upravlinnia imperiieiu (seredyna X st.) *Khrestomatiia z istorii zakhidnykh i pivdennykh slov'ian. Davnia doba. Serednovichchia* / za red. V. I. Yarovooho. Kyiv: Lybid, S. 115–118.
 9. Polshcha. (2015). *Narys istorii* / za red. V. Mendzhetskoho ta Y. Bratsysievycha. Per. z pol. Varshava. 367 s.
 10. Yakovenko, N. M. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. 3-tie vyd., pererob. ta rozsh. Kyiv: Krytyka. 584 s.
 11. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. (data zvernennia: 28.09.2025: 27.10.2025). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptoresrerum Germanicarum. Novaseries*. T. II. L. 1. Cap. 20. Berlin, 1923. Retrieved from: <https://dokumen.pub/cosmas-of-prague-the-chronicle-of-the-czechs-9789633862995.html>
 12. Rożek Michał. (1987). *Polskie koronacje i korony*. Kraków. 159 c.

Стаття надійшла 05.10.2025

Стаття прийнято 24.11.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 37.091(438)(091:1920)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.7>**Степан ВАСИЛИШИН***кандидат історичних наук, директор**Лицей с. Гадинківці Копичинецької міської ради Чортківського району Тернопільської області, вул. Підлісна, 6, с. Гадинківці, Україна, 48273 (stopiks@ukr.net)***Stepan VASYLYSHYN***Candidate of Historical Sciences, Director of the**Lyceum Hadynkivtsi village, Kopychynetsk city council, Chortkiv district, Ternopil region, 6 Pidlisna street, Hadynkivtsi village, Ukraine, 48273 (stopiks@ukr.net)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9926-6871>**НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1919–1920 РР.)**

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати нормативно-правову базу матеріального забезпечення працівників освіти в Другій Речі Посполитій упродовж 1919–1920 рр., визначити основні законодавчі акти та їхні зміни, проаналізувати механізми виплати пенсій, надбавок і надзвичайних премій, а також оцінити вплив цих нормативних рішень на соціальний статус і матеріальний добробут освітянського корпусу в умовах повоєнного часу. **Методологія дослідження** проводилася на основі комплексного історико-правового підходу. Використано історико-юридичний метод для аналізу законів, постанов та урядових актів, що регламентували пенсії, надбавки та премії освітянам, Документальний аналіз офіційних видань дав змогу встановити точний зміст і структуру нормативних актів, а системний підхід забезпечив цілісне уявлення про механізми фінансового забезпечення освітян та їх соціальний вплив. Застосування кількісних методів дало змогу оцінити розміри надбавок і пенсій у різних категоріях отримувачів, що сприяло комплексному розумінню рівня матеріального забезпечення педагогічного корпусу в післявоєнний період. **Наукова новизна** статті полягає в дослідженні впливу нормативно-правових рішень на соціальний статус та матеріальне становище працівників освіти в повоєнний період. Уперше в українській історіографії узагальнено категорії отримувачів допомоги та встановлено закономірності розрахунку надбавок і премій для різних груп освітян. **Висновки.** Дослідження показало, що матеріальне забезпечення працівників освіти в Другій Речі Посполитій у 1919–1920 рр. регламентувалося комплексом нормативно-правових актів, серед яких ключовими були закони від 31 липня 1919 р., 8 січня 1920 р., 27 січня 1920 р. та 5 березня 1920 р. Вони визначали пенсії, надбавки за високу ціну та надзвичайні премії для різних категорій освітян, а також для їхніх удів і сиріт. Законодавство передбачало диференційований підхід до отримувачів допомоги залежно від сімейного стану, кількості дітей та категорії працівників освіти, що свідчить про соціальну спрямованість політики держави. Упроваджені нормативні акти мали вагоме значення для стабілізації соціального становища працівників освіти, забезпечення їхнього матеріального добробуту та підвищення професійної мотивації в умовах післявоєнної економічної кризи. Проведене дослідження сприяє поглибленню розуміння правових і соціально-економічних аспектів становлення системи матеріального забезпечення педагогів у міжвоєнній Польщі досліджуваного періоду.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, повоєнний період, нормативно-правова база, матеріальне забезпечення, працівники освіти, пенсії та надбавки, надзвичайні премії.

REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK OF MATERIAL SUPPORT FOR EDUCATIONAL WORKERS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1919–1920)

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze the regulatory and legal framework of material support for educational workers in the Second Polish Republic during 1919–1920, to identify the main legislative acts and their amendments, to examine the mechanisms for the payment of pensions, allowances, and extraordinary

bonuses, and to assess the impact of these legal decisions on the social status and material well-being of the teaching staff in the post-war period. **The research methodology** is based on a comprehensive historical and legal approach. The historical-legal method was applied to analyze laws, decrees, and government acts regulating pensions, allowances, and bonuses for educators. Documentary analysis of official publications allowed the identification of the exact content and structure of the regulatory acts, while a systematic approach provided a holistic understanding of the mechanisms of financial support for educators and their social impact. Quantitative methods were employed to estimate the size of allowances and pensions across different categories of recipients, contributing to a comprehensive understanding of the level of material support for the teaching staff in the post-war period. **The scientific novelty** of the article lies in examining the influence of regulatory and legal decisions on the social status and financial situation of educational workers in the post-war period. For the first time in Ukrainian historiography, the categories of aid recipients have been systematized, and the patterns of calculating allowances and bonuses for different groups of educators have been established. **Conclusions.** The study demonstrated that material support for educational workers in the Second Polish Republic in 1919–1920 was regulated by a set of legislative acts, among which the key ones were the laws of July 31, 1919, January 8, 1920, January 27, 1920, and March 5, 1920. These acts determined pensions, high-cost-of-living allowances, and extraordinary bonuses for various categories of educators, as well as for their widows and orphans. Legislation provided a differentiated approach to recipients depending on marital status, number of children, and category of education worker, reflecting the social orientation of state policy. The implemented legal acts played an important role in stabilizing the social situation of educators, ensuring their material well-being, and enhancing professional motivation amid the post-war economic crisis. This research contributes to a deeper understanding of the legal and socio-economic aspects of the formation of the system of material support for teachers in interwar Poland.

Key words: Second Polish Republic, post-war period, regulatory and legal framework, material support, educational workers, pensions and allowances, high-cost-of-living allowances, extraordinary bonuses.

Постановка проблеми. Після завершення Першої світової війни та відновлення незалежності Польщі питання матеріального забезпечення працівників освіти набуло особливої актуальності. У 1919–1920 рр. освітяни стикалися з високою інфляцією, зростанням цін та нестабільністю економіки, що безпосередньо впливало на їхній соціальний статус і рівень життя. Незважаючи на ухвалення низки законів та урядових постанов, які регламентували пенсії, надбавки та премії, до сьогодні в українській та міжнародній історіографії відсутнє комплексне дослідження цих нормативно-правових актів та їх впливу на матеріальне становище педагогів. Серед наукових проблем, що потребують розв'язання, – систематизація законодавчих актів щодо матеріального забезпечення працівників освіти, аналіз механізмів нарахування та виплати пенсій і надбавок, визначення категорій отримувачів допомоги та оцінка соціально-економічних наслідків їх застосування. Вирішення цих питань дає змогу не лише відтворити історичну практику матеріального забезпечення освітян, а й оцінити ефективність державної політики у сфері соціального захисту педагогічного корпусу в післявоєнний період.

Мета статті – проаналізувати нормативно-правову базу матеріального забезпечення працівників освіти в Другій Речі Посполитій упродовж 1919–1920 рр., визначити основні законодавчі акти та їх зміни, проаналізувати механізми виплати пенсій, надбавок і надзвичайних премій, а також оцінити вплив цих нормативних рішень на соціальний статус і матеріальний добробут освітянського корпусу в умовах повоєнного часу.

Джерельну базу дослідження становлять «Dziennik Ustaw Rzeczpospolitej Polskiej» [1, с. 157–162; 4, с. 368; 5, с. 692–693; 6, с. 42–43; 7, с. 23; 8, с. 85–86], «Dziennik Praw Królestwa Polskiego» [2, с. 29–37], Центрального державного історичного архіву України, м. Львів. Ф. 179 «Кураторія Львівського шкільного округу. 1921–1939 рр.». Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4 [3, арк. 4, 6].

Виклад основного матеріалу дослідження. Після завершення Першої світової війни та відновлення незалежності Польщі питання матеріального забезпечення працівників освіти

набуло особливої актуальності. У 1919–1920 рр. освітяни стикалися з високою інфляцією, зростанням цін та нестабільністю економіки, що безпосередньо впливало на їхній соціальний статус і рівень життя. Незважаючи на ухвалення низки законів та урядових постанов, які регламентували пенсії, надбавки й премії, до сьогодні в українській та міжнародній історіографії відсутнє комплексне дослідження цих нормативно-правових актів та їх впливу на матеріальне становище педагогів.

Тимчасовий декрет від 18 грудня 1918 р. про стабілізацію та оплату праці учителів початкової школи передбачав, що їх класифікували на постійних та тимчасових. Постійний учитель – це особа, яка відповідала таким критеріям: законодавчо визнана академічна кваліфікація; три роки безперервного стажу роботи в державній початковій школі або приватній школі, що мала право приймати учнів [1, с. 157]. Учителю, який виконував умови зазначеного розпорядження, інспектор шкіл округу видавав свідоцтво про статус постійного вчителя. Таким категоріям учителів час професійної роботи в освіті до стабілізації зараховувався до стажу роботи. Окрім того, учителі із законодавчо встановленою академічною кваліфікацією отримували основну зарплату з воєнною економічною надбавкою, що дорівнювала X категорії державних службовців, відповідно до таблиці тимчасових положень про службу державних службовців від 11 червня 1918 р. [2, с. 29–37] автоматичним переходом до IX категорії після завершення 12 років служби в попередній категорії. Розмір воєнної економічної надбавки розраховувався відповідно до розділу 1.3 «Таблиці тимчасових положень про службу». Некваліфіковані учителі отримували річну зарплату в розмірі 1800 марок (далі – м.) та грошову допомогу на воєнний час у такому розмірі: у містах I класу (Варшава, Лодзь, Люблін, Сосновець, Ченстохова) – 600 м. щорічно, у містах II класу (колишні центральні та повітові міста) – 480 м., в інших містах – 360 м. Некваліфікованих учителів, які відповідали вимогам Тимчасового декрету, стабілізували після складання іспиту, умови якого визначав наказ міністра віросповідань та народної освіти. Час, проведений на роботі в освіті до складання іспитів, зараховувався до загального до стажу. Роки педагогічної служби передбачали працю в шкільній системі незалежно від того, за якого уряду вона діяла [1, с. 158].

В усіх державних школах та професійно-технічних закладах учителі, які працювали на повний робочий день, незалежно від рівня кваліфікації зобов'язані викладати максимальну кількість уроків на тиждень та здійснювати перевірку есе, пов'язаних із цими уроками, за свою повну заробітну плату. Максимальна кількість уроків визначалася так. Група I вміщувала каліграфію, друкарство, рукоділля та майстерні, початкове малювання від руки, початкове скульптурне мистецтво, гімнастику, спів та музику – 24 уроки на тиждень. Група II охоплювала релігію, історію, загальну географію та загальну гігієну – 20 уроків на тиждень. Група III, до якої належала мова, математика, фізика, загальна хімія та природничі науки, лабораторні заняття із цих дисциплін, стенографія, технічне креслення в молодших середніх школах, початкове технічне креслення в середніх школах (геометрія, ескізування та малювання механічних і будівельних об'єктів з натури), художнє креслення та професійна скульптура в молодших середніх та середніх школах – 18 уроків на тиждень. Група IV охоплювала спеціалізовані професійні предмети (теоретичні основи спеціалізованих дисциплін, будівництво, технологію, геодезію, агротехніку, комерційне та адміністративне право, розрахунки, креслення та лабораторні заняття зі спеціалізованих предметів, художні предмети та заняття із цих дисциплін, якщо вони поєднані з дизайном, а також гігієну праці) – 16 уроків на тиждень [3, арк. 4].

Усі постійні та тимчасові учителі, що працювали в сільських громадах, отримували безоплатне житло з опаленням або відповідний грошовий еквівалент. Якщо житло, надане муніципалітетом, не відповідало звичайним вимогам щодо проживання, шкільний нагляд або шкільний інспектор мав право вимагати зміни житла. Житло або відповідний грошовий еквівалент

призначався шкільним наглядом залежно від сімейного становища вчителя (неодружений, одружений, з дітьми). Призначення грошового еквіваленту було допустиме лише за умови, що в певній місцевості можна орендувати квартиру, яка відповідала звичайним умовам проживання. В іншому разі шкільний нагляд або шкільний інспектор мали забезпечити відповідне житло за рахунок муніципалітету [1, с. 158].

Окрім того, учителі, як постійні, так і тимчасові, у сільських громадах отримували щонайменше 2 морги землі для власного користування. Якщо громада не мала змоги виділити вчителю землю, вона щорічно надавала відповідну кількість сільськогосподарської продукції в натуральній формі, визначену шкільним наглядом для певної громади, або виплачувала грошовий еквівалент, за який можна було придбати зазначену кількість продукції за поточними цінами, після вирахування виробничих витрат в обох випадках [1, с. 158].

Варто зауважити, що розпорядження та дії муніципальних установ, опіки та шкільного нагляду з питань, передбачених статтями Тимчасового декрету, могли бути оскаржені повітовою шкільною радою впродовж одного місяця із часу опублікування відповідного розпорядження. Рішення повітової шкільної ради було остаточним. Наприклад, у міських гмінах учителі отримували компенсаційну грошову допомогу з муніципальних коштів за надану допомогу. У цьому контексті міські гміни поділяли на чотири категорії. До I зараховували Варшаву та Лодзь; до II – міста з населенням понад 50 тис. осіб; до III – міста з населенням від 20 тис. до 50 тис. осіб – до третьої категорії; усі інші міста – до IV [1, с. 159].

У містах I категорії компенсаційна допомога встановлювалася так: для неодружених учителів, самотніх жінок, удівців та вдів без дітей, а також для учительок, чоловіки яких отримували компенсаційну допомогу, як учителі, у розмірі 1 200 м. щороку; для заміжніх, але бездітних жінок, за винятком учительок, – 800 м.; для вчительок та вчителів з дітьми – 2 400 м. [1, с. 159].

У містах II категорії компенсаційна допомога відповідно встановлювалася так: для неодружених учителів, самотніх жінок, удівців та вдів без дітей, а також для учительок, чоловіки яких отримували компенсаційну допомогу, як учителі, у розмірі 840 м.; для заміжніх, але бездітних жінок, за винятком учительок, – 1 200 м.; для вчительок та вчителів з дітьми – 1 500 м. [1, с. 159].

У містах III категорії відповідно: для неодружених учителів, самотніх жінок, удівців та вдів без дітей, а також для вчительок, чоловіки яких отримували компенсаційну допомогу, як учителі, у розмірі 600 м.; для заміжніх, але бездітних жінок, за винятком учительок, – 840 м.; для вчительок та вчителів з дітьми – 1 200 м. [1, с. 159].

У містах IV категорії відповідно: для неодружених учителів, самотніх жінок, удівців та вдів без дітей, а також для вчительок, чоловіки яких отримували компенсаційну допомогу, як учителі, у розмірі 480 м.; для заміжніх, але бездітних жінок, за винятком учительок, – 720 м.; для вчительок та вчителів з дітьми 1 080 м. Якщо вчитель отримував житло, розмір компенсаційної грошової допомоги зменшувався пропорційно, відповідно до визначення органу шкільного нагляду [1, с. 159].

Міські громади могли бути переведені до вищої категорії як за власною ініціативою, так і за наказом міністра релігійних конфесій та народної освіти, виданим за погодженням з міністром внутрішніх справ. Міністр віросповідань та народної освіти, погодивши це питання з міністром внутрішніх справ, мав право також зарахувати сільські громади промислового сектору до однієї із чотирьох категорій міст [1, с. 159].

До обов'язків учителів уналежнювали також додаткові види діяльності. Керування лабораторіями, майстернями, колекціями предметів та шкільною бібліотекою зараховувалося як певна кількість уроків на тиждень, залежно від типу школи та розміру приміщень. Керівництво

учнями або проведення шкільних служб священниками-префектами враховувалося як уроки відповідної групи. Канцелярська робота, яку виконував учитель за відсутності постійного секретаря, також зараховувалася до навчального навантаження з визначенням максимальної кількості уроків. Учителі, які працювали в професійно-технічних училищах, включно з керівниками майстерень, мали здійснювати контроль за роботою майстерень та проводити пов'язані уроки за повну зарплату до встановлення офіційних посадових обов'язків. Понаднормова робота зараховувалася як уроки I групи, відповідно до встановлених нормами законодавства розрахунку години як одного уроку [3, арк. 6].

Окрім зазначених надбавок, учителям, які зробили видатний внесок у початкову освіту та культурно-освітню діяльність, могло надаватися підвищення окладу від I до VIII категорії, але не раніше ніж після 24 років шкільної служби [1, с. 159]. Підвищення надавалося міністром віросповідань та народної освіти відповідно до рішення шкільної наглядової ради, прийнятого більшістю не менш ніж 2/3 голосів, після затвердження повітовою шкільною радою. Загальна кількість учителів, які могли отримати таке підвищення, не мала перевищувати 10% від числа активних і постійних учителів [1, с. 160].

Кожного вчителя зобов'язували працювати 30 год на тиждень. За кожну 1 год додаткового навчання, наданого за розпорядженням вищого органу, учитель отримував – якщо таке навчання тривало не менше одного місяця – 90 м. за годину щорічно. Оплата праці вчителів факультативних предметів визначалася розпорядженням міністра релігійних конфесій та народної освіти. Учителю, який був керівником школи, окрім основної заробітної плати, виплачувалася щорічна додаткова винагорода за управлінську діяльність. Зокрема, двокласна школа – 120 м., трикласна – 240 м., чотирикласна – 360 м., п'ятикласна – 480 м., шестикласна – 600 м., семикласна – 720 м., за кожен паралельний клас – 60 м. [1, с. 160].

Учитель мав право бути керівником багатокласної школи після 3 років служби на постійній посаді. Базові оклади, надбавка за воєнний час, за вислугу років, управлінські за понаднормову роботу покривалися Міністерством фінансів, усі інші виплати здійснювали муніципалітети. Заробітну плату вчителів виплачували щомісячно п'ятьма платіжками, винагорода за понаднормові години – двічі на рік із затримкою [1, с. 160].

Сільські та міські громади могли як за власною ініціативою, так і за ініціативою державних органів освіти надавати учителям додаткову допомогу з власних коштів незалежно від зарплати, визначеної Тимчасовим декретом. Дітей постійних учителів початкових шкіл звільняли від плати за навчання в державних школах. Діти таких учителів, які навчалися поза місцем проживання батьків, мали перевагу при вступі до державних навчальних закладів. Положення про службу вчителів та їхню пенсійну винагороду регулювалося окремими законами. Після набрання чинності Тимчасового декрету всі пільги для вчителів, що надходили з державної скарбниці та фондів громад відповідно до попередніх законів і нормативних актів, призупинялися. Якщо ж учитель отримував заробітну плату вищу за встановлену Тимчасовим декретом, різниця виплачувалася з фондів громад. Усі попередні положення щодо стабілізації та оплати праці учителів початкової школи скасовувалися [1, с. 160].

Варто зауважити, що Тимчасовий декрет набрав чинності з 1 січня 1919 р. і поширювався на територію Польської держави, що відповідало частині колишнього так званого Конгресового Королівства. Зважаючи на перехідні положення, учителі, які перебували на посадах на час набрання чинності цим декретом, вважалися такими, що відповідали наявності одного з таких документів: атестата про закінчення вчительської семінарії або про закінчення щонайменше шести років польської загальної середньої школи та складання додаткового педагогічного або педагогічного іспиту, російського сертифіката «вчителя початкової школи» або «домашнього вчителя». Умови для складання додаткового педагогічного іспиту визначалися

міністром релігійних конфесій та народної освіти. У разі сумнівів міністр релігійних конфесій та народної освіти визначав, чи належав конкретний учитель до однієї з категорій, перелічених у перехідних положень [1, с. 161].

Закон від 5 березня 1920 р. встановлював уточнення положень щодо виплати надзвичайної надбавки за підвищення цін для відставних цивільних державних і залізничних службовців, педагогів початкових, середніх та вищих шкіл, їхніх удів і сиріт, а також священнослужителів у відставці. Згідно з новою редакцією статті 2 закону від 31 липня 1919 р., надбавка виплачувалася щомісяця і становила суму вже нарахованих пенсій, пенсій у зв'язку з удівством чи сирітством, а також благодійних пожертвувань, за винятком надбавок за високі ціни та щоквартальних виплат. Розмір надбавки залежав від бази нарахування та застосовувався окремо для пенсіонерів, удів і сиріт: для тих, хто отримував пенсії відповідно до австрійських законів, з урахуванням річних виплат: до 400 крон (далі – кр.) включно; 600 кр.; 1000 кр.; 2000 кр.; понад 2000 кр.; для осіб, чії пенсії нараховувалися згідно з російським законодавством, з урахуванням річних виплат: до 200 м. включно; 300 м.; 600 м.; 1000 м.; 2000 м.; понад 2000 м. Усі інші положення закону від 31 липня 1919 р. залишалися без змін. Стаття 2 закону встановлювала, що він набирає чинності з 1 січня 1920 р. і водночас із цього дня набуває чинності також закон від 8 січня 1920 р. Стаття 3 передбачала, що додаткові премії до пенсій мають виплачуватися одночасно з основними пенсійними виплатами [4, с. 368]. Ухвалений закон уточнював і конкретизував порядок надання надзвичайної допомоги державним службовцям і педагогам у відставці, забезпечуючи своєчасну компенсацію підвищення цін у повоєнний період та гармонізуючи виплати за різними базами нарахування пенсій.

8 січня 1920 р. ухвалено постанову, яка вносила зміни до закону від 31 липня 1919 р. [5, с. 692–693]. З огляду на надзвичайні економічні умови, спричинені воєнними подіями, уряд Польської Республіки уповноважили виплачувати з 1 липня 1919 р. до часу законодавчого врегулювання питань пенсійного забезпечення додаткові виплати особам, що перебували у відставці. Зокрема, надбавки поширювалися на цивільних державних службовців, залізничників, учителів усіх рівнів, а також на їхніх удів і сиріт та священнослужителів у відставці. Право на отримання цієї допомоги надавалося також особам, які одержували державну матеріальну підтримку як дар від Польщі, за умови наявності польського громадянства. Надбавка за підвищення цін виплачувалася додатково до вже наявних доплат – щомісячно, у розмірі, що дорівнював річній сумі раніше отриманих пенсій і благодійних пожертвувань, за винятком щорічних і щоквартальних допомог [5, с. 692].

Право на отримання надбавки надавалося лише тим особам, які під час виконання службових обов'язків не виявляли ворожого ставлення до польської національності. Окрім того, одержувачі пенсій або пенсій за вдівством у розмірі не менш ніж 2 400 м. чи 4 800 кр. на рік мали підтвердити відсутність інших джерел доходів, що дорівнювали б зазначеним сумам або перевищували їх [5, с. 692]. Ухвалений закон запроваджував механізм матеріальної підтримки для соціально вразливих категорій населення – відставних службовців, освітян і духовенства – в умовах економічної кризи та знецінення грошей після Першої світової війни.

Закон від 31 липня 1919 р. передбачав надання надзвичайної допомоги у зв'язку з підвищенням цін відставним цивільним державним і залізничним службовцям, учителям початкових, середніх та вищих шкіл, священнослужителям, а також їхнім удовам і сиротам. Уряд мав здійснювати виплати з 1 липня 1919 р. до остаточного законодавчого врегулювання питань пенсійного забезпечення. Допомога надавалася особам, які перебували у відставці, а також тим, хто отримував державну матеріальну підтримку як дар від Польщі, за умови наявності польського громадянства. Надбавка у зв'язку з підвищенням цін виплачувалася щомісячно і дорівнювала річній сумі раніше отриманих пенсій, пенсій у зв'язку з удівством чи сирітством,

а також благодійних пожертвувань, за винятком щорічних і щоквартальних допомог. Її розмір залежав від місця проживання отримувачів. До бази для розрахунку допомоги включалася заробітна плата вдів і сиріт. Якщо сума пенсії або заробітку разом із надбавкою виявлялася нижчою за найвищий розмір допомоги попереднього рівня, її доповнювали до цього рівня. Право на отримання надбавки надавалося лише тим особам, які під час служби не виявляли ворожого ставлення до польської національності. Виплата допомоги могла здійснюватися одноразово під час першої виплати, за умови надання відповідної довідки, що підтверджувала право на отримання допомоги. Цю довідку безоплатно видавав орган муніципальної влади за місцем постійного проживання одержувача пенсії чи допомоги у зв'язку з удівством або сирітством, а її дійсність підтверджував компетентний державний орган. Закон набував чинності з дня його офіційного опублікування [5, с. 693].

Згідно з новою редакцією статті 2 зазначеного закону, надзвичайна допомога у зв'язку з підвищенням цін мала виплачуватися щомісячно й дорівнювати сумі раніше отримуваних пенсій, пенсій для вдів і сиріт, а також благодійних пожертвувань, за винятком допомог, призначених безпосередньо для компенсації високих цін, і щоквартальних виплат. Розмір допомоги визначався залежно від місця проживання отримувачів та загальної суми їхнього пенсійного забезпечення. Для пенсіонерів, удів і сиріт, які проживали на території держави, де вже надавалася допомога у зв'язку з високими цінами, передбачалося встановлення надбавок у таких розмірах: до загальної суми 400 кр. – 200%, до 600 кр. – 150%, до 1000 кр. – 75%, до 2000 кр. – 50%, а понад 2 000 кр. – 20%. Для пенсіонерів, удів і сиріт, які проживали на території, де така допомога ще не запроваджувалася, надбавки визначалися інакше: до 200 м. включно – 250%, до 300 м. – 200%, до 600 м. – 150%, до 1 000 м. – 100%, до 2 000 м. – 70%, понад 2 000 м. – 30% [6, с. 42–43]. Так, ухвалена постанова деталізувала порядок надання та розміри надзвичайної допомоги, спрямованої на матеріальну підтримку відставних державних службовців і представників інтелігенції в умовах економічної нестабільності та зростання цін у повоєнний період.

Закон від 18 грудня 1919 р. передбачав низку змін і доповнень до чинного нормативного акта, який регулював правове становище та оплату праці вчителів державних початкових шкіл. Метою внесених поправок було уточнення умов проходження служби, підвищення рівня матеріального забезпечення педагогічних працівників, а також узгодження положень закону із загальною системою винагороди державних службовців. Зокрема, до статті 6 закону від 27 травня 1919 р. внесено доповнення, згідно з яким передбачалося підвищення кваліфікаційної категорії після завершення шести років служби у VIII категорії – до VII, а також після завершення дванадцяти років служби в IX категорії [7, с. 23].

Окрім того, вчителям, які отримували 60% повного грошового забезпечення, надавалося також право на підвищення військово-економічного забезпечення, встановленого постановою Ради Міністрів від 13 грудня 1918 р. для державних службовців. Статтю 13 закону вилучено, а в низці інших положень внесено зміни до числових показників. Так, у статтях 14 і 15 число 90 замінено на 240. До статті 14 додано новий абзац, який регламентував тривалість робочого часу вчителів релігії. Священнослужителі, які працювали на повну ставку, зобов'язувалися відпрацьовувати 30 год на тиждень, з яких 6 год зараховувалися як пастирська діяльність. Водночас учителі релігії, що працювали неповний робочий день, отримували оплату в розмірі 240 м. на рік за кожен годину тижневого навантаження [7, с. 23].

У статті 23 §9 розмір винагороди підвищено з 1 800 до 2 700 м. Окрім того, після згадки про розмір оплати «в інших місцевостях – 360 м.» додано положення, яке передбачало надання вчителям також військово-економічної надбавки, встановленої постановою Ради Міністрів від 13 грудня 1918 р. Із §16 цієї ж статті вилучено завершальну частину тексту, починаючи зі слів

«без урахування обсягу додаткового обладнання» до кінця параграфа. У зв'язку з вилученням статті 13 нумерація наступних статей у законі підлягала відповідному коригуванню [7, с. 23]. Ухвалені зміни мали на меті впорядкувати систему винагороди вчителів державних початкових шкіл, частково підвищити рівень їхнього матеріального забезпечення, а також узгодити законодавчі норми з економічною політикою уряду в умовах післявоєнної інфляції та реформування державної служби.

Закон від 27 січня 1920 року встановлював право уряду на надання спеціальної надбавки до заробітної плати так званої надзвичайної премії широкому колу державних працівників. Метою ухвалення цього акта було часткове відшкодування зростання вартості життя в умовах післявоєнної економічної кризи та інфляції, що істотно знижували купівельну спроможність фіксованих посадових окладів. Згідно зі статтею 1, Сейм уповноважував уряд надавати цю премію всім державним службовцям і чиновникам – як штатним, так і нештатним, збирачам податків, працівникам державних залізниць, учителям початкових шкіл, професійно-технічних училищ, державних середніх навчальних закладів, педагогічних коледжів, підготовчих шкіл і закладів вищої освіти [8, с. 85].

Надбавка мала виплачуватися з 1 січня 1920 р. й залишалася чинною до часу остаточного перегляду та врегулювання посадових окладів. Її розмір визначався у відсотках від основного місячного окладу разом з усіма раніше встановленими доплатами за дорожнечу життя. Ухвалення цього закону стало одним із перших кроків у системній політиці держави, скерованій на пом'якшення соціально-економічних наслідків повоєнного періоду для державних службовців, зокрема освітянського корпусу, який зазнавав особливої фінансової вразливості в умовах гіперінфляції початку 1920-х рр. [8, с. 85].

Для самотніх і неодружених осіб, а також для одружених бездітних пар, за умови, що обидва з подружжя отримували пенсію з державної скарбниці, надзвичайна допомога встановлювалася в межах визначених законом норм. Це ж правило застосовувалося і до одружених осіб, чоловіки яких, як військовослужбовці, одержували допомогу на своїх дружин і дітей відповідно до закону від 12 червня 1919 р. Наприклад, при щомісячній зарплаті в розмірі 1 000 м. – 65% допомоги, понад 1 000 м. – 60%; для одружених осіб без дітей або з однією дитиною, для вдівців або вдів з двома дітьми – відповідно 75 і 70%; для дружини, для одруженого або заміжного працівника, який має двох або трьох дітей – 85% і 80%; для осіб, які мають чотирьох дітей – 95% і 90%; для вдів або вдівців, які утримують п'ятьох і більше дітей – 100% [8, с. 86].

Відповідно до статті 2, при визначенні розміру відсоткової ставки премії враховувалися неповнолітні діти, які не мали власного доходу та перебували на утриманні батьків до досягнення 18-річного віку включно. У разі, якщо діти продовжували навчання в освітніх закладах, їх також враховували до моменту завершення освіти, але не пізніше досягнення 24 років. Стаття 3 передбачала, що контрактні працівники могли отримувати підвищену винагороду за контрактом у разі доведеної необхідності, за умови попереднього погодження з Міністерством фінансів шляхом офіційного перегляду їхнього контракту. Згідно зі статтею 4, закон набував чинності з дня його офіційного опублікування [8, с. 86]. Документ запроваджував гнучкий механізм матеріальної підтримки державних службовців і працівників освітньої сфери, враховуючи їхнє сімейне становище та економічні умови повоєнного періоду.

Висновки. Аналіз нормативно-правової бази матеріального забезпечення працівників освіти в Другій Речі Посполитій у 1919–1920 рр. виявив, що регулювання цього питання здійснювалося через низку законів і урядових постанов, серед яких ключове значення мали акти від 31 липня 1919 р., 8 січня 1920 р., 27 січня 1920 р. та 5 березня 1920 р. Ці документи визначали порядок виплати пенсій, надбавок за високі ціни та надзвичайних премій для різних категорій педагогічного персоналу, а також для їхніх удів та сиріт. Вперше систематизовано механізми

нарахування та виплати матеріальної допомоги, що дає змогу реконструювати історичну практику фінансового забезпечення освітян у післявоєнний період. Законодавство передбачало диференційовані підходи до отримувачів допомоги залежно від сімейного стану, кількості дітей та професійної категорії педагогів, що відображає соціальну спрямованість державної політики. Надбавки та премії мали вагомим значення для стабілізації матеріального становища освітян, забезпечення їхнього добробуту та підтримки професійної мотивації в умовах економічної кризи. Проведене дослідження поглиблює розуміння правових та соціально-економічних аспектів функціонування системи матеріального забезпечення педагогів у міжвоєнній Польщі.

Література

1. Dekret tymczasowy o stabilizacji i wynagrodzeniu nauczycieli szkół powszechnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1918 r. Nr. 21. Poz. 65. S. 157–162.

2. Reskrypt Rady Regencyjnej z dnia 11 czerwca 1918 r. oraz Tymczasowe przepisy służbowe dla urzędników państwowych i Tabela płac urzędników państwowych. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*. 1918. Nr. 6. Poz. 13. S. 29–37.

3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 1. 13 арк.

4. Ustawa z dnia 5 marca 1920 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1919 r., a także ustawy z dnia 8 stycznia 1920 r. o przyznaniu dla cywilnych emerytowanych funkcjonariuszów państwowych, kolejowych, dla nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, jak też dla wdów i sierot po nich oraz księży emerytów nadzwyczajnego dodatku drożyznianego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1920 r. Nr. 23. Poz. 127. S. 368.

5. Ustawa z dnia 31 lipca 1919 r. o przyznaniu dla cywilnych emerytowanych funkcjonariuszów państwowych, kolejowych, dla nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, jak też dla wdów i sierot po nich oraz księży emerytów nadzwyczajnego dodatku drożyznianego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1919. Nr. 2. Poz. 392. S. 692–693.

6. Ustawa z dnia 8 stycznia 1920 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1919 r. o przyznaniu dla cywilnych emerytowanych funkcjonariuszów państwowych, kolejowych, dla nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, jak też dla wdów i sierot po nich, oraz księży emerytów nadzwyczajnego dodatku drożyznianego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1920 r. Nr. 4. Poz. 18. S. 42–43.

7. Ustawa z dnia 18 grudnia 1919 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 27 maja 1919 roku o ustalaniu i wynagradzaniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1920 r. Nr. 2. Poz. 6. S. 23.

8. Ustawa z dnia 27 stycznia 1920 r. w sprawie przyznania nadzwyczajnego dodatku drożyznianego urzędnikom i funkcjonariuszom państwowym, egzekutorom podatkowym, funkcjonariuszom kolei państwowych, nauczycielom szkół powszechnych, zawodowych, państwowych szkół średnich, seminarjów nauczycielskich i preparand oraz szkół wyższych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1920 r. Nr. 7. Poz. 47. S. 85–86.

References

1. Dekret tymczasowy o stabilizacji i wynagrodzeniu nauczycieli szkół powszechnych. (1918). [Temporary decree on the stabilization and remuneration of primary school teachers]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 21, Poz. 65, S. 157–162. [in Polish].

2. Reskrypt Rady Regencyjnej z dnia 11 czerwca 1918 r. oraz Tymczasowe przepisy służbowe dla urzędników państwowych i Tabela płac urzędników państwowych. (1918). [Rescript of the Regency Council of 11 June 1918 and the Temporary Service Regulations for Civil Servants and the Table of Pay for Civil Servants]. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*. Nr. 6, Poz. 13, S. 29–37. [in Polish].

3. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F. 179, Op. 1, Spr. 1, 13 ark.

4. Ustawa z dnia 5 marca 1920 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1919 r., a także ustawy z dnia 8 stycznia 1920 r. o przyznaniu dla cywilnych emerytowanych funkcjonariuszów państwowych, kolejowych, dla nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, jak też dla wdów i sierot po nich oraz księży

emerytów nadzwyczajnego dodatku drożyznianego. (1920). [The Act of 5 March 1920 amending the Act of 31 July 1919 and the Act of 8 January 1920 on granting an extraordinary price allowance to retired civilian state and railway officials, to teachers of primary, secondary and higher schools, as well as to their widows and orphans and to retired priests]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 23, Poz. 127, S. 368. [in Polish].

5. Ustawa z dnia 31 lipca 1919 r. o przyznaniu dla cywilnych emerytowanych funkcjonariuszów państwowych, kolejowych, dla nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, jak też dla wdów i sierot po nich oraz księży emerytów nadzwyczajnego dodatku drożyznianego. (1919). [Act of 31 July 1919 on the granting of an extraordinary price allowance to retired civilian state and railway officials, to teachers of primary, secondary and higher schools, as well as to their widows and orphans and to retired priests]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 2, Poz. 392, S. 692–693. [in Polish].

6. Ustawa z dnia 8 stycznia 1920 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1919 r. o przyznaniu dla cywilnych emerytowanych funkcjonariuszów państwowych, kolejowych, dla nauczycieli szkół powszechnych, średnich i wyższych, jak też dla wdów i sierot po nich, oraz księży emerytów nadzwyczajnego dodatku drożyznianego. (1920). [The Act of 8 January 1920 amending the Act of 31 July 1919 on granting an extraordinary price allowance to retired civilian state and railway officials, to teachers of primary, secondary and higher schools, as well as to their widows and orphans, and to retired priests]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 4, Poz. 18, S. 42–43. [in Polish].

7. Ustawa z dnia 18 grudnia 1919 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 27 maja 1919 roku o ustalaniu i wynagradzaniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych. (1920). [Act of 18 December 1919 on amendments to the Act of 27 May 1919 on the establishment and remuneration of teachers in public primary schools]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr 2, Poz. 6, S. 23. [in Polish].

8. Ustawa z dnia 27 stycznia 1920 r. w sprawie przyznania nadzwyczajnego dodatku drożyznianego urzędnikom i funkcjonariuszom państwowym, egzekutorom podatkowym, funkcjonariuszom kolei państwowych, nauczycielom szkół powszechnych, zawodowych, państwowych szkół średnich, seminarjów nauczycielskich i preparand oraz szkół wyższych. (1920). [Act of 27 January 1920 on the granting of an extraordinary price allowance to state officials and functionaries, tax collectors, state railway functionaries, teachers of primary schools, vocational schools, state secondary schools, teacher training colleges and preparatory schools, and higher education institutions]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 7, Poz. 47, S. 85–86. [in Polish].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 14.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94:342.71:351.75(477)«2002/2004»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.8>

Олександр ВІТЮК

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, 21001 (voo_32@ukr.net)

Oleksandr VITIUK

PhD in History, Senior Lecturer at the Department of Ukrainian History
Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University of Vinnytsia,
32 Ostrozky Street, Vinnytsia, 21001, Ukraine (voo_32@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ БІЖЕНЦІВ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ (2002–2004 РР.)

Анотація. *Мета статті* – на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати діяльність державних органів міграційної служби України у 2002–2004 рр. у напрямі забезпечення прав біженців в умовах формування національної системи притулку та імплементації міжнародно-правових норм. **Методологія** дослідження базується на поєднанні принципів історизму, наукової об'єктивності та системності. Такий підхід дав змогу забезпечити можливість неупередженого висвітлення логічних змін в історичному процесі визначеного дослідження. На основі міждисциплінарного підходу використано логічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний та ретроспективний методи дослідження. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше системно та комплексно розглянуто й проаналізовано діяльність державних органів міграційної служби України у сфері забезпечення прав біженців у період 2002–2004 рр. **Висновки.** Уперше здійснено цілісне дослідження функціонування державної системи захисту біженців в Україні на етапі інституційного становлення після ухвалення нового Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 р. Виявлено та проаналізовано організаційно-правові механізми й практичні підходи, що застосовувалися державними органами міграційної служби України для забезпечення прав біженців, включно з процедурою надання статусу, соціального захисту та дотримання принципу non-refoulement. Уведено в науковий обіг нові архівні та відомчі документи, що деталізують практичну роботу державних органів міграційної служби України.

Ключові слова: біженці, мігрант, міграція, міграційні процеси, пункт тимчасового розміщення біженців.

ENSURING THE RIGHTS OF REFUGEES BY STATE MIGRATION SERVICE AGENCIES IN UKRAINE (2002–2004)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze, based on archival sources and historiographical achievements, the activities of the state migration service of Ukraine in 2002–2004 in ensuring the rights of refugees in the context of the formation of a national asylum system and the implementation of international legal norms. The research methodology is based on a combination of the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity. This approach made it possible to provide an unbiased account of the logical changes in the historical process of the study. Based on an interdisciplinary approach, logical, historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, and retrospective research methods were used. Scientific novelty.* The study is the first to systematically and comprehensively examine and analyze the activities of Ukraine's state migration service agencies in the field of ensuring the rights of refugees in the period 2002–2004. **Conclusions.** For the first time, a comprehensive study of the functioning of the state system for the protection of refugees in Ukraine at the stage of institutional development after the adoption of the new Law of Ukraine “On Refugees” of June 21, 2001, has been carried out. The organizational and legal mechanisms and

practical approaches used by the state migration service of Ukraine to ensure the rights of refugees, including procedures for granting status, social protection, and compliance with the principle of non-refoulement, have been identified and analyzed. New archival and departmental documents detailing the practical work of the state migration service of Ukraine have been introduced into scientific circulation.

Key words: *refugees, migrants, migration, migration processes, temporary accommodation center for refugees.*

Постановка проблеми. Активна інтеграція нашої держави в міжнародно-правовий простір актуалізувало проблему формування національної системи притулку, яка б відповідала міжнародним стандартам. Період 2002–2004 рр. є критично важливим, оскільки він став етапом практичної імплементації нового Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 р. та інституційного становлення державних органів міграційної служби України, відповідальних за цю сферу. Незважаючи на значні зусилля, процес забезпечення прав біженців у цей період супроводжувався низкою невирішених проблем та інституційних викликів, що вимагають системного історико-правового аналізу.

Мета статті – на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати діяльність державних органів міграційної служби України у 2002–2004 рр. у напрямі забезпечення прав біженців в умовах формування національної системи притулку та імплементації міжнародно-правових норм.

Аналіз досліджень та публікацій. Становлення національної міграційної політика викликає значний інтерес для дослідників. Значна частина праць переважно зосереджуються на загальнонаціональних аспектах або теоретичних засадах міграційних процесів, що певним чином створює історіографічну прогалину, яка обмежує всебічний аналіз діяльності державних органів міграційної служби України у сфері забезпечення прав біженців у період 2002–2004 рр. Водночас окремі аспекти дослідження стали предметом наукових публікацій С. Віднянського [1], Д. Голобородька [2], Д. Гуріна [3], В. Даниленка [4], О. Лавера [5], О. Малиновської [6] та В. Пекарчука [7]. Крім того, нові архівні матеріали дають змогу глибше та змістовніше дослідити діяльність державних органів міграційної служби України у 2002–2004 рр. у напрямі забезпечення прав біженців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після здобуття незалежності та ратифікації 10 січня 2002 р. Конвенції про статус біженців (28 липня 1951 р.), Україна розпочала формування інституційних та правових механізмів для захисту осіб, які шукають притулку. У цьому контексті особливого наукового інтересу набуває діяльність державних органів міграційної служби України як ключового виконавчого інструменту.

Період 2002–2004 рр. став надзвичайно важливим для розуміння генезису сучасної міграційної політики України. Саме тоді відбулася практична імплементація Закону України «Про біженців» (21 червня 2001 р.) державними органами міграційної служби України, які були основними дійовими особами в процесі його реалізації. Крім того, вказаний часовий період був пов'язаний із формуванням процедур, налагодженням міжвідомчої та міжнародної співпраці та подоланням перших інституційних викликів.

На центральному рівні функціонував Державний комітет України у справах національностей та міграції (далі – Держкомнацміграції України), утворений Указом Президента України від 13 вересня 2001 р. № 836/2001 [8]. Держкомнацміграції України був спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах міграції. До основних завдань Держкомнацміграції України варто зарахувати: участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики у сфері, біженців та інших категорій мігрантів; координація підготовки і здійснення центральними та місцевими органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення прав біженців; забезпечення виконання законодавства України про біженців [9].

Відповідно до статті 6 Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 р. № 2557–III, з метою забезпечення правової бази для створення та утримання пунктів тимчасового розміщення біженців, наказом Держкомнацміграції України від 05 вересня 2002 р. № 31 [10, арк. 31–32] затверджено Положення про пункти тимчасового розміщення біженців та Правила проживання в пункті тимчасового розміщення біженців.

Пункт тимчасового розміщення біженців (далі – ПТРБ) – це місце тимчасового розміщення осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, стосовно яких ухвалено рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано в Україні статус біженця в установленому порядку. ПТРБ створюється на підставі рішення Держкомнацміграції України [10, арк. 35].

Основним завданням ПТРБ є приймання і тимчасове розміщення на строк не більше трьох місяців осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, стосовно яких ухвалено рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця та яким надано в Україні статус біженця. Своєю чергою, адміністрація ПТРБ: створювала особам, розміщеним у ПТРБ, житлові умови, необхідні для їх тимчасового перебування в ПТРБ; організувала харчування, надання соціально-побутових послуг та першої медичної допомоги; забезпечувала дотримання вимог санітарно-гігієнічного та санітарно-протиепідемічного режимів у ПТРБ; сприяли цим особам у працевлаштуванні чи навчанні відповідно до чинного законодавства; щомісячно подавали до місцевих органів міграційної служби дані про наявність вільних місць у ПТРБ; організували своєчасний від'їзд із ПТРБ розміщених у ньому осіб [10, арк. 36].

Підставою для розміщення в ПТРБ є направлення органу міграційної служби та документ, що підтверджує особу прибулого. Водночас органи міграційної служби, які не мають у своєму підпорядкуванні ПТРБ, направляють осіб до ПТРБ, що розташовані в інших областях та містах, за погодженням із Держкомнацміграції України [10, арк. 36]. Саме направлення до ПТРБ дійсне протягом 5 діб з дня його видачі.

Важливим аспектом діяльності ПТРБ було медико-санітарне обслуговування біженців, яке забезпечувалось відповідними територіальними лікувально-профілактичними закладами місцевих органів охорони здоров'я та установами державної санітарно-епідеміологічної служби за направленням адміністрації ПТРБ [10, арк. 37]. Крім того, у ПТРБ організовано первинний, періодичний та позачерговий, за необхідності, медичний огляд працівників ПТРБ та осіб, розміщених у ньому.

Особи, які тимчасово проживали в ПТРБ, були зобов'язані дотримуватися відповідних правил проживання. Зокрема, вони мали дотримуватися Конституції та законів України, виконувати рішення й розпорядження органів виконавчої влади, а також службових осіб ПТРБ; правил проживання в ПТРБ, громадського порядку, дбайливо ставитися до приміщень, меблів, обладнання та іншого інвентарю; надавати співробітникам органів міграційної служби відомості, необхідні для вирішення питання про надання статусу біженця й подальшого влаштування в Україні [10, арк. 38].

Надзвичайно важливим аспектом діяльності державних органів міграційної служби України було впровадження єдиної автоматизованої інформаційної системи обліку та ідентифікації осіб, які шукають притулку в Україні, та біженців, забезпечення доступу до неї Міністерства внутрішніх справ України та Державного комітету в справах охорони Державного кордону України. Така необхідність виникла для забезпечення протидії нелегальній міграції. Поіменна інформація про осіб, які подали заяву про надання статусу біженця та їх дактилоскопія (шляхом зберігання відбитків пальців на папері), велася Держкомнацміграції України та в Управлінні міграції при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, відповідних підрозділах місцевих державних адміністрацій [11, арк. 38].

Державним бюджетом України на 2003 р. були передбачені кошти в сумі 2,6 млн грн на фінансування заходів, які здійснювали на виконання Закону України «Про біженців». За рахунок цих коштів заплановано започаткувати створення інформаційної системи про шукачів притулку, а також будівництво другого корпусу ПТРБ на 200 осіб в Одеській області та на здійснення заходів щодо створення ПТРБ у Київській та Харківській областях [11, арк. 39].

У 2003 р. із заявами про надання статусу біженця звернулося 1 367 осіб, з якими було 152 дитини віком до 16 років. Статус біженця отримали 56 осіб, 942 особам було відмовлено в наданні цього статусу, 242 заяви залишалися на розгляді. Станом на 01 січня 2004 р. в Україні перебувало 2 877 офіційно зареєстрованих біженців із 44 країн Європи, Азії та Африки. Крім того, перебували в Україні 2 926 осіб (з них 761 дитина віком до 16 років), які прибули з району збройного конфлікту з Абхазії та отримали, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 червня 1996 р. № 674 «Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Автономній Республіці Абхазія Грузії та прибули в Україну», допомогу в розміщенні, працевлаштуванні та наданні медичної допомоги. За національною ознакою серед прибулих переважали грузини – 2 513 осіб, або 85,8%. Із цього регіону в Україні перебувало також 111 українців, 153 росіян, 49 абхазців та 68 осіб інших національностей [11, арк. 40]. Громадянство України набуло 135 біженців.

З метою реалізації покладених на Держкомнацміграції України функцій контролю за виконанням законодавства України про біженців, Держкомнацміграції України здійснювали перевірки виконання законодавства окремими органами міграційної служби. Найбільш поширені недоліки в роботі органів міграційної служби, зокрема у Львівській області, полягали у веденні особових справ з порушенням елементарних вимог діловодства, відсутності вмотивованих висновків за заявами, помилки при застосуванні законодавства України при обґрунтуванні своїх рішень [11, арк. 40].

У роботі державних міграційних органів на місцях під час приймання заяв про надання статусу біженця велике значення мало тісна взаємодія з іншими органами державної влади, які займалися вирішенням проблем у сфері міграції, насамперед з підрозділами Державної прикордонної служби України та органів внутрішніх справ. Відсутність такої взаємодії між відділом у справах національностей та міграції Закарпатської області, Мукачівським прикордонним загonom та відділом у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб УМВС України в Закарпатській області призвело до накопичення та необхідності термінового розгляду більш як 90 заяв про надання статусу біженця особам, що були затримані прикордонниками за спробу нелегального перетину державного кордону [11, арк. 41]. Як наслідок, це призвело до перевантаження осіб, які розглядали ці заяви, неякісного їх розгляду, судових позовів іноземців та осіб без громадянства, втрати контролю над їх перебуванням в Україні.

Для вирішення нагальних практичних питань у роботі територіальних підрозділів міграційної служби України регулярно здійснювалась постійна методична та організаційна підтримка їхньої діяльності.

Висновки. Період 2002–2004 рр. став вирішальним етапом інституційного становлення системи захисту біженців в Україні. Діяльність державних органів міграційної служби України забезпечило централізований управлінський механізм для реалізації політики притулку, що було значним кроком уперед порівняно з фрагментарним управлінням попереднього десятиліття. Нормативно-правова база хоч і була закладена, однак вимагала постійного доопрацювання підзаконними актами, що свідчило про динамічний, але незавершений процес гармонізації національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями.

Основні практичні зусилля державних органів міграційної служби були зосереджені на процедурах надання статусу біженця та дотриманні принципу *non-refoulement* (невидворення).

На цьому етапі було налагоджено базові механізми прийому клопотань та проведення співбесід. Однак забезпечення соціально-економічних прав біженців (доступ до праці, житла, медичного обслуговування) залишалося найбільш проблемним аспектом. Це було спричинено переважно недостатнім фінансуванням та відсутністю розвиненої соціальної інфраструктури для прийому та інтеграції.

Досвід діяльності державних органів міграційної служби у 2002–2004 рр. є цінним історичним уроком для розбудови національної міграційної політики. Водночас проблеми, які виникали в процесі їх практичної діяльності, вимагали системного вирішення для ефективного управління міграційними процесами та захистом прав біженців. Незважаючи на формальне дотримання процедур надання статусу біженця та принципу *non-refoulement* (невидворення), забезпечення соціально-економічних прав залишалося найбільш вразливим аспектом. Недостатність фінансування, відсутність державної програми інтеграції та обмежений доступ до ринку праці й житла фактично перетворювали статус біженця на формальність, не забезпечуючи повноцінної інтеграції осіб у суспільство. Так, система була орієнтована переважно на юридичний захист, а не на соціальну адаптацію.

Аналіз виявлених на той час проблем (нечіткість повноважень, нестача ресурсів, необхідність ефективної міжвідомчої взаємодії) залишається актуальним і сьогодні, особливо в умовах нових міграційних викликів та євроінтеграційних процесів.

Література

1. Віднянський С. В. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. 814 с
2. Голобородько Д. В. До питання компетенції Державної міграційної служби України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*, 3 (67), 2013. С. 157–163.
3. Гурін Д. М. Правовий статус Державної міграційної служби в забезпеченні реалізації державної політики у сфері міграції. *Підприємництво, господарство і право*, 7, 2020. С. 144–148.
4. Даниленко В. М. Особливості міграційної політики радянської держави у другій половині XX ст. *Україна крізь віки : Зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 787–808.
5. Лавер О. Г. Війни та народонаселення країн світу у XX–XXI століттях (1900–2016 рр.) : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 760 с.
6. Малиновська О. А. (2021). Міграція та міграційна політика в Україні: трансформації доби незалежності. *MIGRATION & LAW VOLUME 1, ISSUE 1*, 2020. С. 10–26. URL: <https://nam.kyiv.ua/files/publications/mandl-202101.pdf>.
7. Пекарчук В. М. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етнічної меншини: основні тенденції 1990–2000-х років. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць*, 1 (80), 2016. С. 36–45.
8. Про Державний комітет України у справах національностей та міграції : Указ Президента України від 13 вересня 2001 р. № 836/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2001#Text>.
9. Про Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції : Указ Президента України від 19 березня 2002 р. № 269/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269/2002#Text>.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 2. 126 арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 20. 217 арк.

References

1. Vidnianskyi, S. V. (2020). Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia [Ukraine in the History of Europe in the 19th and Early 20th Centuries]. Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 814 s. [in Ukrainian].
2. Holoborodko, D. V. (2013). Do pytannia kompetentsii Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy [On the issue of the competence of the State Migration Service of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: Zbirnyk naukovykh prats*, 3 (67). S. 157–163. Dnipropetrovsk, Ukraine. [in Ukrainian].
3. Hurin, D. M. (2020). Pravovyi status Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby v zabezpechenni realizatsii derzhavnoi polityky u sferi mihratsii [Legal status of the State Migration Service in ensuring the implementation of state policy in the field of migration]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 7. S. 144–148. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. M. (2010). Osoblyvosti mihratsiinoi polityky radianskoï derzhavy u druhii polovyni KhKh KhKh st. *Ukraina kriz viky: Zbirnyk naukovykh prats* na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valerii Smoliia [Peculiarities of Migration Policy of the Soviet State in the Second Half of the Twentieth Century], Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 787–808. [in Ukrainian].
5. Laver, O. G. (2018). Viiny ta narodonaselennia krain svitu u XX–XXI stolittiakh (1900–2016 rr.) [Wars and population of the world in the 19th and 20th centuries (1900–2016)]. Uzhhorod, Ukraine, 760 s. [in Ukrainian].
6. Malynovska, O. A. (2021). Mihratsiia ta mihratsiina polityka v Ukraini: transformatsii doby nezalezhnosti [Migration and migration policy in Ukraine: transformations of the independence era]. *MIGRATION & LAW VOLUME 1, ISSUE 1*. S. 10–26. Retrieved from: <https://nam.kyiv.ua/files/publications/mandl-202101.pdf>. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].
7. Pekarchuk, V. M. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kultury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-ky rokiv [Distribution of powers of state authorities of Ukraine in the sphere of culture of ethnic minorities: main trends of the 1990s–2000s.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: Zbirnyk naukovykh prats*, 1 (80). S. 36–45. Dnipropetrovsk, Ukraine. [in Ukrainian].
8. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 13 veresnia 2001 r. № 836/2001 «Pro Derzhavnyi komitet Ukrainy u spravakh» natsionalnoster ta mihratsii» [Decree of the President of Ukraine dated September 13, 2001, No. 836/2001 “On the State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration”] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/836/2001#Text>. [in Ukrainian].
9. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 19 bereznia 2002 r. № 269/2002 «Pro Polozhennia pro Derzhavnyi komitet Ukrainy u spravakh natsionalnoster ta mihratsii» [Decree of the President of Ukraine dated March 19, 2002, No. 269/2002, “On the Regulations of the State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration”] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269/2002#Text> [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 5252. Op. 5. Spr. 2. 126 ark. [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine]. F. 5252. Op. 5. Spr. 20. 217 ark. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 30.09.2025

Стаття прийнято 15.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(438)«1918/1939»:327.5(100)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.9>

Олександр ВОЛОЩУК

здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (voloshchuk888@gmail.com)

Oleksandr VOLOSHCHUK

Higher Education Student of the Department of Ukrainian History, Archaeology,
and Special Fields of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (voloshchuk888@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1232-6438>

Ярослав ШУЛЬ

здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Shul.199797@gmail.com)

Yaroslav SHUL

Higher Education Student of the Department of Ukrainian History, Archaeology,
and Special Fields of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (Shul.199797@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1047-6631>

ПОВОЄННА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ І ПРОБЛЕМА КОРДОНІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати формування та еволюцію повоєнної системи безпеки в Європі після Першої світової війни й з'ясувати, як міжнародні договори, дипломатичні рішення та геополітичні фактори вплинули на встановлення, зміну й проблемність державних кордонів Другої Речі Посполитої в 1918–1939 рр. **Методологічну основу** становить комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, що забезпечують об'єктивне та всебічне вивчення проблеми. Використано історико-генетичний метод для простеження формування системи безпеки та кордонів Польщі; історико-порівняльний – для зіставлення міжнародних позицій і договорів; історико-системний – для аналізу повоєнної безпекової архітектури як цілісного явища. Метод критичного аналізу джерел дав змогу опрацювати офіційні документи, дипломатичні матеріали та публікації міжвоєнного часу. Хронологічний і проблемно-тематичний підходи забезпечили логічну побудову дослідження та виокремлення ключових аспектів теми. **Наукова новизна роботи** полягає в комплексному розгляді проблеми формування кордонів Другої Речі Посполитої в контексті повоєнної системи безпеки Європи. У дослідженні поєднано аналіз міжнародно-правових актів, дипломатичних рішень і геополітичних факторів, що впливали на територіальну конфігурацію Польщі в 1918–1939 рр. Зосереджено увагу не лише на політичних і правових аспектах, а й на їх взаємозв'язку з безпековими стратегіями великих держав та регіональних акторів, що дає змогу по-новому інтерпретувати причини нестабільності польських кордонів у міжвоєнний період. **Висновки.** Повоєнна система безпеки, сформована після Першої світової війни на основі Версальсько-Вашингтонських договорів, мала вирішальне значення для становлення кордонів Другої Речі Посполитої. Вона ґрунтувалася на поєднанні міжнародно-правових актів, дипломатичних рішень великих держав і геополітичних реалій Східної Європи. Польська держава, відновлена після тривалого періоду поділів, стала одним із ключових елементів нової безпекової архітектури регіону. Проблема кордонів Другої Речі Посполитої виявилася складною та суперечливою:

їх установаження супроводжувалося конфліктами із сусідніми державами, дипломатичними переговорами та міжнародними арбітражами. Західні кордони здебільшого визначалися рішеннями великих держав, тоді як на сході вони формувалися в умовах воєн і нестабільності. Міжнародна система безпеки виявилася недостатньо ефективною в гарантуванні стабільності цих кордонів, що зумовило напруженість у міждержавних відносинах та створило передумови для майбутніх конфліктів.

Ключові слова: повоєнна система безпеки, Друга Річ Посполита, державні кордони, Версальська система, міжнародні договори, територіальні зміни, міжвоєнний період, дипломатія.

POST-WAR SECURITY SYSTEM AND THE PROBLEM OF BORDERS OF THE SECOND RZECZPOSPOLITA

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the formation and evolution of the post-war security system in Europe after the First World War and to find out how international treaties, diplomatic decisions and geopolitical factors influenced the establishment, change and problematic nature of the state borders of the Second Rzeczpospolita in 1918–1939. The methodological basis is a complex of general scientific and special-historical methods that ensure an objective and comprehensive study of the problem. The historical-genetic method was used to trace the formation of the security system and borders of Poland; the historical-comparative method was used to compare international positions and treaties; the historical-systemic method was used to analyze the post-war security architecture as a holistic phenomenon. The method of critical analysis of sources made it possible to process official documents, diplomatic materials and publications of the interwar period. Chronological and problem-thematic approaches provided a logical structure of the study and the isolation of key aspects of the topic. The scientific novelty of the work lies in the comprehensive consideration of the problem of the formation of the borders of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in the context of the post-war security system of Europe. The study combines the analysis of international legal acts, diplomatic decisions and geopolitical factors that influenced the territorial configuration of Poland in 1918–1939. The focus is not only on political and legal aspects, but also on their relationship with the security strategies of major powers and regional actors, which allows for a new interpretation of the reasons for the instability of Polish borders in the interwar period. Conclusions.* The post-war security system, formed after the First World War on the basis of the Versailles-Washington Treaties, was of decisive importance for the formation of the borders of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. It was based on a combination of international legal acts, diplomatic decisions of great powers and geopolitical realities of Eastern Europe. The Polish state, restored after a long period of divisions, became one of the key elements of the new security architecture of the region. The problem of the borders of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth turned out to be complex and controversial: their establishment was accompanied by conflicts with neighboring states, diplomatic negotiations and international arbitrations. Western borders were mostly determined by decisions of great powers, while in the east they were formed in conditions of wars and instability. The international security system turned out to be insufficiently effective in guaranteeing the stability of these borders, which led to tension in interstate relations and created the prerequisites for future conflicts.

Key words: post-war security system, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, state borders, Versailles system, international treaties, territorial changes, interwar period, diplomacy.

Постановка наукової проблеми. Перший світовий конфлікт, що завершився в 1918 р., не лише зруйнував усталений порядок, а й створив нові виклики для міжнародної системи безпеки. Вихід із війни ознаменувався спробами держав визначити нові політичні й територіальні реалії, які базувалися на ідеях самовизначення народів та стабільності. Однак саме формування нових кордонів стало одночасно можливістю і джерелом конфліктів. Паризька мирна конференція 1919 р. заклала основу для повоєнної системи безпеки через створення Ліги Націй із метою запобігання майбутнім війнам і гарантування колективної безпеки. Водночас численні територіальні спори, викликані розпадом імперій – Австро-Угорської, Османської, Німецької та Російської, – поставили під сумнів ефективність цієї системи. Поява нових держав, як-от

Польща, Чехословаччина, Югославія, зміни кордонів країн, породили суперечності, що не завжди знаходили мирне вирішення. Визначення кордонів після війни нерідко відбувалося під впливом великих держав і відображали їхні інтереси, що інколи ігнорувало етнічні, культурні чи історичні аспекти. Це створило підґрунтя для майбутніх конфліктів, які стали випробуванням для нової системи безпеки.

Мета дослідження – проаналізувати формування та еволюцію повоєнної системи безпеки в Європі після Першої світової війни, а також з'ясувати, як міжнародні договори, дипломатичні рішення та геополітичні фактори вплинули на встановлення, зміну й проблемність державних кордонів Другої Речі Посполитої в 1918–1939 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з ключових складників цієї перебудови стало визначення нових державних кордонів, що нерідко викликало суперечності та напруження. Територіальні суперечки стали основою для багатьох конфліктів, які ускладнювали побудову ефективної системи безпеки. Аналіз цієї проблеми дає змогу глибше зрозуміти виклики та обмеження повоєнної міжнародної системи безпеки. Ці зміни стали результатом рішень Паризької мирної конференції і формування Версальсько-Вашингтонської системи. Д. Ллойд Джордж писав про те, що «саме в момент найглибшої кризи союзники провели низку конференцій у Версалі. Ми всі знали, що перемога чи поразка у війні між супротивниками, які були рівноправними, зрештою вирішиться дипломатичним питанням» [1, с. 85].

Події, що відбулися після війни, особливо ті, що стали її результатом, мали значний геополітичний характер і наслідки. Окреслення векторів міждержавних взаємин у контексті Версальсько-Вашингтонської парадигми стало основою розвитку міжнародної політики між двома світовими війнами [2, с. 329].

Закінчення Першої світової війни характеризувалося глибокими революційними процесами в багатьох країнах, кризою колоніальної системи, розпадом імперій та істотним перерозподілом ринків збуту та сфер впливу, а також суттєвими змінами політичної карти світу. Як держави-переможці, так і переможені – розробляли плани повоєнного устрою та здійснювали підготовку до загальної мирної конференції, щоб відстояти свої національні інтереси. Насправді йшлося не про справедливий і демократичний мир, хоча ці поняття часто згадувалися, а про поділ захоплених територій між переможцями [3, с. 28].

Безпосередньо перед Першою світовою війною та впродовж повоєнних років увага переважно зосереджувалася на дипломатичній історії, що характеризувалося детальним вивченням окремих аспектів та застосуванням історичного методу, ретельним аналізом документів. Інша тенденція полягала у зверненні до міжнародного права і міжнародних організацій, що сприяло формуванню нового підходу до аналізу тогочасних відносин. Цей період відзначався зростанням ролі міжнародних організацій, зокрема Ліги Націй, яка мала на меті забезпечити мир і стабільність у світі після завершення Першої світової війни. Водночас розвиток міжнародного права сприяв упорядкуванню відносин між державами шляхом створення нових правових норм і механізмів вирішення конфліктів. Усе це вплинуло на трансформацію дипломатичних практик, що дедалі більше орієнтувалися на колективні дії та співпрацю. У міжвоєнний період також зростала увага до економічних і соціальних чинників, які впливали на міжнародну політику. Економічні кризи, соціальні рухи та ідеологічні протистояння змушували дослідників і політиків розглядати міжнародні відносини в ширшому контексті, враховуючи не лише дипломатію, а й внутрішньополітичні та економічні виклики. Це стало основою для формування комплексного підходу до вивчення міжнародних відносин, що поєднував різні аспекти життя суспільств і держав [4, с. 19].

На думку Ю. Темірова, становлення нового світового порядку після завершення Першої світової війни реалізувалося під впливом двох зовнішньополітичних традицій – реалістичної

та ідеалістичної. Представники реалістичного підходу керувалися національними інтересами та балансом сил. Ідеалісти, своєю чергою, орієнтувалися на систему цінностей та ідеалів. Варто зазначити, що інтереси та цінності є невід'ємними і взаємопов'язаними елементами будь-якої зовнішньополітичної традиції. Теза про пріоритет інтересів у політиці держав не виключала наявності певного комплексу цінностей та ідеалів. Аналогічно ідеалістичний підхід не заперечував впливу національних інтересів на зовнішню політику. Дуалізм інтересів і цінностей долався через системну ієрархію. Один із цих компонентів став домінантним, виконував системну і утворювальну роль. Тобто або ідеали формували сутність інтересів, або інтереси використовували набір ідеалів для своїх цілей. Зовнішня політика в одному випадку визначалася переважно «вічними» інтересами, а в іншому – «вічними» цінностями [5, с. 18].

Період Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин ознаменувала перехід від традиційної дипломатії державних інтересів до боротьби світоглядних ідеологій. Після завершення Першої світової війни міжнародна політика набула нового змісту, виходячи за межі «національних держав» або «держав-націй». У міжвоєнний період дедалі більше конфліктів визначали не територіальні чи економічні амбіції, а протистояння різних систем цінностей, які згуртовували людей за ідейною, а не державною ознакою. У результаті цього традиційна роль держави послабилася, поступаючись місцем глобальним ідеологічним рухам, що прагнули встановити новий світовий порядок незалежно від політичних чи географічних меж [6, с. 121].

Мирний договір між союзними та об'єднаними державами й Німеччиною, підписаний у Версалі 28 червня 1919 р., налічував 26 статей. Зокрема, у частині I йшлося про те, що «... враховуючи, що це важливо для розвитку співпраці між народами та забезпечення їх миру та безпеки прийняти певні зобов'язання не вдаватися до війни, підтримувати відкриті міжнародні відносини, засновані на справедливості та честі, суворо дотримуватися норм міжнародного права, які відтепер визнаються правилом поведінки урядів, дотримуватися справедливості та неухильно поважати всі зобов'язання за Договором у відносинах між організованими націями, прийняти цю Угоду, яка засновує Лігу Націй» [7].

Надзвичайно важливою подією цього періоду стало відновлення незалежності Польщі, яка після більш ніж столітнього поділу між Російською, Австрійською та Прусською імперіями знову постала на політичній карті Європи. Формування нових кордонів стало однією з найважливіших проблем Версальської системи, яка мала глибокий вплив на розвиток країни, її зовнішню політику та економічну стабільність. «Сп'яніла молодим вином свободи, яким її забезпечили союзники, Польща знову уявила себе безроздільною господинею Центральної Європи. Принцип самовизначення не відповідав її домаганням. Вона вимагала Галичину, Україну, Литву та деякі частини Білорусі, чис населення за умови проведення голосування категорично відмовилося б від польського панування», – писав у спогадах прем'єр-міністр Великої Британії Д. Лойд Джордж [8].

Саме він відіграв ключову роль у роботі Паризької мирної конференції та в розробці Версальського мирного договору 1919 р. Започаткував практику дипломатичних зустрічей «на найвищому рівні», активно сприяв утвердженню британського контролю над енергетичними ресурсами в регіоні «на схід від Суєцу», демонстрував розуміння важливості українського питання в повоєнному облаштуванні Європи [9, с. 635]. У спогадах він писав про те, що «я прагнув оповідати факти так, як я їх пам'ятаю. Я виклав свої враження від подій і особистостей саме такими, якими я їх зазнав у той час. Факти та враження я перевірів шляхом ретельного вивчення всіх доступних доказів, усних і письмових» [1, с. 1].

Основними завданнями зовнішньої політики на початковому етапі становлення Другої Речі Посполитої було забезпечення національної державності, визначення її кордонів та утвердження на міжнародній арені як самостійної незалежної держави. У цьому контексті

її зовнішню політику в досліджуваній період можна поділити на два основні етапи. Перший етап тривав з 1918 р. до 1923 р. й ознаменувався зусиллями стосовно встановлення кордонів Другої Речі Посполитої та їх визнання міжнародною спільнотою. Другий етап, який охоплював 1923–1926 рр., характеризувався зміцненням позицій Польщі в Європі та формуванням відносин із сусідами й потужними державами того часу. У цей період для Другої Речі Посполитої характерною була напружена дипломатична боротьба за своє існування й збереження національної державності. Питання кордонів відродженої Другої Речі Посполитої було однією з найбільш складних і суперечливих проблем. Держави вважали, що Друга Річ Посполита мала отримати тільки ті території, на яких проживало переважно польське населення, тому польським керівникам не вдалося повернути історичні землі, втрачені впродовж XIII–XVIII ст., більшість з яких на початку XX ст. були заселені іншими народами. Під час проголошення незалежності в 1918 р. на заході, поза межами Другої Речі Посполитої, залишалися Верхня Сілезія, Великопольща, Помор'я, Вармія і Мазури – території з більшістю польського населення. На сході польські політичні кола прагнули включити до кордонів нової держави такі території, як Східна Галичина (по р. Збруч), Холмщина, Підляшшя, Полісся, Волинь (по р. Случ), частину Проскурівського та Кам'янського повітів, а також значні частини литовських і білоруських земель. Поразка Німеччини, революційні події в Європі та відновлення Другої Речі Посполитої сприяли активізації польських патріотичних настроїв, зміцнивши переконання, що об'єднання всіх польських земель було справою найближчого майбутнього [10, с. 146].

Процес становлення кордонів супроводжувався численними дипломатичними та воєнними конфліктами, оскільки територіальні претензії висувалися як сусідніми державами, так і Другої Речі Посполитої. Західні кордони Польщі, закріплені рішенням Версальської конференції, передбачала передання деяких територій від Німеччини до Польщі. Східні ж кордони стали предметом тривалих суперечок і збройних конфліктів, зокрема радянсько-польської війни 1920 р., що завершилася підписанням Ризького мирного договору 1921 р. Проблема встановлення та захисту державних кордонів безпосередньо впливала на реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики країни, зокрема на митну справу. Визначення чітких і захищених кордонів стало важливою передумовою для створення ефективної митної системи, яка б сприяла економічному розвитку, забезпечувала державний бюджет і регулювала зовнішню торгівлю.

Г. Кіссінджер стверджував, що стабільність у світовому порядку та мирне співіснування можливі лише за умови збалансованості сил, а не домінування однієї або кількох країн, тим паче не на основі аморфного ідеалізму, запропонованого В. Вільсоном. Саме тому, як підкреслював Г. Кіссінджер, для розуміння помилок минулого необхідно звернути увагу на події Версальського мирного договору [11, с. 1]. На думку Г. Кіссінджера, для ефективного функціонування будь-якої системи міжнародних відносин необхідно було, щоб вона мала два основні елементи: по-перше, повну рівновагу сил, яка внеможливіювала спроби порушити цю систему, роблячи таку спробу надзвичайно складною та витратною для потенційного порушника; по-друге, система мала бути легітимною для її учасників. Це означало, що більшість держав мали поділяти думку про те, що стабільне врегулювання конфліктів можливе лише через таку структуру. Однак Версальський мирний договір не містив жодного із цих елементів. Перемовини, що відбулися у Версалі, не враховували інтересів двох найбільших континентальних держав – Росії та Німеччини. Якщо розглядати Версальсько-Вашингтонську систему як засіб запобігання збройним конфліктам, її позиції були вразливими від самого початку. Окрім того, через відсутність участі цих ключових держав система не мала достатньої легітимності, оскільки не базувалася на згоді всіх основних членів світового співтовариства ще на етапі свого формування [11, с. 2].

Версальсько-Вашингтонська система була першою міжнародною, до якої увійшли США. До того часу ця багатонаціональна держава, що сповідувала ідеалістичну політику, побудовану на ліберально-демократичних цінностях, розвивалася поза усталеними міжнародними схемами. Такий розвиток зумовлювався глибокими відмінностями між американським баченням ролі держави й традиційним європейським підходом, у якому держави-нації вважались основним учасником міжнародних відносин [6, с. 121–122]. На міжнародній арені провідну роль почали відігравати США, які за роки війни перетворилися з країни-боржника на країну-кредитора. США отримали найбільші вигоди від війни й тепер прагнули закріпити своє домінуюче становище через систему договорів. Американська армія, не виснажена боями, зазнала відносно невеликих втрат – 130 тис. загиблих і померлих від хвороб. Плани повоєнного устрою США прикривалися риторикою про мир, демократію, «відкриті двері», «рівні можливості» й «свободу морів» [3, с. 28].

Як зазначав Г. Кіссінджер, у Версалі американський ідеалізм В. Вільсона зіткнувся з європейським реалізмом, який, зокрема, спирався на принцип права сильного. Вільсонівська концепція ґрунтувалася на переконанні, що мир мав бути природним станом між державами. Для забезпечення стабільного й тривалого світового порядку, міжнародна система мала будуватися на основі національних інститутів, які б відображали волю народів, скеровану проти війни. Однак, як підкреслював Г. Кіссінджер, на жаль, історія не підтверджувала цю теорію [11, с. 2].

На думку О. Бурунова, Версальський мирний договір закріпив підсумки війни, яка стала безпрецедентною за рівнем кровопролиття та спустошення для тогочасної Європи. Цей договір також поклав край традиційній для європейської політики системі міжнародних відносин, що ґрунтувалася на балансі сил, заснував глобальну організацію колективної безпеки – Ліги Націй. Однак саме договір та конференції, що слідували за ним, і сформували Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, містили численні суперечності та недоліки. У результаті ця система виявилася неспроможною вирішити конфлікти й остаточно розпалася з початком Другої світової війни [12, с. 155–156].

Офіційно керівництво Паризькою конференцією забезпечували основні держави-переможці: США, Велика Британія, Франція, Італія та Японія. По два представники кожної із цих держав утворювали Раду десяти – керівний орган, який було створено на початку роботи конференції. У березні 1919 р. утворено менший орган – Раду чотирьох, до складу якої увійшли: президент США В. Вільсон, британський прем'єр-міністр Д. Лойд Джордж, французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо та італійський прем'єр В. Орландо. Згодом було створено й інші керівні органи конференції: Раду п'яти, що налічувала міністрів закордонних справ США, Великої Британії, Франції, Італії та спеціального представника Японії, а також Раду глав делегацій тощо. Однак під час конференції найбільш важливі питання, серед яких ті, що стосувалися кордонів Другої Речі Посполитої, вирішували представники трьох країн: США, Великої Британії та Франції [10, с. 147].

Паризька мирна конференція стала ключовим етапом у формуванні нового міжнародного порядку. Під час переговорів представники Франції, Великої Британії та США мали різні політичні інтереси, які значною мірою визначили остаточні рішення конференції. Розподіл територій і вирішення проблеми національних меншин стали основними питаннями, що обговорювалися на засіданнях Ради чотирьох і Ради восьми, які проводилися під час конференції. Особливу увагу Франція приділяла своїм інтересам у Центральній Європі, прагнучи створити так званий санітарний кордон, який мав би захистити її від потенційної агресії з боку Німеччини. Центральна Європа розглядалася як стратегічно важливий регіон, що мав би забезпечити політичну та військову стабільність у Європі [13, с. 4]. Тоді як Франція та Німеччина активно підтримували ідею європейської інтеграції, для Німеччини це було шансом подолати

принизливі умови Версальської системи. Велика Британія демонструвала доволі стримане ставлення до таких ініціатив. Основною метою британських політичних лідерів у цей період було зміцнення позицій Британської імперії, спираючись на її власні ресурси [14, с. 519].

Ставлення до Другої Речі Посполитої з боку інших держав не було особливо позитивним. Надаючи допомогу Польщі, Англія, Франція та США прагнули знайти таке вирішення ситуації, яке було б прийнятним для них. Вони заявляли, що Польща, висуваючи претензії на території на півдні, півночі, сході та заході, створювала значні труднощі, перешкоджаючи встановленню мирних відносин у Європі. Критикуючи цю ситуацію, англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж висловлював подив щодо «польської невдячності» та обурення через «польський імперіалізм» [15, с. 41]. Основною причиною слабкої позиції Другої Речі Посполитої на мирній конференції було прагнення британців та французів зберегти взаємну загрозу між Німеччиною та Росією. Під час дебатів Ж. Клемансо підкреслював, що «коли порушувалося питання про створення Польської держави, малося на увазі не лише виправлення одного з великих історичних злочинів, а й створення бар'єра між Німеччиною та Росією...» [10, с. 148].

Німецька територія на сході зазнала значних змін, особливо на користь Польщі, відновлення якої ухвалили на мирній конференції. Німеччину змусили передати район Познані та частину Західної Пруссії з Торунем. Ці території утворили «коридор», що забезпечував Польщі вихід до моря та відділяв Східну Пруссію від решти Німеччини. Населення цього регіону розмовляло польським діалектом. Однак порт і місто Данциг, розташовані в пониззі Вісли, мали переважно німецьке населення. Було необхідно забезпечити Другій Речі Посполитій доступ до порту, а також дотриматися принципу самовизначення націй. Мирна конференція вирішила, що Данциг з прилеглим районом мав стати вільним містом під контролем Ліги Націй. Згідно зі ст. 104 Версальського договору, вільне місто Данциг мало домовитися з Другою Річчю Посполитою про включення до її митних кордонів, забезпечити вільний доступ до порту й запобігти дискримінації польських громадян [16, с. 11].

9 листопада 1920 р. підписано Паризьку конвенцію, яка врегулювала ці питання. У ст. 103 зазначалося, що обрані представники вільного міста мали розробити конституцію. Її ухвалено 11 серпня 1920 р., а 17 листопада поточного року схвалено Радою Ліги Націй. Основними органами влади стали Фолькстаг (Народні збори) із 72 членів, що виконував функції Нижньої палати та Сенат, який обирався Фолькстагом і виконував роль Верхньої палати й виконавчого органу, а також мав право вето на рішення Фолькстагу. Представником Ліги Націй у Данцигу був верховний комісар. Вільне місто Данциг мало особливий статус, що передбачав співпрацю з Другою Річчю Посполитою у сфері митного та економічного регулювання. Польща отримала право контролю над залізницею, поштою і телеграфом, а також доступ до порту. Однак це не завжди сприяло мирним відносинам, оскільки між сторонами виникали суперечки щодо тлумачення умов угоди. Незважаючи на труднощі, статус вільного міста залишався в силі до початку Другої світової війни, коли Данциг анексовано Німеччиною, що стало одним із перших кроків до глобального конфлікту [16, с. 11–12].

Особливе занепокоєння викликав найдовший кордон з Німеччиною, який охоплював Другу Річ Посполиту з півночі та заходу. Напруженість у відносинах доповнювали взаємні територіальні суперечки на півдні – із Чехословаччиною, насамперед питання Тешинської Сілезії, Спиша і Орави. Конфлікти виникали вздовж східного кордону, що відокремлював території з переважно непольським або змішаним населенням від України та Білорусі. Польсько-литовський кордон також був джерелом ворожнечі. Відроджена Друга Річ Посполита формувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. До її складу увійшли території з переважно непольським етнічним населенням, яке прагнуло до створення власних національних держав.

Така ситуація істотно впливала як на внутрішньополітичне життя країни, так і на її зовнішню політику та міжнародне становище в міжвоєнний період [10, с. 160].

Наслідки мирної конференції в Парижі передбачали підписання Версальського мирного договору з Німеччиною 28 червня 1919 р., що став основою нової міжнародної системи після війни. Окрім того, укладені так звані Малий Версальський договір, або Договір про захист прав національних меншин, підписаний 28 червня 1919 р., а також мирні договори з Австрією (10 вересня 1919 р.), Болгарією (17 листопада 1919 р.), Угорщиною (4 червня 1920 р.) та Туреччиною (10 серпня 1920 р.). Створення Версальської системи стало міжнародно-правовим оформленням результатів Першої світової війни, що визначило новий розклад сил у Європі та поклато початок новим політичним реаліям на континенті [13, с. 5].

Доля інших територій мала вирішуватися шляхом плебісциту, зокрема, це стосувалося південної частини Східної Пруссії (райони Алленштайн і Марієнвердера) та Верхньої Сілезії. У першому випадку Німеччина легко перемогла на референдумі 11 липня 1920 р., отримавши 96% і 92% голосів відповідно. Однак ситуація з Верхньою Сілезією виявилася значно складнішою. Плебісцит відбувся 20 березня 1921 р., де Німеччина отримала 717,122 тис. голосів, а Польща – 483,154 тис. Проте 195 тис. емігрантів, які були завезені з Німеччини спеціально організованими потягами, могли істотно вплинути на результати голосування. Німеччина прагнула анексувати територію, зокрема для можливості сплати репарацій, отримуючи підтримку Д. Ллойд Джорджа. Проти цієї позиції виступив представник Польщі в плебісцитній комісії. Німеччина скерувала на придушення повстання добровільний корпус. Для припинення заворушень голова РМ ухвалив рішення про відправлення військ до регіону. Вирішення конфлікту залишалося складним завданням. Через опір Франції та Англії Найвища рада, яка зібралася 12 серпня 1920 р. в Парижі, не змогла ухвалити остаточного рішення. Вона доручила Лізі Націй здійснити розподіл території, що виконано 20 жовтня 1920 р. Північна та західна частини відійшли до Німеччини, яка зберегла дві третини цих земель, тоді як південна частина дісталася Польщі. Промисловий район розділено навпіл, що стало причиною численних конфліктів. Окрім того, у польській частині промислових міст проживало багато німців, які, впливаючи на економічне життя, згодом отримали вигідні для себе результати на муніципальних виборах [16, с. 12].

Важливо, що за сілезький район Цешина, який до 1918 р. перебував у складі Австро-Угорщини, з 1918 р. сперечалися Польща та Чехословаччина. Серед населення (426 тис. жителів) найчисельніший відсоток становили поляки – 55%, трішки менше чехи – 27% і німці – 18%. Завдяки шахтам Остравського вугільного басейну ця невелика територія набула важливого значення. Польща першою зайняла цей район. У липні 1920 р. конференція послів ухвалила рішення розділити його, залишивши Чехословаччині основні шахти та залізницю, що з'єднавала Богемію та Словаччину. Після розподілу значна частина польського населення залишилася на території, переданій Чехословаччині, що зумовило зростання напруги між двома країнами. Висока народжуваність серед поляків лише посилювала ці суперечки. Польська громада прагнула зберегти свою культурну ідентичність та права, що часто призводило до конфліктів із чеською владою. Цей регіон залишався джерелом напруженості впродовж міжвоєнного періоду, створюючи привід для політичних та дипломатичних суперечок між Польщею та Чехословаччиною [16, с. 12–13].

Розчленування Австро-Угорщини розпочалося в жовтні-листопаді 1918 р. Щодо Галичини, то її передали не Польщі, а союзницьким державам. Польща відхилила «договір про кордони» від 20 серпня 1920 р., оскільки він не передбачав передачі їй Східної Галичини з переважно українським населенням. Обговорювалася можливість надання Польщі лише мандата на управління цією територією на 25 років. Однак Польща фактично анексувала Східну

Галичину 15 травня 1923 р. Це рішення спричинило істотне обурення серед українського населення, яке прагнуло створити власну незалежну державу. Анексія стала джерелом тривалого конфлікту, оскільки українці продовжували боротися за свої права та автономію. Це спричинило напруженість у регіоні, що супроводжувалася репресіями з боку польської влади. Східна Галичина залишалася однією з найгарячіших точок у міжвоєнній Європі, віддзеркалюючи складні етнічні, політичні та національні суперечності цього періоду [16, с. 20, 22–23].

Г. Кіссінджер уважав, що американський ідеалізм був не єдиним чинником, що зумовив невдачу спробу створити стабільний світовий порядок у межах Версальсько-Вашингтонської системи. На його думку, однією з основних причин краху була політика реваншизму Франції, яка прагнула повністю покласти відповідальність за розв'язання війни лише на Німеччину. Прикладом Г. Кіссінджер уважав виважене тлумачення основ мирного врегулювання на Віденському конгресі, яке забезпечило швидке повернення Франції до кола великих держав попри те, що об'єднання цих держав було спрямоване на протистояння французьким амбіціям [11, с. 2]. Рівновагу сил, встановлену в Європі після наполеонівських війн, Г. Кіссінджер розглядав як узіреть для багатьох поколінь дипломатів [17, с. 299].

На Паризькій мирній конференції перемогу здобула французька позиція щодо врегулювання «українського питання». Франція була зацікавлена у створенні сильної Польщі на сході Європи, тому виступала за припинення збройного конфлікту між ЗУНР і Польщею та встановлення кордону, за яким Львів і Дрогобицький район переходили під польський контроль. З метою протидії більшовицькому руху, зокрема й на українських теренах, Париж підтримував Польщу, Румунію та білогвардійські сили під командуванням А. Денікіна. Питання окупації Польщею Східної Галичини та Волині майже не обговорювалося на конференції та не набуло широкого розголосу. Оскільки формального рішення щодо цих земель ухвалено не було, не прийнявши формального рішення, керівники Антанти фактично визначили подальшу долю цих територій на користь Польщі, насамперед завдяки позиції Франції та США. Водночас прохання українських делегатів щодо реалізації права українського народу на самовизначення залишилися без уваги [18, с. 298]. Доречно зауважити, що Ж. Клемансо вів Паризьку мирну конференцію, проявивши себе як завзятий противник української визвольної справи. Відгуки про його позицію знаходимо, зокрема, у висловлюваннях В. Липинського, у листах до «Хліборобів-Державників» 1920 р. «Говорять, що Клемансо був дуже розлючений, коли дізнався, що ті самі українці, які раніше так підтримували Антанту і співпрацювали з генералом Табуї, уклали Брестський мир. Для нього це стало очевидним сигналом, що влада в Україні може опинитися в руках союзників німецьких консерваторів – українських аграріїв. Він уважав, що ці аграрії будуть вороже налаштовані до ліберальної, антантофільської Росії та Франції, уклавши мир із ворогом Антанти – німецьким капіталом і більшовиками. «Вони ще пошкоднують, що мали справу з Україною!» – вигукував тоді цей «тигр» європейської політики» [19, с. 650].

Ж. Клемансо увійшов в історію не лише як «тигр» – прізвисько, яке він здобув за свій жорсткий характер і непримиренність до політичних опонентів, а і як «батько перемоги» – почесний титул, який французи дали йому за значний внесок у досягнення перемоги в Першій світовій війні [20]. За спогадами українського вченого П. Чубатого, Ж. Клемансо підтримував ідею створення незалежної Української держави за лідерства гетьмана П. Скоропадського, вбачаючи в ній «санітарний кордон» проти більшовицької Росії. Він навіть обіцяв надати різну підтримку в обмін на повернення 5 млрд франків – половини від суми, позиченої Францією Російській імперії перед Першою світовою війною. Однак після повалення Гетьманату Ж. Клемансо відмовився співпрацювати з урядом Директорії УНР, оскільки вважав його комуністично орієнтованим. Загалом Ж. Клемансо негативно трактував ідею створення незалежної Української держави та підтримував думку про включення етнічних українських земель до

складу інших країн. На Паризькій мирній конференції він очолював французьку делегацію, яка посіла одну з найжорсткіших позицій щодо визнання української державності [21].

В. Футала вважав, що З. Закс звертала увагу на економічні причини, які спонукали провідні держави-переможниці втрутитися у вирішення східногалицького питання. Авторка зазначала, що до Першої світової війни британські підприємці володіли приблизно 16% галицької нафтової промисловості, але впродовж чотирьох років війни зазнали суттєвих втрат. Австрійська влада часто доводила ці компанії до банкрутства або конфісковувала їхнє майно через судові рішення. Внаслідок цього британські нафтові компанії вимагали від польського уряду повернення втраченого майна, передбаченого Версальським мирним договором 1919 р. [22, с. 255]. І. Чедолума писав, що один із ключових архітекторів Версальської повоєнної системи, Ж. Клемансо, був обізнаний із ситуацією в Східній Галичині та народами, які її населяли. Проте це зовсім не означало, що він прагнув глибше вникати в труднощі національно-політичних взаємин цього регіону. Для Ж. Клемансо Галичина мала цінність не як самостійний об'єкт, а радше як своєрідна антитеза Франції – вона сприймалася ним як символічна «Азія», тінь модерного Заходу. Цей орієнталістський підхід простежувався в усіх його описах місцевих народів, насичених стереотипами та екзотичними мотивами [23].

Знаходимо цьому підтвердження в статті О. Павлишина «Тигр у підніжжя галицького Сіону: Буськ очима Клемансо». Він писав, що «увесь народ, що живе тут, народ активний, підприємливий, з довгими спритними руками, що вміють взяти та притягти, народ терпеливий, здатний на дивовижну витривалість, а також неймовірну впертість у зусиллі, задоволений ні з чого, амбіційний до всього, скромний, боязкий, нещадний, заряджений волею протягом чотирьох тисяч років. Кажуть, що поляк керує Австрією. А єврей своїм універсальним негосом тримає поляка – і селянина, і великого пана» [24, с. 260]. На нашу думку, такі погляди Ж. Клемансо стали відображенням домінуючих у тогочасній дипломатії ідей, які ігнорували прагнення до української незалежності, віддаючи перевагу геополітичним інтересам великих держав.

25 червня 1919 р. Польща здобула право на окупацію Галичини та призначення на цій території цивільної адміністрації. Президент Чехословаччини Т. Масарик і міністр закордонних справ Е. Бенеш проводили гнучку політику для встановлення контролю над Закарпаттям, погоджуючи її із західними державами Антанти. У січні 1919 р. чеські війська зайняли Ужгород. 8 травня того ж року в Парижі було вирішено передати Закарпатську Україну Чехословаччині. У Парижі також обговорювались питання Північної Буковини та Бессарабії, переданих Румунії. Однак Україна та Росія не визнали легітимність цих рішень. Визнання незалежності УНР країнами Антанти та отримання від них допомоги стало неможливим після того, як у 1919 р. Директорія УНР втратила контроль над більшістю українських земель. Спроби української делегації здобути міжнародне визнання УНР та забезпечити підтримку держав Антанти не були успішними. Під час Паризької мирної конференції Україна не мала статусу самостійного політичного гравця, а радше виступала об'єктом міжнародних впливів і суперечностей між провідними державами. Ключові творці повоєнного устрою Європи не врахували законного намагання українського народу створити незалежну державу [25].

Відповідно до рішень Міжнародної конференції послів від 5 та 9 серпня 1920 р., а також від 3 серпня 1922 р. та 22 травня 1924 р., остаточно визначено польсько-чехословацький кордон. З огляду на це, президент Другої Речі Посполитої та Чехословацької Республіки врегулювали питання, що виникли внаслідок делімітації кордону і домовилися укласти відповідну угоду [26, арк. 50]. Основні суперечності Версальсько-Вашингтонської системи: конфлікти між переможцями та переможеними; розбіжності між самими переможцями, гострі суперечності між малими державами, поява держави, яка проголосила курс на світову революцію,

напруженість між Росією та рештою світу [27, с. 86]. Загалом Версальсько-Вашингтонська система завершила процес повоєнного мирного врегулювання, забезпечивши перехід від війни до миру, і створила умови для певної тимчасової стабілізації капіталізму, а також стабільності в галузі міжнародних відносин.

Формування кордонів Другої Речі Посполитої було фактично завершено в 1921 р. Два роки по тому Ліга Націй остаточно визнала східні кордони Польщі. Найдовший кордон вона мала з Німеччиною, який становив 34,5% загальної довжини, або 1 912 км. На другому місці перебував кордон з радянською Україною – 25,5%, або 1 412 км, на третьому та четвертому – із Чехословаччиною – 17,8%, або 984 км і Румунією – 6,2%, або 347 км. Морський кордон становив близько 2,5% – 140 км, причому, окрім Гданська, на цій ділянці були лише рибальські пристані. Згідно з установленими кордонами в 1921 р. площа Другої Речі Посполитої сягала 389 тис. км². Процес формування кордонів характеризувався жорсткою позицією як самих поляків, так і їхніх сусідів, що негативно вплинуло на відносини Польщі із суміжними державами. Силове визначення більшості кордонів спричинило напругу, підозри та конфлікти із сусідами, за винятком хіба що Румунії та Латвії [28, с. 116]. Доречно зауважити, що 26 червня 1922 р. станіславівський воєвода в розпорядженні «Про перетин польсько-гданського кордону громадянами Другої Речі Посполитої» повідомляв, що на підставі виконання угоди від 24 жовтня 1921 р., затвердженої Сеймом, господарський кордон скасовано, але залишено митні служби, що частково зберігало органи прикордонного та фіскального контролю для перевірки іноземців і посвідок особи з метою його вільного перетину, без додаткових формальностей [29, с. 3–4].

Підписання Версальського договору та заснування Ліги Націй дало змогу поміркувати про закономірності змін і наступності в міжнародному порядку. Зокрема, було зазначено дві основні слабкості, які її розробники не змогли усунути. По-перше, це глибокі внутрішні суперечності, які підривали ефективність тогочасного міжнародного порядку [30, с. 115–125]. По-друге, недостатня рішучість захищати та реформувати рішення, які мали стати дієвою еманациєю «прогресивного інтернаціоналізму». Основний представник цієї ідеологічної течії, президент США В. Вільсон, висунув аргумент, заснований на критиці європейського імперіалізму, мілітаризму та політики балансу сил, які вважалися сукупністю причин, що призводили до воєн. Натомість він запропонував створити «спільноту націй» – новий світовий порядок, заснований на процедурах вирішення суперечок між націями, скорочення озброєнь, принципах самовизначення та колективної безпеки. Ліга Націй мала стати центральним елементом нової архітектури міжнародної безпеки та соціально-економічної співпраці [31, с. 7].

Версальський договір та його інституційна структура – Ліга Націй – не витримали критики. Особливо болісною була негативна оцінка положень договору, яку представив економіст Д. Мейнард Кейнс, член британської делегації на мирних переговорах у Версалі. Він критикував договір за те, що він був занадто суворим і не враховував реальних можливостей Німеччини відновити свою економіку після війни. Він стверджував, що така політика підживлювала реваншизм і створювала ґрунт для майбутніх конфліктів. Відсутність єдності серед членів і неспроможність адекватно реагувати на агресію Італії в Ефіопії, японську окупацію Маньчжурії та інші кризи показали слабкість організації [31, с. 7].

Висновки. Повоєнна система безпеки, сформована після Першої світової війни, значною мірою базувалася на нових принципах міжнародних відносин, які були покликані забезпечити стабільність у Європі. Однак проблема кордонів, зокрема визначення державних меж у 1918 р., залишила багато невирішених питань і конфліктів. Нові кордони, встановлені за рішеннями Версальської та інших мирних конференцій, часто не враховували етнічний, культурний та історичний контексти, що стало причиною напруженості між державами та сприяло

появі нових суперечностей у міжвоєнний період. Відсутність чітких механізмів розв'язання конфліктів та нерівномірний вплив великих держав лише посилювали напругу. Окрім того, створення Ліги Націй, яка мала слугувати гарантом миру та стабільності, не змогло запобігти відновленню агресивних політик з боку деяких держав, оскільки її рішення часто ігнорувалися. Загалом повоєнна система безпеки виявилася вразливою до змін, що сприяло виникненню нових міжнародних криз, які призвели до Другої світової війни.

Література

1. War memoirs of Devid Lloyd George. Boston: Little, Brown, and company, 1937. 448 s.
2. Оксана Парнета. Польща: міжнародні відносини у добу відродження (1918–1923). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2013. Вип. 11. С. 329–334.
3. Цветков Т. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1917–1945 рр.). Київ : Либідь, 1997. 232 с.
4. Коппель О. А. Міжнародні системи як об'єкт наукового дослідження в контексті парадигмальної еволюції науки. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: електронний науково-практичний журнал* / редкол.: Д. Маршалек-Кава (голов. ред.), Д. В. Яковлев (відп. ред.); НУ «ОЮА». Одеса, 2017. Вип. 7. С. 18–22.
5. Теміров Ю. Версальський порядок: столітня тінь гетерогенності. *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 1. С. 17–22.
6. Прихненко М. І., Парчевська В. В. Ідеологічний чинник і Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. *Науковий журнал «Політикус»*. 2021. Випуск 1. С. 121–125.
7. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/traktat-pokoju-miedzy-mocarstwami-sprzymierzonymi-i-skojarzonymi-i-16877123> (дата звернення: 10.10.2023).
8. Липовецький С. Велика шахівниця: українсько-польське протистояння. URL: <https://tyzhden.ua/velyka-shakhivnytsia-ukrainsko-polske-protystoiannia/> (дата звернення: 12.10.2023).
9. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
10. Алексієвець Л. Основні етапи формування кордонів Польщі та захист польської національної державності в 1918–1926 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. Вип. 1. 2005. С. 145–161.
11. Kissinger H. Obama is like chess player. *Der Spiegel*. 07 Jun. 2009. P. 1–2.
12. Бурунов О. О. Прорахунки версальсько-вашингтонської системи міжнародних відносин в оцінках Г. А. Кіссінджера. *Записки історичного факультету*. 2015. Вип. 2. С. 155–163.
13. Ян Яцек Бруський, Любіца Гарбульова, Роман Сирота. Центральна Європа в міжнародних відносинах європейських держав від 1918 року до сучасності. Проспект навчального курсу. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. 75 с.
14. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжолі. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 863 с.
15. Krasuski J. Tragiczna me podległość. *Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945*. Poznan: Wydawnictwo Poznariskie, 2000. 347 s.
16. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Київ : Основи, 1999. 903 с.
17. Isaacson W. Kissinger: A Biography. N.Y.: Simon Schuster, 1992. 893 p.
18. Литвин М. М. Історія ЗУНР. Львів : Оліп, 1995. 368 с.
19. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Книжка V. Літери К-Ком. Буенос-Айрес : Накладом адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1959. С. 567–692.
20. Критика влади в умовах війни – необхідна умова демократії. URL: https://bastion.tv/kritika-vladi-v-umovah-vijni-neobhidna-umova-demokratiyi_n53229 (дата звернення: 22.10.2022).

21. Жорж Клемансо. URL: <https://timenote.info/ua/Zhorzh-Klemanso>.
22. Фугала В. Питання української державності на міжнародній арені (1919–1923): дослідження та інтерпретації польських істориків. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2020. Випуск 5/47. С. 250–270.
23. Чедолума І. Один епізод з життя Жоржа Клемансо, або Як французький прогресивний орієнталізм зустрівся з Галичиною. URL: <https://uamoderna.com/notes/odyn-epizod-z-zhyttya-zhorzha-klemanso-abo-yak-francuzkyj-progresyvnyj-oriyentalizm-zustrivsyia-z-galychynouu/> (дата звернення: 20.10.2022).
24. Павлишин О. «Тигр у підніжжя галицького Сіону: Буськ очима Клемансо». *Україна модерна*. 2023. Число 24. Тематичний випуск. С. 259–266.
25. Гушуляк І. Л. Українське питання» на Паризькій мирній конференції 1919 р. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/207> (дата звернення: 20.10.2022).
26. Міжурядова угода між Польщею і Чехословаччиною про врегулювання митно-прикордонних відносин. Копія. *ЦДІАЛ України*. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 297. 98 арк.
27. Карпенко Т. Сутність і протиріччя Версальсько-Вашингтонської системи. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка-2019»*: матеріали XXI Всеукраїнської наукової конференції молодих учених. 2019. С. 85–87.
28. Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. Wrocław: Ossolinem, 1985. 317 s.
29. W sprawie przekraczania granicy polsko-gdańskiej przez obywateli polskich. *Dziennik Urzędowy Województwa Stanisławowskiego*. Stanisławow, 15 lipca 1922. S. 3–4.
30. Schramm T. System wersalski i jego rozkład. *Studia Maritima*. 2016. Nr. 29. S. 115–125.
31. Rewizorski M. Zapomniane dziedzictwo Liga Narodów i historyczne ścieżki wyłaniania się międzynarodowego porządku handlowego. *Przeгляд zachodni*. 2020. Nr. 3. S. 7–26.

References

1. War memoirs of Devid Lloyd George. (1937). Boston: Little, Brown, and company. [in English].
2. Parneta, O. (2013). Polishcha: mizhnarodni vidnosyny u dobu vidrozhennia (1918–1923) [Poland: International Relations during the Renaissance (1918–1923)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 11, S. 329–334. [in Ukrainian].
3. Tsvietkov, T. (1997). Mizhnarodni vidnosyny i zovnishnia polityka (1917–1945 rr.) [International relations and foreign policy (1917–1945)]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Koppel, O. A. (2017). Mizhnarodni systemy yak ob'ekt naukovoho doslidzhennia v konteksti paradyhmalnoi evoliutsii nauky [International systems as an object of scientific research in the context of the paradigmatic evolution of science]. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: elektronnyi naukovo-praktychnyi zhurnal / redkol.: D. Marshalek-Kava (holov. red.), D. V. Yakovlev (vidp. red.); NU «OIuA»*. Odesa. Vyp. 7, S. 18–22. [in Ukrainian].
5. Temirov, Yu. (2019). Versalskyi poriadok: stolitnia tin heterohennosti [Treaty of Versailles: a century of heterogeneity]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1, S. 17–22. [in Ukrainian].
6. Prykhnenko, M. I., Parchevska, V. V. (2021). Ideolohichni chynnyk i Versalsko-Vashynhtonska systema mizhnarodnykh vidnosyn [Ideological background and the Versailles-Washington system of international relations]. *Naukovyi zhurnal «Politykus»*. Vypusk 1, S. 121–125. [in Ukrainian].
7. Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. (1919). [Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, signed at Versailles on 28 June 1919.]. Retrieved from: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dzien-nik-ustaw/traktat-pokoju-miedzy-mocarstwami-sprzymierzonymi-i-skojarzonymi-i-16877123>. [in Polish].
8. Lypovetskyi, S. Velyka shakhivnytsia: ukrainsko-polske protystoiannia. [Velyka shakhivnytsia: Ukrainian-Polish anti-Stoyannia.]. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/velyka-shakhivnytsia-ukrainsko-polske-protystoiannia/>. [in Ukrainian].
9. Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t. (2004). [Ukrainian Diplomatic Encyclopedia: In 2 volumes.]. / Redkol.: L. V. Huberskyi (holova) ta in. K.: Znannia Ukrainy, T. 1. [in Ukrainian].
10. Aleksiiyevets, L. (2005). Osnovni etapy formuvannia kordoniv Polschi ta zakhyst polskoi natsionalnoi derzhavnosti v 1918–1926 rr. [The main stages of the formation of the Polish cordons and the defense of

Polish national statehood in 1918–1926.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia / Za zah. red. prof. M. M. Aleksievtsia*. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka. Vyp. 1, S. 145–161. [in Ukrainian].

11. Kissinger, H. Obama is like chess player. (07 Jun. 2009). *Der Spiegel*. P. 1–2. [in English].

12. Burunov, O. O. (2015). Prorakhunky versalsko-vashynhtonskoi systemy mizhnarodnykh vidnosyn v otsinkakh H. A. Kissindzhera [Calculations of the Versailles-Washington system of international relations in the opinion of H. A. Kissinger]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Vyp. 2, S. 155–163. [in Ukrainian].

13. Yan Yatssek Bruskyi, Liubitsa Harbulova, Roman Syrota. (2017). Tsentralna Yevropa v mizhnarodnykh vidnosynakh yevropeiskykh derzhav vid 1918 roku do suchasnosti. Prospekt navchalnoho kursu [Central Europe in the international relations of European states from 1918 to the present. Prospectus of the initial course]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].

14. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka: pidruchnyk (2010). [International perspectives on world politics: a guide]. / ker. avt. kol. V. Yu. Krushynskiy; za red. V. A. Manzholy. K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].

15. Krasuski, J. (2000). Tragiczna me podległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 [My Tragic Subordination: Poland's Foreign Policy in 1919–1945]. Poznan: Wydawnictwo Poznariskie. [in Polish].

16. Diurozel, Zh. B. (1999). Istoriiia dyplomatii vid 1919 roku do nashykh dnev [History of diplomacy from 1919 to our days] / Per. z fr. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

17. Isaacson, W. (1992). Kissinger: A Biography. N.Y.: Simon Schuster. [in English].

18. Lytvyn, M. M. (1995). Istoriiia ZUNR [History of ZUNR]. Lviv: Olir. [in Ukrainian].

19. Onatskyi, Ye. (1959). Ukrainska mala entsyklopediia. Knyzhka V. Litery K-Kom. [Ukrainian Small Encyclopedia. Book V. Letters K-Kom]. Buenos-Aires: Nakladom administratury UAPT's v Argentyni. S. 567–692. [in Ukrainian].

20. Krytyka vlady v umovakh viiny – neobkhidna umova demokratii [Criticism of the government in terms of guilt – an indispensable condition of democracy]. Retrieved from: https://bastion.tv/krytyka-vlady-v-umovah-vijni-neobkhidna-umova-demokratii_n53229. [in Ukrainian].

21. Zhorzh Klemanso [Georges Clemenceau]. Retrieved from: <https://timenote.info/ua/Zhorzh-Klemanso>. [in Ukrainian].

22. Futala, V. (2020). Pytannia ukrainskoi derzhavnosti na mizhnarodnii areni (1919–1923): doslidzhennia ta interpretatsii polskykh istoriyiv [Issues of Ukrainian Statehood in the International Arena (1919–1923): Research and Interpretation of Polish Histories]. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii Istoriiia*. Vypusk 5/47, S. 250–270. [in Ukrainian].

23. Chedoluma, I. Odyn epizod z zhyttia Zhorzha Kliemanso, abo Yak frantsuzkyi prohresyvnyi oriientalizm zustrivsia z Halychynoiu [One episode from the death of Georges Clemenceau, or how French progressive orientalism clashed with Halychyna]. Retrieved from: <https://uamoderna.com/notes/odyn-epizod-z-zhyttya-zhorzha-klemanso-abo-yak-francuzkyj-progresyvnyj-orientalizm-zustrivsia-z-galychynoyu/>. [in Ukrainian].

24. Pavlyshyn, O. (2023). «Tyhr u pidnizhzhia halytskoho Sionu: Busk ochyma Kliemanso» [«The Tyhr at the Foot of the Galician Zion: Busk through Kliemanso's Eyes»]. *Ukraina moderna. Tematychnyi vypusk*. Chyso 24, S. 259–266. [in Ukrainian].

25. Hushuliak, I. L. (1919). «Ukrainske pytannia» na Paryzkii myrni konferentsii 1919 r. [«The Ukrainian Question» at the Paris Peace Conference of 1919]. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/207>. [in Ukrainian].

26. Mizhuriadova uhoda mizh Polshcheiu i Chekhoslovachchynoiu pro vrehuliuvannia mytno-trykordonnykh vidnosyn. Kopiiia [Intergovernmental Agreement between Poland and Czechoslovakia on the Regulation of Customs and Border Relations. Copy]. *TsDIAL Ukrainy*. F.162. Op. 1. Spr. 297. 98 ark.

27. Karpenko, T. (2019). Sutnist i protyrichchia Versalsko-Vashynhtonskoi systemy [The Essence and Contradictions of the Versailles–Washington System]. *Aktualni problemy pryrodnychkykh i humanitarnykh nauk u doslidzhenniakh molodykh uchennykh «Rodzynka-2019»: materialy XXI Vseukrainskoi naukovoii konferentsii molodykh uchennykh*. S. 85–87. [in Ukrainian].

28. Zieliński, N. (1985). Historia Polski 1914–1939 [History of Poland, 1914–1939]. Wroclaw: Ossolineshn. [in Polish].

29. W sprawie przekraczania granicy polsko-gdańskiej przez obywateli polskich (15 lipca 1922). [On the Crossing of the Polish–Gdańsk Border by Polish Citizen]. *Dziennik Urzędowy Województwa Stanisławowskiego*. Stanisławow, S. 3–4. [in Polish].

30. Schramm, T. (2016). System wersalski i jego rozkład [The Versailles System and Its Collapse]. *Studia Maritima*. Nr. 29, S. 115–125. [in Polish].

31. Rewizorski, M. (2020). Zapomniane dziedzictwo Liga Narodów i historyczne ścieżki wyłaniania się międzynarodowego porządku handlowego [The Forgotten Legacy: The League of Nations and the Historical Paths of the Emergence of the International Trade Order]. *Przegląd zachodni*. Nr. 3. S. 7–26. [in Polish].

Стаття надійшла 02.10.2025

Стаття прийнято 18.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 331.105.449(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.10>**Ганна ДОБРОВОЛЬСЬКА**

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри іноземних мов і гуманітарних дисциплін Академії праці, соціальних відносин і туризму, вул. Кільцева дорога, 3-А, м. Київ, Україна, 03187 (anna.d5152@gmail.com)

Hanna DOBROVOLSKA

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Foreign Languages and Humanities Academy of labor, social relations and tourism, Kiltseva Doroha str, 3-A, Kyiv, Ukraine, 03187 (anna.d5152@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4896-4154>**ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЦЯ І РОЛІ ПРОФСПІЛОК У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

Анотація. *Мета статті* полягає в дослідженні місця й ролі профспілок у системі політичних відносин в умовах незалежності України. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму, системності. Основою дослідження також є методи аналізу, синтезу, порівняння, формальної логіки, історико-проблемний, історико-системний та історико-хронологічний. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного розгляду зміни місця та визначення ролі профспілок у політичних відносинах в умовах незалежності України. Проаналізовано форми та напрями політичної участі профспілок, визначено фактори, що обмежують їх політичну суб'єктність та вплив на формування соціально-економічної політики держави. **Висновки.** Установлено, що в умовах незалежності України відбулася суттєва трансформація місця і ролі профспілок у новій системі політичних відносин. Вони намагалися бути посередниками між державою, роботодавцями та найманими працівниками. Профспілки представляли інтереси працівників у тристоронньому соціальному діалозі, брали участь у розробці державної соціально-економічної політики, здійснювали правову експертизу законопроектів, подавали до них свої зауваження та пропозиції, протидіяли наступу влади на трудові права. Намагалися знайти баланс між політичною нейтральністю та активною участю в суспільно-політичних процесах. В умовах воєнного стану рівень соціального діалогу значно знизився. Влада, з метою дискредитації та зменшення ролі профспілкового руху в Україні, розгорнула наступ на їх права. Отже, зміна місця і ролі профспілок у системі політичних відносин України є тривалим і незавершеним процесом, який перебуває в прямій залежності від загального рівня демократизації суспільства, розвитку соціального діалогу та готовності держави визнавати профспілки рівноправним соціальним партнером.

Ключові слова: наймані працівники, політична система, політичні відносини, політичні партії, профспілки, соціальний діалог, трудові права.

TRANSFORMATION OF THE PLACE AND ROLE OF TRADE UNIONS IN THE SYSTEM OF POLITICAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF THE INDEPENDENCE OF UKRAINE

Abstract. *The purpose of the article* is to investigate the place and role of trade unions in the system of political relations in the context of the independence of Ukraine. The methodology of the research is based on the principles of objectivity, historicism, and consistency. The basis of the research is also the methods of analysis, synthesis, comparison, formal logic, historical-problematic, historical-systemic and historical-chronological. **The scientific novelty** lies in an attempt of comprehensively examining the change of the place and the role of trade unions in political relations in the context of the independence of Ukraine. The forms and directions of political participation of trade unions are analyzed, the factors limiting their political subjectivity

and influence on the formation of the socio-economic policy of the state are determined. **Conclusions.** It was established that in the context of the independence of Ukraine, a significant transformation of the place and role of trade unions in the new system of political relations has occurred. Trade Unions tried to be mediators between the state, employers and employees. They represented the interests of workers in a tripartite social dialogue, participated in the development of the state social and economic policy, implemented legal examination of draft laws, submitted their comments and suggestions to them, and opposed the government's attack on labor rights. They tried to find a balance between political neutrality and active participation in social and political processes. In the conditions of martial law, the level of social dialogue decreased significantly. The authorities, with the aim of discrediting and reducing the role of the trade union movement in Ukraine, launched an attack on their rights. Therefore, changing the place and role of trade unions in the system of political relations of Ukraine is a long and unfinished process, which is directly dependent on the general level of democratization of society, the development of social dialogue and the readiness of the state to recognize trade unions as an equal social partner.

Key words: employees, political system, political relations, political parties, trade unions, social dialogue, labor rights.

Постановка проблеми. У демократичному суспільстві профспілки посідають важливе місце в системі політичних відносин, оскільки є суб'єктами впливу на процеси формування та реалізації державної соціально-економічної політики. Проте воно може змінюватися залежно від рівня демократизації, економічного стану й політичної культури суспільства. Саме тому в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій в Україні проблема визначення місця й ролі професійних спілок у системі політичних відносин України набуває особливого значення.

Актуальність теми зумовлюється також євроінтеграційними прагненнями України та зобов'язаннями перед Міжнародною організацією праці (далі – МОП) щодо розвитку соціального діалогу, участі профспілок у формуванні державної соціальної політики, здійснення захисту трудових прав і соціальних гарантій працівників.

Дослідження цього питання є не лише науково значущим, а й практично необхідним. Воно сприяє глибшому розумінню процесів демократизації, розвитку громадянського суспільства та становлення соціальної держави в Україні, що є пріоритетними напрямками її сучасного політичного розвитку.

Мета статті – дослідити місце й роль профспілок у системі політичних відносин в умовах незалежності України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі профспілки розглядають як інститути, що поєднують соціально-економічні та політичні функції. З одного боку, вони є організаціями, які захищають трудові, економічні та соціальні інтереси працівників; з іншого – важливими учасниками політичного процесу, здатними впливати на формування державної політики. Наприклад, професор В. Ф. Цвих зазначає, що «у політичному житті профспілки є особливою, потужною групою інтересів та однією з груп тиску, яка впливає на владу, але не прагне її завоювати. Вони пов'язують громадянське суспільство з державою і є посередниками між окремими найманими працівниками та владою, ефективними каналами вираження їхніх інтересів і думок, а в підсумку – досягнення позитивного розв'язання своїх проблем» [16, с. 123].

У радянський період профспілки були інтегровані в систему органів державної влади, а їхні функції фактично зводилися до розподілу матеріальних благ, які держава виділяла в їх розпорядження. У соціально-трудовах відносинах профспілки, по суті, виступали на боці роботодавця – держави. Так, досвіду діяльності як самостійного суб'єкта політичних відносин в умовах політичного плюралізму та ринкових відносин радянські профспілки не мали. Не було такого досвіду ні в держави, ні в роботодавців, ні в політичних партій.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. профспілки отримали реальну можливість діяти як самостійні інституції громадянського суспільства у сфері захисту соціально-економічних і трудових прав працівників. Для цього їм потрібно було визначитися щодо свого місця й ролі в нових політичних відносинах.

Першим важливим кроком на цьому шляху стала Програма, яка була прийнята на II (позачерговому) з'їзді Федерації профспілок України (далі – ФПУ). У ній відносини профспілок з державою визначалися як «соціальне партнерство», «конструктивна» й «жорстка» опозиція, допускалася можливість застосування таких методів, як страйки або відставка уряду [6, с. 11–12].

Не маючи права законодавчої ініціативи, українські профспілки були змушені шукати альтернативні механізми впливу на формування державної соціальної політики, представництва та захисту прав працівників. Із цією метою в Програмі були визначені напрями участі профспілок у законотворчій та нормотворчій діяльності.

Зокрема, передбачалася участь представників профспілок у роботі відповідних груп і постійних комісій Верховної Ради України, які займаються підготовкою законопроектів; запровадження практики обов'язкового попереднього розгляду профспілковими організаціями проектів законів і постанов, що стосуються соціально-трудова відносин; узгодження пріоритетів соціально-економічної політики; підготовка пропозицій до проектів рішень уряду, Верховної Ради та Президента України; прогнозування соціально-економічних наслідків рішень уряду та парламенту; вирішення соціальних конфліктів шляхом переговорів з органами виконавчої влади. Наголошувалося, що основою взаємовідносин профспілок і політичних партій є політика нейтральності. Профспілки також заявили про свою готовність співпрацювати з іншими громадськими організаціями з метою розбудови демократичного суспільства та спільного захисту прав й інтересів працівників [6, с. 12].

Отже, від самого початку своєї діяльності в умовах незалежності профспілки повністю відмовилися від принципу партійного керівництва ними, унеможливили використання їх політичними силами для здобуття влади, виступили за встановлення паритетних і конструктивних взаємовідносин з різними політичними партіями.

У процесі пошуку профспілками свого місця в системі політичних відносин важливою формою їх роботи стала участь у виборчих кампаніях. Під час парламентських виборів у 1994 р. та 1998 р. профспілки висували своїх кандидатів по мажоритарних округах. У результаті народними депутатами стали 7 профспілкових працівників, 4 з них працювали в Комітеті з питань соціальної політики і праці, через який вони проводили законодавчі ініціативи профспілок.

Важливим став досвід профспілок у виборах депутатів до обласних та місцевих рад. Так, у 1998 р. було обрано 71 депутата до обласних рад, понад 2 000 депутатів до місцевих рад, які представляли профспілки [15, с. 83].

У 1997 р. Федерація профспілок України зробила спробу стати самостійним політичним суб'єктом. З метою проведення до парламенту профспілкових працівників створено Всеукраїнську партію трудящих (далі – ВПТ). Проте невдалі результати її участі у виборах 1998 та 2002 рр. (менше 1 % голосів) засвідчили низький рівень політичної підтримки профспілкового руху. Головними причинами цього були: недостатня організаційна консолідація та солідарність членських організацій ФПУ, нестача фінансових ресурсів і політичного впливу, а також орієнтування виборців на інші політичні сили. Цей досвід змусив профспілки переглянути свою політичну стратегію та відмовитися від ідеї власної політичної партії.

Упродовж роботи семи сесій Верховної Ради України II скликання (1994 – березень 1998 рр.) фахівцями ФПУ подано через своїх депутатів 16 проектів законів, опрацьовано понад

360 законопроектів Верховної Ради, що стосувалися соціально-трудових відносин, внесено майже 2 тис. зауважень і пропозицій, причому значну частину з них було враховано [1].

Найбільш вагомим результатом діяльності профспілкових депутатів стало ухвалення в 1999 р. Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», який офіційно гарантував право профспілок на представництво й захист соціально-трудових прав та інтересів працівників, а також законодавчо закріпив їхню незалежність від органів державної влади, роботодавців, політичних партій і рухів.

Проте слід зазначити, що, незважаючи на формальну незалежність, значна частина профспілкових організацій продовжувала діяти за інерцією радянської моделі, зберігаючи залежність від державних структур і роботодавців, що зумовлювало необхідність їх демократичного оновлення, функціональної переорієнтації на реальний захист трудових прав працівників, пошук нових форм та методів роботи.

У 2002 р. під час виборчої кампанії до Верховної Ради України профспілкові кандидати в депутати поєднали блокування з впливовими політичними партіями та висування кандидатів у мажоритарних округах.

Водночас спроби політичного самовизначення профспілок через участь у виборчих процесів чи підтримку окремих партій не завжди були успішними. Наприклад, галузеві та регіональні профспілки були не надто активними й часто або залишалися осторонь виборчих процесів, або підтримували кандидатів від влади та роботодавців.

Отже, у перше десятиріччя незалежності профспілки постійно змінювали свою політичну тактику, шукаючи найбільш ефективні форми діяльності для лобювання своїх інтересів у вищому законодавчому органі держави, а також в органах місцевого самоврядування. Слід зазначити, що це принесло позитивні результати, оскільки саме за участі профспілкових депутатів була створена законодавча база з питань соціально-трудових відносин, соціальної політики та діяльності профспілок. Зокрема, профспілки ініціювали законодавчі зміни у сфері праці, зайнятості, соціального страхування.

У наступних скликаннях парламенту профспілки вже не мали такої кількості народних депутатів серед профспілкових працівників. Тому з метою просування законодавчих ініціатив ФПУ з 2016 року запроваджено інститут представників профспілок у Верховній Раді України, які визначалися президією ФПУ серед чинних народних депутатів [7].

Проте, на думку О. Л. Тупиці, «обрання лобістів від профспілок через взаємодію з політичними партіями, що найбільш активно виражають їхні інтереси, не завжди ефективно. Таких лобістів не може бути багато, і соціальна роль депутата «до» й «після» виборів найчастіше різна. Тому очевидною є необхідність існування форми поєднання «профільної» діяльності профспілок із постійною активністю у сфері політики [14, с. 166].

В умовах незалежності провідною формою участі профспілок у системі політичних відносин став соціальний діалог. Україна, орієнтуючись на європейську модель соціального партнерства, утвердила трипартизм як основу взаємовідносин між державою, роботодавцями та найманими працівниками, у якій профспілки є рівноправним учасником.

У 2010 р. Верховною Радою України ухвалено Закон України «Про соціальний діалог в Україні», який визначив інституційний статус профспілок у соціальному діалозі, закріпив їх право на участь у розробці державної соціальної політики, укладанні Генеральної, галузевих і територіальних угод, контролі за дотриманням законодавства про працю [13].

Профспілкові органи розширювали своє представництво та брали активну участь у діяльності Національної тристоронньої соціально-економічної ради, Національній службі посередництва та примирення, Фондів соціального страхування, Пенсійного фонду України, Українського координаційного комітету сприяння зайнятості.

У 2017 р. для більш ефективного представництва інтересів працівників під час розробки нормативно-правових актів у сфері трудових і соціально-економічних відносин та колективних переговорах з укладання Генеральної угоди, п'ять всеукраїнських профоб'єднань створили Спільний представницький орган репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні.

У межах соціального діалогу застосовувалися такі форми взаємодії профспілок із соціальними партнерами, як участь у роботі консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади, а також представництво в складі колегій міністерств. Представники профспілок брали участь у роботі Кабінету Міністрів України, урядових комітетів і профільних комітетів Верховної Ради України. Це давало їм певні можливості брати участь у формуванні та реалізації соціально-економічної політики держави, розробці законодавчих й інших нормативних актів, а також впливати на ухвалення рішень з позиції інтересів працівників.

У межах соціального діалогу на узгодження профспілок надходили законопроекти, правові акти з питань умов праці, соціально-економічного й правового становища працівників, соціальних гарантій, зайнятості, індексації і підвищення заробітної плати, пенсій, забезпечення правових гарантій профспілкової діяльності [3, с. 80]. Проте профспілкові зауваження та пропозиції до них часто залишалися неврахованими.

Як стверджує доцент О. М. Поплавська, «...соціальний діалог в Україні є скоріше формальною (схематичною) процедурою, ніж дієвим інструментом вирішення соціально-економічних проблем країни» [5, с. 45].

Крім того, для захисту трудових прав працівників, забезпечення гідних умов праці та захисту своїх прав на професійну діяльність профспілки використовували такі методи роботи, як акції протесту та страйки. Тільки за період 2016–2021 рр. Федерацією профспілок України, її членськими організаціями проведено 25 акцій протесту, участь у яких взяли близько 300 тис. спілчан [7].

Запровадження в лютому 2022 р. правового режиму воєнного стану в Україні суттєво змінило конфігурацію політичних відносин. Низка законів України суттєво звузила права працівників і профспілок на цей період, зокрема на проведення колективних дій і страйку [12].

За таких обставин профспілки, не маючи можливості проводити колективні дії, активізували свою взаємодію з профільними парламентськими комітетами щодо законопроектів з питань праці та регулювання соціально-трудова відносин, проводили їх експертизу, зверталися до міжнародних організацій з метою недопущення порушення нормами законопроектів конституційних прав людини й міжнародних трудових норм.

Серед позитивних результатів соціального діалогу було оновлення у 2023 р. законодавства про колективні договори та угоди, що розроблялося трьома сторонами з урахуванням пропозицій профспілок [8]. Цей факт демонструє здатність сторін соціального діалогу в Україні досягати консенсусу заради спільної мети за наявності політичної волі.

Водночас в умовах війни рівень соціального діалогу ще більше знизився. Профспілкові уповноважені представники не допускалися на засідання Уряду, урядових комітетів, робочих груп. Діяльність Національної тристоронньої соціально-економічної ради майже не провадилася через організаційні проблеми урядової сторони.

Помітно зменшилася кількість укладання колективних договорів. За даними всеукраїнських галузевих профспілок, на підприємствах, в установах та організаціях у 2024 р. кількість колективних договорів, термін дії яких було продовжено, становив 4 718 (або 19%) від загальної кількості укладених і зареєстрованих колективних договорів [11].

Користуючись конституційними обмеженнями прав профспілок в умовах воєнного стану, влада продовжувала спроби лібералізації трудового законодавства, часто намагаючись

кулуарно ухвалювати важливі для суспільства рішення, ігноруючи законодавчо встановлені процедури соціального діалогу.

Слід зазначити, що Спільний представницький орган профспілок щорічно брав участь у бюджетному процесі, формуючи свої пропозиції до проєктів Державного бюджету та Бюджетної декларації України. У 2024 р. тристороння співпраця щодо підготовки пропозицій до проєктів Бюджетної декларації на 2025–2027 рр. та Державного бюджету на 2025 р. взагалі була відсутня, а пропозиції профспілок залишилися без розгляду.

Дослідники О. В. Панькова та О. Ю. Касперович зазначають, що система соціального діалогу в Україні фактично виявилася неефективною, нестійкою (нерезильєнтною) з урахуванням масштабу викликів та загроз, що постали після 2014 р. перед повномасштабним вторгненням. Фактично всі накопичені в довоєнний період проблеми залишилися невирішеними й стали негативним «фоном», на який нашарувалися руйнівні наслідки повномасштабної збройної агресії [4, с. 86].

В умовах воєнного стану вплив профспілок на ухвалення політичних рішень зменшився з метою обмеження ролі профспілкового руху в Україні з новою силою розгорнувся наступ на їхні права, розпочалося позбавлення державою профспілкового майна. З огляду на це, профспілки зверталися до Президента України, Прем'єр-міністра України та Голови Верховної Ради України про неправомірні дії щодо позбавлення профспілок права мирного володіння своїм майном, а також до Міжнародної організації праці, Міжнародної конфедерації профспілок, Європейської конфедерації профспілок щодо дотримання Україною своїх зобов'язань у сфері верховенства права, зокрема права приватної власності, конструктивного соціального діалогу та забезпечення профспілкових прав і гарантій [9].

Під час розробки нового законопроєкту про соціальний діалог сторона держави намагається «розмити» соціальний діалог у трудовій сфері – громадянським, чим і зменшити вплив профспілок [2].

Висновки. В умовах незалежності України відбулася суттєва трансформація місця й ролі профспілок у системі політичних відносин, яка була зумовлена як внутрішніми суспільно-політичними, соціально-економічними змінами, так і зовнішніми, зокрема євроінтеграційним вектором розвитку держави. Від пострадянської моделі, у якій профспілки були складником державної системи, вони поступово ставали незалежними громадськими інституціями, які прагнули впливати на формування соціальної політики, брати участь у законодавчому процесі, представляти інтереси найманих працівників у взаєминах з державою й роботодавцями.

Профспілки України відіграли вагомий роль у формуванні правової бази соціально-трудова відносин, сприяли ухваленню низки законів, що закріпили їхню інституційну незалежність та право на участь у соціальному діалозі. Водночас процес утвердження політичної самостійності профспілок був доволі суперечливим: з одного боку, відбулося формальне закріплення їхньої незалежності, а з іншого – зберігалися ознаки залежності від державних структур та роботодавців.

Запровадження трипартизму, створення спільних органів соціального діалогу стали важливими елементами інституційного утвердження профспілок у системі політичних відносин. Проте їх вплив на ухвалення рішень часто залишався обмеженим, а на національному рівні значно залежав від політичної волі влади.

В умовах воєнного стану роль профспілок у політичних відносинах значно знизилася. Їх участь у формуванні соціальної політики була обмеженою, рівень соціального діалогу знизився, а влада розгорнула кампанію щодо дискредитації та зменшення ролі профспілкового руху в Україні.

Причини, які не дозволяли профспілкам стати дієвими учасниками політичних відносин, були в їхній структурній інерційності, організаційній слабкості, низькій ефективності соціального діалогу, зниженні суспільної довіри та чисельності членів. Частина профспілкового активу продовжувала мислити категоріями патерналістської залежності від держави й роботодавців. Чимало працівників продовжували сприймати профспілки як формальні структури, що не мають впливу.

Для підвищення ролі профспілок у політичних відносинах необхідно розширити механізми участі у виробленні державної політики через постійні консультативно-дорадчі органи; збільшити кількість представників профспілок у Верховній Раді України; повернутися до практики висування на виборах до парламенту, органів місцевого самоврядування кандидатів у депутати своїх профспілкових працівників; шукати нові формати співпраці з політичними партіями, громадськими рухами; підвищувати рівень політичної культури як профспілкових лідерів, так і членів організацій.

Профспілки не повинні бути інструментом у руках політичних партій. Вони мають самостійно визначати свою позицію, з огляду на інтереси членів організації, з якими депутатами співпрацювати, які ініціативи підтримувати, які політичні сили варто розглядати як партнерів.

Проте змінюватися мають не лише профспілки, а й державна політика щодо громадських організацій. Вона має бути спрямована на створення сприятливих умов для їхньої діяльності, визнання їх рівноправними учасниками соціального діалогу.

Отже, трансформація місця і ролі профспілок у системі політичних відносин України є тривалим і незавершеним процесом, який перебуває в прямій залежності від загального рівня демократизації суспільства, розвитку соціального діалогу та готовності держави визнавати їх повноправним партнером у виробленні соціальної політики. Зміцнення політичної суб'єктності є необхідною передумовою подальшого успішного розвитку профспілкового руху в Україні як важливого складника демократичної політичної системи.

Література

1. Вибори-98. Інформаційний бюлетень Координаційного комітету ФПУ. Київ, 1998. Вип. 8.
2. Виступ голови ФПУ Григорія Осового на засіданні Ради ФПУ 19 грудня 2024 р. URL: <https://www.fpsu.org.ua/materialy/26993-vystup-holovy-fpu-hryhoriia-osovoho-na-zasidanni-rady-fpu-19-hrudnia-2024-r.htm>
3. Осовий Г. В. Профспілковий рух в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник АПСВТ*. 2018. № 1. С. 76–85.
4. Панькова О. В., Касперович О.Ю. Соціальний діалог і трудова сфера України в умовах воєнного стану, євроінтеграції, цифровізації: проблеми та перспективи для повоєнного відновлення. *Економіка промисловості*. 2023. № 2(102). С. 78–104. DOI: <http://doi.org/10.15407/econindustry2023.02.078>
5. Поплавська О. М. Соціальний діалог в Україні: стан, ефективність, перспективи розвитку в цифровій економіці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 26(2). С. 44–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_26%282%29__10
6. Програма професійних спілок України. Київ : ФПУ, 1993. 16 с.
7. Про Звіт Ради Федерації профспілок України про роботу у період з березня 2016 по березень 2021 : Постанова VIII з'їзду ФПУ № 83-3 від 25.05.2021. URL: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2021/June/230621/83-3_Звіт_Ради_ФПУ.pdf
8. Про колективні угоди та договори : Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text>
9. Про неправомірне позбавлення права мирного володіння свої майном: будівлями Будинку спілок у м. Києві та Міжнародного центру культури і мистецтв профспілок України : Постанова Президії

ФПУ №П27/12 від 20.03.2025. URL: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2025/April/240425/27_12_про_неправомірне_позбавлення_володіння_Будинком_профспілок_та_МЦКМ.pdf

10. Про основні дії та результати діяльності ФПУ, виконання рішень Ради ФПУ під час воєнного стану та завдання на 2024 рік. Інформаційний звіт «Від Ради до Ради». Київ, 2024. 48 с.

11. Про основні завдання колективно-договірної роботи на 2026 рік : Постанова Президії ФПУ № П35/2г від 16.10.2025. URL: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2025/October/271025/35_2г_про_завдання_колективно-договірної_роботи_2026.pdf

12. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. Дата оновлення 30.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

13. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI. Дата оновлення 04.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text>

14. Тупиця О. Л. Соціальні детермінанти політичної діяльності профспілок. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 3. С. 162–170.

15. Федерація професійних спілок України: Док. і мат. (1997–2002). Київ, 2002. Ч. 1. 283 с.

16. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин : дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2004. 455 с.

References

1. Vybory-98. (1998). Informatsiyni biuleten Koordynatsiinoho komitetu FPU [Elections-98. Information Bulletin of the Coordination Committee of the FPU]. Iss. 8. [in Ukrainian].

2. Vystup holovy FPU Hryhoriia Osovoho na zasidanni Rady FPU 19 hrudnia 2024 r. [Speech by the Head of the FPU Hryhoriia Osovyi at the FPU Council Meeting, December 19, 2024]. Retrieved from: <https://www.fpsu.org.ua/materialy/26993-vystup-holovy-fpu-hryhoriia-osovo-ho-na-zasidanni-rady-fpu-19-hrudnia-2024-r.htm> [in Ukrainian].

3. Osovyi, H. V. (2018). Profspilkovi rukh v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Trade Union Movement in Ukraine: Current State and Development Prospects]. *Visnyk APSVT*. No. 1. P. 76–85. [in Ukrainian].

4. Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu. (2023). Sotsialnyi dialoh i trudova sfera Ukrainy v umovakh voiennoho stanu, yevrointehratsii, tsyfrovizatsii [Social Dialogue and the Labor Sphere of Ukraine under Martial Law, European Integration, and Digitalization]. *Ekonomika promyslovosti*. No. 2(102). P. 78–104. DOI: <http://doi.org/10.15407/econindustry2023.02.078> [in Ukrainian].

5. Poplavska, O. M. (2019). Sotsialnyi dialoh v Ukraini: stan, efektyvnist, perspektyvy rozvytku v tsyfrovii ekonomitsi [Social Dialogue in Ukraine: State, Efficiency, and Development Prospects in the Digital Economy]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Issue 26(2). P. 44–49. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2019_26%282%29_10 [in Ukrainian].

6. Prohrama profesiinykh spilok Ukrainy. (1993). [Program of Trade Unions of Ukraine]. 16 p. [in Ukrainian].

7. Pro Zvit Rady Federatsii profesiinykh spilok Ukrainy pro robotu u period z bereznia 2016 po berezen 2021 [On the Report of the FPU Council for March 2016 – March 2021]. Retrieved from: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2021/June/230621/8z-3_Zvit_Rady_FPU.pdf [in Ukrainian].

8. Pro kolektyvni uhody ta dohory [On Collective Agreements and Contracts]: Law of Ukraine No. 2937-IX, 23 February 2023. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text> [in Ukrainian].

9. Pro nepravomirne pozbavlennia prava myrnoho volodinnia svoim mainom [On the Unlawful Deprivation of Peaceful Possession of Property]: Resolution of the FPU Presidium No. P27/12, 20 March 2025. Retrieved from: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2025/April/240425/27_12_про_неправомірне_позбавлення_володіння_Будинком_профспілок_та_МЦКМ.pdf [in Ukrainian].

10. Pro osnovni dii ta rezultaty diialnosti FPU, vykonannia rishen Rady FPU pid chas voiennoho stanu ta zavdannia na 2024 rik [On the Main Activities and Results of the FPU during Martial Law and the Tasks for 2024]. Information Report «Vid Rady do Rady». 2024. 48 p. [in Ukrainian].

11. Pro osnovni zavdannia kolektyvno-dohovirnoi roboty na 2026 rik [On the Main Tasks of Collective and Contractual Work for 2026]: Resolution of the FPU Presidium No. P35/2h, 16 October 2025. Retrieved

from: https://www.fpsu.org.ua/images/images/2025/October/271025/35_2г_про_завдання_колективно-договірної_роботи_2026.pdf [in Ukrainian].

12. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [On the Legal Regime of Martial Law]: Law of Ukraine No. 389-VIII, 12 May 2015 (updated 30 April 2025). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].

13. Pro sotsialnyi dialoh v Ukraini [On Social Dialogue in Ukraine]: Law of Ukraine No. 2862-VI, 23 December 2010 (updated 4 December 2024). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text> [in Ukrainian].

14. Tupytsia, O. L. (2012). Sotsialni determinanty politychnoi diialnosti profspilok [Social Determinants of Trade Union Political Activity]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. Iss. 3. P. 162–170. [in Ukrainian].

15. Federatsiia profesiinykh spilok Ukrainy: Dokumenty i materialy (1997–2002) [Federation of Trade Unions of Ukraine: Documents and Materials (1997–2002)]. 2002. Part 1. 283 p. [in Ukrainian].

16. Tsvykh, V. F. (2004). Profspilky i hromadianske suspilstvo: osoblyvosti paradyhmy vidnosyn [Trade Unions and Civil Society: Features of the Relationship Paradigm]. Doctoral Thesis in Political Sciences. 455 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 12.10.2025

Стаття прийнято 26.11.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(438)+911.3:32+327.5:341.2(438)+351.77(438)+327.8(438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.11>

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (zulyak@tnpu.edu.ua)

Ivan Zulyak

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, archeology and special branches of historical sciences

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (zulyak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Ярослав БОГДАН

здобувач вищої освіти

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Slawko2008@gmail.com)

Yaroslav BOGDAN

higher education student

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (Slawko2008@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6965-9863>

УМОВИ Й ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати історико-політичні, адміністративно-правові та географічні умови формування прикордонних територій Другої Речі Посполитої, з'ясувати особливості їх визначення та функціонування в міжвоєнний період. **Методологія дослідження.** У дослідженні застосовано поєднання загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Історико-генетичний метод використано для простеження процесу формування прикордонних територій; історико-порівняльний – для зіставлення підходів до визначення кордонів на різних ділянках; географічний – для аналізу природних і просторових чинників. Системний підхід дав змогу розглядати прикордонні території як складник політико-адміністративної структури держави. Застосовано також критичний аналіз джерел та нормативно-правових актів Другої Речі Посполитої. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному розгляді процесу визначення прикордонних територій Другої Речі Посполитої крізь призму поєднання політичних, адміністративно-правових, географічних та безпекових чинників. У роботі уточнено зміст і функції прикордонних зон у системі державного управління міжвоєнної Польщі, виокремлено ключові етапи формування їхніх меж та проаналізовано особливості застосування правових механізмів для їх визначення. Уперше узагальнено й систематизовано нормативно-правову базу, що регулювала статус прикордонних територій у зазначений період. **Висновки.** Визначення прикордонних територій Другої Речі Посполитої зумовлювалося поєднанням міжнародно-політичних, адміністративно-правових, географічних та безпекових чинників. Процес формування прикордонних зон відбувався поетапно й супроводжувався укладанням міжнародних угод, демаркацією кордонів та створенням системи охорони. Особливу роль відігравала нормативно-правова база, що регламентувала режим прикордонних територій.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, прикордонні території, державний кордон, адміністративно-правове регулювання, демаркація, міжвоєнний період, прикордонна політика, безпека.

CONDITIONS AND FEATURES OF DEFINING BORDER TERRITORIES OF THE SECOND RZECZPOSPOLITA

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the historical-political, administrative-legal and geographical conditions of the formation of the border territories of the Second Rzeczpospolita, to find out the features of their definition and functioning in the interwar period. **Research methodology.** The study uses a combination of general scientific and special-historical methods. The historical-genetic method is used to trace the process of forming border territories; the historical-comparative method is used to compare approaches to defining borders in different areas; the geographical method is used to analyze natural and spatial factors. The systematic approach made it possible to consider border territories as a component of the political-administrative structure of the state. A critical analysis of sources and regulatory legal acts of the Second Rzeczpospolita was also applied. **The scientific novelty of the study** lies in the comprehensive consideration of the process of determining the border territories of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth through the prism of a combination of political, administrative-legal, geographical and security factors. The work clarifies the content and functions of border zones in the system of state administration of interwar Poland, identifies key stages in the formation of their borders and analyzes the features of the application of legal mechanisms for their determination. For the first time, the regulatory and legal framework that regulated the status of border territories in the specified period has been generalized and systematized. **Conclusions.** The determination of the border territories of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth was determined by a combination of international political, administrative-legal, geographical and security factors. The process of forming border zones took place in stages and was accompanied by the conclusion of international agreements, demarcation of borders and the creation of a security system. The regulatory and legal framework that regulated the regime of border territories played a special role.*

Key words: *Second Polish-Lithuanian Commonwealth, border territories, state border, administrative and legal regulation, demarcation, interwar period, border policy, security.*

Постановка проблеми. Визначення прикордонних територій Другої Речі Посполитої залишається недостатньо дослідженим питанням історіографії. Незважаючи на численні роботи з історії міжвоєнної Польщі та прикордонної політики, більшість досліджень зосереджені на окремих аспектах державного кордону – політичних угодах, демаркації чи діяльності прикордонних структур – і не дають комплексного аналізу чинників, що впливали на формування прикордонних зон. Проблема також полягає в нестачі узагальненої інформації щодо адміністративно-правових механізмів регулювання прикордонних територій та їх взаємозв'язку з безпековими, географічними та соціально-економічними умовами. Так, актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного вивчення процесу визначення прикордонних територій і його значення для стабільності державного кордону Другої Речі Посполитої.

Мета статті – проаналізувати історико-політичні, адміністративно-правові та географічні умови формування прикордонних територій Другої Речі Посполитої, з'ясувати особливості їх визначення та функціонування в міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після відновлення незалежності в 1918 р. Друга Річ Посполита стала важливим геополітичним гравцем у Центрально-Східній Європі. Відновлення польської державності після понад столітнього поділу трьома імперіями – Російською, Австро-Угорською та Німецькою – вимагало значних зусиль для створення стабільної та безпечної держави. Одним з основних завдань для новоутвореної Другої Речі Посполитої став захист її кордонів від зовнішніх загроз. Відроджена в 1918 р. Друга Річ Посполита опинилася перед необхідністю збройного опору. Воєнна обстановка зумовила розподіл компетенції між створеними вищими військовими органами. Основні напрями розвідувальної та контррозвідувальної діяльності під час боїв за східні кордони Другої Речі Посполитої передбачали боротьбу зі шпигунством та радянськими диверсіями як у зоні бойових дій, так і на території

всієї країни. У процесі польсько-більшовицької війни контррозвідувальні підрозділи військових діяли до кінця 1920 р., керуючись принципами, розробленими під час війни. На той час підрозділи контррозвідки працювали на фронті у вигляді передових оборонних осередків у складі дивізійного командування армій і фронтів. Їхня діяльність виявилася високоефективною, як погляду результативності роботи окремих співробітників, так і в контексті оперативної обробки прифронтових районів та зон бойових дій [1, с. 31].

Однак у районі Полісся, на відміну від інших регіонів країни, не було можливості створити повноцінні цивільні та військові мережі спеціальних служб, які діяли за стандартними принципами, прийнятими для більшості територій. У цьому регіоні завдання, пов'язані з воєнними операціями, виконували розвідувальні та контррозвідувальні служби штабів армій і фронтів. Окрім виконання класичних розвідувальних і контррозвідувальних функцій, ці структури збирали широкий спектр цінної інформації. Вона не лише мала значення з військового, оперативно-тактичного боку, а й була важливою для становлення та розвитку нової молодого польської державності [1, с. 31].

Р. Дмовський, представник відновленої Другої Речі Посполитої на Версальській конференції, відіграв ключову роль у визначенні західного кордону країни [2, с. 1]. Безсумнівно, його зусилля в Парижі впродовж 1917–1919 рр. виявилися вирішальними на користь незалежної Польщі. Варто зауважити, що концепція незалежної Польщі дуже чітко постала в заявах Р. Дмовського на початку 1916 р. У меморіалі, надісланому політикам Антанти, він, зокрема, зазначав, що «поляки, які є нацією чисельнішою і розвинутішою, ніж усі інші національності Центральної Європи та Балкан, мають такі самі права на незалежну національну державу, як і вони, і не можуть у своєму сумлінні зректися цього права, яке, згідно з шляхом, дарований їм усіма іншими народами» [3, с. 210]. Його прагнення до власної держави охоплювало всі три частини Польщі й не могло бути задоволене без їх об'єднання [4, с. 133; 5, с. 213–214]. Відбудова незалежної держави мала б охоплювати всі польські землі, які раніше належали Росії, Німеччині та Австрії. Відроджена Польща мала володіти польською частиною Сілезії та частиною балтійського узбережжя з гирлами Вісли та Німана. Для її функціонування необхідна була достатня територія зі значною кількістю населення для того, щоб бути ефективним чинником європейської рівноваги [6, с. 290]. Наслідком політики Р. Дмовського стала безпрецедентна резолюція прем'єр-міністрів Франції, Великої Британії та Італії, які 3 червня 1918 р. визнали створення об'єднаної незалежної Польської держави з вільним виходом до моря однією з умов тривалого існування. і справедливий мир і верховенство права в Європі [7, с. 410].

Основним національним інтересом у міжвоєнний період було розбудова та зміцнення держави. Польща, після відновлення незалежності згідно з положеннями Версальського договору і в результаті боротьби за кордони, посідала важливе місце в центральноевропейському регіоні. Проте ситуація в країні щодо гарантій безпеки з боку інших суб'єктів у міжнародному середовищі було складною. На неї впливали геополітичні умови, непослідовна політика західних країн, особливо Великої Британії щодо Німеччини та її міжнародної ізоляції, внаслідок чого їх зближення було не вигідне для Другої Речі Посполитої [8, с. 30].

20 липня 1920 р. затверджено розпорядження РДО про охорону кордону [9, с. 1104–1106]. У ньому йшлося про те, що особи, покарані на підставі ухвали Верховного Суду, судовими або адміністративними органами за контрабанду, перевезення заборонених законом товарів через кордон або за незаконний його перетин, позбавлялися права проживати чи перебувати в межах 30 км прикордонної зони терміном від 1 до 3 років. Органи, уповноважені ухвалювати рішення в межах колишнього російського поділу – компетентний воевода за погодженням із директором відповідної податкової палати; колишнього прусського округу – компетентний

воєвода за погодженням із президентом Митної дирекції в Познані; колишнього австрійського поділу – генеральний делегат уряду за погодженням із президентом Митної дирекції у Львові. Покарані особи мали право подати скаргу до Міністерства внутрішніх справ. У межах колишнього пруського округу скарга подавалася до міністра колишнього пруського округу. Міністр внутрішніх справ або відповідний міністр пруського округу ухвалював остаточне рішення за погодженням з міністром фінансів. Подання скарги не призупиняло виконання ухваленого рішення [10, с. 23].

За невиконання судового рішення винні особи підлягали покаранню. Наприклад, у межах колишніх австрійських та російських поділів – адміністративному арешту терміном до трьох місяців; у межах колишнього пруського округу – за рішенням суду, покаранню у вигляді ув'язнення терміном до трьох місяців. В усіх прикордонних повітах Другої Речі Посполитої встановлювалася прикордонна смуга шириною до 4 км, яка поділялася на дві зони: прикордонну – територія, що пролягала від державного кордону вглиб країни, шириною не більш ніж 2 км і суміжну – розташовану від внутрішньої межі прикордонної зони вглиб країни, що передбачала зону перетину кордону, загальною шириною до 4 км. Точна ширина цих зон у межах зазначених лімітів визначалася залежно від місцевих умов воєводою за погодженням із відповідними командуваннями прикордонних стрілецьких полків та фінансовими органами. У колишньому австрійському поділі ці зони визначалися генеральним делегатом. Уряд, узгодивши свої дії з відповідними органами, оголошував про ширину прикордонних зон, які позначалися спеціальними знаками. Перебування в прикордонній зоні заборонялося. Це обмеження не стосувалося осіб, які впродовж останніх шести місяців проживали в прикордонній смузі безперервно або мали там постійне місце проживання. Особи, на яких поширювалося виключення, мали впродовж тижня з дня опублікування розпорядження звернутися до місцевого староства для отримання відповідної довідки, що підтверджувала їх місце проживання в прикордонній зоні. Дозвіл на перебування в прикордонній зоні також надавався державним службовцям і військовим, які отримували спеціальні дозволи від місцевого старости за погодженням із командою прикордонних стрільців [10, с. 23–24].

Прикордонна смуга – це зона вздовж митної лінії, ширина якої могла змінюватися. Митна лінія розмежовувала митні території різних держав. Митна територія – це ділянка, обмежена митною лінією. Мито – непрямий податок, що стягувався з товарів, які перетинали митну лінію країни [10, с. 25]. Територія, розташована в країні безпосередньо вздовж митного кордону, визначалася як митна прикордонна зона. Ширина смуги митного кордону на окремих ділянках установлювалася міністром фінансів, з урахуванням місцевих умов [11, с. 2037–2038]. У районах митних дирекцій Варшава та Вільнюс, а також на кордоні з Румунією, на ділянці, що охоронялася митницею, прикордонна смуга мала ширину 4 км, відповідно до постанови РДО від 20 липня 1920 р. У районі Познанської митної дирекції прикордонна зона становила 10 км відповідно до конвенції з Німеччиною про малий прикордонний рух від 30 грудня 1924 р. У районах митних дирекцій Львів і Мисловіце, на межі із Чехословаччиною, прикордонна смуга становила 15 км відповідно до конвенції з Чехословаччиною про місцевий прикордонний рух від 30 травня 1925 р. В окрузі митної дирекції Мисловіце у Верхньосілезькій частині Сілезького воєводства створено спеціальну прикордонну зону шириною до 5 км відповідно до польсько-німецької конвенції про малий прикордонний рух від 30 грудня 1924 р., затверджену польсько-німецькою угодою від 23 лютого 1924 р. [10, с. 47; 12, с. 1076–1083]. Кордон Польщі з Румунією проходив по річці Дністер до Збруча. Польсько-румунський державний кордон, завдовжки 346,6 км, був п'ятим за довжиною серед кордонів Другої Речі Посполитої, після кордонів з Німеччиною, СРСР, Чехословаччиною та Литвою і перед кордонами з Вільним містом Гданськом та Латвією [13, с. 225].

В усіх прикордонних повітах Другої Речі Посполитої встановлювалася прикордонна смуга завширшки до 4 км, поділена на дві зони: прикордонна і кордонна. Прикордонна зона поширювалася на територію від лінії кордону вглиб країни не більше як на 2 км. Кордонна – проходила всередині прикордонної та охоплювала територію в межах 2 км. Їх ширина для окремих територій визначалася розпорядженням місцевим воєводою за погодженням з командуванням прикордонними стрілецькими полками та податковими органами. Межі прикордонних зон позначалися спеціальними розпізнавальними знаками [14, с. 4].

У випадках, коли цього вимагали обставини місцевості чи рельєф кордону, могла бути розширена до 6 км або ж звужена, відносно менш ніж 2 км. Межі прикордонної зони позначалися спеціальними символами та позначеннями. Будь-яке будівництво споруд, реконструкція і знесення будівель відбувалося виключно з попереднього дозволу повітової адміністративної влади. Будівництво нових гідротехнічних споруд і будь-яке їх використання, що спричинило б у майбутньому зміни берегів у прикордонних зонах, вимагало спеціального дозволу компетентного воєводи [15, с. 111]. Митна прикордонна смуга відокремлювалася від решти території митниці внутрішньою лінією, чітко позначеною на певній ділянці. Ширина прикордонної митної зони, згідно зі ст. 4, встановлювалася на рівні 4 км, якщо міжнародні договори не визначали інші розміри. Цю ширину можна було змінювати для окремих ділянок кордону, враховуючи місцеві умови. Прикордонна митна зона позначалася спеціальними знаками в місцях, розташованих у цій зоні, з написом «Прикордонна митна зона». Перелік місць, що розташовувалися в прикордонній митній зоні, публікувався у виданні «Monitor Polski». На шляхах, які вели в прикордонну митну зону до прикордонних митниць, перетині цих доріг з лінією, що відокремлювала прикордонну митну зону від решти території, встановлювалися знаки з написом «Дорога до митниці». Морська зона, завширшки 6 морських миль від митного кордону, утворювала морський митний пояс [11, с. 2037–2038]. Організація, сфера діяльності, права та обов'язки прикордонної охорони регулювалися окремими положеннями. Постановою керівника прикордонної варти від 22 березня 1928 р. [16, с. 765–774], виправленою в повідомленні від 7 листопада 1928 р. [17, с. 1810], доповненою рішенням від 7 жовтня 1932 р. [18, с. 124].

Циркуляр МФ від 9 лютого 1925 р. «Про прикордонні знаки» інформував про те, що всі підпорядковані митні управління мали стежити, щоб усі прикордонні знаки перебували в належному стані, а в разі їх пошкоджень або видалення невідкладно й офіційно повідомляти відповідне староство про особу або осіб, які завдали шкоди державному майну [10, с. 77].

Поняття «прикордонна зона» визначалося третім розділом «Przepisy o ochronie granicy», у якому йшлося про те, що в районах відповідальності митних дирекцій у Варшаві та Вільно, а також на кордоні з Румунією, на ділянці, що охоронялася митною охороною, прикордонна смуга становила 4 км відповідно до регламенту РДО від 20 липня 1920 р. В окрузі МД у Познані – 10 км – на підставі конвенції з Німеччиною від 30 грудня 1924 р. [10, с. 47]. Зокрема, 1 серпня 1924 р. тарнопільський воєвода розпорядився реалізувати розпорядження РДО щодо охорони кордонів Другої Речі Посполитої від 20 липня 1920 р. [19, с. 1396].

Окрім того, на шляхах, що вели безпосередньо до кордону, перехідних пунктах, а також на залізничних лініях, включно з потягами, у пунктах пропуску, що розташовувалися в прикордонній зоні, дозволялося перебувати особам, які мали відповідні дійсні проїзні документи, як-от паспорти, прикордонні перепустки, проїзні картки, військові або закордонні паспорти. Однак для зазначених осіб у прикордонній зоні діяли обмеження: перебування в прикордонній смузі осіб, яким надавалася медична допомога в спеціальному дозволі від старости та в прикордонних перепустках дозволялося лише від сходу до заходу сонця; особи, які перебували в прикордонній смузі в нічний час, упродовж часу від заходу до сходу сонця могли залишатися лише на підставі спеціальних дозволів місцевого старости, виданих за погодженням з місцевою

командою прикордонних стрільців; місцем проживання вважалася місцевість, розташована приблизно за 100 кроків від помешкання за умови, що місце проживання не було ближче за 50 м від кордону [10, с. 24–25].

Усі власники земельних ділянок, розташованих у прикордонній зоні, мали впродовж тижня з дня опублікування розпорядження в повітовій канцелярії повідомити про реєстрацію майна, яке вони мали, зокрема коней, велику рогату худобу та свиней тощо. Про кожен новий об'єкт, який не був зареєстрований і мав намір потрапити в прикордонну зону, необхідно було звітувати перед місцевим старостою до початку його введення в експлуатацію та отримати відповідний дозвіл на це. Окрім того, власники мали повідомляти про будь-які зміни у своїй власності. Перебування в прикордонній смузі в нічний час від 22:00 год у містах і селах за межами помешкання заборонялося. У виняткових випадках таке перебування могло бути дозволено особам зі спеціальними дозволами старости або уповноважених ними органів. Особи, винні в порушенні зазначених положень, підлягали покаранню: на території колишніх австрійських, пруських і російських поділів адміністративним арештом терміном до трьох місяців або штрафом у розмірі до 50 тис. кр. або обома покараннями разом [10, с. 25]. Перебування в прикордонній смузі заборонялося. Обмеження не поширювалися на осіб, які останніх шість місяців, без тривалих перерв, мешкали на цій території або ж постійно там проживали. Довідку на проживання в прикордонній зоні видавав місцевий повітовий староста. Перебування в прикордонній зоні дозволялося державним службовцям й окремим особам з відповідними військовими квитками або спеціальними місцевими дозволами старости, виданими за погодженням з командуванням прикордонних стрілецьких полків [14, с. 4].

Законність проживання в прикордонній або кордонній зоні підтверджувалася повітовими старостами відповідними посвідками жовтого кольору зі світлою із зазначенням місця мешкання особи. Реєстрація громадянами худоби була обов'язковою. Інакше винних карали тримісячним ув'язненням або штрафом у розмірі 500 злотих (далі – зл.) [20, с. 5]. У ньому йшлося про те, що особам, засудженим судом за контрабанду товарів, нелегальний перетин кордону заборонялося проживати або перебувати в 30 км зоні від митної лінії терміном від 1 до 3 років. Ухвали щодо зазначеної заборони затверджували воєводи за погодженням з митною дирекцією в Познані й очільником фінансової інспекції у Львові. Вказані обмеження мали право оскаржити Міністерство внутрішніх справ за погодженням з Міністерством фінансів, однак подання скарги не призупиняло виконання розпорядження воєводи. Особи, які порушували зазначені норми розпорядження, мали бути покарані трьома місяцями в'язниці [14, с. 3–4].

Не менш важливим була проблема кадастру земельної власності в прикордонних повітах, обліку худоби, нерухомого майна тощо. Із зазначеного переліку проблем, тісно пов'язаних з визначення прикордонної смуги, домінувало питання кадастрового обліку земель, що перебувало в юрисдикції Ради державної оборони [21, арк. 74].

У районах митних дирекцій у Львові та Мисловіцах, на межі з Чехословаччиною, – 15 км – згідно з конвенцією із Чехословаччиною про місцевий прикордонний рух від 30 травня 1925 р. На території митної дирекції в Мисловіцах, у Верхньосілезькій частині, для Сілезького воєводства встановлено спеціальну прикордонну смугу завширшки 5 км на основі польсько-німецької конвенції про місцевий прикордонний рух від 30 грудня 1924 р. з доповненням до польсько-німецької угоди від 23 лютого 1924 р. [10, с. 47]. 27 січня 1926 р. підписано польсько-німецьку конвенцію про регулювання прикордонних відносин, пов'язану з діяльністю відповідної комісії, що було результатом тривалих переговорів за участю компетентних органів і після вислуховування побажань зацікавлених кіл. Вона містила положення щодо маркування, захисту та технічного обслуговування польсько-німецького кордону, використання прикордонних проточних і стоячих вод, питання водопостачання та електроенергії [22, с. 11].

В інтерв'ю представнику часописові «Świata» воєвода з Помор'я так описував поточний стан охорони західного кордону: «...охорону польсько-німецького кордону здійснювала митна варта, підпорядкована митній дирекції в Познані. На митних дорогах і пунктах пропуску цього кордону, крім митних органів, державна поліція стежить за безпекою держави. Гданськ контролює державна поліція на перехідних пунктах за участю податкової інспекції, підпорядкованої місцевій податковій палаті. Прикордонна безпека достатньо забезпечена сучасним станом охорони кордону. Я розумію, що кордон не можна закрити настільки щільно, щоб ніхто не міг його перетнути поза пунктами пропуску. Місцями цьому сприяє рельєф місцевості та добре організована контрабанда. Щільне перекриття кордону технічно неможливе через відсутність природного кордону (за винятком короткої ділянки річки Вісла), проте державна влада постійно працює над удосконаленням системи його охорони, яка б забезпечувала максимально можливу боротьбу з контрабандою» [23, с. 15].

Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 8 травня 1926 р. визначалася прикордонна смуга із Чехословаччиною на підставі закону від 30 липня 1925 р. про ратифікацію конвенції між Другою Річчю Посполитою і Чехословаччиною. Прикордонна смуга, передбачена ст. 1 конвенції й підписана в Празі 30 травня 1925 р., містила такі гміни, розташовані в прикордонних повітах. Краківському воєводстві (7 повітів): Живецький повіт – 26, Маковський повіт – 7, Новотарський повіт – 59, Новосендський повіт – 32, Грибовський повіт – 9, Горлицький повіт – 23, Ясельський повіт – 8 [60, с. 93–94]. Львівському воєводстві (3 повіти): Лиський повіт – 30, Сяноцький повіт – 35, Кросненський повіт – 11. Станіславівському воєводстві (8 повітів): Скольський повіт – 17, Турчанський повіт – 24, Косівський повіт з присілками гмін Жаб'я – 8, Городчанський повіт – 1, Калуський повіт – 1, Надвірнянський повіт – гміна Яблуниця з присілками Вороненка, гміна Микуличин з присілками Поляниця, Татарів, Ворохта, присілки гміни Зелена; Максимець, Рафайлівка; Долинянський повіт – гміна Людвиківка, присілки гміни Перегінсько (Осмолода, Підлюте), гміни Сенешів і Вишків [10, с. 94–95].

Особи, які мешкали в перелічених гмінах, мали змогу отримати прикордонні перепустки відповідно до ст. 2–3 конвенції. Стягувалися такі збори: за одноразовий проїзд – 50 грошів; постійна і господарська перепустки – по 3 зл. [10, с. 95]. У розпорядженні «Про кордони держави» президента Другої Речі Посполитої від 23 грудня 1927 р. [22, с. 11] на підставі ст. 44 (6) конституції та акта від 2 серпня 1926 р., який уповноважував його видавати декрети, що мали дію закону [24, с. 1660–1663]. Зокрема, у редакції, наведеній його ж положенням від 16 березня 1926 р., йшлося про те, що кордони держави – це лінії, що відокремлювали її від інших територій як з відкритого моря, так й із суходолу. У першій його частині «Лінія кордону, смуга прикордонної дороги, прикордонна зона і прикордонна ділянка» повідомлялося, що перетинати їх дозволялося лише на підставі відповідних документів, у визначених владою пунктах пропуску і митницях. Транзитними пунктами вважалися пункти пропуску через кордон, призначені для повітряного сполучення, а також морські порти [15, с. 110].

Морська митна охорона підпорядковувалася інспекторату митної варти у Вейхерово, яку очолював В. Шех, інспектор, досвідчений у морській митній службі, який 27 років служив на митниці в Гамбурзі. Морський митний екіпаж був невеликим порівняно із сухопутним, оскільки в середньому становив від двох до п'яти постів. Найбільша його структура розташовувалася в Гдині, завдяки розвиненому портовому трафіку, і налічувала дев'ять постів. Незважаючи на потребу в розширенні штатного персоналу ще до 18 осіб, через труднощі з розв'язанням квартирного питання, її скорочувала, обмежуючись митною морською вартою в Хилонжи [25, с. 5].

У листі Міністерства фінансів від 20 липня 1923 р. на адресу Міністерства внутрішніх справ про порушення кордону зазначалося, що на підставі звітів митних дирекцій, отриманих

від підпорядкованих структур митної служби про порушення кордону, інформація надсилалася відповідним воєводствам з тим, щоб вони передали справи не до органів правопорядку, а митний департамент Міністерства фінансів для їх додаткового вивчення і проведення розслідувань [10, с. 76]. Розпорядження Міністерства фінансів від 10 січня 1925 р. наголошувало на тому, що деякі митні управління передавали справи до фінансової інституції щодо інцидентів та порушень кордону, пов'язаних з дипломатичними представництвами. Однак вони детально не фіксували такі інциденти, а обмежувалися надсиланням загальних запитів, додаючи копії протоколів і звітів. Це часто включало матеріали, які містили деталі без необхідних доказів або підстав. Окрім того, такі справи часто надсилалися зі значним запізненням, що ускладнювало ситуацію. Щоб уникнути ситуацій у майбутньому, Міністерство фінансів, за поданням Міністерства внутрішніх справ, доручало митному управлінню подавати звіти про інциденти та порушення кордону чітко та стисло, включно лише з необхідними та суттєвими деталями. Такі звіти мали складати згідно із циркуляром Міністерства фінансів від 20 липня 1923 р. і якомога швидше надсилатися до відповідних воєводських управлінь для подальшого скерування до Міністерства внутрішніх справ [10, с. 76]. Міністерство фінансів у циркулярі від 11 листопада 1925 р. пояснювало, що будь-які про порушення митного кордону мали обов'язково надсилатися до відповідного воєводського управління митниці, а не безпосередньо через Управління митної варти [10, с. 77].

У період існування Другої Речі Посполитої питання внутрішньої безпеки було одним із ключових завдань для урядових структур. Це завдання мало особливе значення, адже польські політичні еліти приділяли значну увагу гарантуванню безпеки, непорушності митних кордонів та збереження незалежності держави. Питання державної безпеки та громадського порядку були і залишалися невід'ємними функціями держави. Відповідальність за забезпечення безпеки лежала не лише на державних органах, а й на громадянах. У міжвоєнний період державні служби постійно оцінювали рівень загроз та стан безпеки, виконуючи свої статутні обов'язки. До інституцій, відповідальних за охорону громадського порядку й безпеки на території Другої Речі Посполитої, входили: державна поліція, державна поліція Сілезького воєводства, Корпус охорони прикордоння, прикордонна служба, а також органи військової розвідки та контррозвідки [26, с. 79].

Нововведенням у лавах прикордонної митної варти стало запровадження служби розвідки. Хоча спроби організації розвідувальної роботи мали місце ще в попередніх прикордонних формуваннях, вони виявилися безрезультатними. Бригадний генерал С. Паславський, обґрунтовуючи необхідність реформи органів митної охорони державного кордону в 1928 р., зазначав, що «...однією з головних і фундаментальних вад прикордонних формувань була повна відсутність органів інформації» [27, с. 7]. До проблемних територій цього періоду належали польсько-радянське, польсько-литовське, польсько-німецьке прикордоння, польсько-чехословацьке пограниччя в Карпатах, а також регіони, у яких проживали численні національні меншини з невирішеними етнічними та політичними питаннями. Ситуація на прикордонних територіях була особливо складною через постійні конфлікти інтересів із сусідніми державами, спроби ревізії кордонів, а також діяльність підпільних організацій, скеровану на дестабілізацію регіону тощо.

На польсько-німецькому кордоні загострювалися суперечності, пов'язані з наслідками Версальського договору, що викликали невдоволення як серед місцевого німецького населення, так і в політичних колах Німеччини. Польсько-чехословацьке пограниччя, зокрема в Тешинській Сілезії та Карпатах, було осередком територіальних спорів, які часто ускладнювалися взаємною недовірою та етнічними конфліктами. Ще однією важливою проблемою залишалися питання національних меншин. Українці, євреї, білоруси, литовці, німці та інші етнічні групи, які проживали на території Другої Речі Посполитої, нерідко зазнавали дискримінації або

обмежень у правах. Це породжувало напругу, соціальні протистояння та активізацію рухів, які вимагали автономії чи незалежності [26, с. 79]. Складність внутрішньої безпеки в цей період полягала не лише в захисті державного суверенітету і митних кордонів, а й у налагодженні відносин із сусідніми державами та управлінні багатонаціональним суспільством.

В історії Польщі кордон, що пролягав вершинами Східних Карпат, мав багатовікову традицію. Упродовж століть це був найбільш міцний і природний кордон, що розділяв землі Другої Речі Посполитої та Угорського королівства. У період поділу масив Чорногора розділяв Галичину, Буковину та Угорщину, які входили до складу Австро-Угорської монархії. Після відновлення Польщею незалежності в 1918 р. Східні Карпати стали державним кордоном між Чехословаччиною та Польщею. Цей регіон відіграв стратегічно важливу роль, оскільки саме через нього проходили ключові торговельні та військові маршрути. У міжвоєнний період Карпати не лише залишалися природним бар'єром, а й були зоною підвищеної уваги з боку митних служб. Друга Річ Посполита, намагаючись зміцнити свої позиції в цьому регіоні, розгортала інфраструктуру, скеровану на охорону митного кордону. Створювала прикордонні застави, дорожні мережі та опорні пункти. Це спричиняло численні соціальні та політичні виклики, адже багато етнічних груп прагнули автономії або висловлювали невдоволення польською політикою асиміляції [28, с. 143].

На кордоні між Чехословаччиною та Польщею в Східних Карпатах нерідко виникали спірні питання, пов'язані з визначенням територій і контролем над природними ресурсами. Обидві держави прагнули закріпити права на ці землі, що часом призводило до конфліктів. Східні Карпати також були важливим форпостом проти можливої загрози з боку СРСР. У цьому контексті регіон став одним із напрямів діяльності польських розвідувальних і контррозвідувальних служб. Водночас через гірську місцевість митний кордон часто використовувався для нелегального перетину, контрабанди та пересування повстанських груп, що створювало додаткові виклики для державної безпеки [28, с. 143]. Польсько-чехословацький кордон у районі гірського масиву Чорногора проходив довжиною 45,4 км хребтом вершин Дербі (1 238 м над рівнем моря), Кукул (1 540), Говерли (2 058), Туркул (1 932), Піп Іван (1 206) і на вершині гори Стог (1 655) збігався з румунсько-польським кордоном, створюючи так званий триплекс, і продовжувався далі на південь. Цей район, відомий своєю складною гірською місцевістю, був ключовим у системі прикордонної оборони Польщі. Оперативно район Говерли підпорядковувався першій лінії прикордонної застави «Говерла», яка входила до складу Ворохтинського комісаріату прикордонної служби. Застава виконувала завдання з охорони державного кордону, боротьби з контрабандою, а також запобігання нелегальним перетинам [28, с. 143–144].

Триплекс слугував не лише маркером кордону, а й орієнтиром. Він має форму масивного гранітного циліндра заввишки 78 см і діаметром 41 см, встановленого на циліндричній основі. На боковій поверхні моноліту між лініями, що позначають напрями кордонів, вирізьблено рельєфи гербів трьох держав того часу: Республіки Польща, Королівства Румунія та Чехословацької Республіки, а також їхні монограми (P.R.ČS). Під гербами зазначено важливі дати: 1923 р. (під польським гербом) та 10.VIII.1920 і V.1921 під гербами інших держав. Ці дати символізували ключові події: затвердження Радою Амбасадорів східних кордонів Польщі та визнання її суверенітету над Східною Галичиною (резольція від 14 березня 1923 р. та додаток до Версальського договору, підписаний 15 березня 1923 р.), а також підписання Севрського мирного договору, що визначав кордони між Румунією та Чехословаччиною (ст. 134) [29, с. 42]. Лінія кордону розпочиналася від межової позначки № 10, розташованої на схилі гори Кукул, і проходила через вершини Велика Кузнецька, Говерла, а також інші височини до межового знаку № 29. Ця ділянка кордону також збігалася з адміністративними

межами між Надвірнянським і Косівським повітами. Природна складність рельєфу створювала значні труднощі для організації митної охорони. Гірська місцевість вимагала ретельного планування розташування прикордонних постів, які часто були віддалені один від одного [28, с. 143–144]. Особливістю цієї митної зони була її багатонаціональність. Окрім польських селян, у регіоні проживали гуцули, які вели традиційний спосіб життя, часто перетинаючи кордон у пошуках сезонної роботи чи торгівлі. Окрім того, Чорногірський масив мав вагоме стратегічне значення. Він був не лише кордоном між Польщею, Чехословаччиною та Румунією, а й важливим вузлом для потенційного пересування військових сил. У міжвоєнний період польська влада активно укріплювала цю ділянку митного кордону, розвиваючи інфраструктуру, будуючи дороги та створюючи систему зв'язку між прикордонними постами [28, с. 143–144].

Ділянка державного кордону в районі гірського масиву Чорногора, яка підпорядковувалася комісаріату прикордонної охорони у Ворохті, вважалася однією з найнебезпечніших у системі прикордонної служби Перемишля в 1930-ті рр. Цей регіон був ключовим пунктом у мережі кур'єрських шляхів, що пролягали із Закарпатської Русі. Рельєф Чорногори із численними ущелинами, густими лісами та складними гірськими маршрутами, сприяв активній діяльності повстанських груп. Ця територія стала ареною багатьох збройних зіткнень між польськими прикордонниками та загонами ОУН, що намагалися прорватися через кордон. Про ті події нагадують збережені могили польських прикордонників на цвинтарях у Ворохті та Жаб'ї, які загинули, обороняючи кордон від порушників і повстанців. Події набули нового розвитку в березні 1939 р., коли Чехословаччина припинила існування, а Карпатську Русь окупували угорські війська. Унаслідок чого Чорногора знову стала кордоном між двома країнами – Польщею та Угорщиною. Водночас новий польсько-угорський кордон на Чорногорі зберігав свою стратегічну важливість. Польща та Угорщина, які на той час підтримували тісні союзницькі відносини, посилили співпрацю в прикордонних районах, що передбачало обмін інформацією, координацію охоронних заходів і спільну боротьбу з контрабандою. Однак навіть у цих умовах регіон залишався зоною напруженості через активність підпільних українських організацій та загрози з боку СРСР, який продовжував уважати ці території сферою своїх інтересів [28, с. 144].

Чехословацька влада на Закарпатті демонструвала неоднозначну позицію. З одного боку, вона не мала достатніх ресурсів для ефективного контролю регіону, а з іншого – толерували діяльність українського підпілля, розглядаючи його як потенційний інструмент тиску на Польщу. Населення Закарпатської Русі налічувало переважно русинів, українців, угорців та євреїв, які мали різні національні й політичні орієнтації. Українська частина населення співчувала боротьбі українців у Східній Галичині за автономію, а це стимулювало етнічну напругу на польських прикордонних територіях [26, с. 79].

Висновки. Визначення прикордонних територій Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період відбувалося в складних політичних, дипломатичних та військових умовах. Територіальні межі держави були результатом не стільки стабільного міжнародного консенсусу, скільки низки воєн, повстань, договорів і тимчасових домовленостей, що відображали хиткий баланс сил у Центрально-Східній Європі після Першої світової війни. Низка ділянок кордону залишалася неврегульованою або оспорюваною впродовж усього міжвоєнного періоду, що ускладнювало як адміністративне управління прикордонними територіями, так і забезпечення їх ефективного контролю. Особливої складності набувало встановлення кордонів у регіонах з мішаним етнічним складом населення та з несталою соціальною структурою, що провокувало локальні конфлікти, акти саботажу й нелегальне переміщення людей і товарів.

Література

1. Oleszkowicz R. Z zagadnień rozwoju struktur terenowych polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego w okresie walki o granicę wschodnią (1918–1922) / Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej w walce o granicę wschodnią w latach 1918–1922. Warszawa, 2021. S. 9–37.
2. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 stycznia 1999 roku o uczczeniu pamięci Romana Dmowskiego. *Monitor Polski*. 15 stycznia 1999 r. S. 1.
3. Memoriał w sprawie uznania niepodległości Polski złożony przez R. Dmowskiego rządowi rosyjskiemu na ręce Ambasadora w Paryżu. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. T. 2. Warszawa, 1989. S. 210.
4. Pajewski J. Wokół sprawy polskiej. Paryż-Lozanna-Londyn, 1914–1918. Poznań 1970. S. 133.
5. Tekst deklaracji zob. R. Dmowski. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. T. 2. Warszawa, 1989. S. 213–214.
6. Dmowski R. Pełny tekst dokumentu zob. Nota Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu do Ministrów Państw Sprzymierzonych przed Konferencją Międzysojuszniczą Roku 1917. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. T. 2. Warszawa, 1989. S. 290.
7. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / red. H. Janowska, T. Jędruszcak. Warszawa, 1984. S. 410.
8. Biała księga bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2013. 265 s.
9. Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w przedmiocie ochrony granic. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 64. Poz. 426. S. 1104–1106.
10. Zbiór ustaw, rozporządzeń i tymczasowych przepisów obowiązujących straż celną pełniącą ochronę północnych, zachodnich i południowych granic Rzeczyp. Polskiej. Wydanie drugie nieoficjalne rozszerzone i uzupełnione według stanu z dnia 1. października 1926 r. Opracował Krywieńczyk Ludomir Komisarz Straży Celnej Kierownik Komisarjatu Straży Celnej Lubliniec-północ. Lubliniec: Nakładem autora, 1926. 371 s.
11. Obwieszczenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 listopada 1928 r. o sprostowaniu błędów w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 94. Poz. 835. S. 2037–2038.
12. Polsko-niemiecki układ o górnośląskim pasie pogranicznym, zatwierdzony ustawą z dnia 9 lipca 1924 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 72/24. Poz. 708. S. 1076–1083.
13. Tomaszewski B. Granica państwowa między Rzeczpospolitą Polską i Królestwem Rumuni 1921–1939. *Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia*. Nr 1–2/2013. S. 225–240.
14. OBWIESZCZENIE Wojewody Tarnopolskiego z dnia 1 sierpnia 1924 L. WB. 6686/pr. o wprowadzeniu w życie na terytorjum Województwa Tarnopolskiego Rozporz. Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej ex 1921 Nr. 77 poz. 529). *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. Tarnopol, 1 sierpnia 1924. S. 3–4.
15. Zbiór przepisów administracyjnych. Podręcznik dla szkolenia na posterunkach i w komisariatach. Warszawa: Drukem «Gazety administracji i policji państwowej», 1930. 647 s.
16. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 37. Poz. 349. S. 765–774.
17. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 października 1932 r. w sprawie zmiany niektórych postanowień rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 89. Poz. 749. S. 1810.
18. Oświadczenie Rządowe z dnia 29 grudnia 1926 r. w sprawie złożenia przez Portugalję w Sekretarjacie Ligi Narodów dokumentu ratyfikacyjnego protokołu, dotyczącego poprawki do art. 393 Traktatu Pokoju, podpisanego w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r. oraz odpowiednich artykułów innych traktatów pokoju. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 13. 1927. Poz. 105. S. 124.
19. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 sierpnia 1921 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej rozporządzenia Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic na województwa: nowogródzkie, wołyńskie i poleskie oraz na powiat grodzieński, województwa białostockiego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Ex 1921 Nr. 77. Poz. 529. S. 1396.
20. Ogłaszając o powyższem, podaję niżej do powszechnej wiadomości granice stref nadgranicznej i granicznej na terytorjum Województwa Tarnopolskiego. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. Tarnopol, 1 sierpnia 1924. S. 5.

21. Обіжники, розпорядження та листування з інспектором прикордонної охорони, воєводськими округами про визначення прикордонних меж Польщі, том I. *ЦДІАЛ України*. Ф. 162. Оп. 1. Спр. 19. 165 арк.
22. Konwencja graniczna polsko-niemiecka. *Czaty*. Warszawa, 10 lutego 1926. Nr. 5. S. 11.
23. Władze administracji ogólnej o ochronie granicy. *Czaty*. Warszawa, 1 lutego 1926. Nr. 3. S. 15.
24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 117/1927. Poz. 996. S. 1660–1663.
25. K. F. Nasza granica morska. *Czaty*. Warszawa, 20 stycznia 1926. Nr. 3. S. 5.
26. Kozłowski P. Wpływ Rusi Zakarpackiej na stan bezpieczeństwa wewnętrznego II RP w świetle materiałów straży granicznej 1936–1939. *Artykuły dotyczące formacji granicznych z lat 1918–1939*. URL: <https://muzeumsg.strazgraniczna.pl/muz/publikacje/1918–1939/10085,Publikacje-1918–1939.html>.
27. Baniewicz M. Wybrane problemy wywiadu Straży Granicznej w latach 1934–1935. *Problemy Ochrony Granic. Biuletyn*. Nr. 12 (2000). S. 7–22.
28. Kozłowski P., Szopa G. Dawna granica polsko-czechosłowacka w rejonie Howerli. *Artykuły dotyczące formacji granicznych z lat 1918–1939*. URL: <https://muzeumsg.strazgraniczna.pl/muz/publikacje/1918–1939/10085,Publikacje-1918–1939.html>.
29. Borucki T., Troll M. Znaki graniczne. Rozgraniczenie II Rzeczypospolitej z Rumunią w świetle źródeł archiwalnych i eksploracji terenowej. Cz. II. *Geodeta*. 2014. Październik. Nr. 10 (233). S. 42–46.

References

1. Oleszkowicz, R. (2021). Z zagadnień rozwoju struktur terenowych polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego w okresie walki o granicę wschodnią (1918–1922). [On the development of the field structures of Polish military intelligence and counterintelligence during the fight for the eastern border (1918–1922)]. / Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej w walce o granicę wschodnią w latach 1918–1922. Warszawa, S. 9–37. [in Polish].
2. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 stycznia 1999 roku o uczczeniu pamięci Romana Dmowskiego (15 stycznia 1999). [Resolution of the Sejm of the Republic of Poland of 8 January 1999 on commemorating the memory of Roman Dmowski]. *Monitor Polski*. S. 1. [in Polish].
3. Memoriał w sprawie uznania niepodległości Polski złożony przez R. Dmowskiego rządowi rosyjskiemu na ręce Ambasadora w Paryżu (1989). [Memorial on the recognition of Poland's independence submitted by R. Dmowski to the Russian government in the hands of the Ambassador in Paris]. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. T. 2, S. 210. [in Polish].
4. Pajewski, J. (1970). Wokół sprawy polskiej. Paryż-Lozanna-Londyn, 1914–1918. [On the Polish Question. Paris-Lausanne-London, 1914–1918]. Poznań. S. 133. [in Polish].
5. Tekst deklaracji zob. R. Dmowski. *Polityka polska i odbudowanie państwa* (1989). [For the text of the declaration, see R. Dmowski. Polish Policy and the Rebuilding of the State.]. T. 2, S. 213–214. [in Polish].
6. Dmowski, R. (1989). Pełny tekst dokumentu zob. Nota Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu do Ministrów Państw Sprzymierzonych przed Konferencją Międzysojuszniczą Roku 1917. [For the full text of the document, see Note of the Polish National Committee in Paris to the Ministers of the Allied Powers before the Inter-Allied Conference of 1917]. *Polityka polska i odbudowanie państwa*. T. 2. S. 290. [in Polish].
7. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925. (1984). [The Rise of the Second Polish Republic: Selected Documents 1866–1925] / red. H. Janowska, T. Jędruszczak. S. 410. [in Polish].
8. Biała księga bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. (2013). [White Paper on National Security of the Republic of Poland]. [in Polish].
9. Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w przedmiocie ochrony granic. (1920). [Regulation of the State Defense Council of 20 July 1920 on the protection of borders]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 64, Poz. 426, S. 1104–1106. [in Polish].
10. Zbiór ustaw, rozporządzeń i tymczasowych przepisów obowiązujących straż celną pełniącą ochronę północnych, zachodnich i południowych granic Rzeczyp. Polskiej. (1926). [A collection of laws, regulations, and temporary provisions applicable to the customs guard protecting the northern, western, and southern borders of the Republic of Poland] / Wydanie drugie nieoficjalne rozszerzone i uzupełnione według stanu z dnia

1. października 1926 r. Opracował Krywieńczyk Ludomir Komisarz Straży Celnej Kierownik Komisarjatu Straży Celnej Lubliniec-północ. Lubliniec: Nakładem autorów. [in Polich].

11. Obwieszczenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 listopada 1928 r. o sprostowaniu błędów w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. (1928). [Announcement of the President of the Republic of Poland of November 7, 1928, on the correction of errors in the regulation of the President of the Republic of Poland of March 22, 1928, on the Border Guard]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 94, Poz. 835, S. 2037–2038. [in Polich].

12. Polsko-niemiecki układ o górnośląskim pasie pogranicznym, zatwierdzony ustawą z dnia 9 lipca 1924 r. (1924). [Polish-German treaty on the Upper Silesian border zone, approved by the Act of 9 July 1924]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 72/24, Poz. 708, S. 1076–1083. [in Polich].

13. Tomaszewski B. (2013). Granica państwowa między Rzeczpospolitą Polską i Królestwem Rumuni 1921–1939. [State border between the Republic of Poland and the Kingdom of Romania 1921–1939]. *Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia*. Nr 1–2/, S. 225–240. [in Polich].

14. OBWIESZCZENIE Wojewody Tarnopolskiego z dnia 1 sierpnia 1924 L. WB. 6686/pr. o wprowadzeniu w życie na terytorjum Województwa Tarnopolskiego Rozporz. Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej ex 1921 Nr. 77 poz. 529) (1 sierpnia 1924). [NOTICE of the Tarnopol Voivode of August 1, 1924, L. WB. 6686/pr. on the implementation in the territory of the Tarnopol Voivodeship of the Regulation of the State Defense Council of July 20, 1920, on the protection of borders (Journal of Laws of the Republic of Poland ex 1921, No. 77, item 529)]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. S. 3–4. [in Polich].

15. Zbiór przepisów administracyjnych. Podręcznik dla szkolenia na posterunkach i w komisariatach. (1930). [Collection of administrative regulations. Manual for training at police stations and police stations.]. Warszawa: Drukem «Gazety administracji i policji państwowej». [in Polich].

16. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. (1928). [Regulation of the President of the Republic of Poland of 22 March 1928 on the Border Guard]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 37, Poz. 349, S. 765–774. [in Polich].

17. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 października 1932 r. w sprawie zmiany niektórych postanowień rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej. (1932). [Regulation of the President of the Republic of Poland of 7 October 1932 amending certain provisions of the Regulation of the President of the Republic of Poland of 22 March 1928 on the Border Guard]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 89, Poz. 749, S. 1810. [in Polich].

18. Oświadczenie Rządowe z dnia 29 grudnia 1926 r. w sprawie złożenia przez Portugalję w Sekretarjacie Ligi Narodów dokumentu ratyfikacyjnego protokołu, dotyczącego poprawki do art. 393 Traktatu Pokoju, podpisanego w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r. oraz odpowiednich artykułów innych traktatów pokoju. (1927). [Government Declaration of 29 December 1926 on the deposit by Portugal with the Secretariat of the League of Nations of the instrument of ratification of the protocol concerning the amendment to Article 393 of the Treaty of Peace signed at Versailles on 28 June 1919 and the corresponding articles of other peace treaties]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 13, Poz. 105, S. 124. [in Polich].

19. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 sierpnia 1921 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej rozporządzenia Rady Obrony Państwa z dnia 20 lipca 1920 r. w sprawie ochrony granic na województwa: nowogródzkie, wołyńskie i poleskie oraz na powiat grodzieński, województwa białostockiego. (1921). [Regulation of the Council of Ministers of August 5, 1921, on extending the binding force of the regulation of the State Defense Council of July 20, 1920, on border protection to the voivodeships of Nowogródek, Wołyń and Polesie, as well as to the Grodno district and the Białystok voivodeship]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 77, Poz. 529, S. 1396. [in Polich].

20. Ogłaszając o powyższem, podaję niżej do powszechnej wiadomości granice stref nadgranicznej i granicznej na terytorjum Województwa Tarnopolskiego. (1 sierpnia 1924). [By announcing the above, I hereby announce for general information the borders of the border and border zones in the territory of the Ternopil Voivodeship]. *Dziennik Urzędowy Województwa Tarnopolskiego*. S. 5. [in Polich].

21. Obizhnyky, rozporiadzhennia ta lystuvannia z inspektorom prykordonnoi okhorony, voievodskymy okruhamy pro vyznachennia prykordonnykh mezh Polshchi, tom I. *TsDIAL Ukrainy*. F. 162, Op. 1, Spr. 19, 165 ark.

22. Konwencja graniczna polsko-niemiecka. (10 lutego 1926). [Polish-German Border Convention]. *Czaty*. Nr. 5, S. 11. [in Polich].
23. Władze administracji ogólnej o ochronie granicy (1 lutego 1926) [General administration authorities on border protection]. *Czaty*. Nr. 3, S. 15. [in Polich].
24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa. (1927). [Regulation of the President of the Republic of Poland of 23 December 1927 on the borders of the State]. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Nr. 117, Poz. 996, S. 1660–1663. [in Polich].
25. K. F. (20 stycznia 1926). Nasza granica morska [Our maritime border]. *Czaty*. Nr. 3, S. 5. [in Polich].
26. Kozłowski P. (2013). Wpływ Rusi Zakarpackiej na stan bezpieczeństwa wewnętrznego II RP w świetle materiałów straży granicznej 1936–1939. [The influence of Transcarpathian Ruthenia on the internal security of the Second Polish Republic in the light of the border guard materials from 1936–1939]. *Artykuły dotyczące formacji granicznych z lat 1918–1939*. URL: <https://muzeumsg.strazgraniczna.pl/muz/publikacje/1918–1939/10085>. [in Polich].
27. Baniewicz M. (2000). Wybrane problemy wywiadu Straży Granicznej w latach 1934–1935. [Selected problems of the Border Guard intelligence in 1934–1935]. *Problemy Ochrony Granic. Biuletyn*. Nr. 12, S. 7–22. [in Polich].
28. Kozłowski P., Szopa G. (2003). Dawna granica polsko-czechosłowacka w rejonie Howerli. [The former Polish-Czechoslovak border in the Hoverla area]. *Artykuły dotyczące formacji granicznych z lat 1918–1939*. URL: <https://muzeumsg.strazgraniczna.pl/muz/publikacje/1918–1939/10085>. [in Polich].
29. Borucki T., Troll M. (2014). Znaki graniczne. Rozgraniczenie II Rzeczypospolitej z Rumunią w świetle źródeł archiwalnych i eksploracji terenowej. [Border Markers. The Border between the Second Polish Republic and Romania in the Light of Archival Sources and Field Exploration]. *Geodeta*. Cz. II, Nr. 10 (233), S. 42–46. [in Polich].

Стаття надійшла 30.09.2025

Стаття прийнято 17.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477)*6«1944/1947»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.12>

Тарас КЛИШ

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Klysh.t@gmail.com)

Taras KLYSH

PhD student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Klysh.t@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4584-955X>

Володимир КИЦАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology,
and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
Kryvonosa str., 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

ПРИЧИНИ РОЗСЕЛЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ У ПІВДЕННИХ, ЦЕНТРАЛЬНИХ, СХІДНИХ ТА ПІВНІЧНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР УПРОДОВЖ 1944–1945 РР.

Анотація. У статті розглядається процес примусового переселення українців із територій Закерзоння (Лемківщини, Підляшшя, Надсяння та Холмищини) до Української РСР у 1944–1946 рр., що розпочався після укладення Угоди про взаємну евакуацію населення між урядами УРСР та Польщі. **Методологія дослідження.** На основі історичних джерел і досліджень висвітлюються політичні, економічні та безпекові чинники радянської демографічної політики. Показано, що переселення мало примусовий характер і здійснювалося з метою використання трудових ресурсів депортованих для відбудови промисловості й сільського господарства східних і південних областей України. Проаналізовано роль міжнародного контексту – зокрема, рішень Тегеранської конференції та поступок західних союзників Й. Сталіна щодо польсько-радянського кордону. З'ясовано, що радянська влада прагнула запобігти поширенню українського визвольного руху, тому уникала розселення переселенців на заході України, натомість сприяючи їхній асиміляції в русифікованому середовищі. **Висновки.** Окрему увагу приділено мотивам самих переселенців, серед яких були як вимушені – страх перед польським терором, релігійні переслідування, – так й ідеалізовані уявлення про життя у «великій Україні». Висвітлено трагічні наслідки депортації: роз'єднання родин, втрату національної ідентичності та важкі соціально-економічні умови життя в місцях нового поселення.

Ключові слова: Закерзоння, депортація, УРСР, переселення українців, Тегеранська конференція, радянська політика, асиміляція, ОУН-УПА, польсько-український конфлікт.

REASONS FOR THE RESETTLEMENT OF UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO THE SOUTHERN, CENTRAL, EASTERN, AND NORTHERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR DURING 1944-1945

Abstract. *The article examines the process of forced resettlement of Ukrainians from the territories of Zakerzonnia (Lemkivshchyna, Podlasie, Nadsianina, and Chelm regions) to the Ukrainian SSR in 1944–1946, which began after the signing of the Agreement on Mutual Population Evacuation between the governments of the Ukrainian SSR and Poland. **The research methodology.** Based on historical sources and research, the study highlights the political, economic, and security factors behind Soviet demographic policy. It demonstrates that the resettlement was coercive in nature and aimed to utilize the deported population as a labor resource for the reconstruction of industry and agriculture in the eastern and southern regions of Ukraine. The international context – particularly the decisions of the Tehran Conference and the territorial concessions of the Western Allies to Joseph Stalin regarding the Polish-Soviet border – is analyzed. The study reveals that the Soviet authorities sought to prevent the spread of the Ukrainian liberation movement by avoiding the resettlement of deportees in Western Ukraine and promoting their assimilation in the more Russified eastern regions. **Conclusions.** Special attention is given to the motives of the settlers themselves, which ranged from forced – fear of Polish terror and religious persecution – to idealized perceptions of life in “Greater Ukraine”. The tragic consequences of deportations are outlined, including family separations, loss of national identity, and harsh socio-economic conditions in the new settlements.*

Key words: *Zakerzonnia, deportation, Ukrainian SSR, resettlement of Ukrainians, Tehran Conference, Soviet policy, assimilation, OUN-UPA, Polish-Ukrainian conflict.*

Постановка проблеми. Проблема примусового переселення українців із територій Закерзоння до різних регіонів УРСР у 1944–1946 рр. залишається однією з найменш досліджених сторін післявоєнної демографічної політики радянського режиму. Попри наявність значного фактичного матеріалу, багато аспектів цього процесу – зокрема, мотиви вибору напрямків розселення, політичні та безпекові чинники, а також соціально-психологічні наслідки депортацій – досі не отримали належного комплексного аналізу.

Нерозв’язаними залишаються питання про реальні причини розміщення депортованих переважно в південних, східних, центральних і північних областях УРСР, а також про вплив цього процесу на етнокультурну структуру населення республіки. Дослідження цієї проблеми важливе для розуміння механізмів радянської колонізаційної політики, спрямованої на зміну демографічного складу України, послаблення національно-визвольного руху на Заході та прискорення асиміляції переселенців у нових умовах.

Мета статті – з’ясувати причини та особливості розселення депортованих із Польщі українців у південних, центральних, східних і північних областях УРСР у 1944–1945 рр., а також проаналізувати політичні, економічні й безпекові чинники, що зумовили вибір цих регіонів для поселення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема депортації українського населення з теренів, що після Другої світової війни відійшли до Польської Народної Республіки, згідно з Тегеранськими (1943 р.) і Ялтинськими (1945 р.) домовленостями, привертає постійну увагу дослідників історії України та польсько-українських відносин. Попри значну кількість праць, присвячених політиці радянського уряду в Західній Україні, питання, безпосередньо пов’язані з процесом розселення депортованих українців у межах УРСР, залишаються недостатньо опрацьованими в історіографії.

Значний внесок у вивчення проблеми зробив і польський історик українського походження Євген Місило, який у двотомному дослідженні «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946» [1; 2] здійснив комплексний аналіз політико-правових

аспектів «репатріаційної» кампанії, використавши архівні матеріали як польських, так й українських джерел.

Щодо проблеми розселення, то основу джерельної та аналітичної бази становлять збірники документів «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади», що містять фундаментальні, хоча й лаконічні передмови та коментарі укладачів [3–5]. Ці публікації мають вагоме значення для реконструкції адміністративного механізму виселень та висвітлення офіційної позиції радянської влади, але вони лише побіжно торкаються проблеми подальшого розселення переселенців на території України.

Дещо ширше аспекти депортації та розселення розглядає В. Сергійчук у монографії «Трагедія українців Польщі» [6], де автор простежує політичні та гуманітарні наслідки акції переселення українського населення із Закерзоння.

Дипломатичні передумови детально аналізує французький дослідник Ж. Б. Дюрозель [7]. До авторів, які торкалися питань розселення українців у різних регіонах УРСР, належить Н. Кляшторна [8], яка у своїх працях деталізує окремі напрямки переміщення та специфіку соціальної адаптації переселенців. Важливим є і внесок І. Біласа, який одним із перших у вітчизняній історіографії здійснив спробу системного аналізу самого процесу розселення депортованих [9]. Певні відомості щодо проблеми містяться також у працях польського історика А. Сиви [10], однак вони мають фрагментарний характер і розглядають тему переважно в контексті ширших польсько-українських відносин.

Джерельну основу сучасних досліджень становлять опубліковані документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [11; 12] та Центрального державного архіву громадських об'єднань України [13; 14], що містять офіційні директиви, статистичні звіти, урядову кореспонденцію і матеріали комісій із переселення. Саме ці документи дають змогу простежити механізм реалізації переселенської політики на місцевому рівні та виявити регіональні особливості розміщення депортованих.

Так, попри наявність значної кількості документальних джерел і кількох базових узагальнювальних праць, питання причин, напрямів й особливостей розселення депортованих українців у південних, центральних, східних і північних областях УРСР залишаються малодослідженими. Це зумовлює необхідність подальшого комплексного аналізу проблеми в контексті радянської демографічної та національної політики середини 1940-х років.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вересні 1944 р., після укладення Угоди про взаємну евакуацію населення з УРСР та Польщі, розпочався процес підготовки до вивезення сотень тисяч українців. Ще задовго до приїзду перших ешелонів, завантажених привезеними з Лемківщини, Підляшшя, Надсяння та Холмщини сім'ями депортованих, а також їхнім майном, у Києві вже склали певні плани щодо пріоритетних областей УРСР, у яких мали б бути поселені нові громадяни УРСР. У 1944 р. понад 30 тисяч депортованих планували поселити подалі від західного кордону країни, що тільки в загальних рисах був обговорений під час роботи Тегеранської конференції. Саме там уперше Йосиф Сталін зумів змусити західних союзників перенести кордони СРСР та Польщі майже на ті межі, які були усталені пактом Молотова – Ріббентропа. У Тегерані 1 грудня 1943 р. Сталін обстоював свою експансію нібито захистом прав України та Білорусі на етнічні землі [17, с. 297–298].

Натомість союзники були змушені погодитись із такою думкою Сталіна. Є науково обґрунтована позиція, згідно з якою Вінстон Черчилль свідомо пішов на територіальні поступки Радянському Союзу, керуючись не лише міркуваннями воєнної доцільності, а й прагненням зміцнити союзницькі відносини та запобігти можливому зближенню Москви з нацистською Німеччиною. Із самого початку Другої світової війни серед західних союзників періодично

виникали побоювання щодо готовності СРСР укласти сепаратний мир із Берліном, особливо в разі затримки відкриття Другого фронту в Європі.

Йосип Сталін, зі свого боку, неодноразово висловлював невдоволення зволіканням західних партнерів, звинувачуючи їх у навмисному відкладанні висадки союзних військ у Франції. Він вимагав від США та Великої Британії чітких гарантій швидкого відкриття Другого фронту, розглядаючи це як питання стратегічної довіри між союзниками Рейху [7, с. 324, 326].

Ситуацію ускладнювали й дипломатичні кроки Кремля: у 1943 р. із Вашингтона було відкликано радянського посла Максима Литвинова, а з Лондона – Івана Майського. Такі дії в умовах воєнного часу традиційно трактуються як демонстрація недовіри або прихованої політичної напруги у відносинах між державами.

З огляду на попередній досвід пакту Молотова – Ріббентропа (1939 р.) та тимчасового радянсько-німецького співробітництва, західні лідери мали всі підстави остерігатися можливого повторення такого сценарію. Тому, прагнучи забезпечити стабільність антигітлерівської коаліції, Лондон і Вашингтон використовували економічні та політичні засоби впливу – систематичні поставки озброєнь, стратегічної сировини, а також погодження на територіальні поступки СРСР, зокрема на східних землях Польщі.

Так, поступки Черчилля можна розглядати як елемент політики умиротворення союзника, спрямований на утримання Радянського Союзу в антигітлерівському таборі та запобігання потенційній геополітичній кризі, яка могла б радикально змінити хід війни на користь Третього Рейху [7, с. 324, 326].

Отримавши десятки тисяч нових громадян, радянське керівництво вирішило використати їх для якнайшвидшого відновлення вугледобувної, гірничозбагачувальної та металургійної промисловості Донеччини та реанімування розореного сільського господарства південних і східних областей республіки.

У період Другої світової війни територія України стала ареною одних із наймасштабніших воєнних дій ХХ ст., зазнавши колосальних людських і матеріальних втрат. Через українські землі двічі пройшли дві найбільші армії того часу – Червона армія та німецький вермахт, що спричинило катастрофічні наслідки для населення та економіки.

Обидві сторони, керуючись воєнною доцільністю, застосовували тактику «випаленої землі», яка передбачала повне знищення інфраструктури, щоб позбавити противника будь-яких ресурсів. У 1941–1942 рр. під час відступу радянських військ більшість великих промислових підприємств України було або евакуйовано на схід, або підірвано, щоб не дісталися німцям. Аналогічні дії, але вже з боку німецьких військ, повторилися в 1943–1944 рр., коли фронт рухався у зворотному напрямку [15, с. 110–112].

Величезних масштабів набули евакуаційні та примусові депортаційні процеси. Мільйони українців було насильно вивезено на роботи до Німеччини – так звані оstarбайтери, тоді як інша частина населення евакуйовувалася разом із радянською адміністрацією та промисловими об'єктами.

Сукупні людські втрати України під час війни оцінюються приблизно у вісім мільйонів осіб, що становить одну з найвищих втрат серед усіх країн Європи. Такий рівень загибелі, поєднаний із повним спустошенням економічної інфраструктури, призвів до глибокої демографічної, соціальної та культурної кризи, наслідки якої українське суспільство відчувало ще багато десятиліть потому [15, с. 120].

Втрати населення Західної України в роки Другої світової війни були порівняно меншими, ніж у східних і центральних регіонах. Це пояснювалося тим, що швидкий наступ німецьких військ улітку 1941 р. не дав змоги радянській владі провести повномасштабну мобілізацію, евакуацію цивільного населення та промислових підприємств. Крім того, інтенсивні бойові дії

на цих територіях розгорнулися лише в 1944 р., коли радянські війська розпочали контрнаступ, тоді як більша частина України зазнала спустошливих боїв двічі – і під час відступу вермахту, і під час інвазії Червоної Армії [16, с. 452].

За оцінками дослідника Володимира Косика, загальні демографічні втрати Української РСР унаслідок війни становили приблизно 14,5 мільйона осіб. До цієї цифри входять не лише загиблі на фронтах і цивільні жертви, а й ті, хто помер від голоду та хвороб, був депортований, евакуйований, мобілізований до армії або змушений емігрувати [16, с. 455].

Наслідком таких катастрофічних втрат стала гостра нестача робочої сили, особливо в галузях важкої промисловості, металургії, вугільної та енергетичної сфер, а також у сільському господарстві. Саме тому радянське керівництво планувало направити до України близько 80 % від загальної кількості депортованих осіб, щоб відновити зруйновану економіку.

Як зазначав польський історик українського походження Євген Місило, радянська політика переселення визначалася виключно економічними міркуваннями. Депортованих розглядали як джерело поповнення трудових ресурсів промисловості й сільського господарства в південних і східних регіонах [2, с. 15].

Так, післявоєнна демографічна політика на українських землях була тісно пов'язана з економічними інтересами СРСР і мала на меті забезпечити якнайшвидше відновлення промислового потенціалу республіки шляхом залучення примусового оселення українців, насильно депортованих з українських регіонів, які залишились у Польщі.

Визначення місць поселення депортованих із Закерзоння українців (так званих закерзонців) значною мірою зумовлювалося політичними та безпековими міркуваннями радянського керівництва. Одним із ключових мотивів було прагнення не допустити відродження або поширення «українсько-німецького буржуазного націоналізму» серед переселенців, який радянська влада розглядала як потенційну загрозу своєму пануванню на щойно «возз'єднаних» територіях Західної України [18, с. 286].

Особливу настороженість викликала діяльність українського визвольного руху, зокрема ОУН та УПА, які продовжували чинити опір радянській владі навіть після завершення Другої світової війни. Варто зазначити, що повстанські загони на Закерзонні залишалися активними до моменту завершення депортаційної кампанії та проведення операції «Вісла» (1947 р.), яка остаточно ліквідувала організований збройний опір на цих землях. Проте навіть після переселення на територію УРСР, попри жорсткий контроль і репресії з боку НКВС, частина переселенців продовжувала підтримувати підпілля ОУН, що підтверджує їхню національну свідомість і опір політиці радянзації [17, с. 317–325].

Саме тому радянське керівництво свідомо уникало розселення закерзонців на заході України, яка на той час ще не була повністю підконтрольна владі та залишалася осередком антирадянських настроїв. Замість цього їх евакуйовували до східних і південних регіонів УРСР, де процес русифікації був уже достатньо глибоким і контроль державних органів – набагато сильнішим.

Таке розселення мало на меті розірвати етнічні, культурні та соціальні зв'язки між переселеними українцями, а також прискорити їх асиміляцію в радянське суспільство. Розміщені по кілька родин у різних селах Півдня та Сходу України, лемки, холмщаки й інші депортовані групи мали поступово втрачати власну ідентичність, традиції та мову, перетворюючись на звичайних, денаціоналізованих громадян СРСР.

Загалом, політика радянської влади щодо розселення закерзонських українців мала виразно колонізаційний і денаціоналізаційний характер, спрямований на нейтралізацію потенційно небезпечних національно свідомих елементів та остаточної інтеграцію переселенців у радянський соціокультурний простір.

Думку переселенців у процесі їх примусового переміщення майже не брали до уваги, адже механізм депортацій із Закерзоння мав виразно адміністративно-репресивний характер і був далекий від будь-яких ознак добровільності. Формально радянські й польські органи влади намагалися надати акції вигляду «евакуації за згодою населення», проте насправді переселення здійснювалося під тиском та в умовах обмеженої свободи вибору [3, с. 16–18].

Коли сотні українських родин прибували на залізничні станції збору, їх змушували підписувати документи про «добровільне» переселення, де вже було вказано регіони, до яких їх мали відправити. Така процедура мала створити ілюзію законності та згоди переселенців, хоча фактично вона була примусовою. Осіб, які відмовлялися підписувати відповідні папери або висловлювали незгоду із запропонованими напрямками переселення, затримували просто неба – на відкритих, не пристосованих для тривалого перебування залізничних станціях [2, с. 184].

Умови утримання там були надзвичайно тяжкими: люди страждали від холоду, дощів, браку продовольства й медичної допомоги. До цього додавалися постійні напади польського підпілля та урядових військ, які здійснювали грабежі й убивства серед беззахисних українських сімей. Такі обставини перетворювали «очікування на переселення» на справжнє випробування на виживання, метою якого було зламати волю до спротиву та примусити навіть найбільш непоступливих до «добровільного» підписання документів.

У результаті більшість депортованих опинилася в східних областях УРСР не з власної волі, а під впливом насильницьких дій, страху та фізичного виснаження. Так, твердження про «добровільний характер переселення» було суто пропагандистською формою легітимації примусової акції, що порушувала основні права людини і свідчила про тоталітарні методи радянської та польської влади в розв'язанні національного питання [2, с. 184–185].

З іншого боку, значна частина депортованих сама висловлювала бажання переселитись у Наддніпрянщину. І міркування тут були найрізноманітніші: від романтичних до прагматичних.

У 1942–1946 рр. українсько-польський конфлікт на Закерзонні набув небувалої гостроти. Під час нападів польських підпільних збройних формувань, підрозділів Міліції Обивательської, Війська Польського чи просто грабіжників загинули тисячі людей. Наприклад, у Перемиському повіті з лютого 1945 р. антиукраїнський терор став постійним явищем: 18 лютого в с. Петково аківці розстріляли 25 осіб та пограбували значну кількість господарств; наприкінці лютого 1945 р. українське населення шести сіл Дубецької гміни (Підбуковинка, Руське, Полхове, Бахужець, Лісківка і Дубецьке), що подало заяви на виїзд, було вигнане бандитами із сіл, причому низку селян було звірськи вбито й розстріляно, а їхнє майно, включно з худобою, повністю розграбовано [13, арк. 10–13]. Аналогічна ситуація була на Грубешівщині, де з 9 до 21 березня спалили понад 20 сіл і знищили близько 2 000 мирних мешканців [18, с. 448]. Тому, переселяючись в УРСР, люди прагнули поселитися подалі від таких сусідів. «Хочемо переїхати в області, де ніколи ні ми ні наші діти не будуть відчувати польського ярма», – говорили вони [19, с. 270].

За такими мірками Західна Україна та навіть Правобережжя не підходили, оскільки польське підпілля поширювало чутки, що за допомогою уряду в Лондоні а також США та Великій Британії Польща буде відновлена або в межах до 1939 р. [1, с. 150–151]. Висували навіть твердження про творення Великої Польщі в «історичних» межах *od morza do morza* [19, с. 167]. Деякі фантазери включали у «відроджену» Польщу не тільки Дрогобич і Львів, а й Київ [19, с. 200, 232, 244, 254, 268, 290–294]. Наслухавшись таких речей, люди самі писали заяви на виїзд у Дніпропетровську та Ворошиловградську області, а не Тернопільську, Чернівецьку чи Волинську.

Деяка кількість заяв зумовлена тим, що на мітингах спеціально добирали виступати агітаторів, що були українцями за походженням. Відповідно, вони у своїх виступах розповідали про свою безпосередню батьківщину (мешканців заходу України серед них не було) або ті області, на запис людей у які вони отримали наказ від керівництва.

Підрозділи УПА зробили дуже багато, щоб зупинити переселення. Вони нищили документи, що стосувалися виселення, розганяли переселенчі комісії, руйнували залізничні станції, вузли зв'язку, залізничні й шосейні мости, дороги, вступали в численні бої з урядовими військами та батальйонами НКВС, що займалися силовою депортацією, проводили масові агітаційні заходи, спрямовані на зрив переселення. Проте зупинити депортацію вони все ж не змогли. Тому керівництво ОУН вирішило використати масове переселення для розширення власної нелегальної мережі на східних теренах України. До кожної групи переселенців планувалося призначити декілька надійних членів ОУН, що мали здійснювати політичну опіку й скерувати групу в одну із центральних чи східних областей України. Висланим членам ОУН заборонялося створювати на місцях нелегальну мережу, щоб уникнути викриття органами НКВС [3, с. 557–558]. Для опанування теренами Східної України таких груп мало бути створено досить багато.

Відіграла свою роль і необізнаність жителів Холмщини та Підляшшя з релігійними реаліями радянської України. Пам'ятаючи ще з дореволюційних часів, що на території Росії і, відповідно, підросійської України панує православ'я, вони хотіли поселитися саме там, де діє православна, а не греко-католицька церква [3, с. 310–311]. Тобто про Галичину не йшлося. З-за «залізної завіси» інформація про те, що в УРСР церкви XIV–XVII століть використовують під склади чи громадські заклади, а собори XII–XIII століть висаджують у повітря вибухівкою «з метою проведення благоустрою», зовсім не надходила. Не знали люди й про діяльність воєнничих атеїстів та інших псевдогромадських організацій, що нищили Церкву. Зате спогади жителів Холмщини про те, як нищили й забирали православні святині перед війною, були ще свіжими [20, с. 220–224]. Така релігійна політика Польщі теж спонукала людей тікати подальше від «правовірних» християн-католиків.

У спогадах деяких переселенців згадується й таке. На територіях Закерзоння доволі активно діяло товариство «Просвіта». По селах масово організовували хати-читальні. А в ті часи небуденною популярністю користувались Андрій Чайковський, Осип Назарук, Богдан Лепкий та інші автори, що в романтичних тонах описували козацьке минуле України, незорі степи, землі Війська Запорізького, широке Чорне море. Дехто з людей саме так уявляв собі Велику Україну з її чорноземами й колгоспами, де «ковбасами плоти городять». Тому й записувався не роздумуючи на Запоріжжя чи Херсонщину.

Як свідчать спогади очевидців тих подій, багато хто дізнався про місце свого поселення лише тоді, коли надходила команда розвантажуватись. І виявлялося воно зовсім не тим, яке було зазначено в недавно отриманих евакуаційних документах. Доволі частими були помилки, ешелони приходили не за місцем призначення, роз'єднувалися дорогою. Інколи в один і той самий ешелон об'єднували десятки вагонів, що мали абсолютно різні місця призначення. Люди з одного села попадали не тільки в різні області, а й у часто протилежні регіони України. Лише через роки об'єднувалися розірвані сім'ї. В інших випадках в одне село попадали люди з різних частин Закерзоння [11, арк. 16].

Усі перелічені фактори, домінантним серед яких була воля радянського керівництва, призвели до того, що майже 160 тисяч закерзонців потрапили на територію, де не було житла й для місцевих жителів, не те що новоселів; де вся земля була у власності колгоспів й одноосібне господарство було нереально вести; де в них силою відбирали майно й худобу для «усуспільнення» в колективних і радянських господарствах; де за колгоспну працю нічого не платили;

де будь-який прояв національного вважався націоналізмом і закінчувався ув'язненням. Доведеним до відчаю людям залишалось одне – втеча на захід України.

Висновки. Депортація українців із територій, що відійшли до Польщі після закінчення Другої світової війни, мала складний і багатофакторний характер, у якому поєднувалися економічні, політичні, безпекові та ідеологічні мотиви радянської влади. Формально декларована як «евакуація за згодою населення», вона насправді була примусовою акцією, що супроводжувалася порушенням основних прав людини, фізичним насильством і моральним тиском.

Головною метою радянського керівництва було використання депортованих українців як трудового ресурсу для післявоєнного відновлення промисловості й сільського господарства зруйнованої війною УРСР. З огляду на колосальні людські втрати, нестачу робочої сили та необхідність відбудови Донбасу, Придніпров'я і південних областей, більшість переселенців скеровували саме туди. Економічний чинник був визначальним у плануванні розселення.

Політичні та безпекові мотиви переселення були не менш важливими. Радянська влада прагнула ізолювати закарпатських українців від впливу українського визвольного руху (ОУН-УПА), що залишався активним на заході України. Уникнення концентрації переселенців у регіонах із національно-свідомим населенням мало на меті запобігти формуванню осередків антирадянського опору. Тому більшість депортованих розселяли у східних і південних областях, де контроль спецслужб був потужнішим, а процес русифікації – глибшим.

Ідеологічний і денаціоналізаційний аспекти радянської політики виявилися в спробах розірвати етнокультурні зв'язки між переселеними громадами. Розміщення окремих родин у різних селах, вилучення майна та «усуспільнення» худоби сприяли асиміляції депортованих у радянське середовище й поступовій втраті національної ідентичності.

Поведінка самих переселенців була неоднорідною. Частина українців погоджувалася на виїзд із прагматичних або безпекових міркувань – рятуючись від антиукраїнського терору з боку польських військових формувань і підпілля, інші ж справді сподівалися знайти спокій і краще життя у східних регіонах УРСР. Водночас більшість змушували підписувати документи про «добровільне переселення» під тиском або погрозами.

Антирадянський рух, насамперед УПА, активно намагався перешкодити депортації – знищував переселенські документи, розганяв комісії, здійснював диверсії на транспорті. Проте масштаб і державна організація акції не дозволили зупинити процес. Натомість керівництво ОУН спробувало використати переселення для поширення своєї нелегальної мережі в східних регіонах України.

Додатковими мотивами для переселення виступали релігійні та культурні чинники. Значна частина холмщаків і підляшан прагнула оселитися на територіях із домінуванням православія, уникаючи регіонів, де зберігався вплив католицької церкви.

Реальні умови транспортування та розселення були вкрай тяжкими. Людей часто доставляли не за призначенням, ешелони роз'єднувались, родини втрачали зв'язок на роки. Оселення відбувалося в регіонах із гострим дефіцитом житла, де переселенці змушені були починати життя без засобів до існування, у колгоспній системі, що не передбачала гідної оплати праці.

Загалом політика радянської влади щодо переселення закарпатських українців мала репресивно-асиміляційний характер. Її метою було не лише економічне відновлення УРСР, а й остаточна інтеграція українців із Закарпаття в радянський соціально-політичний простір шляхом руйнування їхніх традиційних соціальних структур, послаблення національної свідомості та підпорядкування тоталітарній системі.

Наслідком переселенської політики стало формування нових демографічних і соціальних реалій у східних та південних регіонах України. Водночас депортації залишили глибокий слід у колективній пам'яті українського народу, ставши символом трагедії примусового розриву з рідною землею, втрати історичної тяглості та вимушеної адаптації до умов радянського ладу.

Література

1. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. 336 s.
2. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. 400 s.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 1939–1945 рр. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. 752 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. 540 с.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 2002. 380 с.
6. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с.
7. Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ : Основи, 1995. 903 с.
8. Кляшторна Н. «Запорожець – не машина, виселенець – не людина». Останніми депортованими в СРСР були українці. *Політика і культура*. 2001. № 43. С. 32–34.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ : «Либідь», 1994. Кн. 1. 432 с.
10. Sowa A.L. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 11. 46 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 26. 75 арк.
13. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1465. 54 арк.
14. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1466. 299 арк.
15. Україна крізь віки. Т. 12. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : Б. М. В. 1993. 660 с.
17. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег – Торонто: Б. М. В. 1989. 466 с.
18. Сергійчук В. ОУН. – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.
19. Польша та Україна у 30–40-х рр. ХХ століття. Невідомі док.-ти з архівів спец. служб. Переселення поляків та українців. 1944–1946. Т. 2. Варшава–Київ, 2000. 1008 с., іл.
20. Контралевич Є. Церковно-релігійне життя православних українців у Польщі в 1921–1939 рр. на матеріалах Холмщини. Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Тернопіль : «Лілея», 1999. С. 220–224.

References

1. Misiło, E. (1996). Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie” [in Poland].
2. Misiło, E. (1999). Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie” [in Poland].
3. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (1996). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.1. 1939–1945 rr. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].
4. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (1998). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials,

memories]. Vols.2. 1946–1947 rr. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].

5. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (2002). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.3. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].

6. Serhiichuk, V. (1997). Trahediiia ukraintsiv Polshchi [The tragedy of Ukrainians in Poland]. Ternopil: knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo “Ternopil”. [in Ukrainian].

7. Diurozel Zh.-B. (1995). Istoriia Dyplomatii vid 1919 roku do nashykh dnev [History of Diplomacy from 1919 to the Present Day]. K.: Osnovy. [in Ukrainian].

8. Kliashorna, N. (2001). “Zaporozhets – ne mashyna, vyselenets – ne liudyna”. Ostannimy deportovanymy v SRSR byly ukraintsi [A Zaporozhian is not a car, an emigrant is not a person.” The last deportees to the USSR were Ukrainians]. Polityka i kultura – Politics and culture, 43. S. 32–34 [in Ukrainian].

9. Bilas, I. (1994). Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953. Socio-political and historical and legal analysis.] Vols. 1. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].

10. Sowa, A.L. (1998). Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków. [in Poland].

11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 11. 46 ark.

12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 26. 75 ark.

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1465. 54 ark.

14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1466. 299 ark.

15. Koval, M. (1999). Ukraina kriz viky. T. 12. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939–1945 rr.) [Ukraine through the Ages. Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv, Vydavnychi Dim “Alternatyvy” [in Ukrainian].

16. Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Paryzh-Niu-York-Lviv [in Ukrainian].

17. Pasternak Ye. (1989). Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia (Novishi chasy) [A sketch of the history of the Kholm region and Podlasie (Recent times)]. Vinnipeh-Toronto: B.M.V. [in Ukrainian].

18. Serhiichuk, V. (1996). OUN – UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy [OUN – UPA during the war years. New documents and materials]. K.: Dnipro. [in Ukrainian].

19. Polshcha ta Ukraina u 30–40-kh rr. XX stolittia. Nevidomi dok.-ty z arkhiviv spets. sluzhb. Pereselennia poliakov ta ukraintsiv. 1944–1946 (2000). [Poland and Ukraine in the 30s–40s of the 20th century. Unknown documents from the archives of special services. Resettlement of Poles and Ukrainians. 1944–1946]. T. 2. Varshava-Kyiv [in Ukrainian].

20. Kontralevykh, Ye. (1999). Tserkovno-relihiine zhyttia pravoslavnykh ukraintsiv u Polshchi v 1921–1939 rr. na materialakh Kholmshchyny [Church and religious life of Orthodox Ukrainians in Poland in 1921–1939 based on materials from the Kholm region]. Ukrainsko-polski vidnosyny v XX stolitti: derzhavnist, suspilstvo, kultura. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii – Ukrainian-Polish relations in the 20th century: statehood, society, culture. Proceedings of the international scientific conference. Ternopil: “Lileia” [in Ukrainian].

Стаття надійшла 05.10.2025

Стаття прийнято 22.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК [94:355:327](477.75=1-81/-82)«15/16»:930.2(100)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.13>

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики
Львівського національного університету імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79001 (serg.kozlovskyy@gmail.com)

Serhii KOZLOVSKYI

Ph.D. in History, Associate Professor of the Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies
Ivan Franko National University of Lviv,
1 Universytetska Street, Lviv, Ukraine, 79001 (serg.kozlovskyy@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

Researcher ID: OCV-6156-2025

ОБЛОГОВЕ МИСТЕЦТВО У ВІЙСЬКОВІЙ СПРАВІ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV–XVI СТ.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати особливості облогової тактики кримців, місце цієї тактики у військовому мистецтві та військових кампаніях Кримського ханства, розглянути окремі випадки успішних та безуспішних штурмів міст / містечок у XV–XVI ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та міждисциплінарного підходу. У роботі застосовано методи історико-джерелознавчого аналізу для вивчення матеріалів середньовічних хроністів, історико-порівняльний метод для з'ясування причин успіху й невдач в облогах, історико-системний, для з'ясування складових елементів облогового мистецтва кирилли. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному аналізі облогового мистецтва кримців, його значенні для тактики і стратегії війська кримських татар. Проаналізовано складники облогового мистецтва кирилли, причини успіхів та невдач татар при штурмах окремих міст. Розглянуто облоги й штурми кримцями окремих міст. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що кримські татари володіли облоговим мистецтвом, однак воно мало свої особливості, зважаючи на тактику та стратегію кирилли, склад їх військ. Облога міст не була одним з основних завдань військ кримських татар, оскільки першочергового значення у військовій стратегії кримців займало пограбування інших держав, руйнування їх демографічного та економічного потенціалу. Зважаючи на те що головними складниками тактики кирилли були швидкість та маневреність, доводилося жертвувати важким озброєнням (артилерією), і це могло не відбитися на можливості кирилли вести ефективну облогу. Маючи нечисленну артилерію, кримські татари під час облоги намагались або підпалити ворожі укріплення або зробити підриви в мурах за допомогою порохових зарядів. З розвитком кам'яних фортифікацій міст та збільшенням їх артилерійського парку можливості кримців штурмувати такі твердині стали ще більш обмеженими.

Ключові слова: Кримське ханство, військове мистецтво, кирилли, військо, тактика, облога, штурм, артилерія, кампанії, втрати.

SIEGE ART IN THE MILITARY AFFAIRS OF THE CRIMEAN KHANATE (15TH–16TH CENTURIES)

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze the features of the siege tactics of the Crimeans, the place of this tactic in the military art and military campaigns of the Crimean Khanate, to consider individual cases of successful and unsuccessful storming of cities/towns in the 15th–16th centuries. **The research methodology** is based on the principles of historicism and an interdisciplinary approach. The work uses methods of historical and source analysis to study the materials of medieval chroniclers, a historical and comparative method to clarify the reasons for success and failure in sieges, and a historical and systemic method to clarify the components of the siege art of the Crimeans. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive analysis of the siege art of the Crimeans, its significance for the tactics and strategy of the Crimean

*Tatar army. The components of the siege art of the Crimeans, the reasons for the successes and failures of the Tatars in storming individual cities are analyzed. The sieges and assaults of individual cities by the Crimeans were considered. **Conclusions.** As a result of the study, it was found that the Crimean Tatars possessed the art of siege warfare, but it had its own peculiarities, taking into account the tactics and strategy of the Crimeans, the composition of their troops. The siege of cities was not one of the main tasks of the Crimean Tatar troops, since the plunder of other states, the destruction of their demographic and economic potential was of primary importance in the military strategy of the Crimeans. Given that the main components of the Crimean tactics were speed and maneuverability, it was necessary to sacrifice heavy weapons (artillery) and this could not affect the Crimean's ability to conduct an effective siege. Having a small artillery, the Crimean Tatars during the siege tried either to set fire to enemy fortifications or to blow up the walls with gunpowder charges. With the development of stone fortifications of cities and the increase in their artillery park, the Crimeans' ability to storm such strongholds became even more limited.*

Key words: Crimean Khanate, military art, Crimeans, army, tactics, siege, storm, artillery, campaigns, losses.

Постановка проблеми. Завдяки ефективним тактиці та стратегії кримці мали змогу не лише захищати власну державу, а й вести активну зовнішню політику, протистояти таким потужним державам, як Московське царство, Польське королівство (Річ Посполита), ВКЛ та інші, які мали значно більший військовий та людський потенціали. Дослідники, які вивчають Кримське ханство, звертають увагу насамперед на його політичну історію, економічні та соціальні відносини. Якщо мова заходить про військове мистецтво кримських татар, історики розглядають насамперед подієву історію, опосередковано згадуючи про організацію війська кримли, його тактику тощо. Саме через недостатньо вивчене військове мистецтво кримців частина дослідників необґрунтовано й бездоказово стверджує, що кримли були нездатні вести облогу та штурми міст.

Мета статті – проаналізувати особливості облогової тактики Кримського ханства, місце цієї тактики у військовому мистецтві кримських татар, розглянути окремі випадки успішних та безуспішних штурмів міст у XV–XVI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XV–XVIII ст. Кримське ханство відіграло вагомий роль у Східній Європі, було державою, на думку якої зважали та яку остерігалися. Татарські військові походи й грабіжницькі рейди стали великою проблемою для Польщі, ВКЛ, Московії та інших держав, які змушені були буквально відкуповуватися від кримли, щоб уберегти свої території від грабежу та терору. Оскільки кримці діяли на величезних степових просторах, інші держави просто фізично не могли створити суцільну потужну систему оборони вздовж своїх кордонів, щоб зупинити атаки кримських татар. Польський дослідник А. Гліва наводить разючі цифри людських втрат Речі Посполитої, Московії, Угорщини та інших держав з кінця XV до кінця XVII ст. – до 2 млн осіб викрадено татарами [1, с. 128]. Військова доктрина кримли мала виключно наступальний характер, однак татари не прагнули захопити та контролювати чужі території, а займалися людоловством (захоплення полонених – ясир) та грабіжництвом [2, с. 102]. Стратегія кримців базувалася на розоренні інших держав. Зважаючи на те що більшість населення проживала в сільській місцевості, для руйнування економічного та демографічного потенціалу іншої держави достатньо було здійснити масове викрадення селян і зниження житлової інфраструктури через підпали. Ханство мало обмежені людські ресурси – у XV–XVI ст. населення держави становило 200–300 тис. осіб [3, с. 38, 40–41]. З огляду на це, хани не могли постійно утримувати велике військо та навіть зібрати таке при масштабній мобілізації. Слушною в такому разі є думка польського дослідника Л. Підгородецького, який зауважує, що хан, залучивши загоны союзників (черкеси, ногайці, інші), міг зібрати військо чисельністю 40–50 тис., з яких власне кримців було 20–30 тис. [3, с. 42]. Із

цим погоджується автор дослідження: під час масштабних військових походів та грабіжницьких набігів хани могли зібрати кілька десятків тисяч кримськотатарських воїнів [4, с. 89]. З огляду на обмежені людські ресурси та стратегії киримли, формувалась і їхня військова тактика – маневрений бій, масовий обстріл ворога з великих дистанцій, заманювання в засідки. Татари намагалися, за можливості, уникати битв із ворожим військом, вести бойові дії на виснаження, вдавалися до різноманітних обманів та хитрощів, утеч, що давало змогу уникати великих втрат в особовому складі війська.

Якщо європейські війська переважно робили ставку на важко озброєну кінноту, піхоту озброєну вогнепальною зброєю та артилерію, то кримці – на мобільних легкоозброєних вершників. Така тактика мала свої переваги і недоліки, оскільки для того, щоб дотримуватися швидкого темпу просування, татарські вершники вимушені були пожертвувати важким озброєнням, яке б гальмувало їх рух. Саме тому навіть у масштабних військових кампаніях кримські татари могли використовувати трохи більше 20 гармат, переважно легких [5, с. 126]. Наприклад, у поході 1551 р. проти Польщі кримці мали, за різними оцінками, від 8 до 25 гармат [6, с. 35]. Через невелику кількість артилерії для кримців проблематичними були облога та штурм міст та фортець. Хани й воєначальники знали слабкі сторони свого війська та не прагнули тривалих облог, які могли призвести до великих втрат. Не випадково османський мандрівник та хроніст Мустафа Наїма у своїх записах процитував лист кримського хана Газі Герая командуванню османського війська у відповідь на запрошення долучитися до спільного походу: *«Наука здобування фортець – не справа татар. А от поруйнувати набігом країну та заготувати припаси шляхом захоплення-плюндрування недовірських маєтностей та бранців – це обов'язок татар»* [7, с. 33]. Щось подібне можна знайти в записах посла Священної Римської імперії в Московії – Сигізмунда Герберштайна: *«Вони рідко беруть в облогу фортеці й міста [а спалюють села і села] і бувають так задоволені заподіяним ними руйнуванням, ніби, на їхню думку, що більше вони спустошать земель, то ширше робиться їхнє царство»* [8]. Італійський дипломат О. Гваньїні взагалі упереджено стверджував, що киримли не здатні захоплювати фортеці: *«Вони не здатні до здобуття замків, бо не використовують гармат і рушниць, навіть бояться їх, як твердить їхня приказка: «Гармата бах, душі нема» (Alcunrik, dusza iok). Якщо ж вони й візьмуть який-небудь замок, то спалюють і спустошують його, а здобич і полон, людей та худобу женуть до своїх орд»* [9, с. 702]. На думку дослідника Л. Підгородецького, татари рідко нападали на міста та фортеці, оскільки останні були добре забезпечені вогнепальною зброєю та артилерією [3, с. 95]. Водночас, якщо міста чи фортеці мали слабкі фортифікації та гарнізони, а їх здобуття гарантувало чималу здобич, кримці неодмінно користалися такою нагодою. Як уже зазначалося, кримці не мали чисельного артилерійського парку, тому при штурмах вчиняли пожежі, робили підриви / підкопи мурів, використовували зрадників. Найбільш успішними для татар були здобуття фортець та міст у другій половині XV – першій половині XVI ст., оскільки в багатьох випадках твердині мали дерево-земляні укріплення, які можна було підпалити (за допомогою соломи, деревини, запальних стріл), зробити в них проходи.

У 1474 р., згідно з повідомленнями С. Рудницького, татари здобули Збараж [10, с. 52]. У другій половині XV ст. між Великим Князівством Литовським та Московією точилося протистояння за спадщину Київської Русі. Водночас польський король Казимир IV зближувався з ординським ханом Ахматом. Щоб перешкодити союзу Орди та Польщі, киримли в 1480 р. здійснили набіг на Поділля. Хан Менглі I Герай прагнув завдати болісного удару Польщі, водночас, за однією з версій, його підмовили московити. Татари вирішили атакувати Київ, зважаючи на слабкість його фортифікацій та малий гарнізон, а також раптовість свого нападу. Місто мало дерево-земляні укріплення, тому їх можна було легко підпалити [11]. Для

десятитисячного війська киримли, у складі якого були загони османів та артилерія, Київ з населенням до 5 тис. осіб (включно з бійцями гарнізону) не становив великої перешкоди. Окрім того, воєвода Іван Ходкевич, командувач гарнізону, дізнався про наближення кримці за 4 дні до нападу й не встиг організувати оборони [12, с. 275]. 1 вересня 1482 р. татари підійшли до міста, оточили його, здійснили обстріл, а потім підпалили одночасно з двох сторін – частина містян вимушена була тікати від пожеж та потрапила одразу в полон киримли (включно з воєводою з родиною), однак інші залишились у місті [13, с. 93]. Попри різні версії, населення Києва не було повністю винищене, хоча жертви були численними. Згідно з літописами, війська Менглі I захопили також 11 міст, включно із Житомиром, Васильковом, Каневом та іншими [14, с. 41]. Хоча варто зазначити, що вказані міста насправді були великими селами із занедбаною фортифікацією та не могли чинити тривалого опору.

Після того як ханство потрапило у васальну залежність від Османської імперії (1475 р.), султани почали залучати кримськотатарське військо до різних військових кампаній. Наприклад, у 1484 р. киримли допомогли османам здобути молдавські фортеці Аккерман та Кілію, що дозволяло контролювати басейни рік Дунай і Дністер. Як нагороду, хану було дозволено розширити територію його держави до Аккермана та надано право збирати данину з Молдови та Валахії [15, с. 15]. Далі османи регулярно залучали кримських татар у конфліктах на Заході, насамперед проти держави Габсбургів, під час боротьби за Угорщину. Знаючи про сильні сторони киримли, султани використовували їх насамперед для спустошення ворожих територій, наведення паніки серед населення інших країн, завдання ударів за системою логістики ворожих держав, для облог фортець, проведення розвідки. За підрахунками дослідника Д. Пітчера, протягом двох століть протистояння за угорські території киримли 17 разів надали своєчасну допомогу османам [16, с. 122]. Водночас лісова місцевість, велика кількість водойм, гори, які були притаманні угорському рельєфу, сильно обмежували маневреність кінноти кримці на відміну від степової зони. У лісах навіть за допомогою частоколу та інших примітивних перешкод з деревини, місцеві мешканці могли чинити ефективний спротив кінним воїнам киримли [17, с. 47].

Кримські хани вели запеклу боротьбу з Московією за Астраханське ханство – кожна сторона прагнула поставити на чолі держави свого ставленика. У 1546 р. астраханський хан Ак-Кубек, скинутий з престолу своїм небожем Ямгурчі, звернувся по допомогу до кримського хана Сахіб I Герая. Останній вирішив допомогти Ак-Кубеку й організував похід на Астрахань, маючи у складі свого війська, серед іншого, 60 гармат. Коли кримці наблизилися до міста, хан виділив для штурму частину війська та 20 гармат [5, с. 128]. Ямгурчі втік з Астрахані, а місцевий гарнізон був неготовим до тривалого протистояння. Хроніст Реммаль Ходжа так описував штурм Астрахані: *«Рано-вранці на світанку військо, обложивши фортецю на березі річки Еділь [Волги] і з боку пагорба біля Астрахані, коли око бачило око, вистрілили з гармати зарбзен. А народ Астрахані був в очікуванні, підвівшись із місць. І бачили тоді все, але що ж вони бачили – двадцять гармат зарбзен і близько тисячі рушниць вистрілювали одночасно. А витязі [еренлер] пішли маршем зі словами «Аллах, Аллах!»* [18, с. 276]. Киримли випустили також понад 20 тис. стріл та змогли здобути Астрахань.

У 1550 р. (за іншими даними в 1551 р.) кримці здійснили черговий похід на Поділля. Військо татар, маючи артилерію, підійшло до Брацлава. Замок міста був дерев'яним, як і захисні мури, не мав власного водозбору, а за міськими воротами стежили лише два козаки [6, с. 31]. Гарнізон міста мав дві великі й чотири польові гармати, однак з поганими колесами та кріпленням, кілька бочок пороху, 50 набоїв для великих гармат та 200 для малих. Гарнізон мав мізерну кількість воїнів – 50 осіб (за іншими даними лише 8) та невелику кількість чоловіків без військового вишколу, відчував гостру нестачу харчів, тому не міг вести тривалу оборону. 2 вересня

1551 р. до Брацлава підійшло військо киримли під командуванням Девлет Герая, у складі якого був загін османів, підрозділи молдован, від 8 до 25 гармат. Татари розпочали обстріл міста із чотирьох напрямків, який тривав кілька днів [19, с. 180]. Під час обстрілів гарнізон втратив лише кількох бійців, вочевидь або завдяки тому, що захисники добре сховалися або ж гармати обслуговували не османи, а саме татари, які не мали належного досвіду [5, с. 128]. Зважаючи на неможливість вести тривалу оборону та відсутність допомоги ззовні, командувач гарнізону вирішив капітулювати та здав місто ворогу. Хан спалив фортецю, а більшу частину населення забрав у полон – врятуватися змогли понад 200 мешканців [6, с. 36].

Навесні 1571 р. маючи бажання покарати московського царя за несплату данини та отримати велику здобич як компенсацію, хан Девлет Герай вирушив у похід на Москву, зібравши 30–40 тис. воїнів [20]. Кримці не планували штурмувати великі міста, оскільки не взяли в похід артилерію. Московські війська прагнули нав'язати ворогу бій поблизу Серпухова, на підготовлених позиціях, однак завдяки розвідці та зрадникам хан дізнався, де розташоване московське військо, і киримли обійшли його з флангу, форсували ріки Оку та Угру, розбили на своєму шляху загони воєводи Я. Волинського та 2 червня були вже поблизу Москви. Цар Іван IV перебував на той час за межами столиці (за однією з версій – утік з Москви), а місто з населенням понад 100 тис. осіб було переповнене також біженцями. У місто увійшла й частина московського війська, яка спільно з гарнізоном вели бої з кримцями. Дослідник С. Громенко зазначає, що бої були дуже інтенсивними (загинули два воєводи та був поранений головний воєначальник Московії), точилися й на вулицях околиць міста [21]. У результаті бойових дій спалахнули пожежі в передмістях Москви, які завдяки сильному вітру швидко поширилися на все місто, перетворившись на справжній вогняний смерч. Масштабні пожежі спричинили величезні людські жертви. Джером Горсей, англійський дипломат, який неодноразово відвідував Москву, так описував масштабну пожежу в Москві: *«Ворог запалив високу дзвіницю святого Івана, але в цей час піднявся сильний вітер і вогонь, що поширився, протягом шести годин перетворив у попіл усі церкви, палати, побудовані майже цілком із сосни і дуба, як у місті, так і в окрузі на 30 верст. Усе перетворилося на попіл; протягом шести годин загинуло кілька тисяч чоловіків, жінок, дітей... Вулиці міста, церкви, льохи й підвали були забиті померлими і задусеними до такого ступеня, що довго потім жодна людина не могла пройти через отруєне повітря й сморід»* [22]. У частині руських літописів теж указано, що Москва вигоріла повністю, а людські втрати були величезними [23, с. 191]. Вогонь спричинив детонацію порошу, який зберігався в підвалах веж [19, с. 183]. Московити (включно з боярами та знатним купецтвом), які намагалися врятуватись у кам'яних будівлях, гинули від диму. Частина людей спробувала покинути місто через північні ворота, унаслідок чого виникла давка із численними жертвами. Ті, хто зумів вибратися з охопленого вогнем міста, одразу потрапляли до рук киримли, тож не виключено, що кримці умисно підпалили Москву, щоб так отримати бранців та завдати ворогу багато шкоди. Захопивши десятки тисяч полонених, хан вирішив повертатися до Криму, на зворотному шляху розоривши рязанські землі. У результаті походу 1571 р., за підрахунками різних істориків, загинуло від 80 до 120 тис. мешканців Московії [24, с. 264]. Вочевидь, цифра 120 тисяч сильно завищена, однак людські втрати були великими, власне у Москві загинули десятки тисяч осіб. На думку С. Громенка, під час походу кримці винищили 60 тис. москвітів і стільки ж захопили в полон, а папський легат Антоніо Поссевіно, який відвідав місто в 1580 р., нарахував там трохи більше 30 тис. жителів [21].

Як правило, кримські татари намагались оточити військо, щоб під час спустошень прилеглих територій місцеве населення не змогло сховатися за міськими мурами. Також киримли, взявши в облогу місто, прагнули насамперед або отримати великий викуп, або здолати гарнізон виснаженням. Наприклад, у 1496 р. кримці взяли в облогу Рівне та погрозували його спалити,

якщо містяни та шляхта не сплатять великий відкуп, що й було зроблено. У 1521 р. під час чергового походу проти Московії війська киримли взяли в облогу Москву. Облога тривала приблизно з 1 до 4 серпня. Татарське військо перерізало всі шляхи сполучення міста з околицями й повністю блокувала Москву, де зібралася велика кількість населення, що в разі тривалої облоги могло призвести до голоду та епідемій. С. Герберштайн так описував ці події: «Від такої кількості люду у фортеці стояв такий сморід, що якби ворог пробув під Москвою три або чотири дні, люди в облозі загинули б від зарази, оскільки в такій тісноті кожен повинен був віддавати данину природі там, де стояв» [25, с. 33]. Не маючи достатньої чисельності війська щоб розбити ворога та зняти облогу, московський князь Василь III Іванович пообіцяв сплачувати данину хану, хоча після того як киримли повернулися на Батьківщину, швидко відмовився від свого рішення [26]. У цьому поході кримські татари захопили кілька тисяч полонених.

Під час масштабного набігу татар на територію Речі Посполитої в 1589 р. кримці штурмували Баворов, дізнавшись, що в місті, за чутками, ховалась Ельжбета Замойська – сестра коронного гетьмана Я. Замойського. Киримли вимагали, щоб містяни видали їм пані, однак захисники Баворова рішуче відмовилися виконувати вимоги кочівників. Під час штурму дійшло до того, що цивільне населення, яке сховалось у місті, використовувало як зброю реманент (коси, вила, сокири). Кримці змогли прорватись у місто, і населення втікало або ж до фортеці, або в заболочену місцевість поза Баворовим. Фортеця мала кам'яні мури, кілька гармат тож татари не змогли здобути її, згідно з польськими джерелами, втратили до 2 тис. воїнів [27, с. 132]. Слід згадати про те, що оборонців фортеці врятували загони під командуванням хмельницького старости Якуба Струся (до 500 бійців), які потіснили ворога, однак і самі зазнали великих втрат – загинув Струсь та чимало шляхтичів. Татари також змогли розгромити потужні війська під командуванням князів (воєвод) київського В. Острозького та брацлавського Я. Збараського, оскільки князі ворогували й не об'єднали свої сили [27, с. 132].

Не маючи чисельної артилерії, кримці могли пробити кам'яні мури міст та фортець за допомогою вибухових зарядів – воїни непомітно наближались до мурів, рили підкоп, закладали в нього вибухівку і так робили проломи в конструкціях. У 1569 р. осmano-татарське військо знову наблизилося до Астрахані, однак, на відміну від 1546 р., місцевий гарнізон був готовий чинити опір. Оскільки османи залишили облогові гармати на Переволоці, а легка артилерія не могла руйнувати мури міста, було вирішено, що стіни підірвуть киримли, встановивши заряди в підкопах. Однак, як стверджує дослідник С. Громенко, місцевість не дозволяла зробити підкопи: «І посилали до міста кримського Мустафу із товаришами, розгледіти, де бути підкопу та іншим приступам» до Астрахані, проте одразу ж з'ясувалося, що «підкопом узяти її не можна, бо вода близько, і стояти біля неї довго, і людей втратити» [28]. Гарнізон міста робив вилазки проти татар, завдаючи їм втрат. Осmano-татарське військо так й не змогло здобути Астрахань, хоча й штурмувало місто понад десять днів.

Здатність воїнів киримли встановлювати підірвні заряди в підкопах під міськими мурами була оцінена османськими воєначальниками. У 1566 р. кримські татари допомагали османам штурмувати угорське місто Сігетвар, яке захищав гарнізон, чисельністю 2–2,5 тис. бійців під командуванням воєначальника імператора Фердинанда I, графа Міклоша Зрінї. За різними підрахунками, військо османів та їх союзників налічувало до 100 тис. бійців. 9 серпня османська артилерія почала вести обстріл міста, згодом піші воїни спробували атакувати місто одночасно з трьох сторін, однак зазнали невдачі. Навколо фортеці був дуже глибокий рів, затоплений водою, а місцевість навколо фортеці була болотистою. Щоб османські воїни мали змогу наблизитися до мурів, яничари зігнали місцеве населення із сусідніх сіл та змусили людей прокопувати канал для відводу води, робити доріжки з тростини. Однак і ці заходи не допомогли османам увірватися до фортеці. У відповідь на це османи посилили артобстріли фортеці,

а киримли змогли зробити підкоп під південно-західним бастіоном та встановили там порохові заряди. 5 вересня османи підірвали заряди і через пролом у мурах увірвались до фортеці. Граф Зрінїї, знаючи, що доля Сігетвара вирішена, з 800 бійцями, які залишалися живими, кинувся в останню атаку – воєначальник та його воїни загинули [29, с. 81]. Варто зазначити, що під час облоги Сігетвара помер також османський султан Сулейман. Військо кримських татар допомагало османам штурмувати м. Дьєр (Рааб) у 1594 р. – османи розгромили спочатку військо ерцгерцога Матяша, щоб воно не змогло деблокувати твердиню, а потім змусили залишки гарнізону капітулювати.

Як уже зазначалося, кримські татари успішно штурмували та здобували переважно невеликі міста зі слабкою фортифікацією та артилерією. Польський дослідник А. Гліва справедливо зазначає, що татари часто атакували невеликі міські центри, які не мали розвиненої оборонної системи [30, с. 103]. Наприклад у 1519 р. кримці спустошили Жовкву та Лежайськ [31, с. 87]. За інформацією італійського дипломата О. Гваньїні, у 1502 р. татари спалили Ряшів, Ярослав, Белз, Кунів та інші міста [9, с. 355]. Щодо міст з більш-менш потужною кам'яною фортифікацією, кримці не наважувалися на штурми, а спалювали переважно околиці та посади – так було в 1591 р., коли під час чергового походу проти Московії киримли спалили посади Тули та Серпухова [32]. Кримці здобули низку невеликих містечок під час походу до Угорщини, 2 липня 1594 р. впав Снятин, 3 липня були спалені Тлумач та Ніжин, 5 липня здобули Тименицю. 6 липня татари розпочали облогу Чешибіси – перший штурм гарнізон відбив і киримли розпочали обстріл укріплень з гармат. Далі в Чешибісах розпочалася пожежа, кримці скористалися цим, і їхні піші воїни знову пішли на штурм, взяли місто. Слід зазначити, що всі захоплені міста мали дерев'яні укріплення, у них не було артилерії, а гарнізони були невеликими [33, с. 37–41].

Однак у багатьох випадках облога міст завершувалася для кримців невдачею та втратами воїнів. У 1505 р. загони киримли намагалися штурмом здобути Слуцьк, робили підкопи під мури, намагалися спричинити пожежі, однак місто мало чималий гарнізон, серед якого було багато шляхтичів, а командувала обороною княгиня Анастасія Слуцька. Польський хроніст М. Стрийковський так описував дії киримли: *«Навколо Слуцька вони все руйнували та штурмували замок, знаючи, що в ньому була лише княгиня, робили підкопи та підкладали вогонь. Але случани хоробро оборонялися, котрих зобов'язувала клятвою і просьбою княгиня Анастасія, щоб обороняли від поганського насильства єдиного свого спадкоємця. Під замком полягла велика кількість татар, бо в той час у Слуцьку в княгині Анастасії перебувало на службі багато шляхти і князів»* [34, с. 842]. Не зумівши отримати місто, загони киримли під командуванням братів хана – Біті та Бурнаш Гераїв вирішили взяти реванш здобути містечко Новогрудок, обороною якого керував намісник-литовець Альбрехт Гаштольд. Гарнізон міста, у якому було багато шляхтичів, не лише відбивав атаки, а й робив вилазки, завдавав ворогу відчутних втрат, і татари поруйнували лише передмістя Новогрудка, а саме місто не змогли здобути. Про облогу Новогрудка згадував хроніст Мацей Стрийковський: *«Новгородському замку вони не змогли нічого вчинити, бо в той час воєводою в Новогрудку був Альбрехт Мартинович Гастовт, який добре укріпив замок. Разом з ним були городничий Маскевич, Іван Тризна, Немира й інші новгородські шляхтичі. Вони, виїжджаючи кожного дня із замку, нападали на татар і не дали їм учинити шкоди ні замкові, ні місту. Також розбито дуже багато татар стрільбою із замку. Татари, побачивши, що не можуть нічого вчинити ні замкові, ні місту, відійшли»* [34, с. 843]. У 1516 р. киримли штурмували Буськ, однак не змогли взяти місто, хоча спалили його передмістя [34, с. 909].

У 1521 р. киримли намагалися захопити Тулу. Цікавий факт, що в облозі на стороні ханства брали участь і загони під командуванням волинського шляхтича Євстафія Дашкевича, який

прагнув хитрощами потрапити до міста. Велику допомогу гарнізону Рязані надали гармаші під командуванням німецького найманця Іоанна Йордана, які вели прицільний вогонь з гармат, відбили кілька атак ворога. С. Герберштайн так описував події: *«Тоді пушкар Іоанн Йордан (Jordan) [за походженням] німець, уродженець Халя (Haal) в долині Інна (Oenus, Inn), швидше московитів оцінивши небезпеку, вистрілив на свій страх і ризик по татарам і литовцям з вишикуваних в ряд Kuglschmid [гармат] виявив їх задум, коли вони вже впритул наблизилися (до стін), так що з великої зброї їм не можна було заподіяти вже ніякої шкоди. Він доповів про це начальству і хотів стріляти, але ті не погодилися на це зі страху. Він таки вистрілив один раз у натовп неподалік царя [хана], чим привів їх у такий жах, що вони розбіглися геть від фортеці»* [8].

У 1532 р. війська кримців під командуванням хана Саадет I Герая, у складі якого було 1 500 яничар та 50 гармат, підійшли до Черкас і розпочали облогу міста. На думку польського хроніста М. Бельського, хан хотів атакувати свого племінника Іслам Герая, який висловив йому непокору, перебував під Черкасами, а пізніше втік до Московії [35, с. 567]. Цікавим є той факт, що обороною міста керував шляхтич Є. Дашкевич, той самий, який у 1521 р. з кримли брав участь у поході проти Московії. О. Гваньїні так описував штурм татарами міста: *«Коли ж, потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні вогнепальною зброєю, ні вогнем і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився»* [9, с. 378]. На думку дослідника Ю. Михайлюка, Черкаси вистояли перед татарами й тому, що своєчасно прибули польські війська, наближення яких змусило хана відступати [36, с. 137–138]. Загалом облога міста татарами тривала 13 днів [37, с. 83]. І. Тимів пояснює відступ татар від міста й тим, що кримли діяли спільно з московитами, і їм відводилася другорядна, відволікальна роль – татари мали відволікти на себе польсько-литовські війська, а в цей час московіти могли завдати удару по Києву [38, с. 8]. Варто зазначити, що татари знову спробували здобути Черкаси в 1574 р. (за іншою версією в 1575 чи навіть 1577 р.), провівши два нічних штурми, однак і цього разу місто вистояло [39, с. 114].

Під час масштабного набігу на територію Московії 3 серпня 1541 р. кримськотатарське військо під командуванням хана Сахіб Герая, маючи у своєму складі гармати та «містобійний наряд», підійшло до м. Пронська [40]. Незважаючи на те що гарнізон міста під командуванням Василя Жулебіна та Олександра Кобякова був нечисленний, захисники твердині мали гармати і вели вогонь по татарах, які намагалися підійти до мурів [41, с. 300–301]. На тих кримців, які все ж досягли мурів, скидали каміння. Хан хотів схилити гарнізон до капітуляції залякуванням, однак невдало. Татари почали споруджувати тури та інші облогові знаряддя, вочевидь на зразок тих, які використовували монголи в XIII ст. Водночас гарнізон та населення міста, включно навіть з дітьми, займався зміцненням оборони. А далі до Пронська підійшли московські війська, і хан вимушений був зняти облогу та відступити від міста.

21 червня 1552 р. до Тули підійшов семитисячний загін кримли. На наступний день до міста наблизилося татарське військо під командуванням самого хана, які після масованого бомбардування пішли на штурм досягнули мурів (деякі воїни видерлися на стіни), однак зазнали втрат та відійшли [42]. У руських літописах зазначено, що обстріли спричинили пожежі в місті: *«З гармат бив містом і вогняними ядрами та стрілами стріляв на місто і в багатьох місцях двори у місті загорілися»* [43, с. 83]. Однак гарнізон Тули зробив велику вилазку, захопив ханську артилерію та обоз, а далі до міста підійшли московські війська – і кримці були вимушені відступати. У 1577 р. кримли намагалися штурмувати Дубно, однак гарнізон міста заманив кримців у пастку: *«Наші влаштували на них засідку з рушницями. Коли ж татари, зробивши гаті через воду, із шаблями та луками йшли безпосередньо до замку і вже мало не взяли монастир Св. Хреста, на їх вдарили наші і відтіснили їх на вогнепальну засідку»* [9, с. 229].

Висновки. Кримськотатарське військо володіло облоговою технікою, щоправда ця техніка не передбачала довготривалих облог та штурмів. Кримці робили основну ставку на раптовість, допомогу колаборантів, слабкість фортифікацій та гарнізонів. Найбільших успіхів киримли досягнули в XV – першій половині XVI ст., що можна пояснити тим, що міста та фортеці не мали розвиненої кам'яної забудови. Дослідники, які стверджують, що облогове мистецтво киримли деградувало порівняно з облоговим мистецтвом монголів, забувають, що монголи, маючи значно більші людські ресурси, могли збирати більш чисельне військо. До того ж у XIII ст. штурмували міста переважно з деревино-земляною фортифікацією, оскільки міцні кам'яні фортеці становили для них велику проблему (це було доведено у військових кампаніях проти Угорщини 1241–1242 та 1285 рр.). Штурмуючи міста та фортеці, кримці прагнули насамперед підпалити укріплення ворога, підірвати його мури. Під час грабіжницьких набігів війська ханства прагнули насамперед блокувати міста, щоб у них не встигло сховатися цивільне населення. Акцентуючи на швидкості пересування, кримці жертвували артилерією, і це напряду впливало на їхні можливості штурмувати міста. Якщо ворожі міста мали більш міцні кам'яні фортифікації, гарнізон мав артилерію, а неподалік перебувала підмога, то штурм таких твердинь для киримли ставав безрезультатним – Слуцьк (1505), Черкаси (1532), Понськ (1541) та інші.

Література

1. Gliwa A. Niewola branców tatarskich z ziem pohidniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: dowiadczenic przemocy i jego konsekwencje w postaci zespolu stresu pourazowego. *W niewoli. Dowiadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow, 2019. S. 125–160.
2. Стороженко І. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. пр.* Київ : Денеб, 2004. С. 99–103.
3. Podhorodecki L. Chanat Krymski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. 358 s.
4. Козловський С.О. Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 36(75), № 2. 2025. С. 84–91.
5. Козловський С. О. Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 53. Збірник наукових праць. За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця : ВДПУ, 2025. С. 123–133.
6. Nykiel B. Zdrada Bogdana Slupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 29–59.
7. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ : Вид-во Жупанського, 2016. 288 с.
8. Herberstein S. Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled Rerum moscoviticarum commentarii. Translated and edited, with notes and introd. by R.H. Major. London Hakluyt Society. 1851–1852. URL: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>. (дата звернення: 05.10.2025).
9. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1004 с.
10. Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. Ворожі напади й організація пограничної оборони. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 31–32. 1899. С. 1–54.
11. Contarini A. Travels To Tana And Persia. 1923 URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512> (Дата звернення 04.10.2025).
12. ПСРЛ. Т.26: Вологодско-Пермская летопись. М.; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1959. 415 с.

13. Гулевич В. П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 89–99.
14. ПСРЛ. Т.5: Псковские и Софийские летописи. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1851. 294 с.
15. Fisher A. *The Crimean Tatars*. Stanford: Stanford University Press, 1978. 264 p.
16. Pitcher D. *An Historical Geography of the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill, 1972. 171 p.
17. McNeill W. *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*. Chicago: University of Chicago Press, 1964. 171 p.
18. Tarih-I Sahib Giray Han (*Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551*). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 1973. 313 s.
19. Галушка А. Військо та військова справа Кримського ханату (XV – перша половина XVII століть). *Історія українського війська*. Харків, 2016. С. 154–187.
20. Громенко С. Попіл Москви: кримський похід 1571 року. Вторгнення 19 березня 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/pepel-moskvy-krymskyi-pokhid-1571-rik-vtorhnennia-hromenko/32325111.html> (дата звернення: 30.09.2025).
21. Громенко С. Попіл Москви: кримський похід 1571 року. Столиця в огні 26 березня 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/popil-moskvy-krymskyi-pokhid-1571-roku-stolytsia-u-vohni-hromenko/32334172.html> (дата звернення: 02.10.2025).
22. *Travels of Sir Jerome Horsey*. 1856. URL: <https://archive.org/details/russiaatcloseofs20bond> (дата звернення: 02.10.2025).
23. Madariaga I. *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*. New Haven: Yale University Press, 2005. 484 p.
24. Збагнути Росію. Свідчення очевидців: від Геродота до Кюстіна. Упор. О. Палій. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛІА-МА-ГА, 2022. 400 с.
25. Громенко С. Москва під владою Криму 500 років тому. Кримський смерч 10 жовтня 2021. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymskoye-hanstvo-moskovskoye-knyazhestvo-500-let-nazad-krymsky-smersch/31501097.html> (дата звернення: 04.10.2025).
26. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2016. 299 с.
27. Громенко С. Перша російсько-турецька війна і Крим. Битва за Астрахань. 26 лютого 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiysko-turetska-viyana-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html> (дата звернення: 07.10.2025).
28. Varga S., Pap N., Hancz E., Kitanics M. *Szigetvár, 1566*. Pécs–Szigetvár: Pannon Castrum Kft., 2015. 154 o.
29. Gliwa A. O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowniców na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej. *Spółeczeństwo Staropolskie*. Seria nowa, Tom IV: Spółeczeństwo a wojsko. Warszawa, 2015. S. 88–133.
30. Тимів І. М. Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.). *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 83–94.
31. Громенко С. Остання битва за Москву. Кримський похід 1591 року. Частина 6. 13 серпня 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/khanstvo-pokhid-moskva-1591-6-chastyna-hromenko/32546021.html> (дата звернення: 08.10.2025).
32. Kocowski V. *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* Lublin: Nakł. Towarzystwa Naukowego, 1948. 70 s.
33. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Відп. ред. О. Купчинський. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка. 2011. 1075 с.
34. Bielski M. *Kronika polska Marcina Bielskiego*. Tom 2. Sanok: Pollak Karol, 1856. 1064 s.
35. Михайлюк Ю. М. Татарські набіги на землі Південної Київщини в останній чверті XV – першій половині XVI ст. *Український селянин*: Зб. наук. пр. Вип. 12. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. С. 136–139.
36. Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.). Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том 3. Київ : Ін-т укр. археогр., 1999. С. 76–96.

37. Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 3–19.
38. Вирський Д. Вишневещина: перші перемоги і перші соратники (1555–1595 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2015. Вип. 15. С. 108–124.
39. Громенко С. Нездоланна Ока: малі кримські походи на Московію у XVI столітті. Частина 7. 18 Червень 2023. URL: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviu-v-16stolitti-chasty-na-7/32463767.html> (дата звернення: 07.10.2025).
40. ПСРЛ. Том 8: Продовження Літопису за Воскресенським списком. СПб : Топографія Едуарда Праца, 1859. 313 с.
41. Громенко С. Крим у війні за Казань та Астрахань. 12 листопада 2022. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viyny/32127715.html> (дата звернення: 07.10.2025).
42. ПСРЛ. Т. 29: Літописець початку царства. Олександр-Невська літопис. Лебедєвська літопис. М. : Наука, 1965. 390 с.

References

1. Gliwa, A. (2019). Niewola branców tatarskich z ziem pohidniowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku: doświadczenie przemocy i jego konsekwencje w postaci zespołu stresu pourazowego [The captivity of Tatar prisoners from the south-eastern territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century: the experience of violence and its consequences in the form of post-traumatic stress disorder]. *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarzabek, M. Stachura, P. Szlanta, Krakow, 125–160. [in Polish].
2. Storozhenko, I. (2004). Voienna doktryna Krymskoho khanstva kintsia XV – seredyiny XVII st. [Military doctrine of the Crimean Khanate of the late 15th – mid-17th century]. *Ukraina–Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie: zb. nauk. pr.* Kyiv: Deneb. 99–103. [in Ukrainian].
3. Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski* [Crimean Khanate]. Warszawa: Książka i Wiedza. 358 s. [in Polish].
4. Kozlovskiy, S.O. (2025). Viisko Krymskoho khanstva u seredyni XV–XVI st.: chyselnist, liudskiy ta resursnyi potentsialy [The army of the Crimean Khanate in the mid-15th–16th centuries: numbers, human and resource potential]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. Tom 36(75), № 2. 84–91. [in Ukrainian].
5. Kozlovskiy, S. O. (2025). Artyleriia yak taktychna komponenta viiskovoho mystetstva Krymskoho khanstva (XV–XVI st.) [Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th–16th centuries)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vyp. 53. Zbirnyk naukovykh prats. Za zah. red. O. A. Melnychuka. Vinnytsia: VDPU. 123–133. [in Ukrainian].
6. Nykiel, B. (2006). Zdrada Bogdana Slupicza w 1551 r. (okoliczności zdobycia Braclawia przez Tatarów) [The betrayal of Bogdan Slupicz in 1551 (circumstances of the capture of Braclaw by the Tatars)]. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 6. 29–59. [in Polish].
7. Naima, M. (2016). *Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu)* [Hussein's gardens in excerpts from stories from the West and the East. (Report on Ukraine)]. per. osmansko-turetskoi O. Halenka ta O. Kulchynskoho. Kyiv: Vyd-vo Zhupanskoho. 288 s. [in Ukrainian].
8. Herberstein, S. Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled *Rerum moscoviticarum commentarii*. Translated and edited, with notes and introd. by R.H. Major. London Hakluyt Society. 1851–1852. Retrieved from: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>. (date of application: October 5, 2025). [in English].
9. Hvanini, O. (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii* [Chronicle of European Sarmatia]. Uporiadkuvav ta pereklav z polskoi Yu. Mytskyk. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. 1004 s. [in Ukrainian].
10. Rudnytskyi, S. (1899). Ruski zemli polskoi korony pry kintsy XV v. Vorozhi napady y organizatsiia pohranychnoi oborony [The Rus' lands of the Polish crown at the end of the 15th century. Enemy attacks and

the organization of border defense]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 31–32. 1–54. [in Ukrainian].

11. Contarini, A. *Travels To Tana And Persia*. (1923). Retrieved from: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512> (date of application: October 4, 2025). [in English].

12. PSRL. T.26: Vologodsko-Permskaya letopis [PSRL. T.26: Vologda-Perm Chronicle]. (1959). Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. 415 s.

13. Hulevych, V. P. (2013). «Kyivska trahediia» 1482 r.: mify y fakty [«Kyiv Tragedy» of 1482: myths and facts.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. 89–99. [in Ukrainian].

14. PSRL. (1851). T.5: Pskovskie i Sofijskie letopisi [PSRL. T.5: Pskov and Sofia Chronicles]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Eduarda Praca, 294 s.

15. Fisher, A. (1978). *The Crimean Tatars*. Stanford: Stanford University Press. 264 p. [In English].

16. Pitcher, D. (1972). *An Historical Geography of the Ottoman Empire*. Leiden: E. J. Brill. 171 p. [In English].

17. McNeill, W. (1964). *Europe's Steppe Frontier 1500–1800*. Chicago: University of Chicago Press. 171 p. [In English].

18. *Tarih-I Sahib Giray Han* (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551). (1973). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi. 313 s. [in Turkish].

19. Halushka, A. (2016). Viisko ta viiskova sprava Krymskoho khanatu (XV – persha polovyna XVII stolit) [Army and military affairs of the Crimean Khanate (15th – first half of the 17th centuries)]. *Istoriia ukrainskoho viiska*. Kharkiv. 154–187. [in Ukrainian].

20. Hromenko, S. (2023). *Popil Moskvy: krymskyi pokhid 1571 roku. Vtorhnennia* [The Ashes of Moscow: The Crimean Campaign of 1571. Invasion]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/pepel-moskvy-krymskyi-pokhid-1571-rik-vtorhnennia-hromenko/32325111.html> (date of application: September 30, 2025). [in Ukrainian].

21. Hromenko, S. (2023). *Popil Moskvy: krymskyi pokhid 1571 roku. Stolytsia v ohni* [The Ashes of Moscow: The Crimean Campaign of 1571. The Capital in Fire]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/popil-moskvy-krymskyi-pokhid-1571-roku-stolytsia-u-vohni-hromenko/32334172.html> (date of application: October 2, 2025). [in Ukrainian].

22. *Travels of Sir Jerome Horsey*. (1856). Retrieved from: <https://archive.org/details/russiaatcloseofs20bond> (date of application: October 2, 2025). [in English].

23. Madariaga, I. (2005). *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*. New Haven: Yale University Press. 484 p. [in English].

24. *Zbahnuty Rosiiu. Svidchennia ochevydtsiv: vid Herodota do Kiustina* (2022). [Understanding Russia. Eyewitness Testimony: From Herodotus to Custin]. Upor. O. Palii. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. 400 s. [in Ukrainian].

25. Hromenko, S. (2021). *Moskva pid vladoiu Krymu 500 rokiv tomu. Krymskyi smirch* [Moscow under the rule of Crimea 500 years ago. Crimean tornado]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/krymskoye-hanstvo-moskovskoye-knyazhestvo-500-let-nazad-krymsky-smirch/31501097.html> (date of application: October 4, 2025). [in Ukrainian].

26. Vyrskyi, D. (2016). *Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (KhVI – seredyna XVII st.)* [Ukrainian Wars: Chronicles of the Tatar Borderlands of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 299 s. [in Ukrainian].

27. Hromenko, S. (2023). *Persha rosiisko-turetska viina i Krym. Bytva za Astrakhan* [The First Russo-Turkish War and the Crimea. Battle of Astrakhan]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/persha-rosiysko-turetska-viyna-i-krym-bytva-za-astrakhan/32288575.html> (date of application: October 7, 2025). [in Ukrainian].

28. Varga S., Pap N., Hancz E., Kitanics M. (2015). *Szigetvár, 1566* [Szigetvár, 1566]. Pécs–Szigetvár: Pannon Castrum Kft. 154 o. [in Hungarian].

29. Gliwa, A. (2015). O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowniców na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej [On the Tatar military in the modern era and the influence of nomads on the settled communities of the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Spoleczeństwo Staropolskie*. Seria nowa, Tom IV: Spoleczeństwo a wojsko. Warszawa. 88–133. [in Polish].

30. Tymiv, I. M. (2013). Bytva kniazia Kostiantyna Ostrozkoho z tataramy pid Sokalem (1519 r.) [Battle of Prince Konstantin Ostroshsky with the Tatars near Sokal (1519)]. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 10. 83–94. [in Ukrainian].
31. Hromenko, S. (2023). *Ostannia bytva za Moskvu. Krymskyi pokhid 1591 roku* [The last battle for Moscow. The Crimean campaign of 1591]. Chastyna 6. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/khanstvo-pokhid-moskva-1591-6-chastyna-hromenko/32546021.html> (date of application: October 7, 2025). [in Ukrainian].
32. Kocowski, B. (1948). *Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r.* [Tatar expedition to Hungary through Poland in 1594]. Lublin: Nakł. Towarzystwa Naukowego. 70 s. [in Polish].
33. Strykovskiy, M. (2011). *Litopys polskiy, lytovskiy, zhmudskiy i vsiei Rusy* [Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia and All Russia]. Vidp. red. O. Kupchynskiy. Lviv: Naukove tovarystvo im. Shevchenka. 1075 s. [in Ukrainian].
34. Bielski, M. (1856). *Kronika polska Marcina Bielskiego* [Marcin Bielski's Polish Chronicle]. Tom 2. Sanok: Pollak Karol. 1064 s. [in Polish].
35. Mykhailiuk Yu. M. (2010). Tatarski nabihy na zemli Pivdennoi Kyivshchyny v ostannii chverti XV – pershii polovyni XVI st. *Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. pr.* Vyp. 12. Cherkasy: Vydavnytstvo ChNU im. B. Khmelnytskoho, 2010. 136–139. [in Ukrainian].
36. Lastovskiy, V. (1999). Obloha Cherkaskoho zamku u 1532 r. (iz istorii mizhnarodnykh vidnosyn u Skhidnii Yevropi v 30-kh rokakh XVI-ho st.) [The Siege of Cherkasy Castle in 1532 (from the history of international relations in Eastern Europe in the 1630s)]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Tom 3. Kyiv: In-t ukr. arkhoehr. 76–96. [in Ukrainian].
37. Tymiv, I. (2017). Tatarski nabihy na ukrainski zemli v 30–40 rr. XVI st. [Tatar raids on Ukrainian lands in the 30s-40s of the 16th century] *Siverianskyi litopys*. № 3. 3–19. [in Ukrainian].
38. Vyrskyi, D. (2015). Vyshnevechchyna: pershi peremohy i pershi soratnyky (1555–1595 rr.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Vyp. 15. 108–124. [in Ukrainian].
39. Hromenko, S. (2023). *Nezdolanna Oka: mali krymski pokhody na Moskoviiu u XVI stolitti*. Chastyna 7. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/nezdolanna-oka-mali-krymski-pokhody-na-moskoviiu-v-16stolitti-chastyna-7/32463767.html> (date of application: October 7, 2025). [in Ukrainian].
40. *PSRL. Tom 8: Prodolzhenie Letopisi po Voskresenskomu spisku* [PSRL. Volume 8: Continuation of the Chronicle according to the Voskresensky List]. (1859). SPb: Topografiya Eduarda Praca. 313 s.
41. Hromenko, S. (2022). *Krym u viini za Kazan ta Astrakhan* [Crimea in the war for Kazan and Astrakhan]. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/krymske-khanstvo-moskovske-tsarstvo-kazan-astrakhan-viiny/32127715.html> (date of application: October 7 2025). [in Ukrainian].
42. *PSRL. T.29: Letopisec nachala carstva. Aleksandro-Nevskaya letopis. Lebedevskaya letopis* [PSRL. T. 29: Chronicler of the Beginning of the Tsardom. Alexander Nevsky Chronicle. Lebedev Chronicle]. (1965). Moskva: Nauka. 390 s.

Стаття надійшла 06.10.2025

Стаття прийнято 21.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477.82/85)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.14>**Павло КОРІНЕНКО***доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (korinenkopavlo@gmail.com)***Pavlo KORINENKO***Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branches of Historical Sciences,**Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (korinenkopavlo@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>**Назарій САВИЦЬКИЙ***здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (savytskyin@gmail.com)***Nazariy SAVYTSKYI***higher education student of the Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branch of Historical Sciences**Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (savytskyin@gmail.com)*ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>**ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ІЗ ПОЛЬЩІ В УРСР У 1944–1945 РР.
(НА ПРИКЛАДІ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ АГАФІЇ КРУЛЬКО ТА АНТОНА КРІЛЯ)**

Анотація. Метою статті є всебічне дослідження життєвих траєкторій двох українських селянських родин, які зазнали примусової депортації з післявоєнної Польщі до УРСР у 1944–1945 рр. Дослідження зосереджується на обставинах їх виселення, особливостях й етапах адаптації до нових соціально-економічних умов, трансформації традиційного сільського способу життя в умовах радянської колективізації, а також на характері міжособистісних і трудових взаємин між переселенцями та місцевими українськими селянами в доколгоспний і колгоспний періоди. **Методологічна основа дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності та критичного аналізу. Використано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) та спеціальні історичні підходи (історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний). Історичний підхід дав змогу комплексно розглянути передумови та механізми депортації українського сільського населення з Польщі, простежити закономірності їх соціально-економічної адаптації в нових умовах життя, реконструювати матеріальні, побутові та психологічні аспекти інтеграції в радянське суспільство. **Новизна дослідження** полягає в мікроісторичному підході – реконструкції долі двох конкретних українських родин, А. Крулька та А. Кріля, що ілюструє вплив міждержавних політичних рішень на життя окремих людей. На основі поєднання усних свідчень, архівних документів і контекстуального історіографічного аналізу показано, як примусове переселення спричинило глибокі зміни в матеріальних умовах, морально-психологічному стані та соціальних взаєминах цих родин у двох історичних періодах – доколгоспному та колгоспному житті в УРСР. **Висновки.** Аналіз життєвого досвіду двох українських селянських родин у завершальний період Другої світової війни та в перші повоєнні

роки засвідчує трагічний характер депортаційних процесів, що охопили сотні тисяч українців. Родини стикнулися з надзвичайними матеріальними труднощами, психологічною напругою та соціальною ізоляцією. Будучи змушеними підкорятися спершу польській, а потім радянській владі, вони зберегли глибоке відчуття туги за рідним краєм. Із часом родини поступово адаптувалися до нової соціально-економічної реальності, знайшли своє місце в місцевій громаді та зберегли шанобливе ставлення до свого минулого. Такі мікроісторичні дослідження сприяють глибшому розумінню соціальної динаміки та психологічних наслідків примусових міграцій серед українського сільського населення 1940-х років.

Ключові слова: депортація, переселення, українські родини, Польща, УРСР, адаптація, колгоспне село.

DEPORTATION OF UKRAINIAN PEASANTS FROM POLAND TO THE USSR IN 1944–1945 (ON THE EXAMPLE OF THE PEASANT FAMILY OF AGAFIA KRULKO AND ANTON KRILY)

Abstract. *The purpose of this article is to conduct a comprehensive study of the life trajectories of two Ukrainian peasant families who underwent forced deportation from postwar Poland to the USSR in 1944–1945. The research focuses on the circumstances of their displacement, the peculiarities and stages of adaptation to new socio-economic conditions, the transformation of their traditional rural way of life under Soviet collectivization, and the character of interpersonal and labor relations between the deportees and local Ukrainian villagers in both the pre-collective and collective farm periods. Methodology.* The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, systematization, objectivity, and critical analysis. The research employs general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, and generalization) and specific historical approaches (historical-genetic, historical-comparative, and problem-chronological). The use of a historical approach made it possible to comprehensively examine the prerequisites and mechanisms of the deportation of Ukrainian rural populations from Poland, to trace patterns of their socio-economic adaptation in new living conditions, and to reconstruct the material, everyday, and psychological aspects of their integration into Soviet society. **Scientific novelty.** The novelty of this research lies in its microhistorical perspective – the reconstruction of the destinies of two particular Ukrainian families, those of A. Krulko and A. Kril, as a case study illustrating the impact of interstate political decisions on individual human lives. Drawing on a combination of oral testimonies, archival documents, and contextual historiographical analysis, the article reveals how forced resettlement led to a profound transformation in the material circumstances, moral and psychological state, and social interactions of these families during two distinct historical stages – pre-collective and collective life in the USSR. **Conclusions.** The examination of the life experiences of these two Ukrainian peasant families during the final stage of the Second World War and the early postwar years demonstrates the tragic nature of the deportation processes that affected hundreds of thousands of Ukrainians. The families faced extreme material hardship, psychological strain, and social alienation. Forced to submit first to Polish and then to Soviet authorities, they nonetheless retained a deep sense of nostalgia for their native environment. Over time, they gradually adapted to the new socio-economic reality, found their place within the local community, and preserved a respectful and caring attitude toward their past. Such microhistorical studies contribute to a deeper understanding of the social dynamics and psychological consequences of forced migrations among the Ukrainian rural population in the 1940s.

Key words: deportation, resettlement, Ukrainian families, Poland, Ukrainian SSR, adaptation, collective farm village.

Постановка проблеми. Питання депортації українських селян із Польщі в УРСР у 1944–1945 рр. є однією з маловивчених, але надзвичайно важливих сторінок історії українсько-польських відносин у повоєнний період. Цей процес торкнувся сотень тисяч людей, серед яких переважали селянські родини, змушені залишати свої домівки, землю та звичний спосіб життя. Дослідження конкретних прикладів, як-от історії родин А. Крулько та А. Крілья, дає змогу не лише відтворити хронологію депортаційних заходів, а й глибше зрозуміти соціально-психологічні наслідки переселення для українського села. При цьому постає низка проблемних питань: якими були мотиви польської та радянської влади в проведенні депортацій, як

селяни реагували на насильницьке переселення та як ці події вплинули на формування нових соціальних і культурних умов в УРСР.

Метою статті є всебічне дослідження життєвих траєкторій двох українських селянських родин, які зазнали примусової депортації з післявоєнної Польщі до УРСР у 1944–1945 рр.

Історіографія та джерельна база дослідження. Питання депортації українських селян із Польщі в УРСР у 1944–1945 рр. залишається однією з маловивчених тем повоєнної історії українсько-польських відносин. Історіографічний аналіз цього явища дає змогу простежити, як змінювалося сприйняття подій у радянських, польських та сучасних українських дослідженнях, а також визначити основні підходи до вивчення переселень населення. Важливий внесок у дослідження задекларованої проблеми зробили С. Ткачов [1], В. Кіцак [2, с. 40–47], Т. Гонтар [3, с. 8–13], Л. Зашкільняк [4, с. 3], А. Боляновський [5, с. 54–71], Я. Дашкевич [6, с. 37–45], М. Онофрійчук [7, с. 159], Т. Пронь [8, с. 59–72] та інші. Основу джерельної бази становлять збірники матеріалів [9; 10]. Приватні архіви родин А. Крулько та А. Кріля [11; 12], матеріали Державного архіву Тернопільської області [15, арк. 1].

Виклад основного матеріалу дослідження. На осінь 1944 р. стало очевидним, що Друга світова війна наближається до свого завершення. Для народів, які проживали на теренах Східної Європи, розпочинався новий, значною мірою непередбачуваний етап історичного розвитку. У суспільстві поширювалися занепокоєння щодо характеру формування повоєнних політичних режимів, установлення нових державних кордонів, можливостей компенсації за втрачене під час воєнних дій майно та відновлення зруйнованого господарства. Водночас для пересічних громадян українського походження, які проживали на території Польщі, а також для польських мешканців українських земель майбутнє залишалося особливо невизначеним. З огляду на те, що представники обох народів брали участь у бойових діях на боці ворожих армій, ставлення до них із боку переможних держав викликало побоювання й не мало однозначного прогнозу. Така ситуація створювала атмосферу тривоги, невпевненості та очікування кардинальних змін у політичному, соціальному й національному житті регіону.

9 вересня 1944 р. підписано польсько-радянську угоду про переселення українського населення з територій Холмщини, Підляшшя, Посяння та Лемківщини до УРСР. У документі зазначалося, що переселення мало здійснюватися «на добровільних засадах», що, принаймні формально, надавало цьому процесу характеру гуманітарної акції, скерованої на «добровільний обмін населенням» між двома державами. Проте, як засвідчують подальші події, декларативний принцип добровільності часто залишався лише на папері. Хоча, імовірно, певна частина українських родин дійсно добровільно погоджувалася змінити місце проживання, керуючись міркуваннями безпеки чи надією на краще життя, для більшості цей процес мав «примусовий характер». Українські селяни, які не висловлювали бажання залишити свої домівки, зазнавали адміністративного тиску, залякувань, а в окремих випадках – відвертого насильства з боку польських або радянських органів влади.

У нашому дослідженні увагу зосереджено на долях двох українських селянських родин, які без їхньої згоди були позбавлені польського громадянства та в примусовому порядку депортовані за межі польської держави до УРСР. Ці конкретні історії дають змогу показати трагічні наслідки реалізації політичних рішень на рівні людських доль, відтворити механізми депортаційного процесу та відчутти його психологічний вимір.

У науковій і публіцистичній літературі дослідники неодноразово зверталися до проблеми термінологічного визначення цього явища. У працях уживаються різні поняття: «депортація», «виселення», «переселення», «евакуація», – кожне з яких має свої змістові й політичні відтінки. Так, термін «переселення» переважно застосовувався в радянській офіційній документації для надання процесові «легітимного» та добровільного характеру, тоді як у сучасній історіографії

домінує поняття «депортація», що точніше відображає його примусовий, репресивний зміст [13, с. 3–4].

Різноманіття термінологічних підходів, уживаних різними дослідниками, пояснюється, на нашу думку, тим, що в кожному конкретному випадку автори враховували широкий спектр обставин, пов'язаних зі зміною місця проживання сотень тисяч українців, характером дій польських державних органів та наслідками цього процесу для подальшої долі українського населення. Видається, що саме термін «депортація» найбільш адекватно відображає зазначені реалії. Такого підходу дотримуються й укладачі «Політичного енциклопедичного словника», у якому подано таке визначення: «Депортація – вивезення, вигнання, виселення, примусове переселення особи, групи осіб чи народів, що вважаються соціально або політично небезпечними, за межі держави чи певного регіону. Це крайня форма дискримінації, яка означає насильницьке переселення громадян. Депортація за національною ознакою здійснювалася за рішенням державних органів у позасудовому порядку» [14, с. 140–141].

З'ясувавши основні обставини широкомасштабного процесу зміни місць постійного проживання українського селянства на території Польщі, доцільно простежити цей процес крізь призму індивідуальних людських доль. У цьому контексті предметом подальшого аналізу стали життєві обставини двох родин – А. Крулько та А. Кріля, які до депортації проживали відповідно в Любачівському та Ярославському повітах.

Авторам цієї праці випала нагода особисто зустрітися та поспілкуватися з Агафією Крулько, якій на момент інтерв'ю виповнилося 93 роки. Вона мешкає в селі Лозова Байковецької територіальної громади Тернопільського району. Попри поважний вік, респондентка зберігає ясну пам'ять і здатна послідовно відтворювати перебіг подій власного життя, окреслюючи їхні причини, розвиток і наслідки. Отримані свідчення дають змогу усвідомити масштаб духовної стійкості, витривалості та глибокої прив'язаності українських селян до рідної землі.

Досліджуючи проблему депортації українського селянства з території Польщі до УРСР, авторам цієї праці в попередніх наукових розвідках доводилося опрацьовувати значний масив джерельних матеріалів, що стосуються зазначеної тематики. Водночас особливе враження справила багато в чому трагічна доля родини А. Крулько. Її життєва історія є важливим джерелом для глибшого й, головне, об'єктивнішого відтворення обставин, у яких опинилося українське селянство в перші повоєнні роки.

За її спогадами, у селі Нове Любачівського повіту проживало близько 250 українських і 50 польських родин. У довоєнний період стосунки між ними на побутовому рівні залишалися здебільшого доброзичливими, без суттєвих конфліктів чи проявів ворожості. Єдиним чинником соціальної напруги було обмеження українських селян у праві придбання земель сільськогосподарського призначення, запроваджене польською владою. На ринку землі, де зберігалася система приватної власності, перевагу традиційно віддавали польським господарям. Можна припустити, що перед проведенням земельних торгів вони домовлялися між собою щодо прийнятної вартості ділянок, що створювало штучні бар'єри для українських покупців. Окрім того, поляки мали значно ширший доступ до банківських кредитів, що полегшувало їм купівлю землі [11].

Українські селяни, своєю чергою, не часто продавали власні наділи, але прагнули придбати хоча б невеликі додаткові площі. Це породжувало приховане невдоволення дійсною соціально-економічною нерівністю. Водночас зазначені обмеження не ставали перешкодою для створення змішаних українсько-польських шлюбів, які нерідко сприяли поліпшенню матеріального становища українських родин [11].

Восени 1945 р. до села Нове прибув представник місцевої адміністрації в супроводі декількох жандармів. Вони оголосили про скликання зборів українських родин біля сільської

церкви. За спогадами А. Крулько, на ці збори люди приходили цілими сім'ями – з дітьми, відчуваючи тривогу й передчуття недобрих подій [11].

Під час зібрання представник влади повідомив присутнім, що згідно з рішенням уряду, українське населення підлягає виселенню з території с. Нове. Щоб уникнути відкритих проявів невдоволення, він намагався переконати селян, що це лише тимчасовий захід, після якого вони зможуть повернутися до своїх домівок. Оголошення про виселення стало для українських родин цілковитою несподіванкою – воно викликало розгубленість і незрозуміння причин таких дій з боку влади [11].

Українські селяни не повірили обіцянкам представника польської влади й відмовлялися залишати рідне село Нове. Для примусового виконання урядового розпорядження через кілька годин у село ввійшов озброєний військовий підрозділ. Вимога військових була однозначною: або селяни добровільно покидають село, або проти них буде застосовано зброю [11].

Українські селяни були змушені підкоритися вимогам влади і розпочати підготовку до виїзду із села. На збори їм відвели лише декілька годин, при цьому влада попередила, що дозволяється взяти із собою лише мінімальну кількість речей. За таких обставин родини брали найнеобхідніше – певний запас продуктів харчування, зерна, круп, а також основні предмети побутового вжитку. Однак вони не мали змоги забрати найцінніше, що було нажите роками важкої праці, – землю (родина А. Крулько володіла п'ятьма га), худобу, коней. Через обмежений час для зборів селяни також не могли продати своє майно, яке залишилося в громаді с. Нове. Подальша його доля, зокрема хто і в який спосіб ним розпорядився, А. Крулько невідома. Варто зазначити, що жодної компенсації за втрачене майно родина А. Крулько, як і більшість інших виселених українських родин, від польської влади не отримала [11].

Зібравшись у такий спосіб, усі українські родини вирушили до залізничної станції в Любачеві. За спогадами очевидців, ця процесія налічувала близько 700–800 осіб – людей зі сльозами на очах, з плачем дітей і стогоном літніх селян. Діставшись до пагорба, що височів неподалік села, вони зупинилися, щоб спільно помолитися та востаннє поглянути на свої домівки. Побачене вразило до глибини душі: над селом здіймався дим — горіли їхні дерев'яні хати. У цю мить усі зрозуміли, що повернення додому вже не буде. На станції Любачів для виселених українців подано товарні вагони, пристосовані для перевезення вантажів; пасажирських вагонів не передбачалося. Невдовзі після відправлення ешелону з Любачева в одному з вагонів, де зберігалися речі депортованих селян, спалахнула пожежа, унаслідок якої все їхнє майно було знищене вогнем [11].

25 грудня 1945 р. родина А. Крулько разом із кількома іншими сім'ями прибула на залізничну станцію Великі Бірки Тернопільської області. Інші родини переселенців із с. Нове розселили в різних регіонах України. На станції їх зустрів представник радянської влади, який порадив прямувати до с. Лозова того ж району. За його словами, у цьому населеному пункті залишалось багато порожніх будинків, серед яких вони могли обрати собі помешкання для проживання [11]. Лозова розташована за 4 км від міста Тернополя, на березі річки Гніздечна. У ньому було велике пасовище, придатне для випасання худоби й коней. Місцеві землі відзначалися високою родючістю, оскільки належали до зони чорноземів і забезпечували добрі врожаї [11].

Прибувши до Лозової, переселенці виявили, що всі хати були порожні й ніхто в них не мешкав. З'ясувалося, що декілька тижнів тому село залишили польські родини, які виїхали до Польщі. Причиною цього переселення став збройний інцидент між польським й українським населенням, унаслідок якого загинуло чимало поляків, що проживали в селі [11].

Родина А. Крулько, як й інші переселенці, мала змогу обрати будь-який будинок для подальшого проживання. За спогадами А. Крулько, обраний ними будинок був у край незадовільному

стані: у ньому не було дверей, у вікнах вибите скло (на той час був кінець грудня), а меблів узагалі не залишилося. Пошуки будівельних матеріалів і скла для ремонту будинку виявилися марними, оскільки в місцевості таких ресурсів просто не було. Опинившись в екстремальних умовах, переселенці шукали нестандартні рішення для облаштування житла. Для застосування вікна використали скло з ікони, замість столу застосували плоский камінь із подвір'я, а вхідні двері зробили з кількох сніпків сухого кукурудзиння. Ліжком для всієї родини слугувала земляна підлога, на яку постелили суху соломку. Харчування сім'ї було вкрай обмеженим і мало напівголодний характер [11].

Із запровадженням одноосібного господарювання виникли значні труднощі щодо земельних відносин та наділення переселенців конкретними земельними ділянками. Основна проблема полягала в тому, що на землі, залишені польськими родинами, претендували місцеві жителі. Для ілюстрації масштабу цієї проблеми можна навести дані зі службової довідки завідувача Тернопільського обласного земельного відділу облради депутатів трудящих: на 24 листопада 1946 р. до області прибуло 34 487 господарств українських переселенців, яким почали надавати земельні ділянки за місцем нового проживання [15, арк. 1]. За таких обставин розподіл земельних ділянок став джерелом додаткової соціальної напруги між переселенцями та місцевим населенням.

Весною 1946 р. родині А. Крулько, як й іншим переселенцям, було виділено для користування 3 га земель у полі. У цьому ж році та до моменту створення колгоспу землю обробляли на правах одноосібного господарювання. Оскільки в сім'ї бракувало робочої худоби, значну частину роботи виконували за допомогою підручних знарядь, а чималу площу обробляли лопатами. Праця тривала весь світловий день і залучала всіх членів сім'ї. За користування виділеною землею селяни сплачували податки, забезпечували своє харчування, а частину вирощеної продукції реалізовували на ринку в Тернополі [11].

У 1949 р. в Лозовій засновано колгосп, вступ до якого фактично мав примусовий характер. Батько А. Крулько, попри застереження матері, подав заяву про вступ до колгоспу. Земля, яка перебувала в користуванні родини, була включена до земельного фонду колгоспу, що означувало завершення періоду одноосібного господарювання. Багато переселенців і надалі сподівалися на можливе повернення до с. Нове Любачівського повіту. Відтоді родині А. Крулько залишалося в користуванні лише 0,3 га орної землі та 0,03 га присадибної ділянки [17, с. 285]. Схожа ситуація склалася і в інших сім'ях переселенців. Новим і небажаним стало не лише обмеження площі землі, а й об'єднання колишніх одноосібних наділів у єдиний масив, який тепер оброблявся спільно всіма колгоспниками. За спогадами А. Крулько, оплата праці в Лозовецькому колгоспі в повоєнні роки становила 16 грамів зерна та 16 копійок за один трудовий день. У середньому колгоспник за рік міг заробити близько 40 кг зерна та 40 карбованців [11].

Доля депортованої з Польщі родини А. Кріля складалася дещо інакше. До 1944 р. вони мешкали в с. Частковіці Ярославського повіту, на правому березі річки Сян, тобто на східних кордонах Польщі. За наполегливою рекомендацією польської влади та із запевненням, що ця територія не залишатиметься в складі Польщі, родина А. Кріля в складі шести осіб, а також інші українські сім'ї цього краю були вимушені евакуюватися до УРСР [12].

Під час від'їзду з Польщі родині А. Кріля дозволили взяти із собою речі домашнього вжитку та одну корову, яку можна було завантажити до товарного вагона. Проте розпорядитися власною землею, площею 4 га, вони не змогли й назавжди її втратили. Жодної компенсації за втрачене майно родина не отримала [12].

Першою зупинкою для родини А. Кріля стала залізнична станція Яструбове Козівського району Тернопільської області. Там їм запропонували самостійно знайти житло. Працівник залізниці порадив рухатися до с. Лозова, де, за його інформацією, залишалося чимало

незаселених будинків. У Лозовій родина А. Кріля знайшла відповідний будинок й одразу почала його облаштовувати. Згодом їм виділили 3 га орної землі, а також невелику присадибну ділянку, на якій вирощували городні культури [12].

Із заснуванням у 1949 р. колгоспу в Лозовій, А. Кріль подав відповідну заяву про вступ до колгоспу. Його дружина гостро засуджувала такий крок, а він пояснював його тим, що колгосп, на його думку, довго не протримається й згодом розпадеться. Проте обставини склалися інакше. А. Кріля призначено головою колгоспу, на посаді якого він працював декілька років. Попри обіймання керівної посади, ні він, ні його дружина не користувалися жодними привілеями; норма виробітку трудових днів залишалася такою ж, як в інших колгоспників. Єдиним винятком було виділення голові колгоспу коня та брички для об'їзду полів і контролю за виконанням робіт, а також для поїздок на наради в районний та обласний центри [12].

Проблеми, однак, існували, насамперед у стосунках із районним начальством. Непорозуміння виникали через завищені податкові зобов'язання колгоспу, дріб'язковий контроль із боку керівництва за веденням польових робіт, утриманням поголів'я худоби тощо. Не витримавши таких умов, А. Кріль, посилаючись на поважний вік, подав заяву про звільнення з посади голови колгоспу. Райвиконком задовольнив його прохання [12].

Швидко промайнули роки. Колгоспу в селі Лозова вже не існує. Колишні члени колгоспу – нащадки перших переселенців – отримали земельні паї площею близько 2 га. Невдовзі, через нестачу необхідних знарядь для обробітку землі та слабкий стан здоров'я, вони передали свої паї фермеру в оренду. У користуванні родин залишилася лише невелика ділянка в полі площею близько 0,3 га та невеликі присадибні земельні наділи [12].

Нащадки депортованих із Польщі, які проживають у Лозовій, на добровільні пожертви збудували пам'ятник, установлений у центрі села. На ньому викарбувані імена всіх жителів, які оселилися в селі після депортації, а також зазначено їхні попередні місця проживання на території Польщі. Щороку у визначений громадою пам'ятний день мешканці села збираються на службу Богу та вшановують тих, хто подолав усі труднощі в ті, вже далекі від сьогодення роки [12].

Декілька років тому, у межах реалізації державної програми щодо утворення об'єднаних територіальних громад, село Лозова добровільно приєдналося до Байківецької територіальної громади. Її управлінська структура взяла на себе функції розпорядника земель. Старше покоління продовжує обробляти свої 0,3 га орної землі та невеликі присадибні ділянки, вирощуючи на них городні культури [12].

Молоде покоління здебільшого не проявляє інтересу до ведення господарства на землі, вважаючи таку працю малоприбутковою. Нашадки депортованих українських селян із Польщі здебільшого працевлаштовуються в місті Тернополі або виїжджають на роботу за кордон.

Висновки. Депортація українських селян з Польщі та їхнього життя після переселення свідчить про масштабність й організованість цього процесу, що здійснювався за участю державних структур обох країн із застосуванням адміністративного та військового примусу. Переселенці зазнали значних матеріальних втрат, включно з втратою землі, худоби та майна, а життєві історії родин Агафії Крулько та Антона Кріля ілюструють як типові, так й індивідуальні аспекти переселення. На новому місці вони опинилися в екстремальних умовах: без достатньої робочої худоби, будівельних матеріалів та фінансових ресурсів, що зумовило тяжку фізичну працю та обмежене харчування в перші роки. Заснування колгоспу в 1949 р. поклало край одноосібному господарству, об'єднало земельні наділи в єдиний масив і запровадило нові форми організації праці та оплати, створивши додаткові соціальні та адміністративні труднощі. З плином часу старше покоління продовжує обробляти малі земельні ділянки, тоді як молодь здебільшого віддає перевагу працевлаштуванню в місті або роботі за кордоном. Водночас збереження пам'яті про депортацію – через пам'ятники, щорічні богослужіння та фіксацію імен

переселенців – формує колективну ідентичність громади та дає змогу передавати історичний досвід наступним поколінням. Аналіз індивідуальних історій родин переселенців сприяє глибшому розумінню не лише соціально-економічних, а й психологічних та культурних наслідків депортації для українського селянства середини ХХ ст.

Література

1. Ткачов С. В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль, 1997. 216 с.
2. Кіцак В. Переселення українців Польщі із південних та східних областей УРСР в Західну Україну. *Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Науковий збірник*. Тернопіль, 1999. С. 40–47.
3. Гонтар Т. Відображення переселення українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. в історичній літературі. *Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Науковий збірник*. Тернопіль, 1999. С. 8–13.
4. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів, 2005. С. 3.
5. Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. Львів, 2007. С. 54–71.
6. Дашкевич Я. Акція «Вісла» – важкі питання. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. Львів, 2007. С. 37–45.
7. Онуфрійчук М. Мета, характер і наслідки примусового переселення етнічних українців із території Холмщини й Підляшшя. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць*. Луцьк, 2008. С. 159.
8. Пронь Т. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2012. Вип. 17. С. 59–72.
9. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. Т. 1: 1939–1945 рр. / Відп. ред. Ю. Сливка; Упоряд. І тому: Ю. Сливка, І. Білас, В. Голяк, М. Ковальчук, М. Литвин, Я. Лялька, О. Луцький, П. Максимук, К. Науменко, І. Патер, О. Стасюк. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 750 с.
10. Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів / За редакцією Євгена Місила. Переклав з польської Іван Сварник. Львів : Каменяр, 2007. 257 с.
11. Приватний архів родини Агафії Крулько.
12. Приватний архів родини Антона Кріля.
13. Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу. *Матеріали регіональної наукової конференції, присвяченої 60-річчю початку виселення українців з території Польщі в 1944–1946 рр.* Тернопіль, 24 жовтня 2004. С. 3–4.
14. Політичний енциклопедичний словник. Київ, 2004. С. 140–141.
15. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-2. Спр. 9. Оп. 2. Арк. 1.
16. Коріненко П. С. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Монографія. Тернопіль, 2022. С. 285.

References

1. Tkachov, S. V. (1997). Polsko-ukrainskyi transfer naseleння 1944–1946 rr. Vyseleння poliakiv z Ternopillia [Polish-Ukrainian transfer of funds 1944–1946 Vyseleння poliakiv with Ternopillia]. Ternopil, 216 s. [in Ukrainian].
2. Kitsak, V. (1999). Pereseleння ukraintsiv Polshchi iz pivdennykh ta skhidnykh oblastei URSR v Zakhidnu Ukrainu [The resettlement of Ukrainians from Poland from the southern and eastern regions of

the USSR to Western Ukraine]. *Ukrainsko-polski vidnosyny v KhKh stolitti: derzhavnist, suspilstvo, kultura. Naukovyi zbirnyk*. Ternopil, S. 40–47. [in Ukrainian].

3. Hontar, T. (1999). Vidobrazhennia pereseleennia ukraintziv z Polshchi do URSS u 1944–1946 rr. v istorychnii literature [Depictions of the migration of Ukrainians from Poland to the USSR in 1944–1946 in historical literature]. *Ukrainsko-polski vidnosyny v KhKh stolitti: derzhavnist, suspilstvo, kultura. Naukovyi zbirnyk*. Ternopil, 1999. S. 8–13. [in Ukrainian].

4. Zashkilniak, L. (2005). Ukrainsko-polski stosunki v KhKh stolitti: istoriohrafichni aspekty. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 13, S. 3. [in Ukrainian].

5. Bolianovskiy, A. (2007). Deportatsii yak chynnyk vplyvu na rozvytok ukrainsko-polskykh vidnosyn u 1944–1945 rr. [Deportation as a starting point for the development of Ukrainian-Polish relations in 1944–1945.]. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. Vyp. 2, S. 54–71. [in Ukrainian].

6. Dashkevych, Ya. (2007). Aktsiia «Visla» – vazhki pytannia ction [«Visla» – important questions]. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. Vyp. 2, S. 37–45. [in Ukrainian].

7. Onufriichuk, M. (2008). Meta, kharakter i naslidky prymusovoho pereseleennia etnichnykh ukraintziv iz terytorii Kholmshchyny y Pidliashshia [The purpose, nature and consequences of the forced resettlement of ethnic Ukrainians from the territory of Kholmshchyna and Pidlia]. *Ukrainci Kholmshchyny i Pidliashshia: istorychna dolia, dukhovna i materialna kultura vprodovzh vikiv: Zb. nauk. prats*. Lutsk, S. 159. [in Ukrainian].

8. Pron, T. (2012). Masove pereseleennia ukraintziv z Polshchi v URSS v 1944–1946 rr.: kliuchovi kontsepty udokumentovanoho ta istoriohrafichnogo naratyvu [Mass migration of Ukrainians from Poland to the USSR in 1944–1946: key concepts of documented and historical narrative]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 17, S. 59–72. [in Ukrainian].

9. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukraïny kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. rr. Dokumenty, materialy, spohady. U 3 t. T. 1: 1939–1945 rr. (1996). [Deportation. Western lands of Ukraine in the late 1930s – early 1950s. yr. Documents, materials, opinions. In 3 volumes. Vol. 1: 1939–1945 yr.] / Vidp. red. Yu. Slyvka; Uporiad. I tomu: Yu. Slyvka, I. Bilas, V. Holiak, M. Kovalchuk, M. Lytvyn, Ya. Lialka, O. Lutskyi, P. Maksymuk, K. Naumenko, I. Pater, O. Stasiuk. NAN Ukraïny. Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha, 750 s. [in Ukrainian].

10. Repatriatsiia chy deportatsiia. Pereseleennia ukraintziv z Polshchi do URSS. Zbirnyk dokumentiv (2007). [Repatriation and deportation. Relocation of Ukrainians from Poland to the USSR. Collection of documents] / Za redaktsiieiu Yevhena Misyla. Pereklav z polskoi Ivan Svarnyk. Lviv: Kameniar, 257 s. [in Ukrainian].

11. Pryvatnyi arkhiv rodyny Ahafii *Krulko* [Private archives of the family of Ahafia Krulko].

12. Pryvatnyi arkhiv rodyny Antona Krilia [Private archives of Anton Kryl's family].

13. Deportatsiia ukraintziv z etnichnykh zemel – trahichna storinka v istorii nashoho narodu. Materialy rehionalnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 60-richchiu pochatku vyseleennia ukraintziv z terytorii Polshchi v 1944–1946 rr. (24 zhovtnia 2004) [Deportation of Ukrainians from ethnic lands – a tragic page in the history of our people. Materials of the regional scientific conference dedicated to the 60th anniversary of the beginning of the expulsion of Ukrainians from the territory of Poland in 1944–1946.]. Ternopil, S. 3–4. [in Ukrainian].

14. Politychnyi entsyklopedychnyi slovnyk. (2004). [Political encyclopedic dictionary]. K., S. 140–141. [in Ukrainian].

15. Derzhavnyi arkhiv Ternopil'skoi oblasti. F. R-2, Spr. 9, Op. 2, Ark. 1.

16. Korinenko, P. S. (2022). Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskoho selianstva. Pohliad kriz viky. Monohrafiia [Land issues in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A cross-cultural perspective. Monograph]. Ternopil, S. 285. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 05.10.2025

Стаття прийнято 24.11.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.15>**Тетяна ЛАВРІН**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

Tatyana LAVRIN

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6171-2261>

ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СХОДУ В ПРАЦЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Анотація. Статтю присвячено дослідженню теми відносин України з країнами Сходу крізь призму наукової та літературної спадщини видатного українського сходознавця, орієнталіста, історика, філолога і письменника Агатангела Кримського (1871–1942). **Мета статті** – розглянути внесок Агатангела Кримського в дослідження українсько-східних відносин, зосереджуючись на його працях зі сходознавства, які виходять за межі відомої філологічної діяльності вченого; систематизувати східну спадщину А. Кримського; проаналізувати українсько-турецькі взаємини; висвітлити дослідження науковця про інші східні народи; контекстуалізувати українознавчу та сходознавчу діяльність А. Кримського. **Методологічну основу роботи** становлять принципи об'єктивності й історизму та загальнонаукові, спеціально-історичні методи дослідження. **Наукова новизна** полягає у спробі вперше здійснити комплексний та систематизований аналіз праць видатного українського сходознавця й філолога Агатангела Кримського з акцентом саме на українсько-східних відносинах (Україна – Туреччина, Київська Русь – Персія, Хозарія, інші тюркські народи). Дослідити внесок ученого у вивчення цих відносин як цілісної, хоч і багатовекторної, проблематики, а не лише як фрагментів його філологічних чи історичних робіт. **Висновки.** Дослідження праць А. Кримського засвідчує його винятковий внесок не лише у філологію та українознавство, а й у сходознавство, зокрема у вивчення історії відносин України з країнами Сходу. Агатангел Кримський вивчав українську мову, її історію та етногенез українців. Він активно дискутував із російськими істориками, успішно спростовуючи «погодінську концепцію» про заселення Київської Русі «великоросами». Учений підтримував популярну на той час теорію походження всіх слов'ян від однієї сім'ї, наголошуючи на початковій близькості слов'янських мов. Агатангел Кримський приділяв значну увагу складним і різноплановим відносинам України з державами Сходу (торгівля, культура, конфлікти, війни та невільництво), що знайшло відображення в його численних роботах зі сходознавства. У праці «Історія Туреччини» А. Кримський детально аналізує боротьбу українського народу за свободу в контексті взаємин з Османською імперією та Кримським ханством. Учений торкається торговельних відносин Київської Русі з Іраном, використовуючи, зокрема, руські рукописи. Агатангел Кримський досліджував історію гунів-протобулгарів, хозарів, тюрків і половців (кипчаків), чия історія тісно перепліталася з історією українських земель. Значною, хоч і частково неопублікованою працею є «Історія хазарів» (два томи), написана на основі аналізу багатомовних східних і західних джерел. Ця робота охоплює проблеми етногенезу та культурних взаємин на великій території, демонструючи глибоку ерудицію і піонерський підхід дослідника. Тож праці А. Кримського є безцінним внеском в історію, мовознавство та сходознавство, які демонструють глибокий інтерес і наукову обґрунтованість у вивченні довготривалих, складних та визначальних відносин України з державами Сходу.

Ключові слова: Агатангел Кримський, історик, країни Сходу, сходознавець, Україна, Туреччина, Іран, хозари, відносини, філолог.

RELATIONS OF UKRAINE WITH EASTERN COUNTRIES IN THE WORKS OF AGATANGEL KRYMSKY

Abstract. *The article is devoted to the study of the topic of Ukraine's relations with the countries of the East through the prism of the scientific and literary heritage of the outstanding ukrainian orientalist, orientalist, historian, philologist and writer Agatangel Krymsky (1871–1942). The purpose of the article is to consider the contribution of Agatangel Krymsky to the study of ukrainian-eastern relations, focusing on his works on oriental studies, which go beyond the known philological activities of the scientist; to systematize the eastern heritage of A. Krymsky; to analyze ukrainian-turkish relations; to highlight the scientist's research on other eastern peoples; to contextualize A. Krymsky's ukrainian and oriental studies activities. The methodological basis of the work is the principles of objectivity and historicism and general scientific, special-historical research methods. The scientific novelty lies in the attempt to carry out for the first time a comprehensive and systematic analysis of the works of the outstanding ukrainian orientalist and philologist Agatangel Krymsky with an emphasis on ukrainian-eastern relations (Ukraine – Turkey, Kyivan Rus – Persia, Khazaria, other turkic peoples). To investigate the scientist's contribution to the study of these relations as a holistic, albeit multi-vector, problematic, and not only as fragments of his philological or historical works. Conclusions. The study of A. Krymsky's works testifies to his exceptional contribution not only to philology and ukrainian studies, but also to oriental studies, in particular to the study of the history of ukraine's relations with the countries of the east. Agatangel Krymsky studied the ukrainian language, its history, and the ethnogenesis of ukrainians. He actively debated with russian historians, successfully refuting the "pogodin concept" about the settlement of Kyivan Rus by the "great Russians". The scientist supported the popular theory of the origin of all slavs from one family at that time, emphasizing the initial closeness of slavic languages. Agatangel Krymsky paid considerable attention to the complex and diverse relations of Ukraine with the states of the east (trade, culture, conflicts, wars and slavery), which was reflected in his numerous works on oriental studies. In the work "History of Turkey" A. Krymsky analyzes in detail the struggle of the ukrainian people for freedom in the context of relations with the Ottoman empire and the Crimean khanate. The scientist touches on the trade relations of Kyivan Rus with Iran, using, in particular, russian manuscripts. Agatangel Krymsky studied the history of the hunns-protobulgarians, khazars, turks and polovtsians (kipchaks), whose history was closely intertwined with the history of ukrainian lands. A significant, although partly unpublished work, is the «History of the khazars» (two volumes), written on the basis of an analysis of multilingual eastern and western sources. This work covers the problems of ethnogenesis and cultural relations over a large territory, demonstrating the deep erudition and pioneering approach of the researcher. Thus, the works of A. Krymsky are an invaluable contribution to history, linguistics and oriental studies, which demonstrate a deep interest and scientific soundness in the study of long-term, complex and defining relations of Ukraine with the states of the East.*

Key words: *Agatangel Krymskyi, historian, countries of the east, orientalist, Ukraine, Turkey, Iran, khazars, relations, philologist.*

Поставка проблеми. Спадщина видатного українського сходознавця, історика, мовознавця та письменника Агатангела Кримського є унікальним джерелом для вивчення складних і багатограних відносин між Україною та країнами Сходу (зокрема, Близького Сходу, Туреччини, Персії / Ірану, арабських країн) на різних історичних етапах. У добу, коли домінувала європоцентрична парадигма, А. Кримський був одним із перших, хто науково обґрунтував значний східний вплив на формування української культури, мови, фольклору та державотворчих процесів.

Незважаючи на значний інтерес до постаті А. Кримського, його вагомий внесок у комплексний аналіз східного вектора зовнішніх зв'язків і культурного взаємовпливу України залишається фрагментарно дослідженим. Багато праць зосереджуються на його мовознавчих досягненнях чи літературній творчості, тоді як систематизація його поглядів саме на політичні, торговельні та дипломатичні відносини між українськими землями і Східними державами, а також на культурну рецепцію Сходу в українському суспільстві потребує глибшого вивчення.

Проблема полягає в необхідності реконструкції, аналізу й актуалізації цілісної концепції східних відносин України, сформульованої А. Кримським у його історичних, філологічних і етнографічних працях. Недостатнє вивчення цієї проблематики ускладнює розуміння як історичної тяглості української східної політики та дипломатії, так і наукової прогностичної цінності його досліджень для сучасної зовнішньої політики України на Сході.

Тож актуальне наукове завдання – визначити основні аспекти, періодизацію та історико-культурні наслідки відносин України з країнами Сходу, які знайшли відображення в працях Агатангела Кримського, з метою встановлення його ролі у формуванні національної сходознавчої школи й переосмислення місця Сходу в українській історичній свідомості.

Аналіз останніх досліджень. Огляд історіографії цієї проблеми дає підстави для висновку, що вона наразі малодосліджена. У статті ми використовували розвідки К. Гурницького [1], О. Пріцака [2].

Джерельну базу статті становлять матеріали Фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. У сфері українознавства Агатангел Кримський більш відомий і більш цінний у всеукраїнській спадщині як філолог. Він вивчав українську мову, її фонетику, морфологію, а також досліджував історію української мови, зокрема історію українського народу.

Особливо цікавими видаються його дослідження етногенезу українців. Вони зробили А. Кримського відомим серед української інтелігенції через те, що він вступав у дискусії з російськими істориками щодо походження українців і росіян. Власне, учений знищив послідовника «погодінської концепції» О. Соболевського, який був упевнений, що Київська Русь була заселена великоросами. Так, з'являються роботи «Филология и погодинская гипотеза» (1904 р.), «Деякі непевні критерії для класифікації староруських рукописів» (1906 р.), «Древнекиевский говор» (1907 р.), що вийшли після детального вивчення пам'яток мови. Від О. Соболевського, явного фальсифікатора, після цього почали відмежовуватися провідні російські історики, більше друзів, навпаки, з'явилося в його опонента [3].

Агатангел Юхимович був прихильником теорії походження всіх слов'ян від однієї сім'ї, такі ідеї були популярними в той час, пізніше це еволюціонує в теорію «колиски трьох братніх народів». Він звертав увагу на ці процеси з погляду мовознавця і стверджував, що колись слов'янин Чехії міг розуміти слов'янина сучасної України дуже легко, а відмінностей у мовах майже не було. Це вже потім, у процесі історичних обставин, мови почали еволюціонувати й різниця між ними теж ставала дедалі більшою [1, с. 35].

Якщо звертати увагу на відносини України з державами Сходу, то вони були протягом нашої історії та мали різний характер. Від торгівлі, культурних візитів – до конфліктів, війн і рабства. Друге зазвичай переважало. Цим питанням приділяє багато уваги А. Кримський у своїх численних працях зі сходознавства. Україна довгий час була під іноземним поневоленням, тому історик приділяє значну увагу боротьбі українського народу за свободу в контексті українсько-турецьких взаємин, наприклад, у творі «Історія Туреччини». Дослідження «Історія Персії та її письменства» вміщує параграфи про відносини Київської Русі з Персією [4, с. 83].

Агатангел Кримський досліджував різноманітні джерела, зокрема руські рукописи, які містили дані про торговельні операції з Іраном. Торговля тоді велася дуже часто річками, в Україні таким торговельним шляхом був Дніпро, він же вів «із варяг у греки». Русичі прямували просто в Константинополь, де й уклали договори з різними іноземцями. Могли також допливати до кавказьких та малоазійських земель, тобто торгівлю вели Дніпром, далі через Чорне море, Кавказ чи Малу Азію.

Два окремі розділи були присвячені питанню українсько-турецьких відносин у праці «Історія Туреччини»: «Українська бранка, попівна Роксолана, Хуррем-султанша» та «Українські невільники в Туреччині». Темі є цікавими й сьогодні. Агатангел Юхимович розумів нелегку долю України, яка перша почала давати відсіч туркам у Східній Європі. Спочатку автор описує татарські набіги, розруху після цих подій, тяжкі спустошення галицьких сіл і міст 1497–1498 рр. Вони, незважаючи на угоди з тогочасною литовською владою, постійно проводили нищівні набіги, спалювали будинки, грабували населення та людей забирали в полон, дуже часто їх продавали в Криму, у Кафі на невільничому ринку. Через це, мислить історик, українське населення зрозуміло, що без відповідної оборони вони беззахисні. Так виникла унікальна в історії верства вільних людей, козаків з їхньою оборонною системою, яка наводила жах на самих турків, і вони теж будуть зазнавати набігів у відповідь. Власне, ця причина виникнення козацтва лише на другому місці в А. Кримського, на першому – втеча від зловживань польської шляхти. Інші теорії автор критикує, відкидає або взагалі не розглядає. Не згадує про аристократичну теорію походження козаків. Критикує теорію, що говорить, ніби козаки виникли для захисту християнської віри [5, с. 110].

Автор позитивно оцінює походи вже самих козаків на турецькі землі. І хоч це помста за спалені українські села та вбитий український люд, вона є доречною на його думку. Історик звертає особливу увагу на ті походи, у результаті яких звільнялись українські бранці у великій кількості. Похід на Кафу, наприклад.

Велика увага приділяється П. Сагайдачному, гетьману, що здійснив багато вдалих турецьких походів.

З пошаною дослідник описує бранців-українців, які допомагали в боротьбі з бусурманами. Наприклад, українські жінки, що мали вплив на своїх турецьких чоловіків і здобували вплив політичний. Такими були Роксолана з Рогатина чи Маруся Богуславка, що звільнила з полону сімсот полонених. Агатангел Кримський стверджує, що це історичний факт [6, с. 183].

Відплатою за загарбання і початком кінця Османської імперії стала Хуррем-султан. Її син-п'яниця Мехмед II та його наступники почали втрачати здобутки великих попередників [6, с. 193].

Під час роботи в Українській академії наук, на кафедрі арабо-іранської філології з тюркологічною комісією при ній, навколо якої і групувалися відомі сходознавці, їм було доручено займатися перекладом на українську мову відомого рукопису «Подорож антиохійського патріарха Макаря», що є цінним джерелом для вивчення становища України XVI ст. У цій праці є матеріали про тогочасні історичні події на Україні: національно-визвольна війна, економічне становище, стосунки із сусідніми державами.

В останні роки свого життя вчений трудився ще над однією із цікавих тем – історією хозарів. Важливість її очевидна. І вона також ще не опублікована, за винятком кількох фрагментів, уміщених М. Веркальцем у «Віснику АН України». Тут зібрано чималий матеріал різноманітними мовами. Від стародавніх східних мов і до сучасних мов Сходу та Заходу. З нього по крупинці відібрані дані про наших колишніх грізних сусідів, яких уже не має, і це тоді, коли ще не було відомих тепер праць, не були проведені розкопки в місцях розташування хазарської держави. Академік О. Пріцак пригадує, з якою цікавістю пізніше аудиторія у Львівському університеті слухала доповідь А. Ю. Кримського «Хто такі хозари і яка їх мова».

«Історія хазарів» викликає жвавий інтерес дослідників. Праця складається із двох великих томів (другий том втрачено), написана на основі аналізу грецьких, латинських, слов'янських, вірменських, іранських, арабських джерел і вражає не тільки обсягом використаних матеріалів, а й багатогранністю досліджуваних явищ: охоплено проблеми етногенезу, культурних взаємин населення, яке проживало на просторі від Волги та Кавказу до Дунаю і Карпат,

чия історія була часткою історії України. Агатангел Кримський сподівався, що його «об'ємна праця про хазарську епоху буде корисна тим, для кого недосяжні багатомовні джерела цієї історії» [7].

Роботи з історії Туреччини взагалі черпають сили з українських теренів. Мовою тюрки були споріднені з гунами-протобулгарами, монголами та маньчжуро-тунгузами. Тогочасні джерела подають інформацію, що після смерті Агтили його син повернувся на давню батьківщину над Дніпром [2, с. 7].

Держава наступників гунів, протобулгарів, обіймала також східну Україну та Кубань. Джерела називають її Великою Булгарією, й існувала вона в VII ст. Десь у 670-х рр. під натиском хозарів, що стали наступниками протобулгарів в Україні, частина булгарів переселилася в римську наддунайську Мезію і після прийняття християнства злилася з місцевими слов'янами, давши початок слов'янським болгарам (у 890-х рр.).

Якщо не враховувати печенігів, мовну належність яких усе ще не встановлено наукою, то дві тюркські мовні групи є у наших джерелах (переважно в «Повісті временних літ») XI–XIII ст. сусідами наших предків. Це торки (тюрки; знані ще й як «чорні клобуки») на Правобережній Україні (вони були найманним військом київських князів) і половці (наймане військо чернігівських князів) та сусіди Руської держави, які були ворогами, а часто й союзниками. Після того як прийшли монголи (1222–1240 рр.) на воловецький степ та на територію Русі, половці асимілювалися з монголами, а останні перейняли в них мову. Тих половців (кипчаки, куманів) європейці стали називати татарами. Вони спочатку створили державу, названу європейцями Золотою Ордою (бл. 1240–1500 рр.). Після розпаду Золотої Орди постали окремі володіння її наступників, і серед них був Кримський Ханат (бл. 1440–1783 рр.), з яким Україна мала особливі відносини.

Висновки. Внесок Агатангела Кримського у вивчення відносин України з країнами Сходу проливає світло на важливі питання історії. Дослідник добре розумів зв'язки історії України зі східним світом, тому в багатьох його творах знайшлося місце й для цих відносин. Як філолог він розвивав питання етногенезу українців у дискусіях із російськими науковцями, що зробило його популярним серед українських кіл і підняло авторитет. Як історик – досліджував окремі аспекти взаємин нашої держави зі східними народами. Він приділяє значну увагу вивченню торговельних відносин Київської Русі зі східними країнами, а також воєнним подіям. Агатангел Юхимович також звертав увагу на українсько-турецькі стосунки в контексті боротьби українського народу за свободу. У цьому питанні дослідник простежив появу козацтва на політичній арені, визначив причини їх виникнення, проаналізував різні теорії. Ці та інші питання розглядаються в його працях «Історія Туреччини», «Історія Персії та її письменства» та ін. Агатангел Кримський приділяв багато уваги окремим персоналіям, ідеалізував їх, наприклад, гетьмана П. Сагайдачного. Цікаво розглядає персону Роксолани в турецькій історії як одну з передумов занепаду Османської імперії. Окремо варто виділити дослідження сходознавця «Історія хазарів», що створене на основі широкого кола джерел і відзначається багатогранністю досліджуваних явищ.

Література

1. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ, 1971. 184 с.
2. Пріцак О. Передмова. В кн.: Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2000. С. 5–10.
3. Кримський А. Ю. Филология и погодинская гипотеза. Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезы г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волынском происхождении всех малоруссов. *Киевская старина*. 1898. № 6. С. 347–365.
4. Кримський А. Ю. Історія Персії та її письменства. Як Персія, завойована арабами, відродилася політично (IX та X ст.). *Збірник Істор.-філол. відділу ВУАН*. Київ, 1923. № 3. Вип. 1. 131 с.
5. Кримський А. Ю. Історія Туреччини та її письменства. Том II. Вип. 2: письменство XIV–XV ст. Київ, 1927. 124 с. ІР НБУВ, інв. № УА 5329.
6. Кримський А. Ю. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Львів, 1996. 288 с.
7. Кримський А. Ю. Історія хазарів з найдавніших часів до X віку. Ча. I. *Хазарський альманах*. 2008. Вип. 7. 172 с.

References

1. Hurnytskyi, K. I. (1971). Krymskyi yak istoryk [Krymskyi as a historian]. Kyiv. 184 s. [in Ukrainian].
2. Pritsak, O. (2000). Peredmova [Introduction]. V kn.: Pavlychko S. Natsionalizm, seksualnist, oriientalizm. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho. Kyiv. S. 5–10. [in Ukrainian].
3. Krymskyi, A. Yu. (1898). Fylolohyia y pohodynskaia hypoteza. Daet ly fylolohyia maleishye osnovanyia podderzhivat hypotezu H. Pohodyna y H. Sobolevskoho o halytsko-volynskom proyskhozhdeny vseh malorussov [Phylology and the pohodyn hypothesis. Does phylology provide the basis for supporting the hypotheses of H. Pohodyn and H. Sobolevsky about the halic-volyn origin of all little russians]. *Kyevskaia staryna*. № 6. S. 347–365. [in Ukrainian].
4. Krymskyi, A. Yu. (1923). Istoriia Persii ta yii pysmenstva. Yak Persiia, zavoiovana arabamy, vidrodylasia politychno (IX ta X st.) [History of Persia and its literature. How Persia, conquered by the arabs, was politically transformed (9th and 10th centuries)]. *Zbirnyk Istor.-filol. viddilu VUAN*. Kyiv. № 3. Vyp. 1. 131 s. [in Ukrainian].
5. Krymskyi, A. Yu. (1927). Istoriia Turechchyny ta yii pysmenstva [History of Turkey and its literature]. Tom II. Vyp. 2: pysmenstvo XIV–XV st. Kyiv. 124 s. IR NBUV, inv. № UA 5329. [in Ukrainian].
6. Krymskyi, A. Yu. (1996). Istoriia Turechchyny. Zvidky pochalasia Osmanska derzhava, yak vona zrostala y rozvyvalasia i yak dosiahla apoheiu svoiei slavy y mohutnosti [History of Turkey. A look at the rise of the Ottoman empire, how it grew and developed and how it reached the apogee of its glory and power]. Lviv. 288 s. [in Ukrainian].
7. Krymskyi, A. Yu. (2008). Istoriia khazariv z naidavnishykh chasiv do X viku. [History of the Khazars from the earliest times to the 10th century]. *Chastyna persha. Khazarskyi almanakh*. Vyp. 7. 172 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 23.09.2025

Стаття прийнято 16.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 930.85(477.82-51:438):272-523.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.16>**Анастасія МАРКІВ**

аспірантка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
проспект Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 45023 (nastiamarkiv@gmail.com)

Anastasia MARKIV

Postgraduate student at the Department of Museum and Monument Studies,
and Information-Analytical Activities
Lesya Ukrainka Volyn National University,
13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 45023 (nastiamarkiv@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2833-0481>**ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
(НА ПРИКЛАДІ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ХРАМІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)**

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати політику міжвоєнної Польщі щодо збереження римо-католицьких пам'яток архітектури у Волинському воєводстві, акцентуючи увагу на формуванні правової бази пам'яткоохоронної діяльності, проведенні інвентаризації пам'яток, а також відновлювальних та реставраційних роботах. **Методологія** дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, поєднанні загальних і спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна** полягає в характеристиці маловідомих фактів з теорії, історії та практики відновлення римо-католицьких храмів у Волинському воєводстві Другої Речі Посполитої, з'ясуванні суспільно-політичної і культурної значущості процесу охорони сакральної спадщини римо-католиків у міжвоєнний період, виокремленні труднощів та викликів, з якими зіткнулися світська й церковна влада при веденні пам'яткоохоронної діяльності в означений хронологічний період. **Висновки.** Упродовж 1921–1939 рр. у Волинському воєводстві, яке перебувало в складі Другої Речі Посполитої, належна увага приділялася збереженню нерухомих об'єктів культурної спадщини, зокрема, відновленню пам'яток сакральної архітектури Римо-католицької церкви шляхом реставраційно-ремонтних робіт. Невід'ємним складником пам'яткоохоронної діяльності в міжвоєнний період стала інвентаризація об'єктів культурної спадщини, яка містила не лише облік пам'яток, а й вивчення історії їх появи, фотофіксацію, обміри тощо. Збереження сакральної архітектури римо-католиків було серед пріоритетів у міжвоєнній Польщі, оскільки римо-католицькі храми розглядали як візуальні маркери польської ідентичності та цивілізаційної місії, що робило їх збереження важливим елементом державної політики у волинському регіоні з переважальним українським православним населенням.

Ключові слова: Волинське воєводство, Друга Річ Посполита, інвентаризація пам'яток, консерватор, культурна спадщина, пам'ятка, пам'яткоохоронна діяльність, реставрація, римо-католицький костел.

**PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE SECOND RZECZPOSPOLITA:
A CASE STUDY OF ROMAN CATHOLIC CHURCHES OF THE VOLYN VOIVODESHIP**

Abstract. *The article aims* to analyze interwar Poland's policy regarding the preservation of Roman Catholic architectural monuments in the Volyn Voivodeship, with a focus on the formation of the legal framework for monument protection activities, the inventory of monuments, restoration, and reconstruction works. **The research methodology** is based on an interdisciplinary approach and combines general and special research methods. **The scientific novelty** of the study involves the characterization of little-known facts from the theory, history and practice of the restoration of Roman Catholic churches in the Volyn Voivodeship of the Second Rzeczpospolita, the clarification of the socio-political and cultural significance of the process of protecting the sacred heritage of Roman Catholics in the interwar period, the identification of the difficulties and

challenges that secular and church authorities faced when carrying out monument protection activities in the specified chronological period. Conclusions. In the 1921–1939 period, in the Volyn Voivodeship, which was a part of the Second Rzeczpospolita, significant attention was paid to the preservation of immovable cultural heritage sites, in particular, the restoration of monuments of sacred architecture of the Roman Catholic Church through restoration and repair works. An integral part of monument protection activities in the interwar period was the inventory of cultural heritage sites, which included not only the registration of monuments, but also the study of the history of their appearance, photo recording, measurements, etc. The preservation of Roman Catholic sacred architecture was among the priorities in interwar Poland, as Roman Catholic churches were considered to be visual markers of Polish identity and a civilizational mission, thus making their preservation an important element of state policy in the Volyn region with a predominantly Ukrainian Orthodox population.

Key words: *Volyn Voivodeship, Second Rzeczpospolita, inventory of monuments, conservator, cultural heritage, monument, monument protection activities, restoration, Roman Catholic church.*

Постановка проблеми. У контексті поглибленого вивчення й переосмислення історії України як складника європейської історії закономірно зростає зацікавленість проблемами українсько-польських взаємин ХХ ст., вагомим елементом якого були 1920–1930-ті рр. – період, коли частина західних етнічних українських земель, зокрема Волинь, перебували в складі Другої Речі Посполитої. Нині ґрунтовно вивчено чимало аспектів політики міжвоєнної Польщі щодо волинського регіону. Однак дотепер не до кінця з'ясованими залишаються питання, пов'язані із заходами щодо збереження культурної спадщини Волині. Це стосується й відновлення давніх будівель Римо-католицької церкви, які є невід'ємними складниками архітектурної спадщини України і справедливо вважаються найкращими зразками європейського середньовічного зодчества.

Проблема збереження культурної спадщини на східних землях Другої Речі Посполитої є багатогранною і недостатньо вивченою. Після більш ніж століття російського імперського панування, яке супроводжувалося цілеспрямованою політикою русифікації та обмеженням діяльності Римо-католицької церкви, міжвоєнний період позначився відродженням її сакральної архітектури, часто занедбаної або перепрофільованої в попередні епохи. З одного боку, Річ Посполита прагнула зберегти польську культурну спадщину, створювала сприятливі умови для її відновлення й реставрації. Римо-католицькі храми розглядали як візуальні маркери польської ідентичності та цивілізаційної місії, що робило їх збереження важливим елементом державної політики у волинському регіоні з переважальним українським православним населенням. З іншого боку, політика щодо українських пам'яток, особливо православних святинь, часто призводила до їх руйнування, повного нищення або перепрофільовання. Це безпосередньо стосується українських етнічних земель, які входили до складу міжвоєнної Польщі: Західної Волині, Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. На Волині ця проблема була особливо гострою, враховуючи поліетнічний та багатоконфесійний характер краю.

Однією з маловивчених, однак актуальних проблем у контексті пам'яткоохоронної діяльності на Волині у ХХ ст. є подальше дослідження політики Другої Речі Посполитої щодо збереження сакральної спадщини римо-католиків, зокрема, формування правової бази, збір відомостей про історію та унікальність сакральних будівель, що нерідко відображали синтез західноєвропейських та місцевих мистецьких традицій, утілення провідних концепцій відновлювальних і реставраційних робіт, подолання технічних та фінансових труднощів тощо. Висвітлення теми дасть змогу глибше зрозуміти механізми інтеграції та контролю Польщі над приєднаними територіями, простежити, чи римо-католицькі об'єкти в міжвоєнний період розглядали лише як пам'ятки мистецтва, чи і як символи багатовікової польської присутності та державної ідеології на теренах Волині. Тема Волині й нині залишається чутливою у відносинах між Україною та Польщею. Тому об'єктивне дослідження політики Другої Речі Посполитої

щодо збереження сакральних пам'яток Римо-католицької церкви дає змогу перейти від емоційних оцінок до наукового аналізу. Результати дослідження можуть бути використані сучасними українськими та польськими реставраторами, які працюють над відновленням спільної культурної спадщини на українсько-польському прикордонні, надаючи їм історичну основу для планування й здійснення такої співпраці на перспективу.

Мета статті – проаналізувати нормативно-правову базу міжвоєнної Польщі щодо охорони культурної спадщини, висвітлити практичні заходи, пов'язані з відновленням римо-католицьких храмів на території Волинського воєводства в 1921–1939 рр.; з'ясувати суспільно-політичне та культурне значення політики з охорони сакральної спадщини римо-католиків для польської держави на «східних кресах»; висвітлити труднощі та виклики, з якими зіткнулися світська і церковна влада в цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеризуючи наявну з означеної теми наукову літературу, можна зробити висновок, що проблема збереження культурної спадщини у Другій Речі Посполитій є предметом вивчення і польських, і українських учених. Так, польські дослідники висвітлюють особливості та етапи формування нормативно-правової бази пам'яткоохоронної діяльності в міжвоєнній Польщі, підготовку та проведення обліку об'єктів культурної спадщини, характеризують стан релігійної ситуації у відновленій Речі Посполитій і перші кроки щодо реставрації римо-католицьких костелів, подають відомості про створення консерваторських округів та діяльність окремих консерваторів тощо [1–6]. Щодо українських учених, то вони переважно звертають увагу на заходи з охорони світських пам'яток у західноукраїнських землях упродовж 1921–1939 рр., зокрема, замків і замкових комплексів, діяльність науково-громадських пам'яткоохоронних товариств, досліджують політику Другої Речі Посполитої щодо української сакральної спадщини та заходи громадськості щодо її збереження, аналізують загальні процеси інвентаризації об'єктів культурної спадщини в міжвоєнній Польщі [7–16]. Що ж до збереження сакральних пам'яток Римо-католицької церкви в міжвоєнний період, зокрема на Волині, то це питання українські вчені майже не досліджували. Серед поодиноких досліджень вирізняється ґрунтовна стаття О. Михайлишин, у якій з архітектурного боку аналізують заходи зі збереження римо-католицьких костелів на Волині в період між Першою та Другою світовими війнами [17].

Виклад основного матеріалу. Охорона культурної спадщини в Другій Речі Посполитій здійснювалася на підставі відповідної законодавчої бази, яка почала формуватися наприкінці Першої світової війни. Відповідно до неї в червні 1917 р. створено Регентську раду – вищий орган державної влади Другої Речі Посполитої, який законодавчо вирішував проблеми охорони пам'яток. Німецька й австро-угорська влади, армії яких контролювали в той час землі Королівства Польського, наділили Регентську раду законодавчими й виконавчими функціями над означеною територією до часу передачі влади королю або регентові.

Одним з перших кроків становлення державної політики в галузі охорони культурної спадщини в Другій Речі Посполитій став Декрет Регентської ради про опіку над пам'ятками мистецтва та культури від 31 жовтня 1918 р. [18]. У відновленій Польській державі він упродовж десяти років був базовим законодавчим актом, що регулював пам'яткоохоронну діяльність. У Декреті вперше в історії Польщі ХХ ст. подавалося визначення поняття «пам'ятка», здійснювалася класифікація пам'яток на нерухомі й рухомі, причому за цими двома критеріями, відповідно до виду, були розділені і світські, і церковні пам'ятки. Зокрема, до церковних пам'яток належали могили, цвинтарі, каплиці, інші подібні старожитності. Згідно з Декретом, опіка над пам'ятками відходила до компетенції Міністерства віросповідань і народної освіти, що одержувало в підпорядкування консерваторів, яких призначав міністр і які мали безпосередньо наглядати над пам'ятками на визначених теренах [18, с. 93–94].

Протягом 1918–1922 рр. у міжвоєнній Польщі функціонувало й Міністерство мистецтва та культури, яке згодом було включено до складу Міністерства віросповідань і народної освіти як окремий департамент. Вагомим виконавчим приписом, що доповнював Декрет від 31 жовтня 1918 р., стало розпорядження міністра мистецтва і культури від 5 квітня 1919 р. про організацію консерваторських управлінь, що розповсюджували діяльність на окреслену територію (округу), якою згодом стали воєводства. До їх обов'язків входило встановлення чисельності об'єктів культурної спадщини, насамперед нерухомих, проведення їх інвентаризації, нагляд за станом збереження пам'яток та проведенням пам'яткоохоронних робіт. Цим же документом створювалася Рада консерваторів – колегіальний орган, на який покладалися обов'язки опіки над розробкою засад пам'яткоохоронної діяльності. Аналогічний характер і функції – щоправда, на нижчому рівні – мали окружні консерваторські комісії, створені згідно з розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти від 17 травня 1924 р., а також змішані (з представників державних консерваторів та римо-католицького костелу) комісії, які займалися культовою рухомою старовиною [19, с. 3]. Останні постали згідно з розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти від 19 грудня 1925 р. на підставі конкордату, підписаного 10 лютого 1925 р. між Другою Річчю Посполитою та Папським престолом [20, с. 8–9].

З утворенням Волинського воєводства 4 лютого 1921 р. всі вищеназвані рішення набули правової сили і в досліджуваному регіоні. Так, згідно з розпорядженням Ради міністрів Польщі від 26 вересня 1921 р. у воєводстві набув чинності Декрет про опіку над пам'ятками культури і мистецтва від 31 жовтня 1918 р.; у Луцьку створено воєводський відділ Міністерства культури і мистецтва Польщі (8 листопада 1921 р.) [21]. До компетенції відділу відносилися питання надання дозволів на знищення, реконструкцію, оздоблення, перебудову нерухомих пам'яток старовини (костелів, церков, синагог, замків, палаців, ратуш, веж, дзвіниць), що перебували в державній або приватній власності та мали історичну чи мистецьку цінність. Відділ здійснював також контроль за вивезенням пам'яток за кордон, давав дозволи на проведення археологічних досліджень, відповідав за внесення пам'яток старовини до державного інвентаря пам'яток Польщі. Керівником Волинського воєводського відділу Міністерства культури і мистецтва Польщі було призначено реставратора З. Морвіца, який одночасно був радником волинського воєводи з питань культури, мистецтва і охорони пам'яток [8, с. 299].

У червні 1922 р. відбулася III конференція польських консерваторів. Згідно з її рішенням Польща була поділена на 8 консерваторських округів. Люблінське і Волинське воєводства увійшли до округу № VI із центром у м. Любліні. Названий округ очолив консерватор М. Древо. З 1923 р. до Люблінського округу було доєднано Поліське воєводство.

На кінець 1920-х рр. структуру консерваторської служби становили Міністерство віросповідань і народної освіти та воєводська адміністрація, що здійснювала пам'яткоохоронну роботу через службовців-консерваторів [22, с. 5–6]. На початок 1930-х рр. питання збереження пам'яток західноукраїнських земель перейшло до компетенції Львівського та Люблінського консерваторських округів [23, с. 41]. До Люблінського округу входили Люблінське, Поліське та Волинське воєводства. З 1936 р. Волинське воєводство було виділено в окремий консерваторський округ. При створенні консерваторських округів влада керувалася передусім кількістю пам'яток на конкретній території і наявністю наукових та культурних установ, які потенційно допомагали б у вирішенні питань охорони культурної спадщини. Центром Волинського консерваторського округу стало місто Луцьк.

Упродовж 1924–1931 рр. загальне керівництво пам'яткоохоронною роботою в Другій Речі Посполитій здійснював департамент мистецтва, що працював у складі Міністерства

віросповідань і народної освіти, а в 1931–1936 рр. – департамент культури і мистецтва. У 1936–1939 рр. цю функцію виконував департамент науки і вищих шкіл Міністерства віросповідань і народної освіти Польщі [12, с. 79].

Правотворча діяльність органів державної влади міжвоєнної Польщі в галузі охорони культурної спадщини знайшла подальший якісний розвиток у низці нормативних актів, що з'явилися наприкінці 1920-х–1930-х рр. Провідне місце тут належить розпорядженню від 6 березня 1928 р. «Про опіку над пам'ятками», підписаному президентом країни І. Мосціцьким [24, с. 537–542]. Документ визначав засади охорони культурної спадщини, що витримали випробовування часом і використовувалися в Польщі навіть у другій половині ХХ ст.

Порівняно з Декретом 1918 р., означене розпорядження містило чимало детальних роз'яснень щодо охорони сакральних пам'яток. Зокрема, у підпункті 16 статті 2 було таке застереження: документи, які згідно з канонічним правом містять таємні відомості, а особливо ті, що зберігаються в таємних єпископських архівах, а також предмети спеціального релігійного культу, наприклад, чудотворні ікони, вилучаються з-під сфери дії цього розпорядження [24, с. 538]. Обмеження щодо доступу світської влади в особі її органів охорони пам'яток до католицьких старожитностей містила стаття 5. У ній зазначалося, що стосовно творів мистецтва, архівних документів і рукописів, інших пам'яток, які мають історичну й мистецьку цінність та містяться в римо-католицьких костелах, органами охорони є змішані світсько-духовні комісії, призначені відповідним єпископом при погодженні з профільним міністром [24, с. 540; 10, с. 74].

Отже, розпорядження від 6 березня 1928 р. фіксувало факт виведення з-під одноосібної світської опіки римо-католицьких пам'яток. Це було відображенням становища, що склалося у сфері охорони сакральних пам'яток внаслідок угоди (конкордату) між владою Другої Речі Посполитої і Папою Римським, укладеною 10 лютого 1925 р. [25, с. 12]. Вона закріплювала незалежність дій Римо-католицької церкви, які стосувалися культурної спадщини римо-католиків. На підставі цього документа рухомі пам'ятки, що належали костелу, контролювалися змішаними комісіями, до яких входили окружні консерватори та представники костелу. На нерухомі релігійні пам'ятки, що належали Римо-католицькій церкві, поширювалося традиційне законодавство [5, с. 47]. Домовленості між світською та духовною владою підтверджувалися розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти у справі змішаних консерваторських комісій для охорони пам'яток мистецтва і культури, які розміщувалися в католицьких костелах та на прилеглих територіях. Оцінюючи загалом документ «Про опіку над пам'ятками», відзначимо, що, незважаючи на певну недосконалість, він відзначався новаторським змістом і з погляду європейського пам'яткоохоронного законодавства дозволяв віднести в той час Другу Річ Посполиту до держав, які йшли попереду в справі охорони культурної спадщини. Водночас завдяки появі правового пам'яткоохоронного законодавства вдалося взяти під опіку держави об'єкти світської і церковної архітектурної спадщини, зокрема римо-католицькі костели і кляштори, розташовані на Волині.

Систематичне й комплексне дослідження римо-католицької спадщини було в міжвоєнний період критично важливим для визначення пріоритетів у пам'яткоохоронній діяльності. Ця робота велася в кількох напрямках. Насамперед потрібно було зібрати найдетальніші відомості щодо історії сакральних об'єктів, тому історики й мистецтвознавці активно вивчали архівні фонди у Варшаві й Кракові, документи місцевих установ, встановлюючи дати будівництва, авторство та історію об'єктів. Наступним завданням стало складання детальних інвентаризаційних карток, що містили архітектурні обміри, фотофіксацію, опис стану збереженості пам'ятки, перелік наявних рухомих культурних цінностей (ікон, скульптур, літургійного начиння). 17 липня 1928 р., через кілька місяців після появи документа «Про опіку над пам'ятками»,

міністр віросповідань і народної освіти видав розпорядження щодо ведення реєстру пам'яток, який прийшов на зміну інвентареві [3, с. 375–390]. У ньому зазначалося, що реєстр охоплює всі пам'ятки, які розташовані на теренах певного воєводства, за винятком старожитностей, які перебувають у католицьких костелах і приміщеннях. Реєстр поділявся на відділи нерухомих і рухомих пам'яток, упорядковувався за визначеною формою, яка мало чим відрізнялася від інвентаризаційної та базувався на відомостях, взятих із загального польського інвентаря об'єктів культурної спадщини. Взяття на облік пам'яток проводилося в кожному воєводстві. Винятком становили твори мистецтва, рукописи, які перебували в римо-католицьких костелах. При внесенні пам'ятки до реєстру потрібно було вказати такі відомості: місце, де була виявлена пам'ятка (назва місцевості, повіт, гміна); рік чи хоча б століття її створення; подати опис пам'ятки; ім'я, прізвище і адресу власника пам'ятки. Реєстрації підлягали пам'ятки X – першої половини XIX ст. [26, с. 379].

Органом контролю такої загальнопольської акції стало Інвентаризаційне бюро, створене у 1929 р., яке діяло у Варшаві. Сюди надходили описи й світлини об'єктів культурної спадщини, укладався їх каталог. Найдієвішими помічниками Інвентаризаційного бюро стали окружні реставратори й воєводські відділи мистецтв. Ними укладалися інвентаризаційні картки, де містилися відомості про територіальне розташування пам'ятки (місцевість, повіт воєводства), наводився опис пам'ятки, час її створення (епоха), зазначався стиль, у якому ця пам'ятка збудована, номер її реєстрації. Далі в картках уміщувалися джерела про пам'ятку (вимірювальні креслення, зображення, писемні джерела), історія споруди, інформація про її власників, вказувались техніка і матеріали, з яких була зроблена пам'ятка, найважливіші елементи об'єкта (надгробки, олтарі та ін.). Описові креслення пам'ятки виготовлялись у масштабі 1:500. Кожна інвентаризаційна картка нумерувалася, зазначався місяць, рік, а іноді навіть день її виготовлення [3, с. 389; 8, с. 300–301]. Укладання реєстру пам'яток Другої Речі Посполитої, в якому основна увага зверталася на городища, замки, палаци, будівлі Римо-католицької церкви, інші культові споруди та світські архітектурні об'єкти, давало змогу оцінити стан пам'яток і планувати та проводити ремонтні й реставраційні роботи.

Водночас зазначимо, що більшість римо-католицьких будівель Волині потребувала капітального ремонту насамперед через довготривале їх використання як складських приміщень, в'язниць, повну відсутність будь-якої підтримки і збереження як пам'яток упродовж XIX – початку XX ст. Серед проблем, які потребували невідкладного вирішення – поруйновані дахи і склепіння храмів, що становило пряму загрозу цілісності конструкцій, недостатнє державне фінансування й обмежені можливості місцевих парафій, що було характерним для Волині. Ці фактори уповільнювали реставраційні процеси, які нерідко обмежувалися лише консервацією (проведенням першочергових заходів, що запобігали подальшому руйнуванню будівлі), не давали змоги проводити повноцінне відновлення сакральної пам'ятки.

Як зазначалося вище, задля збереження пам'яток старовини в міжвоєнній Польщі були створені консерваторські округи, а вирішення важливих з естетичного та ідеологічного боків питань охорони об'єктів культурної спадщини покладалися на фахівців, які мали відповідну освіту та значну проєктну практику, добре розумілися в питаннях мистецтва та архітектури [16, с. 264]. Зокрема, Люблінський консерваторський округ, до якого входило Волинське воєводство, очолив архітектор Єжи Сенніцький (1886–1956). Митець обіймав цю посаду з деякою перервою впродовж 1919–1930 рр. Випускник Вищої технічної школи в Карлсруе, згодом – архітектурного відділення Варшавської політехніки (на початку XX ст. це було Вище технічне училище імператора Миколи II), Є. Сенніцький відповідав за інвентаризацію пам'яток, адміністративний нагляд за реставраційними роботами, надання дозволів на ремонт і перебудову нерухомих об'єктів культурної спадщини, внесення нових пам'яток – з огляду на

їх культурно-мистецьку цінність – до реєстру, рецензування проєктів нових будівель, видачу дозволів на вивіз творів мистецтва за кордон тощо [2, с. 20; 16, с. 264–265].

Люблінський округ був найбільшим у Польщі, включав у себе терени Люблінського, Поліського і Волинського воєводств. До серпня 1927 р. в окрузі вдалося провести інвентаризацію 463 архітектурних об'єктів, зокрема 69 – у Волинському воєводстві [16, с. 265]. А до 1930 р. їх кількість на Волині значно зросла. Так, були підготовлені історичні довідки про пам'ятки архітектури, проведена їх фотофіксація й точні обміри. Як зазначає дослідниця О. Михайлишин, колекція цих унікальних креслень донині зберігається в архіві Закладу польської архітектури, є безцінним історичним джерелом і водночас узірцем виконання таких робіт. Однак що стосується пам'яток Волині, то частина документів не збереглася до нашого часу. Ті ж, що збереглися, свідчать, що в цей час вдалося зробити архітектурні обміри низки сакральних будівель: костелу домініканців у Чорторийську (1924 р.), костелу і кляштору в Берестечку (1926 р.), монастиря тринітаріїв у Луцьку (1929–1930 рр.) [16, с. 265].

Є й інші відомості. Окремі дослідники вважають, що період до осені 1929 р. у справі інвентаризації пам'яток відзначався скромними результатами. На кінець 1928 р. з-понад 2 200 нерухомих пам'яток у Люблінському консерваторському окрузі, про які було відомо пам'яткоохоронним службам, до каталогу об'єктів нерухокої культурної спадщини вдалося внести 412, з яких 52 – пам'ятки у Волинському воєводстві [12, с. 81]. За іншими даними, на кінець 1928 р. у названому консерваторському окрузі інвентаризовано 409 пам'яток. Їх перелік свідчить, що описувалися насамперед пам'ятки польської культури: костели, пам'ятники, помістя та ін. Набагато менше до реєстру вносилося пам'яток, які належали українській культурній спадщині: замків, дерев'яних церков. Так, згідно зі звітом архітектора Є. Сенницького, за період другої половини 1925 р. у Волинському воєводстві було каталогізовано із 43 відомих на той час пам'яток 33, з яких 22 належали польській спільноті [9, с. 395–400; 12, с. 81].

На початок 1920-х рр. потребував відновлення кафедральний костел Св. Петра і Павла в Луцьку – одна з найвеличніших пам'яток сакральної архітектури Волині. Після відновлення польської державності та утворення Волинського воєводства костел став центром відродженої в 1925 р. Луцької дієцезії та потребував значних зусиль для збереження і реставрації. Хоча в ХІХ ст. в костелі проводилися часткові ремонтні роботи, як, наприклад, заміна гонтового покриття на металеве, однак пожежа в 1924 р. завдала значної шкоди інтер'єру костелу. Було знищено великий вітвар та короновану ікону. Відновлення мистецьких елементів вітваря костелу, зміцнення стін та склепінь будівлі, відновлювальні роботи прилеглого до храму комплексу єзуїтського колегіуму стали першочерговими завданнями на початку міжвоєнного періоду. Оскільки костел набув статусу кафедрального, то це забезпечило йому опіку держави та відповідне фінансування.

Серед консерваторів, які в міжвоєнний період відзначилися у справі збереження нерухомих об'єктів культурної спадщини на Волині і, зокрема, сакральних пам'яток римо-католиків, був Юзеф Едвард Дуткевич (1903–1968). Уродженець м. Кракова, випускник факультету живопису Краківської академії мистецтв. Навички в галузі пам'яткоохоронної діяльності вдосконалював у Парижі, зокрема, у Луврській школі, що дало йому змогу здобути ступінь доктора філософії в галузі історії мистецтва, захистивши в Ягеллонському університеті дисертацію на тему «Бароковий костел Св. Людвіка у Влодаві» [16, с. 266–267]. Після повернення в Польщу почав працювати в структурах, які займалися охороною пам'яток. У червні 1932 р. Ю. Дуткевич був призначений консерватором і керівником відділу мистецтва у волинському воєводському управлінні [11, с. 94–95]. У 1934 р., з утворенням Луцького консерваторського округу, очолив його. Ґрунтовні знання митця в царині архітектури й мистецтва Західної Європи та Польщі, зокрема, сприяли комплексному підходу до оцінки архітектурно-мистецької

вартості архітектурних ансамблів і комплексів Волині, шедеврів живопису і скульптури, дали змогу виокремити місце цих пам'яток серед творів загальноєвропейського культурного надбання [16, с. 266–267].

У 1932–1934 рр. за активної участі Ю. Дуткевича на Волині вдалося провести інвентаризацію понад 60 пам'яток архітектури. На кожен обстежений об'єкт була складена інвентаризаційна картка, у якій містилися відомості про місце розташування об'єкта, час будівництва, архітектурний стиль, коротка історія здійснених перебудов, обміри, а також висновок щодо стану збереженості та необхідності ремонту чи реставрації. Окремим пунктом виносилися номери наявних знімків або кліше стосовно кожної пам'ятки. Усі зібрані матеріали є в наші дні безцінними джерелами вивчення історії формування, стилів, особливостей архітектурної світської і сакральної спадщини, і зберігаються вони в Архіві фотографій та обмірних малюнків Інституту мистецтв Польської академії наук [16, с. 267].

Зокрема, Ю. Дуткевич зафіксував і давні будівлі Римо-католицької церкви на Волині та подав короткі їх характеристики. Серед них – костел Св. Трійці в Берестечку Горохівського повіту – пам'ятка архітектури початку XVIII ст., стиль бароко; парафіяльний костел Св. Архангела Михайла в Голобах Ковельського повіту – пам'ятка архітектури 1700 року будівництва, стиль бароко, дата інвентаризації – 16.05.1934 р.; костел Вознесіння Ісуса Христа в Горохові Ковельського повіту, 1808 рік будівництва, стиль класицизм, дата інвентаризації – 21.11.1932 р.; у с. Кисилин Горохівського повіту – костел покармелітський Непорочного Зачаття Діви Марії, пам'ятка першої половини XVIII ст., стиль бароко, дата інвентаризації – 17.05.1933 р.; Мацеїв Ковельського повіту (нині – селище Луків на Волині) – костел Св. Станіслава і Св. Анни, пам'ятка XVI ст., стиль ренесанс, дата інвентаризації – 15.04.1933 р.; у с. Новий Загорів Горохівського повіту – костел Різдва Діви Марії, пам'ятка XVIII ст., стиль пізнє бароко, дата інвентаризації – жовтень 1932 р.; у с. Порицьк Володимирського повіту – парафіяльний костел Св. Трійці і Св. Архангела Михайла, пам'ятка другої половини XVIII ст., стиль бароко, дата інвентаризації – 17.08.1934 р.; с. Скурче Луцького повіту – костел Вознесіння Діви Марії, пам'ятка початку XIX ст., стиль класицизм, дата інвентаризації – 02.09.1932 р.; у Турійську Ковельського повіту – костел Св. Францішка Салезія, пам'ятка другої половини XVIII ст., стиль пізнє бароко, дата інвентаризації – жовтень 1932 р.; каплиця в с. Воротнів Луцького повіту – пам'ятка XVIII ст., стиль бароко, дата інвентаризації – 30.08.1932 р.; у с. Затурці тоді Горохівського повіту – костел Св. Трійці і Марії Магдалини, пам'ятка 1642 року будівництва, стиль бароко, дати інвентаризації – 17.05.1933 р., 24.10.1934 р. [16, с. 267–272]. Так, римо-католицький костел у Затурцях зазнав значних руйнувань у роки Першої світової війни. У 1920-х рр. храм відбудовано коштом частково польської держави, а частково – парафіян.

У 1920–1930-х рр. на обліку у волинського консерватора перебували пам'ятки культурної спадщини містечка Устилуг. Серед них – монастир капуцинів XVIII ст., каплиця першої половини XIX ст., а також два костели [27, с. 151]. У міжвоєнний період велися роботи з відновлення монастиря капуцинів з метою повернення йому первісного стану. Однак так і не вдалося підняти до попередньої висоти зменшену крутизну дахів, надати відповідну їм форму фронтона. Не вдалося повернути дві фігури святих та відтворити інтер'єри [28, с. 9]. Це свідчить про наявність технічних труднощів при відновленні римо-католицьких сакральних будівель, незважаючи на їх пріоритетність щодо ремонтних і реставраційних робіт у міжвоєнній Польщі.

У 1934 р. Ю. Дуткевич підготував річний план фінансування інвентаризації та реставрації пам'яток у Волинському воєводстві на суму 22 600 злотих [7, с. 327]. У процесі реставрації передбачалося впорядкувати реєстр тих нерухомих об'єктів культурної спадщини, які на той час ще не були описані. У 1934 р. він звертався до відділу мистецтв Міністерства віросповідань

і народної освіти з проханням виділити 200 злотих на поїздку до Кременця, Почаєва, Вишнівця, Затурець і Клевая, щоб провести огляд пам'яток старовини для їх подальшої інвентаризації [12, с. 82].

У середині 1930-х рр. планувалося відремонтувати стіни костелу в Турійську, звести покрівлю на костелі в Кисилині, реставрувати поліхромні розписи на стінах костелу в Голобах, відновити дзвіницю костелу в Мацейові, провести ремонтно-консерваційні роботи в будівлі костелу в Берестечку, а також виділити цеглу на склепіння костелу в Затурцях [11, с. 97]. Такі заплановані Ю. Дуткевичем роботи впродовж 1934–1938 рр. вдалося виконати завдяки фінансовій підтримці Міністерства віросповідань і народної освіти, а також місцевої влади, благодійників та членів польських громадських товариств. Наголосимо, що в пам'ятоккоохоронній діяльності Ю. Дуткевич віддавав перевагу збереженню пам'яток польської культури, як світських, так і сакральних. Він немало зробив у сфері популяризації пам'яток Волині, публікуючи пам'ятокзнавчі розвідки на сторінках польських часописів [29; 30].

Укладання реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини у Волинському воєводстві продовжив у 1936–1938 рр. на посаді окружного консерватора Зигмунд Ревський. Він провів інвентаризацію давніх дерев'яних церков Волині, світських нерухомих об'єктів культурної спадщини. До реєстру, зокрема, були вписані й римо-католицькі храми Волині. Пам'ятки фіксувалися на фотоплівку, а виготовлені світлини були передані до Волинського музею. Однак, на жаль, лише незначна їх частина збереглася у фондах нинішнього Волинського краєзнавчого музею [12, с. 82].

Зібрані окружними консерваторами в Західній Волині відомості про архітектурні сакральні об'єкти увійшли до документації Центрального бюро інвентаризації, яке з 1939 р. почало підготовку загальнопольського списку нерухомих пам'яток. Однак завершити його впорядкування перешкодила Друга світова війна.

Висновки. Отже, у відновленій Речі Посполитій спостерігалось усвідомлення владою і суспільством важливості збереження об'єктів культурної спадщини для національного самоствердження, що, без сумніву, виявилось одним з найпотужніших стимулів розгортання пам'ятоккоохоронної діяльності. Польські політичні кола трактували нерухомі пам'ятки в західноукраїнських землях як надбання польського народу і на такій підставі обґрунтовували законність приєднання цих теренів до Другої Речі Посполитої. Одним із пріоритетних напрямів політики в галузі охорони пам'яток була сакральна спадщина Римо-католицької церкви. В означений період була сформована нормативно-правова база її збереження, створені державні структури, відповідальні за відновлення й забезпечення охорони світських і сакральних пам'яток, проведена їх інвентаризація, тривали відновлювальні та реставраційні роботи. Аналіз політики 1920–1930-х рр. показує, як державні (консерваторські) та релігійні (церковні) інституції співпрацювали у сфері збереження культурної спадщини. Це дає цінний досвід для нинішнього вирішення проблем охорони спадщини в умовах багатонаціональних регіонів та міждержавної співпраці, у нашому випадку – між Україною та Польщею.

Література

1. Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce: geneza, organizacja, prawo. Warszawa : PWN, 1989. 376 s.
2. Trzewik M. Niektóre postacie konserwatorstwa Lubelskiego – biogramy. *Lubelszczyzna*. 1996. № 2. S. 20–28.
3. Lewicki I. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego. *Ochrona zabytków*. 1999. № 1. S. 375–390.
4. Lewicki I. Nowa architektura w otoczeniu zabytkowym w świetle polskiej teorii i praktyki ochrony zabytków okresu międzywojennego. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 2000. Z. 2. S. 141–147.

5. Dettloff P. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka. Kraków : UNIWERSITAS, 2006. 501 s.
6. Brykowski R. Polska ochrona zabytków na Wołyniu 1906–1939 i 1993–2006. *Niepodległość i Pamięć*. 2008. 15/1 (27). S. 443–494.
7. Кінд-Войтюк Н. В. Організація пам'яткоохоронної роботи у Другій Речі Посполитій у 1921–1939 рр. (на прикладі Волинського воєводства). *Питання історії України*. Зб. наук. статей. Чернівці : Зелена Буковина, 2003. Т. 6. С. 325–328.
8. Кінд-Войтюк Н. XII з'їзд ради консерваторів Другої Речі Посполитої (20–24 вересня 1927 року): дослідження, збереження та каталогізація пам'яток народно-побутової культури Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та Волині*: матеріали XLVII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф., присвяч. 1025-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 19–20 черв. 2013 р. Наук. зб. / Ред. А. Силюк. Луцьк, 2013. С. 298–302.
9. Петровський О. Наміри з інвентаризації пам'яток історії та культури у міжвоєнній Польщі та спроби їх реалізації у Східній Галичині (за матеріалами з'їздів Ради консерваторів). *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. Доповіді та повідомлення: В 3 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 2008. Т. 3. С. 395–400.
10. Гаврилюк О. Формування законодавчої бази охорони пам'яток історії та культури у Польщі (1920–1930-ті рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 2006. Вип. 11. С. 72–75.
11. Гаврилюк О. Н. Пам'яткоохоронна діяльність Ю. Дуткевича на Західній Волині та Люблінщині у міжвоєнний період. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 2007. Вип. 13. С. 94–100.
12. Гаврилюк О. Н. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини у Другій Речі Посполитій: задум та реалії (на прикладі західних етнічних українських земель). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2008. № 11. С. 76–84.
13. Гаврилюк О. Охорона нерухомих пам'яток Західної Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVI. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2020. С. 217–226.
14. Михайлишин О. Л. Архітектурна спадщина Волині міжвоєнної доби: проблема формування пам'яткоохоронної моделі. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування : наук.-техн. зб. / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. ; відп. ред. М. М. Дьомін*. Київ : КНУБА, 2010. Вип. 25. С. 96–103.
15. Михайлишин О. Л. До питання про охорону пам'яток архітектури на Волині у 1920–30-х роках в контексті збереження національної ідентичності. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник*. 2010. Вип. 23. С. 149–159.
16. Михайлишин О. Польські консерватори і їх діяльність на Волині в царині охорони архітектурної спадщини. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. VI. Луцьк : Видавництво «Терен», 2010. С. 264–273.
17. Михайлишин О. Римо-католицькі костьолои міжвоєнного періоду в сучасному архітектурному пейзажі Волині. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», Серія: Архітектура*. 2010. № 674. С. 378–385.
18. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. *Dziennik praw Państwa Polskiego*. 1918. № 16. Poz. 36. Warszawa : Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. S. 93–98.
19. Свенціцький І. Консервація і реставрація історичних пам'яток церковного мистецтва. Львів : Бібльос, 1932. 14 с.
20. Wojciechowski J. Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce. *Ochrona zabytków sztuki*. 1930–1931. Z. 1–4. Cz. 1. S. 3–33.
21. *Dziennik urzędowy województwa Wołyńskiego*. 1922. 28 kwietnia.
22. Wojciechowski J. Polskie prawo zabytkowe. *Wiadomości konserwatorskie. Dodatek do «Ziemi»*. 1929. № 2. S. 5–8.

23. Wojciechowski J. Organizacja opieki Państwowej nad zabytkami w Polsce. *Wiadomości konserwatorskie. Dodatek do «Ziemi»*. 1929. № 10, 11, 12. S. 37–43.
24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Pierwsze półrocze 1928 r.* № 29. Poz. 265. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1928. S. 537–542.
25. Sieroszewski W. Ochrona prawna dóbr kuitury w Polsce. Warszawa : Ministerstwo kultury i sztuki, Zarząd muzeów i ochrony zabytków, 1971. 175 s.
26. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Drugie półrocze 1928 r. № 76. Poz. 675. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1929. S. 1607–1608.
27. Колосок Б. Доля пам'яток культурної спадщини Устилуга. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині*. Наук. зб. Вип. 32. Луцьк : МП «Пульс», 2009. С. 151–169.
28. Rewsky Z. Przyczynek do dziejów architektury barokowej na Wołyniu. *Ziemia Wołyńska*. 1938. № 2. S. 9.
29. Dutkiewich Y. Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyniu. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. 1934. № 4–5. S. 301–303.
30. Dutkiewich Y. Ochrona miast zabytkowych. *Wołyńskie Wiadomości Techniczne*. 1935. № 7. S. 6–7.

References

1. Pruszyński, J. (1989). Ochrona zabytków w Polsce: geneza, organizacja, prawo [Monument protection in Poland: origins, organization, law]. Warszawa : PWN. 376 s. [in Polish].
2. Trzewik, M. (1996). Niektóre postacie konserwatorstwa Lubelskiego – biogramy [Some figures of the Lublin Conservatorship – biographies]. *Lubelszczyzna*. № 2. S. 20–28 [in Polish].
3. Lewicki, I. (1999). Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego [Inventory of monuments in the interwar period]. *Ochrona zabytków*. № 1. S. 375–390 [in Polish].
4. Lewicki, I. (2000). Nowa architektura w otoczeniu zabytkowym w świetle polskiej teorii i praktyki ochrony zabytków okresu międzywojennego [New architecture in a historic setting in the light of Polish theory and practice of monument protection in the interwar period]. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. Z. 2. S. 141–147 [in Polish].
5. Dettloff, P. (2006). Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka [Reconstruction and Restoration of Architectural Monuments in Poland in 1918–1930: Theory and Practice]. Kraków : UNIWERSITAS. 501 s. [in Polish].
6. Brykowski, R. (2008). Polska ochrona zabytków na Wołyniu 1906–1939 i 1993–2006 [Polish protection of monuments in Volhynia 1906–1939 and 1993–2006]. *Niepodległość i Pamięć*. 15/1 (27). S. 443–494 [in Polish].
7. Kind-Voitiuk, N. V. (2003). Orhanizatsiia pamiatkookhoronnoi roboty u Druhii Rechi Pospolytii u 1921–1939 rr. (na przykładi Volynskoho voievodstva) [Organization of monument protection work in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in 1921–1939 (using the example of the Volyn Voivodeship)]. *Pytannia istorii Ukrainy. Zb. nauk. statei*. Chernivtsi : Zelena Bukovyna. T. 6. S. 325–328 [in Ukrainian].
8. Kind-Voitiuk, N. (2013) XII zizd rady konservatoriv Druhoi Rechi Pospolytoi (20–24 veresnia 1927 roku): doslidzhennia, zberezhennia ta katalohizatsiia pamtok narodno-pobutovoi kultury Volyni [XII Congress of the Council of Conservatives of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (September 20–24, 1927): research, preservation and cataloging of monuments of folk and everyday culture of Volhynia]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Khrystyianstvo v istorii i kulturi Volodymyr-Volynskoho ta Volyni: materialy XLVII Vseukr. nauk. istor.-kraiezn. konf., prysviach. 1025-y richnyi Khreshchennia Kyivskoi Rusi ta pershoi pysemnoi zghadky pro m. Volodymyr-Volynskyyi, m. Lutsk – m. Volodymyr-Volynskyyi, 19–20 cherv. 2013 r.* Nauk. zb. / Red. A. Syliuk. Lutsk. S. 298–302 [in Ukrainian].
9. Petrovskyyi, O. (2008). Namiry z inventaryzatsii pamiatok istorii ta kultury u mizhvoiennii Polshchi ta sproby yikh realizatsii u Skhidnii Halychyni (za materialamy zizdiv Rady konservatoriv) [Intentions to inventory historical and cultural monuments in interwar Poland and attempts to implement them in Eastern Galicia (based on materials from the congresses of the Council of Conservatives).]. *III Mizhnarodnyi naukovyi*

konhres ukrainsbkykh istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu». Lutsk, 17–19 travnia 2006 r. Dopovidi ta povidomlennia: V 3 t. Lutsk : RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. T. 3. S. 395–400 [in Ukrainian].

10. Havryliuk, O. (2006). Formuvannia zakonodavchoi bazy okhorony pamiatok istorii ta kultury u Polshchi (1920–1930-ti rr.) [Formation of the legislative framework for the protection of historical and cultural monuments in Poland (1920s – 1930s)]. Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu. Lutsk. Vyp. 11. S. 72–75 [in Ukrainian].

11. Havryliuk, O. N. (2007). Pamiatkookhoronna diialnist Yu. Dutkevycha na Zakhidnii Volyni ta Liublinskychyni u mizhvoiennyi period [Monument protection activities of Y. Dutkevych in Western Volhynia and the Lublin region in the interwar period]. Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu. Lutsk. Vyp. 13. S. 94–100 [in Ukrainian].

12. Havryliuk, O. N. (2008). Inventaryzatsiia obektiv kulturnoi spadshchyny u Druhii Rechi Pospolytii: zadum ta realii (na prykladi zakhidnykh etnichnykh ukrainskykh zemel) [Inventory of cultural heritage sites in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: concept and realities (using the example of western ethnic Ukrainian lands)]. Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky. № 11. S. 76–84 [in Ukrainian].

13. Havryliuk, O. (2020). Okhorona nerukhomykh pamiatok Zakhidnoi Volyni u mizhvoiennyi period [Protection of immovable monuments of Western Volhynia in the interwar period]. Stryi Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk. Vyp. XVI. Lutsk : KP IATs «Volynenerhosoft». S. 217–226 [in Ukrainian].

14. Mykhailyshyn, O. L. (2010). Arkhitekturna spadshchyna Volyni mizhvoiennoi doby: problema formuvannia pamiatkookhoronnoi modeli [Architectural heritage of Volhynia in the interwar period: the problem of forming a monument protection model]. Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia : nauk.-tekhn. zb. / Kyiv. nats. un-t bud-va i arkh. ; vidp. red. M. M. Domin. Kyiv : KNUBA. Vyp. 25. S. 96–103 [in Ukrainian].

15. Mykhailyshyn, O. L. (2010). Do pytannia pro okhoronu pamiatok arkhitektury na Volyni u 1920–30-kh rokakh v konteksti zberezhenia natsionalnoi identychnosti [On the issue of the protection of architectural monuments in Volyn in the 1920s–30s in the context of preserving national identity]. Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia: Nauk.-tekhn. zbirnyk. Vyp. 23. S. 149–159 [in Ukrainian].

16. Mykhailyshyn, O. (2010). Polski konservatory i yikh diialnist na Volyni v tsaryni okhorony arkhitekturnoi spadshchyny [Polish conservators and their activities in Volhynia in the field of architectural heritage protection]. Stryi Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk. Vyp. VI. Lutsk : Vydavnytstvo «Teren». S. 264–273 [in Ukrainian].

17. Mykhailyshyn, O. (2010). Rymo-katolytski kostoly mizhvoiennoho periodu v suchasnomu arkhitekturnomu peizazhi Volyni [Roman Catholic churches of the interwar period in the modern architectural landscape of Volyn]. Visnyk Natsionalnogo universytetu «Lvivska politekhnika», Serii: Arkhitektura. № 674. S. 378–385 [in Ukrainian].

18. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (1918) [Decree of the Regency Council on the protection of monuments of art and culture]. Dziennik praw Państwa Polskiego. № 16. Poz. 36. Warszawa : Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. S. 93–98 [in Polish].

19. Svientsitskyi, I. (1932). Konservatsiia i restavratsiia istorychnykh pamiatok tserkovnoho mystetstva [Conservation and restoration of historical monuments of church art]. Lviv : Biblos. 14 s. [in Polish].

20. Wojciechowski, J. (1930–1931). Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce [The history of the creation and development of the organization of state protection of art monuments in Poland]. Ochrona zabytków sztuki. Z. 1–4. Cz. 1. S. 3–33 [in Polish].

21. Dziennik urzędowy województwa Wołyńskiego (1922). [Official journal of the Volhynian Voivodeship]. 28 kwietnia [in Polish].

22. Wojciechowski, J. (1929). Polskie prawo zabytkowe. Wiadomości konserwatorskie [Polish Monument Law. Conservation News]. Dodatek do «Ziemi». № 2. S. 5–8 [in Polish].

23. Wojciechowski, J. (1929). Organizacja opieki państwowej nad zabytkami w Polsce [Organization of State Protection of Monuments in Poland]. Wiadomości konserwatorskie. Dodatek do «Ziemi». № 10, 11, 12. S. 37–43 [in Polish].

24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. (1928). [Regulation of the President of the Republic of Poland of 6 March 1928 on the protection of monuments]. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Pierwsze półrocze 1928 r. № 29. Poz. 265. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości. S. 537–542 [in Polish].
25. Sieroszewski, W. (1971). Ochrona prawna dóbr kuitury w Polsce [Legal protection of cultural property in Poland]. Warszawa : Ministerstwo kultury i sztuki, Zarząd muzeów i ochrony zabytków. 175 s. [in Polish].
26. Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Drugie półrocze 1928 r. № 76. Poz. 675 (1929). [Journal of Laws of the Republic of Poland. Second half of 1928, No. 76. Item 675]. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości. S. 1607–1608 [in Polish].
27. Kolosok, B. (2009). Dolia pamiatok kulturnoi spadshchyny Ustyluha [The fate of cultural heritage monuments in Ustilug]. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Volodymyr-Volynskyi v istorii Ukrainy i Volyni. Nauk. zb. Vyp. 32. Lutsk : MP «Puls». S. 151–169 [in Ukrainian].
28. Rewsky, Z. (1938). Przyczynek do dziejów architektury barokowej na Wołyniu [A contribution to the history of baroque architecture in Volhynia]. Ziemia Wołyńska. № 2. S. 9 [in Polish].
29. Dutkiewich, Y. (1934). Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyniu [Historical outline of the development of architecture in Volyen]. Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. № 4–5. S. 301–303 [in Polish].
30. Dutkiewich, Y. (1935). Ochrona miast zabytkowych [Protection of historic cities]. Wołyńskie Wiadomości Techniczne. № 7. S. 6–7 [in Polish].

Стаття надійшла 10.10.2025

Стаття прийнято 27.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 930(477)«18/19»(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.17>**Марія МИГАЛЕВИЧ**

здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (mygalevitch.maria@gmail.com)

Mariia MYHALEVYCH

Higher Education Student at the Department of Ukrainian History, Archaeology,
and Special Fields of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2, M. Krivonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (mygalevitch.maria@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4086-8766>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТИТА РЕВАКОВИЧА НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТУВАННЯ З ОЛЕКСАНДРОМ БАРВІНСЬКИМ (1885–1914 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати листування Тита Реваковича та Олександра Барвінського як джерело до вивчення політичної історії українців Східної Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст., простежити еволюцію світогляду обох діячів та крізь призму епістолярію оцінити їх залученість до формування української політичної традиції. **Методи дослідження:** історико-біографічний, джерелознавчий, порівняльно-аналітичний та контекстуальний методи, що дали змогу простежити зміни політичних і культурних орієнтацій адресантів, а також розкрити їхній внесок у громадське життя Галичини. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу системного аналізу листів Тита Реваковича до Олександра Барвінського (1885–1914), які досі залишалися поза комплексним дослідженням. Висвітлено особистісний вимір взаємин двох провідних діячів «народовського» табору, їхні оцінки політики «Нової ери», москвофільського руху, внутрішніх суперечностей українського середовища та процесів національного самоусвідомлення. **Висновки.** У листуванні Тита Реваковича та Олександра Барвінського можна простежити розвиток консервативної течії українського руху в Східній Галичині, пік її впливу під час запровадження політики «Нової ери», а також поступову втрату позицій через дискредитацію ідеї польсько-української співпраці.

Ключові слова: Тит Ревакович, Олександр Барвінський, Галичина, «Нова ера», народовці, інтелігенція, епістолярна спадщина.

EVOLUTION OF POLITICAL VIEWS OF TITA REVAKOVYCH ON THE MATERIAL OF CORRESPONDENCE WITH OLEKSANDR BARVINSKY (1885–1914)

Abstract. *The purpose of the study:* to analyze the correspondence of Tita Revakovich and Oleksandr Barvinsky as a source for studying the political history of Ukrainians in Eastern Galicia in the late 19th and early 20th centuries, to trace the evolution of the worldview of both figures and through the prism of epistolary writing to assess their involvement in the formation of the Ukrainian political tradition. **Research methods:** historical-biographical, source-based, comparative-analytical and contextual methods, which made it possible to trace changes in the political and cultural orientations of the addressees, as well as to reveal their contribution to the public life of Galicia. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of a systematic analysis of the letters of Tito Revakovich to Oleksandr Barvinsky (1885–1914), which have so far remained outside the comprehensive study. The personal dimension of the relationship between the two leading figures of the “Narod” camp, their assessments of the policy of the “New Era”, the Muscovite movement, the internal contradictions of the Ukrainian environment and the processes of national self-awareness are highlighted. **Conclusions:** in the correspondence of Tito Revakovich and Oleksandr Barvinsky, one can trace the development of the conservative current of the Ukrainian movement in Eastern Galicia, the peak of

its influence during the introduction of the policy of the “New Era”, as well as the gradual loss of positions due to the discrediting of the idea of Polish-Ukrainian cooperation.

Key words: *Tito Revakovich, Oleksandr Barvinsky, Galicia, “New Era”, nationalists, intelligentsia, epistolary heritage.*

Постановка проблеми. Кін. XIX ст. у Східній Галичині під владою Австро-Угорської імперії позначився активним формуванням українського національного руху та поділу його на течії. Провідну роль відігравали інтелігенти, які професійну діяльність поєднували з громадською, культурницькою та політичною. Попри значну увагу істориків до провідників народовського напрямку, багато постатей залишаються малодослідженими, зокрема Тит Ревакович, суддя, член-засновник НТШ, голова Товариства опіки для емігрантів ім. св. Рафаїла, редактор і дописувач багатьох українських видань. Також він був близьким другом та соратником Олександра Барвінського. У їх багаторічній переписці відображені процеси формування культурно-національної ідентичності галицьких українців, еволюцію політикуму, настрої в суспільстві, буденні реалії. Необхідність комплексного вивчення цього епістолярного спадку зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Постать Олександра Барвінського відома, тоді як є досить небагато досліджень, присвячених Титові Реваковичу. Насамперед згадаємо про доробок Василя Сокола, який упорядкував і видав епістолярій Тита Реваковича [1–3]. Мар'ян Мудрий опублікував та ретельно проаналізував автобіографію цього діяча. У працях Олени Аркуші проаналізовані політичні процеси на зламі XIX–XX ст., у яких активно був задіяний Ревакович. Слід також відзначити статтю Андрія Романчука про діяльність Реваковича на культурницькому поприщі та роботу дослідниці галицького суддівства Наталії Мисак.

Джерельною базою нашого дослідження є листування Тита Реваковича та Олександра Барвінського, опубліковане В. Соколом [1].

Виклад основного матеріалу. Листування Тита Реваковича та Олександра Барвінського є цінним джерелом з вивчення культурно-політичної історії українців Галичини. Ці діячі переписувалися протягом трьох десятиліть: збереглися листи з 1885 до 1914 року. Особливість українських інтелігентів на зламі XIX–XX ст. полягала в неможливості концентруватися виключно на одному виді діяльності: вони мусили поєднувати професійну зайнятість з культурною роботою та бути включеними в політичні справи. Так, юрист Ревакович та педагог Барвінський активно обговорюють діяльність заради піднесення української свідомості та ідентичності в краї, політичну боротьбу, сімейні справи, кулуарні інтриги в Галицькому та Віденському сеймах.

Перший лист Реваковича до Барвінського є вельми колоритним, і відразу показує рутинний момент протистояння москвофілів і народовців в Україні під владою Габсбургів. У листі Т. Ревакович повідомив, що руське академічне товариство «Союз» у Чернівцях планує видати альманах до свого 10-річчя. Він попросив Барвінського до травня надіслати якусь роботу, наголошуючи, що хоче, щоб кількість авторів-«народовців» в альманаху переважила кількість москвофілів, яких він називає кацапами. «Оджеж, добре би було, якби наша сторона звершила кацапску»,– пише Ревакович [1, с. 20].

Наступний лист також цікавий з позиції історії буденності. Т. Ревакович обговорював етнографічну виставку в Тернополі, яка відкрилася 7 липня 1887 р. [10], і наголосив, що потрібно було показати кронпринцу Рудольфу справжній спосіб життя українського народу і його проблеми. Далі він описував побут у Скільських горах, де люди потерпали від убогості: повідомляв про вівсяний хліб з вісьми, який не міг їсти, бо вістя йому ставали в горлі, про те, що в Скільських горах не вміли робити масло та житне чи пшеничне борошно, про життя в нужденних курних хатах, які мали лише одне чи два віконця [1, с. 21].

Серія листів із 7 серпня 1887 р. до 21 травня 1888 р. стосувалася постаті Олександра Кониського, доброго друга Реваковича і Барвінського, який, проживаючи в Російській імперії, відвідував Галичину і брав активну участь у її культурному та громадському житті [2, с. 669].

У листі від 7 серпня 1887 р. Ревакович розповідав, що Кониський зупинився в його батьківському домі в селі Волосянка, де сподівався на покращення здоров'я під впливом гірського повітря [2, с. 670]. Кониський зумів налагодити дружні стосунки з родиною Реваковичів і тепло згадував про цю гостину через роки [3, с. 673].

У другій частині листа Т. Ревакович додав, що «якийсь лайдак» [1, с. 22] написав донос до староства чи до жандармерії в Дрогобичі, мовляв, Кониський розповсюджував заборонену літературу. Ревакович звернувся до Президії Галицького намісництва з листом, де пояснював, що діяльність Кониського жодним чином не шкодить Австро-Угорській імперії [4, с. 726].

У листі від 21.05.1888 р. Ревакович писав, що війт Підбузький, «злодій, лях і підпанок» [1, с. 23], та староста Дрогобицький уважали Кониського небезпечним чоловіком і хотіли вигнати його з Австрійської імперії. Кониський уник серйозних проблем, бо був під заступництвом посла до галицького сейму Миколи Січинського та князя Адама Сапіги.

Окрім проблем із представниками імперської влади, Кониський не отримав бажаного ставлення в середовищі, яке мало б його безумовно підтримувати, – серед народоців. «Годі міні глядіти рівнодушно на те, як тут убивають мимохіть і відтручують найліпшу, найбільш роботячу силу», – зазначав Барвінський у листі від 13.05.1888 р. [1, с. 22].

Кониський хотів їхати в Саратов, де би «пропав фізично і морально» [1, с. 22], але його відмовили туди їхати, а запропонували залишитися у Львові. Ми припускаємо, що йшлося про роботу в «Ділі», тому що в листі згадуються Дем'ян Гладилович та Іван Белей. Йому пообіцяли зарплату 500 ринських, замалу, але з патріотизму він погодився. Однак Кониський місяць пробув у Львові і не зміг ні з ким ні про що домовитися. «Писав до мене пару листів, с котрих віс справдешнею розпукою», – додав Барвінський [1, с. 22].

Ревакович відповів на це листом від 21.05.1888 р. [1, с. 23–24], де повідомив, що написав до редакції «Діла» з вимогою прийняти Кониського як кореспондента з Великої України та надати йому пенсію. Він наголошував на тому, що покійний Володимир Барвінський став фундатором «Діла» заради заступництва інтересів цілої Руси-України. Однак ці зусилля не мали успіху й Кониський повернувся до Російської імперії.

Кореспонденція в 1889–1890 рр. примітна не лише описом життя українських патріотів у суспільстві, яке вороже до них ставилося, а й тим, що Ревакович пом'якшив своє зазвичай нетерпиме ставлення до москвофілів. Наприклад, у листі від 21.05.1889 р. він просив Барвінського внести правки до раніше надісланої статті про Юліана Лаврівського. Там він називав москвофілів зрадниками, а згодом захотів це забрати. «Пізнавем межі ними людей найліпшої віри і дуже чесних. Для того не можна генералізувати назву «зрадник» на весь гурт кацапський», – писав Ревакович [1, с. 26].

У листі від 12 травня 1890 р. Ревакович зауважив, що не варто боятися співпраці з провінційними москвофілами, бо «як припрют го добре до стіни, то він ся тобі і відцурає і Росії, і московського ярма, і правління і єдиненя з москалями» [1, с. 28].

Проти союзу з поляками Ревакович виступав категорично. Він уважав, що з поляками не варто співпрацювати, бо навіть поляки-демократи виступають за права русинів лише на словах, на ділі ж вони проти цього. На виборах поляки виступають проти руських кандидатів і швидше зв'яжуться з євреями, ніж шукатимуть співпраці з русинами. Далі Ревакович писав про польський мовний шовінізм: «Кождий Поляк не заговорит на руській землі до Русина, що навіть не вмє інакше, як тільки по руськи, як тільки по польськи» [1, с. 28].

«Кінець кінців і Ляхи не видят свого інтересу в тім лучитися з Русинами, дарма, що то протів страшної московської сили лежить в їх інтересі», – підсумовував він обґрунтування своєї позиції [1, с. 28].

У відповідь Барвінський писав до Реваковича, що «тутешні кацапи, з маленькими винятками, се шайка (а не партія)». На його думку, співпраця з москвофілами матиме «такі наслідки, як релігійна політика Наумовича на наше духовенство». Також Барвінський цитував слова Анатолія Вахнянина: «Ви думаєте як правительство побачить мене з Марковим, то налякається, думаєте, що цісар прийме таку депутацію – се буде найфальшивіший крок, який Русини можуть зробити!» [1, с. 28.]. Барвінський згадував одіозні постаті із середовища галицьких москвофілів: Івана Наумовича судили за поширення російської пропаганди, зрештою він виїхав до Російської імперії [11]; Дмитро Марков виступав у Райхсраті російською мовою, за що його позбавили права голосу, в майбутньому після початку Першої світової війни він був засуджений на довічне ув'язнення [12].

З листування 1890–1891 рр. можна зробити висновок, що Ревакович не погоджувався з політикою «Нової ери», але через особисту симпатію підтримував Барвінського і його політичну діяльність [4, с. 731].

11 вересня 1893 р Ревакович розпочав серію кореспонденції, де просив Барвінського поклопотати у віденських владних колах про себе, родичів та знайомих. Він прохав Барвінського допомогти йому стати судовим радником у Львові, або перейти на інше місце служби, бо в Підбужі йому стало «не до витримання». Ревакович використовував українську мову в судочинстві, через що постійно конфліктував [4, с. 742; 9, с. 26].

Ровесників Тита Реваковича подавали на підвищення, і він теж сподівався на це. Але буковинський юрист і друг Реваковича Сидір Винницький дізнався, що в його кваліфікації написали *Alt Ruthene*. Це могло стати перешкодою до кар'єрного зростання, хоч він бездоганно прослужив 26 років. Ревакович не виключав, що залишиться назавжди на своїй посаді повітового судді, і в такому випадку просив Барвінського поклопотати, щоб його перевели в інше місце, бо в Підбужі йому «світ дошками забитий». «Для піднесення народу тут абсолютно нічого ся не робит, а я пробував – не удало ся, тай мушу сидіти тихо – нидію. Я западаю чим раз більше в меланхолію, на котру вже в часи університецькі дуже небезпечно хоровав», – так описував своє становище Ревакович [1, с. 41].

У відповідь Барвінський просив Реваковича бути терплячим, уникати конфліктів у приватному житті. Затята вдача Реваковича, відкрита патріотична українська позиція [9, с. 26] були причиною проблем з кар'єрним зростанням, про що Барвінському натякали.

У 1893 р. Ревакович подавався на місце судового радника у Львові, але того разу на нього чекала невдача. Бажаного йому вдалося досягнути лише в 1898 р. [9, с. 45], не без допомоги Барвінського [8, с. 126]. Окрім помочі для себе, Ревакович просив за пенсію для свого батька, парохію в рідній Волосянці для брата, допомогу сім'ям сестер, іншим родичам та друзям: у 1896 р. клопотав за отця Василя Мисика, священника у Свиднику, чия парафія убога настільки, що він не міг дітей відправити до школи і купити їм молока [1, с. 58]; у 1898 р. просив про пенсію для своєї тітки 68-річної Емілії Яновської, вдови по священнику [1, с. 64]; у 1899 р. про допомогу Осифу Павловичу, судовому ад'юнкту з Підбужа, проти якого відкрили дисциплінарне провадження [1, с. 66]. Цікавим фрагментом переписки є прохання посприяти звільненню лікаря з Підбужа. Медик не тільки плів «єзуїтські інтриги» проти Реваковича, а й дуже жорстоко ставився до українських селян: відмовився лікувати жінку, у руці якої застрягла голка, щоб не виникла гангрена, вона мусила йти пішки до Самбора; дівчину з проблемами шкіри на обличчі лікував карболовим квасом і це спричинило тяжкі опіки, котрі проїли рану аж до кістки. Тому Ревакович писав: «Дуже багато на тім міні залежить, щоб Д-ра Жукотинского чорт взяв

з Підбужа» [1, с. 42]. Барвінський ніколи не відмовляв у допомозі, адже одною з частин його політики було намагання призначити українців з немосквофільськими поглядами на якомога більше посад [7, с. 69].

Важливе місце в переписці посідає громадська і політична діяльність. Доволі частою темою обговорення ставали вибори до крайового сейму. Прихильники Барвінського конкурували не лише з москвофілами, а й з представниками національно-демократичного крила з-поміж українців, які виступали проти угодової політики «Нової ери».

Ревакович двічі невдало пробував висунути себе кандидатом на вибори: у 1889 р. до Галицького сейму і 1897 р. до Державної ради, не в останню чергу через тиск Барвінського, який зауважив, що відмови з боку Реваковича не прийме, бо «інакше аж тоді на смерть загніваюся» [1, с. 59]. Також Барвінський бажав, щоб Ревакович брав участь у виборах 1895 р. Той вельми неохоче погодився, обґрунтувавши безнадійність своєї кандидатури, і вочевидь таке пояснення змусило Барвінського більше не наполягати. «Я чоловік незнаний нікому, сиджу в такій дірі, як Підбуж, нігде не виїзжаю, нігде не буваю, з ніким ся не сходжу Москалі одверто ненавидять мене, бо я одверто ріжу їм при спосібности правду в очи. Наші «ніби народовці» не люблять мене за то, що я їх ганблю при спосібности за їх неробство і за брак характеру. Поляки не терплять мене, бо мають мене за ворога Польщі Жиди бояться мене», – написав про себе Ревакович. Він додав, що є поганим оратором, до того ж, якщо треба говорити в товаристві «учених ворогів» [1, с. 44].

Однак у 1897 р. Барвінський був рішуче налаштований зробити Реваковича депутатом від округу Турка – Самбір – Старе Місто – Рудка. У переписці обговорювалися списки противників, прихильників, кулуарні домовленості й навіть хабарі. Ревакович був готовий заплатити, але дуже боявся зіпсувати свою репутацію судді та розтратити кошти, які мали б піти на придане для доньок [1, с. 59]. Вибори 1897 р. відомі толерованими владою зловживаннями на користь висуванців Барвінського і радше послабили його політичний вплив та відвернули від нього багатьох українців [6, с. 59]. Ревакович, який дуже ретельно готувався, чекаючи всіляких підступів від москвофілів та поляків, зрештою програв іншому народовцеві Модесту Каратницькому.

«Чи патрийотично поступив пан Каратницький, виступаючи протів ветерана-Русина, належного до того самого табору політичного, що він??? І чи можем ми так поступаючи, рахувати на поважанє у других народів???,» – у розпуці писав він [1, с. 64]. Реваковича в краю поважали, і зашкодила йому насамперед належність до партії Барвінського, до якого ставилися мов до зрадника через угоду з поляками [6, с. 61].

Барвінський часто запрошував Реваковича до Львова на збори для консолідації народовських сил. Ревакович здебільшого не з'являвся там, оскільки не міг добитися відпустки на роботі, а самовільно податися побоювався, щоб не наразитися на дисциплінарне покарання. Цікавим моментом є запрошення Реваковича на збори «Народної ради», які мали відбутися 14 жовтня 1896 р. у Львові. Ревакович не зміг відпуститися зі служби і тому поїхав на храмове свято до Василя Мисика, пароха у Свиднику, селі, до якого з Підбужа 3–4 години тяжкої гірської дороги. Тим часом Барвінський виклопотав для нього відпустку. Телеграма з повідомленням цього прибула до дружини Реваковича 12 жовтня, коли він вже виїхав, а повернувся ввечері 14 жовтня, тож ніяк не міг бути у Львові ні 13, ні 14 жовтня, про що дуже шкодував [1, с. 56]. Згодом Ревакович відправив Барвінському кілька листів з вибаченнями, перш ніж той йому написав.

Надалі Ревакович продовжував підтримувати Барвінського: хвалив за публічну відповідь на критику від Андрія Коса, став заступником голови «Руської Громади» у 1901 р. [5, с. 74]. 7 липня 1901 р. на засіданні «Руської Громади» Олександр Барвінський, Тит Заячківський,

Іван Верхратський, Євген Гузар, Володимир Левицький і Тит Ревакович вирішили примиритися з іншими українськими послами до галицького сейму й оголосити декларацію про те, що українські послы покидають засідання сейму, бо поляки відкидають всі їх починання [1, с. 74].

У результаті 8 липня 1901 р. українські послы здійснили «сецесію»: демонстративно склали свої мандати. Відмова від угодової політики позбавила Барвінського підтримки владних кіл і не додала прихильників серед народівців [6, с. 61]. У виборах 1901 року до сейму потрапив лише він [5, с. 78], а в 1904 році не зміг підтвердити свій мандат. У 1907 р. він втратив також мандат до парламенту [6, с. 62]. Причиною політичного неуспіху Барвінський вважав українських націонал-демократів [6, с. 62].

Марно він шукав підтримки митрополита Андрея Шептицького: у листі від 13 серпня 1902 р. згадано про те, що представники «Руської громади» йшли на вечерю до владики, взявши із собою статут організації [1, с. 80]. Але митрополит тоді проявляв політичну нейтральність, тож отримати допомогу від нього не вдалося [5, с. 68].

Поступово Ревакович перестав його безумовно підтримувати, наприклад, вони розійшлися в погляді на студентські протести зимою 1901 р.: Барвінський їх різко критикував, вважаючи, що через це українці не отримають університет, а Ревакович захищав молодь: «Не студенти провокували, але студенти були провоковані через начальство університецьке, котре до всіх бажань руської молодіжні відносило ся глумливо» [1, с. 77].

24 вересня 1905 р. Ревакович покинув «Руську громаду», повністю відмовляючись від політики угодовства [5, с. 97]. Барвінський уважав це закидом особисто проти себе і писав: «Я був і є тої гадки, що реальна позитивна політика може подвинути руський нарід до національно-політичного і культурного розвитку, довести єго до поступової рівноправности» [1, с. 82]. Ревакович відповідав: «Поляки не змінять того свого поступованя по доброму. Тільки силою може русько український Нарід ліпшу долю собі вибороти» [1, с. 84].

Хоч вони доволі швидко повертаються до звертання «Милий друже», спілкування між давніми товаришами вже не було таким теплим, як раніше. Барвінський дорікав, що «і від найблизших своїх діставав копаня» [1, с. 85]. Поступово листів стає дедалі менше, вони стають коротшими, а згодом перетворюються на звичайні привітання зі святами.

Висновки. Листування Реваковича і Барвінського є дуже цінним історичним джерелом насамперед тому, що це спілкування близьких друзів. Воно позбавлене нальоту формальності: товариші висловлюють один одному таке, що б не могли сказати комусь іншому. Наприклад, Ревакович несміливо запитував, чи варто йому платити перед участю у виборах, Барвінський скаржився, що ризикує потрапити «до Кульпаркова» [1, с. 39].

Дуже часто їм доводилося протистояти не лише полякам, а й українцям, які не були їх однодумцями: спочатку москвофілам, потім тим, хто не був прихильником політики «Нової ери». Це викликало великий внутрішній біль, тож їм доводилося почергово то виливати другові душу в листуванні, то заспокоювати його, то переходити до полеміки.

Спочатку більш примирливим був Барвінський, який, знаючи доволі різку вдачу Реваковича, просив того поводитися спокійно та зважено. Але на початку ХХ ст. Олександр Барвінський повільно втрачав політичний вплив, прихильників серед українських інтелігентів, тому був дуже різкий, дипломатичнішим ставав уже Ревакович, намагаючись згладити гостро негативне ставлення Барвінського до тих, хто його не підтримував політично.

Листування є дуже цінним джерелом, оскільки показує не лише еволюцію політичних поглядів Реваковича й Барвінського, а й розвиток українського руху, організацію зустрічей – те, що залишається за кадром і не стає частиною офіційної історії.

Література

1. Сокіл В. Епістолярій Тита Реваковича. Львів, 2019. 774 с.
2. Сокіл В. Листування Олександра Кониського і Тита Реваковича. Народознавчі зошити. 2015. № 3 (123). С. 668–712.
3. Сокіл В. Священнича родина Реваковичів у Волосянці. *Народознавчі зошити. Серія філологічна*. 2014. № 4. С. 669–686.
4. Мудрий М. «Згадки з життя свого і своєї родини»: спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2006. Т. 252: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 708–762.
5. Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада». Шляхами історії: Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. / Упор. О. Сухий. Львів, 2004. С. 63–99.
6. Аркуша О. Олександр Барвінський. Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постагі. / Гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів, 2009. С. 48–66.
7. Аркуша О. Між Львовом, Віднем і Києвом: Олександр Барвінський та геополітичні вибори України на зламі XIX–XX століть. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2024. Випуск 17. С. 53–92. DOI: 10.33402/ur.2024-17-53-92
8. Романчук А. Культурницька праця Тита Реваковича. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2024. № 2. С. 123–128. DOI: 10.32782/2307-7778/2024.2.15
9. Мисак Н. Українські судді в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття: соціально-професійний портрет. З історії західноукраїнських земель. 2020. Випуск 16. С. 17–52. DOI: 10.33402/zuz-2020-17-52
10. Крайова етнографічна виставка в Тернополі, 1887. URL: <https://irp.te.ua/krajova-etnografichna-vy-stavka-v-ternopoli-1887/> (дата звернення: 29.10.2025)
11. Чорновол І. П. Наумович Іван. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Київ, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Naumovych_I (дата звернення: 29.10.2025)
12. Орлевич І. В. Марков Дмитро Андрійович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Київ, 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markov_D_A (дата звернення: 29.10.2025)

References

1. Sokil, V. (2019). Epistolarii Tyta Revakovycha [Epistolary of Tito Revakovich]. Lviv [in Ukrainian].
2. Sokil, V. (2015). Lystuvannia Oleksandra Konyskoho i Tyta Revakovycha [Correspondence between Oleksandr Konysky and Tito Revakovich]. *Narodoznavchi zoshyty*. № 3 (123), S. 668–712 [in Ukrainian].
3. Sokil, V. (2014). Sviashchennycha rodyna Revakovyichiv u Volosiansi [The Revakovich priestly family in Volosyanka]. *Narodoznavchi zoshyty. Seriiia fillohichna*. № 4, S. 669–686 [in Ukrainian].
4. Mudryi, M. (2006). «Zghadky z zhyttia svoho i svoiei rodyny»: spohady Tyta Revakovycha yak dzherelo do istorii Halychyny XIX stolittia [“Memories from my life and my family’s”: the memoirs of Tito Revakovich as a source for the history of 19th-century Galicia]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. T. 252: Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin, S. 708–762 [in Ukrainian].
5. Arkusha, O. (2004). Ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku XX stolittia: politychne tovarystvo «Ruska hromada» [Ukrainian Christian social movement in Galicia at the beginning of the 20th century: the political society “Russka hromada”] O. Sukhyi (Red.). Shliakhamy istorii: Naukovyi zbirnyk istorychnoho fakultetu LNU im. I. Franka na poshanu profesora Kostiantyna Kondratiuka (s. 63–99). Lviv [in Ukrainian].

6. Arkusha, O. (2009). Oleksandr Barvynskyi [Oleksandr Barvinsky]. Yaroslav Isaievych; Mykola Lytvyn, Ivan Pater, Ihor Soliar (Red.). *Zakhidno-ukrainska narodna respublika. 1918–1923. Uriady. Postati*, (s. 48–66). Lviv [in Ukrainian].
7. Arkusha, O. (2024). Mizh Lvovom, Vidnem i Kyievom: Oleksandr Barvynskyi ta heopolitychni vybory Ukrainy na zlami XIX–XX stolit [Between Lviv, Vienna and Kyiv: Oleksandr Barvinsky and the geopolitical choices of Ukraine at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. Vypusk 17, S. 53–92 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33402/up.2024-17-53-92>
8. Romanchuk, A. (2024). Kulturnytska pratsia Tyta Revakovycha [Cultural work of Tito Revakovykh]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. 2024. №2, S. 123–128 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.15>
9. Mysak, N. (2020). Ukrainski suddi v Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia: sotsialno-profesiyni portret [Ukrainian judges in Galicia in the late 19th and early 20th centuries: a socio-professional portrait]. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*. Vypusk 16, S. 17–52. <https://doi.org/10.33402/zuz-2020-17-52> [in Ukrainian].
10. Kraiova etnografichna vystavka v Ternopoli. (1887). Retrieved from: <https://irp.te.ua/krajova-etnografichna-vy-stavka-v-ternopoli-1887/> (data zvernennia: 29.10.2025).
11. Chornovol, I.P. (2010). Naumovych Ivan [Naumovych Ivan]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7 Mi-O*. Kyiv. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Naumovych_I (data zvernennia: 29.10.2025) [in Ukrainian].
12. Orlevych, I.V. (2009). Markov Dmytro Andriiovych [Markov Dmytro Andriiovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi*. Kyiv. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Markov_D_A (data zvernennia: 29.10.2025) [in Ukrainian].

Стаття надійшла 30.09.2025

Стаття прийнято 19.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94 (438+439)«1900-1918»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.18>

Юрій МИХАЛЬСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії
Львівського торговельно-економічного університету,
вул. Туган-Барановського, 10, м. Львів, Україна, 79005 (myhalski@gmail.com)

Yuriy MYKHALSKYI

PhD in History, Associate Professor, Head of the Department in History and Philosophy
Lviv University of Trade and Economics,
Tugan-Baranovsky str., 10, Lviv, Ukraine, 79005 (myhalski@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1504-2604>

Василь КЛОК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії і філософії
Львівського торговельно-економічного університету
вул. Туган-Барановського, 10, м. Львів, Україна, 79005 (clockvas@yahoo.com)

Vasyl KLOK

PhD in History, Associate Professor at the Department of History and Philosophy
Lviv University of Trade and Economics,
Tugan-Baranovsky str., 10, Lviv, Ukraine, 79005 (clockvas@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2613-2007>

Олександра КЕНДУС

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри історії і філософії
Львівського торговельно-економічного університету
вул. Туган-Барановського, 10, м. Львів, Україна, 79005 (o.z.kendus.work@gmail.com)

Oleksandra KENDUS

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History and Philosophy
Lviv University of Trade and Economics,
Tugan-Baranovsky str., 10, Lviv, Ukraine, 79005 (o.z.kendus.work@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5908-8383>

ПОЛЬСЬКО-УГОРСЬКІ ВЗАЄМИНИ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1900–1918 РР.

Анотація. Метою статті є аналіз генези польсько-угорських суспільно-політичних взаємин в середині Австро-Угорської імперії протягом 1900–1918 рр. та визначення специфіки формування відповідних міжнаціональних відносин, а також тих обставин, у яких вони утвердилися та розвивалися. Дослідження спрямоване на виявлення фундаменту цих стосунків, аналіз стратегії їх розвитку з боку польської та угорської еліт.

Методологія дослідження базується на загальнонаукових (аналіз та синтез, систематизація, узагальнення) і спеціально-наукових (історико-порівняльний, функціональний аналіз) методах дослідження, які дають змогу проаналізувати всі закономірності побудови польсько-угорських стосунків в історичній динаміці та під впливом складної геополітичної ситуації в Європі початку ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що було проведено комплексний огляд проблеми співпраці між польськими та угорськими політичними елітами в Габсбурзькій монархії 1900–1918 рр.

Висновки. Польсько-угорські взаємини на початку ХХ ст. розвивалися під впливом тривалої історичної традиції та геополітичної ситуації в якій опинилися обидва народи в цей період. Польські та угорські еліти стали близькими союзниками у політичному житті Габсбурзької монархії. Вибух Першої світової війни ще більше поглибив ці стосунки, що призвело до спільної роботи над формуванням польських національних підрозділів в складі австрійської армії.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Будапешт, Галичина, демонстрація, Львів, національний рух, польські легіони.

POLISH-HUNGARY RELATIONS IN THE AUSTRO-HUNGARY EMPIRE 1900–1918

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the genesis of Polish-Hungarian socio-political relations within the Austro-Hungarian Empire during 1900–1918 and to determine the specifics of the formation of relevant interethnic relations, as well as the circumstances in which they were established and developed. The study is aimed at identifying the foundation of these relations, analyzing the strategy of their development by the Polish and Hungarian elites.*

The research methodology is based on general scientific (analysis and synthesis, systematization, generalization) and special scientific (historical-comparative, functional analysis) research methods, which make it possible to analyze all the regularities of the construction of Polish-Hungarian relations in historical dynamics and under the influence of the complex geopolitical situation in Europe of the early twentieth century.

The scientific novelty of the study lies in the fact that a comprehensive review of the problem of cooperation between Polish and Hungarian political elites in the Habsburg Monarchy in 1900–1918 was conducted.

Conclusions. Polish-Hungarian relations at the beginning of the twentieth century. developed under the influence of a long historical tradition and the geopolitical situation in which both peoples found themselves during this period. Polish and Hungarian elites became close allies in the political life of the Habsburg Monarchy. The outbreak of World War I further deepened these relations, leading to joint work on the formation of Polish national units within the Austrian army.

Key words: Austria-Hungary, Budapest, Galicia, demonstration, Lviv, national movement, Polish legions.

Виклад основного матеріалу. Ставлення угорських політичних кіл в ХІХ – на початку ХХ ст. до польського національного руху в Галичині визначалося історичним досвідом, глибоко вкоріненим у колективній пам'яті обох народів. Тогочасне угорське суспільство завжди із захопленням сприймало історію середньовічного Угорського королівства та його зв'язків з Польською державою. В існуванні незалежної Польщі воно бачило гарантії безпеки для своєї вітчизни. Угорський політичний істеблішмент завжди усвідомлював взаємозалежність історичної долі двох народів. Гасло революцій 1830–1831 рр., 1848–1849 рр. та 1863 р. «за нашу і вашу свободу» стало новим фундаментом польсько-угорських взаємин ХІХ – початку ХХ ст. Через геополітичну ситуацію умовою відновлення незалежності Польщі та Угорщини була тісна співпраця між їхніми політичними елітами. У першій половині ХІХ ст. розв'язання «польського питання» було важливим та актуальним для угорської знаті. Свідченням цього були протести угорських депутатів проти придушення польського Листопадового повстання 1830–1831 рр.; резолюції подані більшістю угорських комітетів будапештському уряду в підтримку визвольних змагань поляків у 1831 р. Так, відомий угорський державний діяч Лайош Кошут розпочав свою політичну кар'єру в 1831 р. з промови на Земплінських повітових зборах, присвячених польським повстанцям: «хто не шанує поляків, хто не благословляє їхньої праведної зброї, той не любить ні короля, ні власної батьківщини» [1, s. 13]. Варто також згадати генерала Юзефа Бема з міста Тарнова, якого угорці вважають національним героєм, та безліч поляків, переважно з Малопольщі, які воювали на боці угорців в революції 1848 р. Тому в політичній свідомості угорців Галичина поставала як окремих суб'єкт, порівняно з іншими

австрійськими провінціями. Як зазначає сучасний угорський історик З. Тефнер, у мозаїці народів Австро-Угорської монархії поляки і угорці належали до «націй з власною національною та політичною історією». Тому вони не мали «історичних комплексів», і обидві боролися не за досягнення власної державності, а за повернення втраченої незалежної держави, яка пережила не один період слави [2, old. 28]. Однак після неодноразових поразок у боротьбі за незалежність політичні еліти обох націй усвідомили, що в Європі XIX – початку XX ст. успіх відновлення національних держав був мало реальним. Тому вони зайняли прагматичну позицію та розпочали співпрацю з Віднем. Польські та угорські політики розглядали династію Габсбургів як гарантію виживання своїх націй у Європі великих держав.

Іншою базою розвитку польсько-угорських взаємин початку XX ст. було спільне несприйняття трансльованих Росією ідей панславізму. Польські політичні кола та інтелігенція Галичини сприймали цей політичний рух як інструмент російського втручання в справи Центральної Європи. Натомість Угорщина вбачала у панславізмі загрозу своїй домінантній ролі в регіоні.

Протягом 1900–1914 років виявом польсько-угорських відносин були взаємні візити громадських та культурних діячів, політиків чи цілих організацій. Ці вояжі були присвячені річницям значних подій національної історії, відкриттю пам'ятників видатним постатям чи важливим культурним подіям.

У вересні 1905 р. львівський академічний хор, на чолі з М. Росом та З. Щепанським, прибув до Будапешту. Його зустріла місцева колонія поляків на чолі з адвокатом Баранським та велика кількість угорських студентів. Після сердечних привітань угорських політиків та громадських діячів відбувся святковий похід через центральну частину міста. У готелі «Рояль» відбувся концерт польського академічного хору. Він співав угорський національний гімн та польські патріотичні пісні, чим викликали шквал оплесків. Ряд депутатів угорського парламенту виголосили промови про історичну дружбу між обома народами. Після столиці Угорщини хор поїхав в друге за величиною місто країни – Дебрецен. На вокзалі їх зустрічали сотні місцевих мешканців з квітами та музикою. У місцевому театрі відбувся виступ цього польського музичного колективу, який зустріли оваціями. Після цього депутат парламенту Е. Ковач подякував колективу за його гастролі, які стали новою сторінкою в польсько-угорських взаєминах [3, s. 7].

У листопаді 1905 р. до Львова з візитом-відповіддю прибула угорська делегація студентів на чолі з депутатом Е. Ковачем. Польська місцева газета «Кур'єр Львовський» називала його «з'їздом народів» та «важливим політичним актом, що зміцнив дружбу між обома народами» [4, s. 1]. Цю подію описували усі польські газети краю. З цього приводу «Газета Львовська» писала: «На головному залізничному вокзалі міста Львова гостей чекав віце-президент міста пан Цюхцінський разом із радником та докторами Лісевичем і Склепінським. За ними йшли делегації польських студентських товариств та мешканців міста. Коли поїзд, що привіз угорську молодь, заїхав на платформу, академічний хор заспівав угорський національний гімн. Після чого колишній голова цього музичного колективу пан Оленський звернувся до гостей з теплою та сердечною промовою. Голова угорської делегації Е. Ковач подякував за прекрасний прийом. У своїй промові він наголосив, що нинішня поїздка угорської молоді до Львова спрямована на ще більше зміцнення зв'язків та братерських почуттів, які завжди пов'язували Польщу та Угорщину. Після того, як угорська молодь виконала польський гімн, вони пройшли маршем Залізничним проспектом, вулицями Городоцькою та Леона Сапеги до будівлі Політехнічного університету. Там гостям подали сніданок у залі студентів Політехнічного університету «Братня Поміч». Об 11:00 в актовій залі Політехнічного університету відбулося урочисте зібрання на честь гостей. Простора аудиторія була заповнена студентською молоддю. Серед тих, хто прибув на зібрання, були ректор університету д-р Глузінський, ректор Академії д-р Шпільман, проректор Політехнічного університету професор Сирочинський

з групою професорів, депутат парламенту д-р Глоббінський і віцепрезидент міста пан Цюхцінський з міськими депутатами. Після обіду делегати пройшли маршем вулицями Словацького, Третього Мая, Ягеллонською, Гетьманськими Валами до пам'ятника Міцкевичу. Там кількатисячний натовп зустрів прибулих вигуками «Ейєнь! («Віват- угор.»). Угорські молодіжні делегати, стоячи перед пам'ятником Міцкевичу, поклали на його сходи лавровий вінок зі стрічкою в угорських національних кольорах. Пан Мета від імені угорської нації вшанував пам'ять безсмертного Барда. Після того, як один з угорців почав виконувати на бульварі польський національний гімн, публіка почала співати разом з ним. Проте не всі польські мешканці з радістю сприйняли приїзд угорської делегації. Під час перебування угорської молоді перед пам'ятником Міцкевичу досить велика група членів соціал-демократичної партії влаштувала контрдемонстрацію. Кидаючи яйця в угорців, вигукувала «Ганьба!» та співала «Червоний прапор». Це призвело до бійки між націоналістичною студентською молоддю та соціалістами. Під час якої останніх досить жорстоко побили [5, s. 3].

У 1905 р. ще три великі групи польської молоді відвідали студентів угорських університетів. У 1908 р. політики, купці та журналісти з Кракова, Львова та Познані завітали на «Весняну ярмарку» в Будапешті. Польська делегація була присутня на відкритті пам'ятника Міхаю Верешмарті в столиці Угорщини. В 1909 р. вона вшанувала пам'ять мучеників в Арадї.

Представники угорської політичної еліти були запрошені в липні 1910 р. в Краків на урочистості з нагоди 50-річчя перемоги в Грюнвальдській битві, чим підтримали польській національний рух в Галичині. Угорська делегація складалася з понад 80 осіб. Серед них було приблизно 30 жінок та близько десятка представників студентської молоді з Будапешта. Всі були вбрані у національні костюми. Угорську делегацію зустрічали захопленими оплесками майже на кожній залізничній станції, через яку вона проїжджали потягом. Особливо вражаючими були прийоми на кордоні у Звардоні, Живці та Сухій. В угорській делегації були ряд політиків, відомих своєю пропольською позицією, зокрема: депутат Єжи Надь, доктор Вілагоні Мікя, доктор Шимон Ланці, депутат доктор Келе, редактор журналу «Magyar Orszak», пан Мурко та інші. У Кракові тур супроводжував як гід Тадеуш Стаміровський, президент Польсько-угорського клубу зі Львова. Побачивши угорську делегацію, І. Падеревський був охоплений глибоким хвилюванням та палко обійняв Єжи Надя.

На церемонії святкування Грюнвальдської перемоги була присутня делегація «Польського товариства» в Будапешті. Її очолювали президент товариства Анджей Конопка, віцепрезидент Зигмунт Чарторійський та секретар Тадеуш Ольшевський. Делегація брала участь у мітинговій процесії з власним прапором та поклала вінок до могили короля Владислава Ягеллона. Делегацію супроводжував почесний член Польського товариства професор Штробль (скульптор та директор Академії образотворчих мистецтв у Будапешті) [6, s. 75–76]. У 1911 р. до Львова приїхали з візитами дружби делегації з міст Пешт, Сольнок та Пряшів.

Важливе місце в польсько-угорських взаєминах 1900–1918 рр. належало спільним культурним товариствам. Для розвитку взаємних стосунків у Львові 1910 р. за ініціативою Тадеуша Стаміровського було створено постійну організацію – Польсько-угорський клуб. Це товариство поставило собі за завдання ґрунтовно та безпосередньо вивчати угорську культуру, поширювати знання угорської мови та підтримувати постійний зв'язок з друзями в Угорщині. Водночас у 1910–1912 рр. в Будапешті сформувалося Угорсько-польське товариство (Magyar–Lengyel Egyesület). В подальшому воно стало однією з найважливіших польськофільських організацій в Угорщині у першій половині 20 ст. Воно було засноване бароном Альбертом Нярї у співпраці з Калманом Балкані, Юлюшем Бараньським, Стефаном Дессевфі, Адріаном Дівекою, Олександром Добієцьким, Владиславом Фодором, Александером Гіссвайном, Стефаном Й. Ковачем, Ернестом Ковачем, Анжем Надєм, М. Шатмарієм. Секретарем товариства

обрали Фердинанда Леона Міклоссі, а головою А. Нярі. Останній обіймав посаду керівника понад двадцять років. Товариство ініціювало численні кампанії на захист інтересів поляків. Найперше просувалась ідея створення курсу польської мови та літератури в Пештському університеті.

З вибухом Першої світової війни польсько-угорські взаємини досягли нового рівня. 16 серпня 1914 р. в Кракові представники ключових польських партій Галичини утворили Вищий національний комітет (пол. *Naczelny Komitet Narodowy* далі ВНК). ВНК був найвищим органом, що займався організацією польських національних підрозділів у складі австро-угорської армії – Польських легіонів. Їхнє формуванням попередньо було схвалене віденським урядом. Водночас в Угорщині активізувались пропольські політичні сили на чолі з бароном Альбертом Нярі. Він та депутат Дьюла Пекар розпочали кампанію задля створення Угорського легіону. Цей підрозділ мав увійти у склад польських національних формувань австрійської армії. Влітку 1914 р. Альберт Нярі звернувся до прем'єр-міністра Угорщини графа Іштвана Тіси. Планувалось, що останній мав висловити підтримку цієї ідеї за умови отримання від поляків заяви про необхідність створення Угорського легіону [7, s. 29]. Проте, 6 серпня 1914 р. державний секретар угорського міністерства внутрішніх справ, барон Зигмунт Перені, листом повідомив Альберта Нярі про відхилення Військовою комісією цього проєкту [8, s. 18]. Це не зупинило ВНК та їхніх союзників в Будапешті. Так, секретар ВНК 1 вересня 1914 р. Владислав Леа Яворський направив листа Альберту Нярі. Цей документ містив план формування з угорських добровольців окремого національного полку. В майбутньому цей підрозділ мав увійти до складу до Польських легіонів. Суть цього проєкту ВНК зводилась до наступних тез: «1. Ми пропонуємо сформуванню угорський підрозділ, який, якщо досягне трьох-чотирьох тисяч чоловік, міг би стати окремий полком, але був би включений до складу Польських легіонів. 2. Якщо кількість польських добровольців в Угорщині буде невеликою, ми пропонуємо включити їх до складу угорського підрозділу, де вони могли б служити перекладачами. Якщо ж, навпаки, кількість добровольців перевищить наші очікування, ми вважаємо, що найкраще було б направити їх до міста Новий Тарг, де базується Польський легіон. 3. Враховуючи вищезазначені рішення, ми просимо Вас люб'язно взяти на себе відповідальність за формування вищезгаданого угорського підрозділу. Ми також просимо Вас люб'язно зв'язатися з паном Балінським, головою Угорського комітету в Будапешті. Будь-ласка, висловіть нашу найщирішу подяку угорській молоді, яка дала стільки доказів такої благородної ревності до нашої справи. Ця дія є лише продовженням великих лицарських традицій вашої нації, чия ревність і доблесть викликають загальне захоплення» [8, s. 21–22].

Іншим важливим завданням ВНК було залучення до Польських легіонів поляків, які влітку 1914 р. перебували в Угорщині. Цю місію було покладено на графа Владислава Стадницького. Його зусиллями було організовано «Польський військовий комітет». Головним завданням цієї організації був вербунок поляків, які не підлягали обов'язковій військовій службі, до Польських легіонів. Завдяки його зусиллям до легіонів вступило приблизно 1000 чоловіків з Угорщини, зокрема понад 400 угорців [9, s. 5].

У Львові, голова польсько-угорського товариства Тадеуш Стаміровський звернувся до львівського єпископа Владислава Бандурського. Останній мав видати відозву із закликами до угорців вступати у Польські легіони. Т. Стаміровський залучив львівську пресу до агітації. У місцевих польських газетах були розміщені оголошення, що закликали поляків та угорців вступати в Польський легіон.

Восени 1914 р. угорська інтелігенція та робітники польського походження створили комітет підтримки Польських легіонів у Будапешті. Він видавав прокламації, організовував вуличні

марші та реєстрував угорських добровольців. Після цього їх відправляли в пункти дислокації Польських легіонів – Новий Тарг, Живець та Новий Сонч.

У 1914 р. в Будапешті було відкрито комітет набору в Польські легіони. Членами цього органу були граф Владислав Стадницький, барон Альберт Нярі, барон Юліус Синтініс, Юліуш Бартель та Лео Фердинанд Мілкоші. Головою комітету був капітан Юліус Гуттман. Угорський дослідник Е. Л. Варга наголошує на тому, що угорська влада не дозволяла відкритого набору [8, s. 13].

До легіонів могли вступати добровольці віком від 16 років (за письмовою згодою батьків) до призовного віку, який на той час становив 23 роки. Їхній вік мав бути засвідчений у кожному випадку, і вони повинні були пред'явити письмову згоду батьків. Неповнолітні втікали з дому та підробляли посвідчення. Таким чином у віці 15 років легіонерами ставали такі особи: Арпад Попут, Відор Садецький, Геза Пожсвай, Бела Кальман, Ференц Кельчей Кенде, Йозеф Варга, Дьордь Фодор, Дьюла Варга, Карой Кісмोकі. Проблема стала настільки значною, що в 1915 р. було призначено лікаря для перевірки віку кандидатів. В угорському полку служили й чоловіки набагато старшого віку, народжені в 1866 або 1867 рр.

Перші добровольці прибули до Кракова у вересні 1914 р. Після навчання їх було включено до складу 2-го піхотного полку з одним взводом. Восени того ж року ще 300 угорських добровольців прибули до Сухої Бескидзкої. Після 3–5 тижнів навчання їх було включено до Польського легіону. Інші угорці вирушили з Кракова на фронт (Східні Карпати) 30 вересня у складі 2-го та 3-го піхотних полків легіону. 5-та рота 2-го полку складалася виключно з угорської молоді-добровольців.

Угорські добровольці наводили різні пояснення свого бажання служити в легіонах. Деякі називали причини, типові для молоді того часу – мрії про славу, прагнення до пригод, іdealізм, але і також почуття обов'язку. Серед інших факторів були бажання помститися росіянам та небажання служити в австрійській армії. Однак головним мотивом вербування угорців до Польських легіонів була повага до спільної польсько-угорської традиції та історії. Пам'ять про Польський легіон та участь видатних поляків (генералів Юзефа Бема, Юзефа Висоцького та Генрика Дембінського) в Угорській революції 1848–1849 рр. була ще живою. У Першій світовій війні угорці воювали пліч-о-пліч з поляками у всіх битвах, поки легіони не були розформовані. Їх розгортали поодиночки або групами в окремих бригадах. Вони також вступали до Польського допоміжного корпусу. Пізніше їх було залучено до австрійської армії та відправлено на італійський фронт. Австрійська влада вважала угорських легіонерів політично підозрілими. Цікавішим і важливішим тут видається те, що протягом усього легіонерського періоду угорці відзначалися хоробрістю, відвагою, дисципліною і в результаті користувалися визнанням [10, s. 6].

За оцінками Е. Л. Варги, у перший рік війни до Польських легіонів вступило приблизно 600 новобранців. З них 73 були поранені (близько 15%). Так, Карой Кісмोकі був поранений 13 разів. 38 угорських солдатів загинули на полі бою, померли від ран або зникли безвісти. Лише троє виявились дезертирами [11, s. 177]. За соціальним становищем угорські добровольці були інтелектуалами, вчителями, студентами, чиновниками, робітниками, покрівельниками, мулярами та пекарями.

В Угорщині, місцеві пропольські активісти доглядали та лікували поранених польських легіонерів. За ініціативи Угорсько-польського товариства в Будапешті для них було збудовано шпиталь. Його освятив польський єпископ Владислав Бандурський.

У 1915 р. Угорсько-польське товариство в Будапешті організувало демонстрації в угорських містах та повітах. На них лунали заклики відновити незалежну польську державу. Згодом резолюції цих мітингів стали відправною точкою для декларації угорського парламенту на підтримку Польщі [12, s. 164].

Коли влітку 1915 року армії Центральних держав окупували Царство Польське, за ініціативою Польсько-угорського товариства в Будапешті більшість повітів подали резолюцію до угорського парламенту та уряду. У ній висловлювалася підтримка польської нації. Також лідери місцевого угорського самоврядування вимагали від офіційного Будапешту вплинути на Відень, щоб останній провадив сприятливу для польського національного руху політику в колишньому Царстві Польському. Після підписання Брест-Литовського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу угорський політиком підтримав протести поляків з Галичини проти передачі Холмщини і Підляшшя Україні. 15 лютого 1918 р. до Будапешта виїхала польська делегація в складі послів до австрійського рейхсрату. В столиці Угорщини відбулася низка зустрічей та консультацій з чільними особами угорської політичної сцени: графом Апон'ї, Ю. Андраші. В приватних розмовах вони запевняли поляків у своїй моральній підтримці [13, с. 245].

Висновки. Польсько-угорські взаємини в 1900–1918 рр. базувалися на тривалій історичній традиції, яка сягала раннього середньовіччя. Іншими факторами, які цементували цей союз, була тривала колективна пам'ять обох народів про існування в минулому власної держави та взаємної допомоги у боротьбі за її відновлення в 1831 р. та 1848 р. Проте на початку ХХ ст. додалися нові чинники, які дали сильний імпульс посилення польсько-угорських політичних взаємин. Два національні рухи різко негативно сприймали поширення ідей російського панславізму в Центральній Європі, розглядаючи його в якості екзистенційної загрози для себе. З іншого боку польські та угорські політичні еліти вбачали одне в одному природних союзників у протистоянні з німецьким націоналізмом. Зовнішнім проявом польсько-угорських взаємин були чисельні взаємні візити делегацій політиків, студентів та інтелектуалів. Після початку I світової війни співпраця між обома народами перейшла на якісно новий рівень. Угорці допомагали формувати польські національні підрозділи в австрійській армії та масово вступали до них добровольцями.

Література

1. Engelmayer A. Na pograniczu między bratankami. *Małopolska Wielu Kultur: Węgry*. Kraków, 2008. S. 7–13.
2. Tefner Z. *Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914*. Budapest, 2007. 606 old.
3. Lwowski chór akademicki na Węgrzech. *Nowości Ilustrowane*. 14.10.1905. № 42. S. 7–8.
4. Węgom na... powitanie. *Kurjer Lwowski*. 6 Listopada 1905. № 407. S. 1.
5. Węgierska młodzież akademicka we Liwowie. *GAZETA LWOWSKA*. № 253. 7 Listopada 1905. S. 3.
6. *Księga pamiątkowa ze zlotu Sokolstwa Polskiego z trzech zaborów i obchodów grunwaldzkich w Krakowie 1910 r.* Lwów: J. Pitulko, 1910. 140 s.
7. Varga E. L. Węgrzy w Legionach Polskich w latach 1914–1918. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*". № 5. 2008. S. 27–58.
8. *Źródła i dokumenty do dziejów legionistów węgierskich służących w Legionach Polskich w latach 1914–1918*. Oprac. E.L. Varga. Warszawa, 2018. 389 s.
9. WĘGRY W LEGIONACH POLSKICH. W KSIĄŻCE „PRZYJAŹŃ WĘGIERSKO-POLSKA» d-ra barona Pawła Nyary. *PRZEGLĄD POLSKO-WĘGIERSKI*. Organ Towarzystwa Polsko-Węgierskiego im. Stefana Batorego. Warszawa, 1939 r. № 1 (10). 24 s.
10. Świtalska-Starzeńska B. Zapisali się w historii Polski. Węgrzy w Legionach. *Biuletyn IPN*. 2019. №12. S. 3–9
11. Varga E. L. Jeszcze raz o Węgrach w Legionach Polskich. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2010. № 2. S. 177–179.
12. Mleczak J. Akcja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowego w Galicji i Królestwie Polskim w latach 1914–1916. *Przemyśl*, 1988. 177 s.

13. Клок В. Польська спільнота Східної Галичини і Брестський мир 1918 р. *Наукові зошити історичного факультету*. Львів, 2006. Випуск 8. Частина 2. С. 242–250.

References

1. Engelmayer, A. (2008). Na pograniczu między bratankami. *Małopolska Wielu Kultur: Węgry* [On the border between “bratankis”. Lesser Poland of Many Cultures: Hungary] (pp. 7–13). Kraków. [in Polish].
2. Tefner, Z. (2007). *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914* [The Polish policy of the Austro-Hungarian Monarchy 1867–1914]. Budapest. [in Hungarian].
3. Lwowski chór akademicki na Węgrzech [The Lviv academic choir in Hungary]. (1905, October 14). *Nowości Illustrowane – Illustrated News*, 42, 7–8. [in Polish].
4. Węgrom na... powitanie [To the Hungarians... a welcome]. (1905, November 6). *Kurjer Lwowski – Lviv Courier*, 407, 1. [in Polish].
5. Węgierska młodzież akademicka we Lwowie [Hungarian academic youth in Lviv]. (1905, November 7). *Gazeta Lwowska – Lviv Gazette*, 253, 3. [in Polish].
6. *Księga pamiątkowa ze zlotu Sokolstwa Polskiego z trzech zaborów i obchodów grunwaldzkich w Krakowie*. (1910). [Memorial book from the rally of the Polish Sokół from the three partitions and the Grunwald celebrations in Kraków, 1910]. Lwów: J. Pitułko. [in Polish].
7. Varga, E. L. (2008). Węgrzy w Legionach Polskich w latach 1914–1918 [Hungarians in the Polish Legions 1914–1918]. *Przegląd Historyczno-Wojskowy – Historical-Military Review*, 5, 27–58. [in Polish].
8. Varga, E. L. (Ed.). (2018). *Źródła i dokumenty do dziejów legionistów węgierskich służących w Legionach Polskich w latach 1914–1918* [Sources and documents on Hungarian legionnaires serving in the Polish Legions, 1914–1918]. Warszawa. [in Polish].
9. Węgry w Legionach Polskich. W książce “Przyjaźń węgiersko-polska” d-ra barona Pawła Nyary [Hungary in the Polish Legions. In the book “Hungarian–Polish Friendship” by Baron Dr. Paweł Nyáry]. (1939). *Przegląd Polsko-Węgierski – Polish-Hungarian Review*, 1(10), 24. [in Polish].
10. Świtalska-Starzeńska, B. (2019). Zapisali się w historii Polski. Węgrzy w Legionach [They entered the history of Poland: Hungarians in the Legions]. *Biuletyn IPN – Bulletin of the Institute of National Remembrance*, 12, 3–9. [in Polish].
11. Varga, E. L. (2010). Jeszcze raz o Węgrach w Legionach Polskich [Once again on Hungarians in the Polish Legions]. *Przegląd Historyczno-Wojskowy – Historical-Military Review*, 2, 177–179. [in Polish].
12. Mleczak, J. (1988). Akcja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowego w Galicji i Królestwie Polskim w latach 1914–1916 [Recruitment activities of the Supreme National Committee in Galicia and the Kingdom of Poland, 1914–1916]. *Przemyśl*. [in Polish].
13. Клок, В. (2006). Польська спільнота Східної Галичини і Брестський мир 1918 р. [The Polish community of Eastern Galicia and the Brest Peace of 1918]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu – Scientific Notes of the Faculty of History*, (8, Part 2), 242–250. Lviv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 05.10.2025

Стаття прийнято 23.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477)*6«1917/1919»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.19>**Ярослав МОХУН**

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Yaroslav28051999@gmail.com)

Yaroslav MOKHUN

PhD student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Yaroslav28051999@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3459-664X>**Володимир КИЦАК**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology,
and Special Branches of Historical Sciences,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати політику Павла Скоропадського в процесі створення збройних сил та визначити головні досягнення й перешкоди. **Методи дослідження** базуються на двох основних принципах – історизму та об'єктивності. Перший вимагає від автора відмовитися від політичної оцінки, розглядати явище всебічно та під час аналізу емпіричного матеріалу враховувати конкретну історичну ситуацію. Принцип об'єктивності націлений на чітке окреслення взаємозв'язку між суб'єктом та об'єктом у процесі пізнання. Під час виконання курсової роботи використано такі **методи**: спеціально-історичні, а саме: порівняльно-історичний, історико-системний, проблемно-хронологічний; загальнонаукові: індукція, дедуція, аналіз, синтез, порівняння, конкретизація, узагальнення, систематизація. **Наукова новизна** дослідження полягає в усебічному вивченні джерельної бази та літературних праць. До наукового обігу залучено суттєвий обсяг історичних відомостей, зібраних із друкованих видань, періодики, архівних фондів, а також наукових монографій та статей, присвячених вивченню політичного курсу Павла Скоропадського. Здобуті висновки наукового розвідки мають вагомe значення для теоретичного осмислення процесу становлення Української Держави, зокрема формування її збройних сил як ключового елемента державотворчих зусиль. **Висновки.** Зазначені політики Павла Скоропадського сприяли формуванню більш упорядкованих та структурованих Збройних сил, здатних ефективно функціонувати в умовах тодішніх викликів і загроз. Утім, у боротьбі проти внутрішнього опонента, як-от Директорія, яка діяла переважно на ідеологічному фронті, армія Української Держави виявилася небоєздатною.

Ключові слова: гетьман Павло Скоропадський, українська революція, реформи, Збройні сили, Рада Міністрів.

CREATION OF THE ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN STATE BY PAVLO SKOROPADSKY

Abstract. *The purpose of the study* to analyze the policy of Pavlo Skoropadsky in the process of creating the armed forces, and to identify the main achievements and obstacles. **The research methods** are based on two basic principles of historicism and objectivity. The first requires the author to abandon political assessment, consider the phenomenon comprehensively and take into account the specific historical situation when analyzing empirical material. The principle of objectivity is aimed at clearly outlining the relationship between the subject and the object in the process of cognition. When performing the course work, the following methods were used: special-historical, namely: comparative-historical, historical-systemic, problem-chronological; general scientific: induction, deduction, analysis, synthesis, comparison, specification, generalization, systematization. **The scientific novelty** of the study lies in the comprehensive study of the source base and literary works. A significant amount of historical information collected from printed publications, periodicals, archival funds, as well as scientific monographs and articles devoted to the study of the political course of Pavlo Skoropadskyi has been brought into scientific circulation. The conclusions of scientific intelligence are of great importance for the theoretical understanding of the process of formation of the Ukrainian State, in particular the formation of its armed forces as a key element of state-building efforts. **Conclusions.** The above-mentioned policies of Pavlo Skoropadsky contributed to the formation of a more orderly and structured Armed Forces, capable of functioning effectively in the conditions of the then challenges and threats. However, in the fight against an internal opponent, such as the Directory, which operated mainly on the ideological front, the army of the Ukrainian State turned out to be incapable of fighting.

Key words: Hetman Pavlo Skoropadsky, Ukrainian revolution, reforms, Armed Forces, Council of Ministers.

Постановка проблеми. Поява Української Держави стала значущим чинником у формуванні національних державотворчих процесів на початку ХХ століття. Вона вивела ці процеси за межі виключно революційно-соціалістичного вектора, збагативши їх практичним досвідом державного урядування, що спирався на систему традиційних цінностей, культурно-історичну спадковість, а також наголошував на пріоритеті еволюційного прогресу, зваженості рішень та верховенстві права. Ця доба вплинула на наступний розвиток громадської думки й світогляду українського суспільства, сприяючи глибокому переосмисленню власної історії та культурної спадщини. Слід підкреслити, що події, які розгорнулися в період від квітня до грудня 1918 р., заклали основи для становлення та розвитку української консервативної школи, започаткували державницький напрям в історичній науці та ідеологічно оформили гетьманський рух. Питання функціонування будь-якої держави насамперед залежить від здатності до захисту свої кордонів, а отже, наявності збройних сил. Так, одним з першочергових питань, які варто проаналізувати в контексті державотворчих процесів Української Держави Павла Скоропадського, є створення збройних сил. Попри значний внесок низки науковців у вивчення цієї проблематики, вона все ж вимагає глибшого опрацювання, оскільки не отримала всебічного висвітлення. Феномен Української Держави й досі привертає значну увагу науковців та практиків, і необхідність його подальшого вивчення є очевидною, особливо зважаючи на нинішній рівень дослідження цього питання.

Мета дослідження – здійснити аналіз підходів Павла Скоропадського до державних процесів, зокрема, його ролі у формуванні та розбудові Збройних сил.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Вивчення періоду правління гетьмана Павла Скоропадського, а також його державотворчої стратегії має під собою міцний фундамент для наукового аналізу. Першочергове значення в дослідженні цієї проблематики має мемуарний доробок, зокрема праці самого П. Скоропадського [10] та Дмитра Дорошенка [4]. Після відновлення незалежності України розпочалася нова фаза в оцінці політичних рішень

Павла Скоропадського. Варто виокремити науковців, які зосереджувалися на внутрішній політиці гетьмана, зокрема на питанні формування військових сил: О. Тимошук [8], В. Ткачук [9], О. Мироненка [11], Б. Монкевича [12], Б. Якимовича [13].

Базовим підґрунтям для цього дослідження слугують численні й різноманітні друковані матеріали, що стосуються Української Держави в період від 29 квітня до 14 грудня 1918 року. Суттєвим джерелом є також «Державний вістник» [3], де оприлюднювали урядові закони та постанови, які набули чинності. Ці документи засвідчують багатоаспектну та інтенсивну роботу найвищого законодавчого й виконавчого апарату Гетьманату. Варто підкреслити, що державні структури влади Гетьманату висвітлені тут найбільш повно.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовим напрямом роботи урядових структур Гетьманату стало становлення Збройних сил. Щодо вибору претендента на пост військового міністра, Павло Скоропадський пропонував генерала Василя Кирю, але той відмовився обійняти посаду. Натомість на цей пост було затверджено уродженця Чернігівщини, сина священника, висококласного генерала, який керував армійськими з'єднаннями в часи Першої світової війни, Олександра Рогозу (1858–1919) [12, с. 74].

У власних мемуарах («Споминах») Павло Петрович Скоропадський, як професійний військовий, наголошував, що завдання розбудови армії виявилось одним із найбільш заплутаних, і йому передувала ціла низка перешкод. Серед них, зокрема, виділялося скептичне ставлення військового командування Німеччини до процесу розгортання української армії: «... німці на початку не хотіли допускати української армії. Це завжди говорилося у дуже люб'язній формі, проте було зрозуміло, що тут грають свою роль якісь причини, які були мені не відомі. Звичайно, тут було опасіння, як би я, сформувавши при їх допомозі армію, не пішов проти них» [10, с. 179]. Отже, основною засадою, з огляду на спогади та міркування Гетьмана, стосовно німецької позиції щодо створення Збройних сил Української Держави, було переконання, що потужна та модерна українська армія підірве німецький контроль над територією України. На нашу думку, це було цілком передбачувано, адже планувалося, що Гетьман мобілізує щонайменше 300 тисяч осіб. Німецьких та австро-угорських військових тут знаходилося не значно більше. Крім того, окрім власних постійних Збройних сил, за потреби Гетьман міг би задіяти мобілізаційний резерв у кілька мільйонів чоловіків, які мали бойовий досвід російсько-німецького фронту.

Власне, крім самого гетьмана Павла Скоропадського, цю тезу також підтверджує у своїх мемуарах історик Дмитро Дорошенко, зазначаючи, що новостворена армія мала працювати на «емансипацію» держави, а не німецького війська [4].

Наприкінці травня 1918 р. Рада Міністрів затвердила законодавчі проєкти, які окреслили основні напрями розвитку військового будівництва в Українській Державі. Особливо підкреслювалося, що головним призначенням армії є забезпечення захисту країни від зовнішніх загроз та підтримання внутрішнього порядку. Відповідно до ухвалених положень, армія визнавалася аполітичною, а її службовцям заборонялося членство в політичних партіях, участь у виборчих процесах та будь-яких політичних заходах. Правове регулювання військової служби набуло чіткої форми: встановлювалися норми проходження служби для різних категорій військовиків. У подальших нормативних актах від 16 червня і 24 липня 1918 р. були визначені нові військові звання, що раніше були ліквідовані розпорядженнями Центральної Ради. Такі кроки позитивно вплинули на вирішення кадрових проблем: офіцери та генералітет проявляли готовність до виконання обов'язків в умовах реформованої армійської системи. Крім того, було запроваджено загальну військову повинність, а також визначено терміни дійсної служби – два роки для піхоти та три роки для артилерії [12, с. 86].

Станом на 20 липня був офіційно затверджений текст військової присяги, у якій кожен вояк зобов'язувався вірно служити Українській Державі та захищати її від ворожих посягань. Якщо військовослужбовець не був християнином, положення, що містили звернення до Бога, виключалися. Для представників юдейської віри 23 серпня був затверджений окремий текст присяги. Він залишався ідентичним тексту, прийнятому 30 травня, за винятком згадки про Бога: євреї склали присягу в ім'я «Бога Ізраїлевого Адоная», а не іменем Христа. Зміст присяги підкреслював регулярний та дисциплінований характер армії, ставлячи її в контексті рівності зі збройними силами провідних європейських держав [8, с. 365–366].

Діяльність гетьмана Павла Скоропадського та його Ради Міністрів має значну історичну цінність. Попри короткий період їхнього правління, вони змогли досягти вагомих організаційних результатів у створенні Збройних сил України. Вивчення їхнього досвіду, а також аналіз помилок і недоліків здобуває особливу актуальність для сучасності. Це дає змогу врахувати минулі прорахунки та уникнути схожих невдач у процесі реформування та структурної перебудови Збройних сил України.

Гетьман Скоропадський прийняв від Центральної Ради УНР уже розроблений проект створення регулярного війська. Цей проект передбачав формування восьми армійських корпусів, чотирьох кінних дивізій і додатково окремої кінної бригади. Навіть попри тотальну демобілізацію Українського фронту, зберігалася першооснова для майбутнього війська, зокрема штаби шести армійських корпусів, 13 піхотних та двох кінних дивізій. Як Верховний Головнокомандувач армії та флоту, Скоропадський, разом з очолюваною Федором Лизогубом Радою Міністрів, повинен був перетворити ці залишки на повноцінні бойові одиниці, частини та з'єднання [10].

Щоб досягнути сутності ідеї військово-політичного управління Гетьманату в процесі розбудови національних Збройних сил, ключове значення має вивчення звіту очільника Генерального штабу військової старшини О. Сливинського. Цей документ подано 21 травня 1918 р. військовому та морському міністру, генеральному бунчужному О. Рогозі. У ньому розкривалися головні принципи та вектори створення й набору особового складу для регулярної армії та військово-морського флоту новоутвореної держави, беручи до уваги норми військової науки та досвід, накопичений унаслідок Першої світової війни. Упродовж літніх місяців 1918 р. інтенсивна організаційна праця, яку провадили гетьман П. Скоропадський, Рада Міністрів на чолі з Ф. Лизогубом, військове і морське міністерство під керівництвом генерального бунчужного О. Рогози, а також Генеральний штаб під керівництвом О. Сливинського, була зосереджена на формуванні постійної штатної системи для військових частин і підрозділів сухопутних військ Збройних сил Української Держави. Вершиною цієї діяльності стало обговорення, координування та остаточне затвердження відповідних штатних розписів [10].

Умови вступу до армії, запропоновані урядом, а також вимоги, висунуті в тогочасних військових документах, положення двох військових присяг та однієї обітниці (залежно від конфесії військовослужбовців), створювали сприятливі передумови для комплектування штатних посад у військових частинах та на кораблях Збройних сил найкращими кандидатами з числа офіцерського та унтерофіцерського складу. Ці особи вирізнялися високим рівнем патріотизму та щирою відданістю своїй державі, що відповідало вимогам тогочасної військової служби [11, с. 194].

Під егідою Верховного Головнокомандувача Збройних сил Української Держави, гетьмана Павла Скоропадського, відбулося широке коло ініціатив, спрямованих на становлення та осучаснення військово-морського флоту, а також на впорядкування торговельного флоту через звільнення від військової служби. Завдяки цим перетворенням сформовано детальну

організаційно-штатну схему військово-морських з'єднань, розпочато набір особового складу для забезпечення боєздатності та належної логістичної підтримки флоту [7, с. 68–69].

У травні 1918 року, відповідно до розпорядження гетьмана Павла Скоропадського, була сформована спеціальна комісія, метою якої була розробка штатних розписів військових підрозділів армії Української Держави. Керівництво цією комісією взяв на себе очільник Генерального штабу, генерал Олександр Сливинський. До складу згаданої комісії залучено низку висококваліфікованих генералів-артилеристів, зокрема С. Дельвіга, В. Сінклера, О. Акермана, Д. Альтфатера та Ф. Колодія. Ця група мала завдання створити оптимальну організаційну схему для артилерійських військ, а також визначити штатний склад їхніх частин. Структура артилерії розроблена на основі зразка, який використовувався в російській армії, але з певними модифікаціями, що враховували набутий досвід у процесі Першої світової війни та наявні ресурси Української Держави. У структурі артилерії виділяли різні типи, як-от польова, гірська та кінна артилерія. Найбільш чисельною була польова артилерія, яка входила до складу піхотних дивізій та армійських корпусів (усього 84 гарматні полки). Вона поділялася на легку, важку та мортирну артилерію. Залежно від рівня підпорядкування артилерія класифікувалася на армійську, корпусну та дивізійну [6, с. 132].

Гетьманський Універсал, датований 16 жовтня 1918 року, оголосив про відродження українського козацтва, що стало однією з ініціатив, спрямованих на посилення військового потенціалу Української Держави. Планувалося відродити козацький стан по всій території, де історично розміщувалися козацькі полки [14, с. 12].

Козацтво визначалося як окрема суспільна верства, ключовим завданням якої було поширення національної свідомості та створення кадрового резерву для майбутньої нерегулярної Української козацької армії. Очікувалося, що територія, що охоплювала приблизно 106 повітів України, зможе надати достатню кількість осіб для формування орієнтовно 26 кінних козацьких дивізій [8]. У ситуації обмежених можливостей для створення постійної армії Павло Скоропадський улітку 1918 р. ініціював формування сердюцьких підрозділів, які були традиційним елементом часів Гетьманщини та виконували роль гетьманської гвардії. 24 липня Рада Міністрів затвердила закон про набір 5 тисяч осіб до Сердюцької дивізії. Міністерства військових і внутрішніх справ отримали завдання розробити спеціальну інструкцію, що визначала б умови добровільного набору. У середині серпня був затверджений «Статут по комплектування війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому» [3].

Також у серпні 1918 р. Павло Скоропадський затвердив постанову про створення Чорноморського козацького коша як спеціального військового формування. Його завданням був захист Української Держави від зовнішніх загроз. Кіш формувався в Бердичеві, призначаючись для підтримки кубанських козаків. До підрозділу вступали на добровільній основі, проте відбір проводився за рекомендаціями муштрових начальників. Особовий склад коша був забезпечений повним державним утриманням. Очолював кіш командир у званні генерального хорунжого. Структура організації складалася з штабу, трьох куренів і низки окремих підрозділів.

У листопаді 1918 р. зазначені військові частини приєдналися до Директорії, тоді як чорноморські козаки повстали проти гетьмана. Однак формування Чорноморського козацького коша не було доведено до логічного завершення [2, с. 239–241]. Як видно, дбати про військовослужбовців, поліпшувати їхній матеріально-побутовий стан та забезпечувати соціальний захист було важливим аспектом діяльності керівництва держави того часу. Надання військовим комфортних умов служби, достойної оплати праці, соціальних гарантій і додаткових пільг мало на меті покращення їхньої якості життя й підвищення престижу військової професії.

Це передбачало широкий спектр заходів, зокрема підвищення оплати праці військовослужбовців, надання соціальних пільг, покращення умов служби, доступ до якісного медичного

обслуговування, забезпечення пенсійного забезпечення та інших переваг. Керівництво розуміло, що задоволеність і підтримка військових є ключовими факторами для збереження стабільності й підвищення ефективності країни. Такий підхід також сприяв зміцненню військової дисципліни та мотивації. Особливу увагу приділяли не лише військовій підготовці, а й створенню умов, що гарантують гідний рівень життя військовослужбовців, особливо під час конфліктів чи раптових внутрішніх заворушень. Військова політика Гетьманату мала як позитивні, так і негативні сторони, значною мірою наслідуючи підходи, напрацьовані попереднім урядом УНР.

До позитивних аспектів можна зарахувати:

1. Формування регулярної армії. Ідея створення регулярної армії, заснованої на загальному військовому обов'язку, стала важливим кроком у становленні незалежних Збройних сил Української Держави.

2. Територіальний підхід до набору військовослужбовців. Метод формування збройних сил на основі територіального поділу сприяв оперативнішій підготовці до мобілізації та зміцненню зв'язків з мешканцями різноманітних місцевостей держави.

3. Корпусна система організації. Армійська структура, яка налічувала вісім корпусів, забезпечувала підґрунтя для більш динамічного та продуктивного керівництва військовими силами.

Серед мінусів варто виділити прагнення до зросійщення офіцерського корпусу, що провокувало невдоволення серед громадян. Загалом, осмислення цих моментів є ключовим для неупередженого оцінювання військових стратегій Гетьманату та їх впливу на тогочасне суспільство [10].

За часів гетьманату Павла Скоропадського було створено та затверджено законодавчу базу, яка детально визначала організаційні та функціональні аспекти військових сил.

Серед основних нормативно-правових актів, що охоплювали ці питання, можна виокремити Універсал від 29 квітня 1918 р.

Оцею офіційний запис висвітлював організацію керівництва Українською Державою і наголошував, що «Верховний Гетьман Української Держави обіймає посаду Найвищого Головнокомандувача Військовими Силами Української Держави».

1. Універсал, датований 10 травня 1918 р. Він окреслював повноваження і відповідальність регіональних владних структур у питаннях оборони.

2. Універсал, виданий 22 травня 1918 р. Цей документ регулював заснування Військових Сил Української Держави, а також регламентував процес їх формування та принципи діяльності.

3. Указ, оприлюднений 23 червня 1918 р. Він затверджував організаційну схему та кількісний склад Генерального Штабу Військових Сил Української Держави.

4. Указ, підписаний 24 липня 1918 р. Його зміст зосереджувався на введенні військових звань та офіційних позицій у структурі армії.

Ці положення утверджували правові засади побудови армії та системи військового керівництва в Українській Державі в період правління гетьмана Павла Скоропадського. Під орудою гетьмана Павла Скоропадського Військове міністерство розгорнуло інтенсивну діяльність із формування та укомплектування Збройних сил Української Держави.

У межах цієї діяльності реалізовано низку ключових заходів:

1. Запровадження Реєстру полків. Уперше було складено список піших і кінних полків українських Збройних сил, що забезпечило систематизацію та впорядкування військових підрозділів.

2. Упровадження назв і нумерації частин. Військові частини отримали чітко визначені назви та нумерацію, що спростило їх ідентифікацію та організацію.

3. Формування офіцерського й підофіцерського складу.

Головним завданням стало забезпечення армії кваліфікованими кадрами. Для цього гетьманська адміністрація запровадила заходи з підготовки й залучення професійних офіцерів та підофіцерів.

Зазначені заходи сприяли формуванню більш упорядкованих та структурованих Збройних сил, здатних ефективно функціонувати в умовах тодішніх викликів і загроз [1, с. 283]. Перебудови в армії, зокрема встановлення розподілу піхотної дивізії на три полки, були серед визначальних моментів розвитку мілітарних формувань Української Держави за часів Гетьманату. Основною метою цих реформ було підвищення рівня управління армією та її оперативної спроможності.

Головні аспекти реорганізації передбачали таке:

1. Створення постійної дислокації військових частин: більшість підрозділів були забезпечені стабільними місцями базування, що сприяло посиленню адміністративної та оперативної організації війська.

2. Вигідне місцезоташування підрозділів: розміщення військових формувань здійснювалося з урахуванням державних стратегічних пріоритетів та ймовірних загроз національній безпеці.

3. Впровадження триполкової структури пішої дивізії: ця реформа покращила координацію та узгодженість дій між підрозділами піхоти, підвищивши їхню бойову ефективність.

4. Зміцнення кадрового складу через додавання кінного полку до пішого корпусу: цей крок забезпечив нові тактичні можливості та значно підвищив мобільність і гнучкість армії.

5. Розбудова далекоглядних задумів щодо поступу військового устрою: акцент на довгострокове стратегічне планування та модернізацію армії сприяв створенню умов для подальшого вдосконалення її структур і механізмів управління.

Ці заходи стали визначальним фактором у подальшому розвитку Збройних сил Української Держави за часів Гетьманату, впливаючи на їх організаційну модель і стратегічну спроможність [5, с. 421–432]. Проблеми військової розбудови, що постали за часів Гетьманату, докорінно позначалися на дієздатності та бойовій готовності Збройних сил Української Держави.

Серед ключових труднощів можна виокремити:

1. Забезпечення та озброєння армії: недостатнє матеріальне забезпечення й оборонне оснащення значно обмежували боєздатність військових підрозділів. Виникла нагальна потреба розв'язати проблему нестачі озброєння, амуніції та іншого життєво важливого військового обладнання.

2. Забезпечення особового складу всім необхідним (грошима та матеріалами): через мізерне фінансування виникали труднощі з наданням військовикам потрібної матеріально-технічної та фінансової підтримки.

3. Труднощі з призовом на дійсну військову службу: здійснення призову в армію та його організація можуть бути складним завданням, особливо в умовах загальної нестабільності та конфліктів.

Рада Міністрів: особливості економічного та майнового курсу. Проблематика в Збройних силах подеколи зумовлювалася хибністю фінансово-майнової стратегії, обраної стратегією Ради Міністрів.

Становище німецького й австро-угорського керівництва: залежність від рішень закордонних штабів, зокрема німецького та австро-угорського, створювала перешкоди для планування стратегічних і тактичних кроків у війську Української Держави.

Недалекоглядність гетьмана в оцінці перспектив державотворення: значним недоліком було оцінювання гетьманом майбутнього державотворення та хибне розуміння впливу, який можуть мати військові сили на цей процес.

Уповільнений старт започаткування Армії. Через протидію, що чинилася командуванням союзницького німецько-австро-угорського блоку, стало неможливим своєчасно здійснити набір, формування та підготовку військового контингенту.

Вищезазначені обставини вимагали від керівництва Збройних сил застосування комплексного підходу до їх організації та реформування, щоб забезпечити збереження дієвості та функціональності в тодішніх умовах, наповнених загрозами та мінливістю. Кадрові зміни у військовому відомстві, що відбулися за часів Гетьманату, справді позначилися на процесах розбудови війська та рівні його боєздатності. Зокрема, відхід від практики патронажу та просування офіцерів з вираженим патріотичним світоглядом, натомість зосередження на суто професійних якостях, призвело до розмивання емоційної прихильності до національних пріоритетів і зниження сприйняття військового формування як невід'ємного складника загальнодержавного проєкту.

Висновки. Загалом, варто визнати, що реформа військової сфери, а саме трансформація традиційних інструкторських закладів на конфігурацію «кадетський ліцей – об'єднана школа для молодих фахівців – Генеральна штабна Академія», слугує цілеспрямованою дією для впровадження більш систематизованого та фахового механізму підготовки військових експертів. Долучення молодих курсантів і молодшого командного складу до освітньої системи сприяє гармонізації військових традицій, гарантує високу планку компетентності та надає можливість більш раціонально розподіляти кадровий потенціал. Проте життєво необхідно підтримувати рівновагу між професійними якостями та любов'ю до Батьківщини, адже саме патріотизм є потужним стимулом для військових, особливо під час розбудови національних Збройних сил. Потужне військо має органічно поєднувати відмінну технічну та тактичну підготовку з незламною вірою і національною свідомістю. Така взаємодоповнюваність набуває вирішального значення під час військового конфлікту із зовнішнім агресором. Однак у протистоянні з внутрішніми силами, зокрема Директорією, яка здебільшого вела ідеологічну боротьбу, армія Української Держави продемонструвала свою нездатність ефективно діяти.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Київ – Відень, 1920. Репринтне відтворення видання 1920 року. Вид-во політичної літератури України, Київ, 1990. URL: <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html>
2. Гаврилюк Г. І. Кадрова політика військового міністерства Української Держави і проблеми комплектування армії в травні – листопаді 1918 р. *Вісник Харківського ун-ту: Історія України*. Вип. 2. Харків : Основа, 1998. № 401. С. 110–119.
3. Державний вісник. 1918. 29 липня; 19 серпня.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Львів, 1923. Ч. 2. С. 64.
5. Історія Українського Війська, (Крип'якевич Н., Богдан Гнятевич). Видання Івана Тиктора. Львів, 1936. Ч. 2. 568 с.
6. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. Івано-Франківськ, 1997. 292 с.
7. Кульчицький С. В. Українська Держава часів гетьманщини. УІЖ. 1992. № 7–8. С. 60–79.
8. Мироненко О. Розбудова національного війська режимом П.Скоропадського. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ : Генеза, Довіра, 1996. 942 с.
9. Монкевич Б. Організація армії Української Держави 1918 р. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1995. Вип. 7. С. 74–75.
10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 493 с. URL: <http://mnib.malorus.org/kniga/177/>
11. Тимошук О. В. Армія в охоронній системі гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 1. С. 192–196.

12. Ткачук П. П. Військові реформи в Українській Державі Гетьмана П. Скоропадського. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки*. Випуск №14. Луцьк, 2008. С. 84–87.

13. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. Львів : Просвіта, 1996. 360 с.

14. The 60th Anniversary of Ukrainian Hetman (Monarchic) State reestablished by Paul Skoropadsky april 29th 1918. Торонто : Батьківщина, 1978.

References

1. Vynnychenko, V. (1920). Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii: marets 1917 r. – hruden 1919 r.) [The Renaissance of the Nation (History of the Ukrainian Revolution: March 1917 – December 1919)]. Kyiv–Viden. Retrieved from: <http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html> [in Ukrainian].

2. Havryliuk, H.I. (1998). Kadrova polityka viiskovoho ministerstva Ukrainiskoi Derzhavy i problemy komplektuvannia armii v travni – lystopadi 1918 r. [Personnel policy of the military ministry of the Ukrainian State and problems of recruiting the army in May – November 1918]. *Visnyk Kharkivskoho un-tu: Istoriia Ukrainy*. Vyp.2. Kharkiv: Osnova, № 401. S. 110–119. [in Ukrainian].

3. State Bulletin. [Derzhavnyi visnyk] (1918). 29 lypnia; 19 serpnia. [in Ukrainian].

4. Doroshenko, D. (1923). Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920) [My memories of the recent past (1914–1920)]. Lviv, Part 2. P. 64. [in Ukrainian].

5. Istoriia Ukrainiskoho Viiska (Krypiakevych N., Bohdan Hniatevych). (1936). [History of the Ukrainian Army (Krypiakevych N., Bohdan Hnyatevych)], Ivan Tyktor's edition, Lviv. Part 2. 568 s. [in Ukrainian].

6. Kravchuk, M.V. (1997). Pravovi osnovy budivnytstva Natsionalnykh Zbroinykh Syl Ukrainy v 1914–1993 rr. [Kravchuk M.V. Legal foundations of the construction of the National Armed Forces of Ukraine in 1914–1993]. Ivano-Frankivsk. 292 s. [in Ukrainian].

7. Kulchytskyi, S.V. (1992). Ukrainska Derzhava chasiv hetmanshchyny Kulchytsky S.V. [Ukrainian State during the Hetmanate]. *UIZH*. No. 7–8. S. 60–79. [in Ukrainian].

8. Myronenko, O. (1996). Rozbudova natsionalnoho viiska rezhyom P.Skoropadskoho [The development of the national army under the regime of P. Skoropadsky]. *Mala entsyklopediia etnoderzhavnavstva – Small encyclopedia of ethno-state studies*. K.: Geneza, Dovira. 942 s. [in Ukrainian].

9. Monkevych, B. (1995). Orhanizatsiia armii Ukrainiskoi Derzhavy 1918 r. [Organization of the Army of the Ukrainian State in 1918]. *Ukraina v mynulomu – Ukraine in the Past*. K.; L. 1995. Vyp. 7. S. 74–75. [in Ukrainian].

10. Skoropadskyi, P. (2020). Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 r. [Memories. End of 1917 – December 1918.]. Retrieved from: <http://mnib.malorus.org/kniga/177/> [in Ukrainian].

11. Tymoshchuk, O.V. (2000). Armiia v okhoronni systemi hetmanatu P. Skoropadskoho (kviten – hruden 1918 r.) [The Army in the Security System of the Hetmanate of P. Skoropadsky (April – December 1918)]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav Ukrainy – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine*. No. 1. P. 192–196. [in Ukrainian].

12. Tkachuk, P. P. (2008) Viiskovi reformy v Ukrainiskii Derzhavi Hetmana P. Skoropadskoho [Military reforms in the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky]. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu VNU im. Lesi Ukrainky – Collection of educational and methodological materials and scientific articles of the Faculty of History of the Lesya Ukrainka National University*. Lutsk. Vypusk № 14. S. 84–87. [in Ukrainian].

13. Yakymovych, B. (1996). Zbroini syly Ukrainy: narys istorii [Armed Forces of Ukraine: a history essay]. Lviv: Prosvita. 360 p. [in Ukrainian].

14. The 60th Anniversary of Ukrainian Hetman (Monarchic) State reestablished by Paul Skoropadsky April 29th 1918 (1978). Toronto: Batkivshchyna [in English].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 17.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.20>**Володимир ОКАРИНСЬКИЙ**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (volodokar@gmail.com)

Volodymyr OKARYNSKYI

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine,
Archeology and Special Branches of Historical Science

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (volodokar@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6119-0678>**АЛЬТЕРНАТИВНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТЕЧІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІНТЕЛІГЕНТСЬКІЙ
СУБКУЛЬТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ
(ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТЕРНОПОЛЯ)**

Анотація. Стаття пропонує розгляд альтернативних соціокультурних типів протягом приблизно півстоліття – кінця ХІХ і початку ХХ ст. у середовищі української інтелігенції, що сама по собі була субкультурою в тогочасному суспільстві. **Мета статті** – з'ясувати основні альтернативні течії (соціокультурні типи, стилі) у середовищі українських інтелектуалів (інтелігенції) Тернополя доби, важливої як для національного руху, так і для розвитку міста. Альтернативні соціокультурні стилі інтелектуалів формувалися на ґрунті своїх попередників, зокрема романтиків. **Наукова новизна.** Вперше здійснено комплексний аналіз альтернативних соціокультурних течій на рівні провінційного повітового прикордонного міста Австро-Угорської монархії. Регіональний вимір дослідження дозволяє побачити, як тенденції модернізації та українське національне відродження виявлялися в конкретному локальному контексті. На основі мемуарних джерел реконструйовано соціокультурні практики та стилі життя української інтелігенції Тернополя, показано механізми формування альтернативного середовища через самоосвіту, таємні громади та богемні об'єднання. Проаналізовано маловідомі мемуарні свідчення про діяльність таємної учнівської громади, театральне життя міста та типажі професорів-нонконформістів. **Висновки.** Інтелектуальна субкультура (інтелігенція) Тернополя, особливо професорсько-студентська частина, вирізнялася в міському соціумі як свого роду перепустка до соціокультурного нонконформізму. Серед інтелектуалів виявів соціокультурної альтернативи було значно більше, аніж поміж іншими міськими типами. Тут траплялися як типи «оригіналів», так і свідомі представники українолюбної течії та радикальної молоді із таємних самоосвітніх громад, театральна і музична богема, модерністська літературна «циганерія». Від народовського українолюбства і богемності через радикалізм до націоналізму, Модерну і декадансу проходила межа соціокультурної альтернативи у плінні життя провінційного адміністративного центру південнозахідної Галичини межі ХІХ і ХХ століть.

Ключові слова: альтернативні стилі життя, субкультура, інтелігенція, народовство, радикали, богема, Тернопіль (Тарнополь), Громада.

**ALTERNATIVE SOCIO-CULTURAL TRENDS IN THE UKRAINIAN INTELLECTUAL
SUBCULTURE OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES
(BASED ON MEMOIR SOURCES FROM TERNOPIL)**

Abstract. The article offers a consideration of alternative socio-cultural types for about half a century – the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries among the Ukrainian intelligentsia, which in itself was a subculture in the society of that time. **The purpose of the article** is to identify the main alternative trends

(socio-cultural types, styles) among the Ukrainian intellectuals (intelligentsia) of Ternopil during an important period for both the national movement and the development of the city. Alternative socio-cultural styles of intellectuals were formed on the basis of their predecessors, in particular the romantics. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive analysis of alternative socio-cultural trends has been carried out at the level of a provincial county border town of the Austro-Hungarian monarchy. The regional dimension of the study allows us to see how modernization trends and Ukrainian national revival manifested themselves in a specific local context. Based on memoir sources, the socio-cultural practices and lifestyles of the Ukrainian intelligentsia of Ternopil are reconstructed, and the mechanisms of forming an alternative environment through self-education, secret communities, and bohemian associations are shown. Little-known memoir evidence about the activities of the secret student Hromada, the town's theatrical life, and the types of nonconformist professors are analyzed. **Conclusions.** The intellectual subculture (intelligentsia) of Ternopil, especially the professorial and student part, stood out in urban society as a kind of pass to socio-cultural nonconformism. There were significantly more manifestations of socio-cultural alternative among intellectuals than among other urban types. There were both types of "originals" and conscious representatives of the Ukrainian-loving trend and radical youth from secret self-education communities, theatrical, musical, and modernist literary bohemia. From populist Ukrainophilism and bohemianism, through radicalism, to nationalism, Modernism, and decadence, the boundary of socio-cultural alternatives ran through the course of life in the provincial administrative center of sub-Austrian Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries.

Key words: alternative lifestyles, subculture, intelligentsia, narodovtsi (Western Ukrainian populism), radicals, bohemia, Ternopil (Tarnopol), Hromada.

Постановка проблеми. Український соціокультурний простір перехідних/зламних епох під час більш пильного дослідження дозволяє глибше і адекватніше розуміти різні дотичні й актуальні для нас явища. Це поряд із політичними, культурно-мистецькими, економічними і побутовими процесами і пов'язаними з ними проблемами національної та соціальної емансипації, визвольних рухів і їхніх практик або ж становищем чутливих верств.

Доба межі XIX і XX століть, або ж Прекрасна епоха, чи *fin de siècle*, що передувала Великій (світовій) війні, Визвольним змаганням і Українській революції і породженим ними подальшим рухам, залишає багатий матеріал для досліджень і осмислення. Альтернативні соціокультурні стилі цієї доби мали продовження в подальші періоди історії аж до міжвоєнної доби. Але не менш важливе й зародження цієї епохи, і схоже це 1860-ті роки, коли модернізується українське життя в конституційній Австро-Угорщині та автономній полікультурній Галичині. Звісно, окремі альтернативні соціокультурні течії/стилі «виросли» з попередніх часів, зокрема з романтичної доби, і відповідні (пост)романтичні риси проявляються в них.

Мета статті – з'ясувати основні альтернативні течії (соціокультурні типи, стилі) у середовищі українських інтелектуалів (інтелігенції) Тернополя доби, важливої як і для національного руху, так і для розвитку міста.

Виклад основного матеріалу. На схилі віку мемуаристи відзначають свій юначий вік, який припадав на навчання в гімназіях, а також семінаріях та університетах не лише з теплою. Це вік, важливий для формування особистості. В умовах браку належної якості освіти в національному дусі формувалися альтернативні шляхи через самоосвіту, спілкування, формування альтернативного простору та середовища, субкультурні самовияви ідентичності.

Жак Ле Гофф у своїй праці «Інтелектуали у Середньовіччі» (*Les intellectuels au Moyen Âge*, 1957) показав, що інтелектуали Середніх віків – це не просто «вчені», а нова суспільна група, яка формується в XII–XIII ст. разом із розвитком університетів (особливо Паризького). Вони не належать ні до духовенства в традиційному сенсі, ні до мирян, але стоять «між» цими сферами. Тому він говорить про них як про субкультуру – окремий прошарок зі своїм способом життя, цінностями, нормами та навіть мовою. Вчений охарактеризував субкультуру інтелектуалів через такі риси, які створили з них окрему культурну спільноту: професійна ідентичність

(вони живуть з інтелектуальної праці: викладання, диспути, трактати тощо); освітній простір (центром їхнього життя стає університет); окремі мова й дискурс (латина як мова спільноти); соціальна автономія (конфлікти з церковною владою та міськими структурами); корпоративність (“universitas” як спільнота); певна маргінальність (інтелектуали живуть «на межі» – між духовним і світським, між владою і суспільством).

З часом інтелектуалів почали розуміти як окремий стан, що живе в розумовій праці. На сході Європи витворилися поняття інтелігенції. Для неї були характерні певний ідеалізм у служінні суспільству (народництво), і зчаста побутова невлаштованість. Інтелектуали вже помітні в Романтизмі.

Риси романтичного стилю життя серед молодих інтелігентів зафіксовані в оповіданнях 1860–1870-х років адвоката і літератора, майбутнього бурмістра Тернополя доктора права Володимира Лучаковського, зокрема в «Пригодах у моїй проїзді» (1870). Серед таких рис, зокрема, активне пізнання краю через мандрівки: «Місяць цілий їздили-сьмо, або лучше скитали-сьмо ся, по наших медведячій краю».

Романтик Лучаковський переслідував ціль пізнати свій край і його люд: «спізнаю хоть нашу Галичину, той «край медвежий», котрий надармо трібували цивілізувати німецькі митці, а до котрого тепер і білі медведі полярні мають заглядати». Спостережливість молодого правника з етнографічними зацікавленнями вилася в іронічно забарвлене й навіть сатиричне налаштування: «Мав-єм пізнати нашу всхідну Галичину, той світ дивно мозаїкований Русинами рускими и руськими, Поляками римско-католицкої и мойсеевої віри, Німцями, Вірменами, русоїдами, русофіями, ляхоїдами, ляхофіями, етимололами и фонетиками, обрядовцями и латинізаторами; мав-єм нагоду, зіткнути ся з людьми чорного, червоного и білого піднебіння, ріжної барви и ріжного понятя!...» [6, с. 432].

Український національний рух зароджувався у Галичині починаючи з 1860-х років у вигляді народовства як альтернативна соціокультурна течія. Він був у живому зв'язку з Наддніпрянщиною, і ввібрав у себе романтичного і богемного стилів.

Державна гімназія в Тернополі ще від 1860-х стала одним з важливих осередків молодого українського національного руху, а саме народовства. У цікавих та дуже інформативних спогадах чільних діячів українського руху Олександра Барвінського про 1860-ті і Євгена Олесницького про 1870-ті роки окреслені і загальне тло гімназійного життя, і життя таємної учнівської громади в закладі. Так, юні «громадяни»-народовці освідомлювали тогочасний Тернополь, позаяк міщанство залишалося консервативним традиційним станом, а інтелігенція залишалася нечисленною. Ще в 1870-х рр. серед русинів переважали лояльний до влади староруський (рутенський) та москвофільський напрями. Останній завдячував своїм поширенням окремим греко-католицьким священникам-москвофілам (у народі – «кацапам»), що посідали впливові посади. Такими були, наприклад, катехит державної гімназії о. В. Копитчак та парох Тернополя о. В. Фортуна. Щойно в 1880-х роках боротьба з москвофільством увінчалася успіхом.

Народовці спершу були групою молодих студентів і початкуючих літераторів як альтернативний нонконформістський суспільний рух галицької інтелектуальної молоді. Піонерами напряму в Галичині були Володимир Шашкевич (син Маркіяна), Федір Заревич, Ксенофонт Климкович (т. зв. друга руська трійця), К. Горбаль, Є. Згарський, О. Левицький, О. Партицький, Л. Лукашевич та ін. Показово, що всі вони згодом були пов'язані з Тернополем більшою чи меншою мірою.

Хоч перша галицька Громада (Львів, 1861) невдовзі занепала, молоді народовці гуртувалися головно навколо редакції літературних журналів «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Русь», що виходили нерегулярно. За назвами перших із цих видань консерватори зверхньо називали молодих народовців «вечерничниками» і «метниками». Вони виглядали як

літературна богема з відповідним способом життя. Та вечерничники породили серед молоді окремих стиль і хвилю наслідування. Так, популярними серед студіюючої молоді стали псевдокозацький стрій, вишиванки, козацькі пісні, культ Тараса Шевченка тощо. На цій хвилі почали утворюватися, зокрема під впливом листування з Д. Тянякевичем, таємні гімназійні громади; одна з перших виникла в Тернополі. «Громадяни» доповнювали шкільну освіту українознавчими дисциплінами, вивчали українську літературу й історію, збирали етнографічні та фольклорні матеріали, влаштовували літературні вечори (зокрема, на честь Т. Шевченка і М. Шашкевича), концерти, випускали рукописні часописи тощо.

Незважаючи на суто культурницьку працю, діяльність громад була вимушено нелегальною й у разі викриття могла спричинити неприємності з боку шкільної і навіть військової влади, з огляду на надзвичайний стан, що панував після польського повстання 1863 р. Згідно зі спогадами Громаду в Тернополі заснував навесні 1864 р. Михайло Чачковський (щоправда, дослідниця О. Збожна вважає, що Громаду заснував відомий згодом фізик, а на той час учень 6-ї класи Іван Пулюй ще у січні 1863 р.). Серед перших «громадян» (назву послідовно вживає зокрема О. Барвінський) були майбутні відомі громадсько-політичні діячі Михайло Чачковський, Олександр Барвінський, Андрій Січинський, учений-окуліст Михайло Борисикевич, правники Євген Курилович і Володимир Ганкевич, священник Омелян Білінський, учений-біолог Іван Горбачевський та інші [2, с. 80–82]. Новоприйняті громадяни складали присягу, що нікого не зрадять і все життя працюватимуть для добра народу. Громади не мали ні писаних статутів, ані списків членів, ані протоколів зібрань-сходин.

Деталізував опис діяльності Громади молодший брат О. Барвінського Володимир у повісті «Скошений цвіт» (1877): «Степанови було вже п'ятнадцять літ, як по Галичині повіяло новим духом, новим, живішим і повнішим житем. Спадали пута народів, ширшала воля мисли, слова і діла. Недавно ще спокійна земля стрясла ся наче від вулькану, люди захитались, з просоня здіймали ся до нового життя. Старі люди молоділи, горячилися, вірили в ідеї, гнали за ідеалами, а молоді запалені патріотизмом рвали ся до діл, і старі і молоді писали поезії, як залюблені школярі, усе співало і рвало ся до нового, молодечого життя. Малий світ наче в друге перетворював ся, перероджувавсь, сам себе не пізнаючи.

А вжеж ніде так не розбуяв новий цвіт як між молоддю, що досі не бачила інших ідеалів над «маївки», «пилки» і збирання хрущів. Намість німецьких «кашкетів» скрізь як мак зачервоніли козацькі шапки, забілили і зачервоніли конфедератки. Згодлива молодіж, що досі спільно виправляла походи на Жидів, спільно гуляла «з палестрою» по зелених луках і долинах, – нараз розділила ся на два табори. По одній стороні ясніли білі орли, срібноковані Косцюшки і Понятовські, сі по другій синіли жупани, червоніли козацькі шапки та стяжки. І та ненависть, що палала перед віками в таборах Хмельницького і Вишневецького, що кровю вмивала широку країну, руїнами розсипала городи і замки, коміть головою перевертала костели і церкви, – та буйність, що не знала пошановку і зупину ні перед вельможними, ні перед потужними, ні перед їх законами, – ті насмішки, що козаки подавали зголоднілим шляхтичам у Збаражі – усе те, здаєть ся, нараз мов із землі вирросло наново, наново віджило в грудях молодих пращурів славних прадідів. Та важка, нерівна була боротьба молодих Русинів з шляхоцькими потомками. Нічим було їм перед ними повеличатись, рідним блескотом засвітити, до себе усіх своїх заманити. <...> Аж ось наче нова зоря, віщунка великих подій, появилась невелика книжка «Кобзарь», що дивне диво сподіяла. Її читали і не начитались, переписували, на ізуст вчили ся, з рук до рук подавали, а скрізь лишала вона свої незатерті сліди в молодих серцях, в свіжих умах.» [1, с. 72–74].

«...напоївшись новим духом українського життя, скоро попав Степан в ту молоду громаду вибраних молодців, звідкіля дальше ринуло нове жите, новий дух між молодіж. Він належав

до перших учеників, що визначалися талантом, пильністю і добрим прикладом: тож скоро забажали старші товариші притягнути його між свою громаду. Степан вже й сам доміркував ся сього громадського життя молодіжи потай миру, бо й сам він бажав чинного життя, спільної праці, громадного діла. Та кожний січовик і кожний молодий громадянин перебував свій новіцят. Щойно перебута проба вводила молодика в святиню громадської праці в святочний, по свому торжественний спосіб» [1, с. 77].

«Далеко за містом, в тихій, неприступній хатині зібралась молода громада повитати свого нового товариша. І якже ж сміло, як торжественно ступав він між них, як сміло виголошував свої слова присяги для науки і щирої любови матери-України, як росло його серце, коли мов новий січовик вступав у нову Січ науки, праці, патріотичної любови. Щиро витали Степана його товариші, хоч йому знані, але тут наче в друге обновлені, щиро загула в його привіт пісня: «Ще не вмерла Україна!»... а Степан мов в другий світ перенесений, зачарований слухав слів Кобзаря, що виголошувались з ряду молодими декляматорами, та оповіданя з історії, що розказував найперший з молодців. Се була та друга школа молодого ідеалізму.

Звідтіля виходили проповідники кобзаревих ідей, сміло здіймали свій голос про нові ідеї перед старшими людьми на забавах, празниках, серед народу і серед приснітілих братів і сестер своїх» [1, с. 79–80].

На формування народовства як стилю впливав і польський визвольний рух, зокрема Січневе повстання 1863 р., конкуренція з ним впливала й на зовні вияви, сприяючи формуванню народолюбного романтизованого стилю. Це повстання породило патріотичне піднесення серед польської громади Тернополя. Замість інтернаціональних костюмів популярними стали конфедератки, чамарки, шляхетські кунтуші, пояси із зображеннями Костюшка чи Понятовського, навіть чобітки-сап'янці. На відміну від поляків, руська гімназійна молодь почала носити шапки «на завісах» або козацькі шапки, а влітку капелюхи зі широкими крисами і китицями, чамари, вдягала сині жупани, підперізувалася широкими синіми або червоними поясами, а також широкі сині шаровари й чоботи з високими халявами. Першим проявом руського життя на Поділлі був влаштований того ж року в будинку гімназії руський бал, який відвідали священицькі родини з Поділля і старші учні [3, с. 59–60].

Показово, що тернопільська Громада підтримувала матеріально перші видання народовців, зокрема «Мету», між іншим викупивши за власні кошти заставлений одяг редактора часопису Ксенофонта Климковича [2, с. 92–93]. «Громадяни» передплачували й «Правду» та інші українолюбні часописи. Згодом за участю тернополян у Львові відновлено першу народовську Громаду. Першим її головою («війтом») був А. Січинський, а замінив його О. Барвінський [1, с. 93]. Багато земляків, ведучи злиденне студентське життя, жертвували свої кошти і працю для національної справи. Таким був ще один виходець із Тернополя – Іван Песцоровський, який через кілька років помер від вичерпання фізичних сил [2, с. 98].

Лише поодинокі викладачі гімназії підтримували альтернативну україно- і народолюбну молодь. Таким був Кость Горбаль – у 1868–1877 рр. опікун тернопільської громади. Її в 1870-ті рр. очолювали Іван Горбачевський, Володислав Федорович та Євген Олесницький. Саме Громада паралізувала вплив серед молоді москвофільства, звівши його до мінімального рівня [8, с. 88–91].

Громада фактично стала першою модерною громадською і молодіжною організацією. У 1870-х рр. серед її активістів були відомі згодом учений-біохімік Іван Горбачевський і його брат правник Антін, священники, правники, організатори громадського життя брати Тома й Іван Мелешкевичі, Іван Волянський, Костянтин Цісик, Осип Дромбчевський, Мартин Вербицький, Юрій Чубатий, Іван Лошнів, священники отці Северин Борачок й Іван Кузьмович та ін. [8, с. 85]. «Громадянами» була більшість учнів-українців зі старших класів. До Громади

приймали переважно у п'ятій, або, як виняток, у четвертій «клясі». Однак загальнодоступною була бібліотека Громади, в якій учні щосуботи могли позичати українські книжки та періодичні видання. Книжки позначали печаткою із зображенням галицького лева і написом «Бог – надія» та ініціалами «Г. Т.», тобто «Громада Тернопільська». Всі члени Громади передплачували народовський журнал «Правда», а у 1876 р. видавали свою рукописну газету «Сніп», якої вийшло кільканадцять чисел. Однак уже наступного навчального року товариство, запідозрене у поширенні соціалістичної пропаганди, надовго припинило свою таємну діяльність [8, с. 86–93]. Громада відновила і діяла у 1880–1910-х рр., коли потрапила під вплив ідей М. Драгоманова, І. Франка і «Молодої України».

Важливим альтернативним соціокультурним типажем була богема, насамперед театральна. Передумовою самостійного артистичного життя у місті була взаємна любов театралів і Тернополя. На тернопільській сцені тріумфально виступали трупи Миколи Садовського і Марка Кропивницького, перший у Галичині український професійний театр товариства «Руська Бесіда». Рік після свого заснування у 1864-му цей театр зі Львова з успіхом гастролював у Тернополі, в замковій (палацовій) залі над ставом – тоді єдиному придатному для вистав та концертів приміщенні. Відомий український поет-модерніст Микола Вороний працював актором і як режисер обійняв театр «Руської Бесіди» саме тоді, коли той гастролював у Тернополі 1896 р. Микола Садовський міг перебувати в місті не лише під час гастролей свого театру, а і сам протягом тривалішого часу. Одного разу корифей мешкав у Тернополі три місяці [9, с. 79–84].

Колоритний образ Леся Курбаса з передвоєнних часів залишив славетний згодом актор театру «Березіль» Йосип Гірняк: «На Панській вулиці, біля великої реклямною афіші місцевого кінотеатру, з помітним зацікавленням зупинилась людина, яка прикувала мою увагу. Висока, струнка постать у чорному капелюсі із широкими крисами, як у батька січовиків Кирила Трильовського, в чорній пелерині, досить протоптаних черевиках, з гуцульським топірцем у руках і червоною дзюбинкою через плече, що виглядала з-під широкої накидки. Молоде бліде обличчя з чорними широкими бровами, з-під яких блистіли великі карі очі. Він не відривав очей від афіші, а я від нього <...> Довгенько він не відходив від афіші, та й я мов тень не відступав від нього. Слідкуючи за тією постаттю, я дійшов до Міщанського братства і тільки, коли він увійшов у двері тієї святині, я зупинився, бо смертникам у білий день ходу туди не було. Я здогадався, що це один із когорти артистів Гуцульського театру» [3, с. 17–18].

Негативні і неодмінні атрибути довоєнної театральної богемі провінційних (головно пересувних) театрів (інтриги, пияцтво, романи), що впливали з їх злиденного існування, не були властиві «Тернопільським театральним вечорам» – першому стаціонарному театрові, заснованому в окупованому москалями і прифронтовому Тернополі Лесем Курбасом у 1915 р. Курбас повів театр шляхом професіоналізації, і це дало свої наслідки. Сам Лесь Курбас був нонконформістом іншого типу. Ось його образ зразка приблизно 1917 року, невдовзі після виїзду з Тернополя: «Був то портрет (фото) джентльмена безперечно наймолодшого віку в цьому ряді шанованих мною осіб, і на вроду – гарного, ще й файно зодягнутого: елегантний піджак під викотом модної сорочки “апаш”, широкий “англійський” пояс із кишеньками-гаманцями і фетровий капелюх, молодецьки збитий на потилицю. Справжнісінький “європеець”!» [11, с. 283]. Бачимо образ естета і навіть денді.

Вочевидь у реформаторській діяльності Лесь Курбас взувався на професіоналах середовища театру «Руська Бесіда», насамперед таких як Йосип Стадник. Це відзначили у своїх мемуарах Й. Гірняк і С. Моргенштерн. «Невисокий панок у циліндрі, елегантному плащі та жовтих рукавичках, мов стріла пробігав то сюди, то туди, кидаючи короткі завваги та накази. Вантажні вози один за одним підвозили із залізничної станції нові театральні скарби. Люди дедалі

жвавніше метушилися біля возів із декораціями» [3, с. 25–26]. Отже, театр «Руська Бесіда» часів режисерського керування Й. Стадника ще чекає своєї, вочевидь високої, оцінки, що відзначали навіть неукраїнці: «Найбільшим у ці шкільні роки я завдячую одній українській мандрівній трупі. Ця трупа грала все: народні п'єси, драми, комедії, фарси, оперети і – справді – опери! <...>. Прізвище директора було Стадник. Його дружина, Стадникова, теж була доброю акторкою. Вони обоє грали лише в серйозних драмах, наприклад, у творах Ібсена. Багато інших членів цього театру теж були подружніми парами. <...> Наскільки я пригадую, цей український театр приїжджав не кожного року. Але коли їх не було, їх мені бракувало. У цьому театрі я вперше почув оперу. Й хіба це не милість долі, яка розпорядилася так, що цією першою оперою був шедевр, який на все життя залишився одним з моїх найулюбленіших: «Казки Гофмана» Жака Оффенбаха? До постійного репертуару цього театру належав «Фауст» Гуно, «Травіата» і – хоч вірте, хоч ні – «Мадам Баттерфляй», незадовго після прем'єри десь на Заході. <...> Котрийсь український театр у Києві чи Львові необхідно назвати іменем Стадника. Бо його театр був по-справжньому український...» [7, с. 371–373].

Крім того, в переліку типажів серед професорів і учнів тернопільських навчальних закладів (гімназії та семінарії) більше чи менше зафіксовані риси стилів: радикалізм, націоналізм і декаданс. Учень державної гімназії з польською мовою навчання від 1894 року Михайло Губчак так згадував оригінальні учительські та учнівські «типи» у своєму закладі:

«Під час мого восьмирічного побуту в цій школі директором був д-р Маврикій Мацішевський. Учителями були Поляки й нечисленні Українці. Зразковим учителем польської мови був справжній свого роду «Катон», строгий, але справедливий Юзеф Ногай. А оригіналом, як рідко коли, був Міхал Рура, добрий математик, що в часі матуральних іспитів не дозволяв вмішуватися й таким іспекторам, як Іван («Янцьо») Левицький та на математичних учнівських завданнях ставив дуже скупенькі оцінки, найчастіше «достатечне» з допискою «Міхал Рура – піш пожондне – гдє бібула?» <...> Як собі пригадую, в V і VI клясах української мови вчив д-р Володимир Левицький. Він, як знаменитий учитель математики і фізики, провадив нашу клясу до матури.

В VII клясі, крім грецької мови і пропедевтики філософії, учив нас Українців української літератури д-р Іван Копач.

Тут не можу собі відмовити завваги, що оба ці професори, хоча не фахові україністи, як учителі української мови й літератури, вели науку цих предметів совісно й дбайливо. Особливо д-р Іван Копач переводив лектуру творів Тараса Шевченка з питомою цьому вчителеві філософічною і філологічною інтерпретацією.

У VIII клясі провадив навчання української мови й літератури Михайло Вашкевич, достойний та талановитий учитель, фаховий україніст.

Перед прибуттям д-ра Володимира Левицького до Тернополя на становище учителя математики й фізики, цих предметів учив нас у III і IV клясах учитель Українець, молодий, елегантний Клим Глібовицький.

Й досі не затерлася в моїй пам'яті одна негрізна «сцисія» з цим учителем, яка трапилася тоді, коли він на одній моїй математичній шкільній задачі на місце первісного, опісля перечеркненого, «целюйонцо», поставив оцінку «недостатечне», ніби за те, що я дав відписати задачу слабому в математиці сусідові Качоровському. «Сцисія» перейшла в формі жартівливо-добродушної замітки з мого боку, що це «буде мабуть перша і остання така оцінка моїх задач» [4, с. 140–141].

Серед учнів Губчак згадує зокрема: «...старших річників було декілька Тернопільців з міщанського року Бриковичів. Одного з них називали ми “Гонтою”, іншого “Залізником”. Були теж три рідні брати Бриковичі з вулиці Мандля: Іван, Ілярій та Михайло. Іван і Михайло,

оба священники, вже давно покійні. На засланні помер теж третій брат, Ілярій, бувший професор української гімназії, вивезений на Сибір большевицьким займанцем.

З відомої в Тернополі родини Загайкевичів закінчив науку в польській гімназії пізніший адвокат, знаменитий бесідник, активний організатор Перемишля й околиці, д-р Володимир.

З патріотичного дому лікаря д-ра Гладишовського учнями польської гімназії були два сини: Антін і Олександр. Про двох братів Галуцинських, старшого Михайла і молодшого Тита, що разом зі мною мешкали в бурсі ім. о. Андрея Качали, ніколи не можу забути. <...> Старшим від мене, здається на два роки, був теж мешканець бурси о. Дмитро Мігоцький. Такими самими бурсаками, старшими від мене, були два інші учні, селянські сини: Петро Понятишин і Никита Будка [згодом греко-католицький єпископ, що загинув у концтаборі – *В. О.*]. Найстаршими бурсаками в тому ж часі були Петро Патрило і Степан Мохнацький. Перший став пізніше парохом у Долинщині, другий парохом і організатором громадських товариств і установ міста Тереховлі та його околиць. Їхнім товаришем був Олександр Грабовський, пізніший лікар, український громадянин-патріот. <...> Цей, може й далеко неповний, список учнів є найкращим доказом, що з цієї гімназії, хоч і польської, вийшло багато добрих і корисних українських громадян-патріотів» [4, с. 142].

Учень Тернопільської гімназії Йосиф Сліпий (склав матуру 1911 р.) відзначав велике поширення вільнодумства і навіть «безбожництва». Натомість, духовна опіка була не на належному рівні. Тим не менш юнак, крім навчання, брав участь у праці таємної драгоманівської громади і наукового гуртка, зберігши при тому свою релігійність. За його спогадами: «У третій клясі (1905–1906 рр. – *прим. В. О.*) вже зачали вчити грецької мови. Почалась ширити між учнями безбожницька ліберальна література, але, Богу дякувати, це мене не захопило <...> Коли так кинути оком на життя української гімназії в Тернополі, то треба сказати, що від'ємним чинником, який впливав на молодь, була в першу чергу антирелігійна пропаганда: соціалізм і дарвінізм, які були тоді в моді, як вершок поступу і культури. Рівно ж і неморальність ширилася між учнями, бо спочатку не було жодного нагляду учительського збору над приміщеннями і помешканнями учнів. На жаль, здібніші і рухливіші одиниці давалися півратися тій течії. Хоч усю молодь захоплював український патріотизм, то дивне диво, що польські ліберальні круги і польська атеїстична дарвіністична література находила до них легкий доступ. Усе ж таки було і між молоддю багато релігійних учнів. Атеїзм ширився передусім у вищих клясах, а дещо в третій і четвертій, коли зачинає у юнака розвиватися розум. <...> Пригадую собі, що я був у котрогось товариша, де зібралися не лише українські студенти-абсолювенти, але й польські, і вони дуже дивувалися, коли вечером, перед сном, я молився, але це мене зовсім не бентежило. Завважу те, що в такому критичному віці побожність і релігійне переконання погребує підтримки з боку відповідної літератури і релігійних людей. Не диво тому, що багато моїх товаришів, віруючих до п'ятої кляси, тратили віру і переставали молитися і ставали опісля безбожниками [10, с. 100].

Й. Сліпий у спогадах висвітлив і середовище таємної громади початку ХХ століття: «У шостій клясі в нас, в гімназії, існував “тайний кружок”, який займався самоосвітою, і там відбувалися відчити. Про нього десь говорить Олесницький в своїх споминах. Панував там дух ліберальний. Там приймали свідоміших, поважніших і спосібніших товаришів, які поза гімназійними предметами виказували якість зацікавлення. Там властиво рішались завжди важніші справи, і давано “тайні напрямні для молоді в гімназії”. Хоч я був відомий як віруючий, то мене прийняли до тайного кружка. Було це взимі. На одній з <перерв> мені сказали, що товариші просять мене в якійсь там справі, щоби я прийшов до одного з товаришів. То було біля Великого Міського Городу. Коли я сказав, що не знаю, де то є, то мені відповіли, що хтось буде чекати на мене коло Нового Городу і запровадить мене. І дійсно, мене запровадили до

мешкання, де мешкали два брати Зуляки, що мали окрему кімнату, а господиня лише варила їм харч. Там зібралось тоді з 10 товаришів, з різних клас. Було там дві шафи, повні книжок. Був там і Стеткевич, пізніший суддя, і Володимир Лисий. Стеткевич був, здається, головою і звернувся до мене, при загальній тиші, такими словами: “Ми становимо тайний самоосвітній кружок, про який не може знати жадна влада. Чи ви згодні приступити до нього, зберегти тайну, і чи даєте на це слово честі?” Присяги на хрест не було, і я мав вражіння, що вони майже всі ліберального наставлення. Однак хвилиною була дуже поважна, навіть святочна, яка робила на мене і на присутніх серйозне враження. Коли я, по коротенькій застанові, дав згоду, то мені переповіли зміст статуту. Був тоді якийсь реферат, але не пригадую собі, на яку тему. Пізніше були з літератури, з соціологічних наук, з філософії, з природничих наук і з історії. Захоплювалися тоді перше Франком, Грушевським, Масариком, польським професором університету Нусбаум-Гіляровичем; читали “Літературно-Науковий Вістник” і інші. В шафах було багато польських, німецьких і українських книжок».

«Один з товаришів, Малицький, читав про винищення українського населення в монгольській добі, і на основі Грушевського відкидав ту теорію. Лисий мав реферат на суспільні теми. Він був загалом великий суспільник. Я мав реферат про старовинну грецьку філософію. Були там і інші.

Тайний кружок влаштував поранок в честь Драгоманова, в Гаях, в столі якогось міщанина. Драгомановим тоді одушевлялись не як протицерковником, але як свідомим українцем, що був переслідуваний царською владою. Він мусів виїхати закордон і вкінці був професором в Софії, столиці Болгарії. Мені поручили вступне слово. І в тому напрямі йшла моя промова» [10, с. 99–100].

Той таки Йосиф Коберницький-Сліпий давав характеристики і своїм професорам. Серед них траплялися й альтернативні типажі, хоч маркером для молодого клерикала було «побожний/недовірок»:

«Уже незалежним директором гімназії став д-р Омелян Савицький, відомий математик, але також старорусин. Як заходили якісь неправильності або інші вибрики, то він приходив на математику, питав і давав “двійки”. <...> Поза тим директор був чемний, кожному, навіть учневі з першої-другої класи, завжди відклонювався, був прилично вбраний і культурний. Його сини були фаворитовані і відзначаючі учні. Гімназистів з вишиваною сорочкою і гарасівкою він сварив, кажучи: “Ти, українська жабо”. Натомість отець-доктор М. Конрад, римський доктор з учительської жіночої школи. Він був українцем, любив диспутовати. Це <учні любили>, і він мав великий вплив на них. Він займався учнями, їхніми поступами в науці, цікавився всякими нуртуючими течіями». <...> «Деяких класичних мов вчив Іларіон Брикович, віруючий і дуже добрий філолог». <...> «У сьомій класі прийшов Степан Балеї, дуже спосібна людина. Вчив математику і філософію. Не забуду першого його викладу з логіки, який перевів по-мистецьки під оглядом методичним. Це була перша година в житті, яка проминула, що я й не спостеріг, коли. <...> мабуть найінтелігентніший професор. Був культурний, чемний, але здеклярований атеїст. Він був учнем проф. Твардовського. Вчив математику і логіку, і хоч він нігде не виступав проти релігії, то все-таки відчувалося його атеїстичне наставлення. Мав вплив на молодь. Загалом професори, високообразовані, мені дуже імпонували» [10, с. 99–101].

Серед професорів трапився і типаж «декадента» і естета-літератора. Це один з перших галицьких модерністів Євген Мандичевський (1873–1937). «Учителем німецької мови був Євген Мандичевський, неприступний. Він писав якісь оповідання, але не зробив кар’єри» [10, с. 99]. Мабуть, творчість і діяльність його не знайшла відгук в побожного учня. А тим часом Мандичевський у той час видавав у Тернополі журнал «Молодіж» і кілька своїх збірок короткої прози, що було рідкістю для провінційного міста.

Тип модерніста – естета, символіста і декадента – в провінційному місті є нашим наступним стилем. У Тернопільській учительській семінарії навчавсь учасник першого українського модерністського об'єднання «Молода муза» Осип Шпитко (1869–бл. 1942), якого інший учасник цього угруповання Петро Карманський назвав «першим богемістом на галицькому ґрунті». Сам П. Карманський (1878–1956) – чільний український галицький модерніст й естет, декадент й інтелектуал – вчителював, уже після розпаду «Молодої Музи», в Тернопільській гімназії.

Тут викладав трохи раніше й інший молодомузець, не менш відомий Василь Пачовський (1878–1942), учитель майбутнього письменника Володимира Ґжицького. Очевидно він був співучасником зустрічі в Тернополі з Іваном Франком 17 грудня 1911 року, коли той читав у залі Міщанського братства свою поему «Мойсей» на запросини місцевої філії «Учительської Громади». Візит залишив довгу пам'ять у того таки Ґжицького [5, с. 263, 318].

Типажі нонконформістів-викладачів, від простих «оригіналів» до ексцентриків, впливали на учнів силою своєї харизми, не дбаючи про миттєву популярність. Такий вплив міг проявитися згодом. Подібного педагога описав Сома Моргенштерн у довоєнному Тернополі:

«Після смерті мого батька багато однокласників, євреїв і поляків, висловили мені свої співчуття. І лише один з учителів, наш новий класний керівник, який викладав польську літературу, підізвавши мене до себе, серйозними й сповненими гідності словами підбадьорив не залишати навчання <...> хоч батько й незамінний, але через цю втрату не варто побиватися надмірно, бо хоч це для молодого людини й природно, але й небезпечно. Свій фах він викладав нам два роки й не належав до вчителів, які користувалися симпатією моїх однокласників-поляків, хоча предмет, який він викладав, і був їхнім улюбленим. Пригадую день, коли через його висловлювання у нього виникли непорозуміння з однокласниками-поляками. Він почав говорити про короля Яна Собеського, монарха, який, мовляв, увійшов у світову історію як рятівник християнства. Хоча вчитель не був істориком і, мабуть, не його справою було обстоювати таке воістину еретичне бачення цього короля, не кажучи вже про те, щоб висловлювати його в класі. Мовляв, цей король був великим героєм у веденні війни, певно, останнім справжнім лицарем у європейській історії, але його найбільший подвиг – порятунок Відня й християнства від турків – не був у наших національних інтересах. Як політик король був «богу духа винен» – і польською, і їдишем цей вислів означав, що як політик Ян Собеський був невинний телепень. Свою еретичну думку професор Рибінський підкріпив добрим аргументом. Він сказав приблизно таке: «Людвіг XIV, який до певної міри теж був християнином, об'єднавшись у ті часи з турками проти Австрії, витратив багато зусиль, щоб змусити Польщу й короля Собеського разом із Францією стати на бік Туреччини. Якби таке сталося на сто років пізніше, не відбулося б поділу Польщі, в якому взяла участь Австрія». Тоді це був справді відважний удар проти польської традиції, й наші однокласники-поляки запланували провчити викладача. <...> Професор Рибінський в жодному разі не належав до моїх улюбленців. Але я часто помічав, що за його висловлюваннями стоїть здоровий людський глузд, який ми не хотіли визнавати, бо він здався нам старомодним».

«Учителів нашої гімназії можна поділити на дві групи. До першої належали професори, які мали титул, бо, ґрунтовно опанувавши певну дисципліну, склали вчительський іспит й отримали право бути професорами. Другу групу склали здебільшого молоді вчителі, яких ми теж називали словом «професор», але це були випускники філософського факультету, так звані супленти, фах яких складався з двох предметів, проте вони ще не склали суворого іспиту з педагогіки й викладали в молодших класах. Серед них були й такі, що вчилися в університеті лише для того, щоб забезпечити собі «хлібну» професію, але мали більші амбіції. Один хотів бути художником і думав, що є ним, бо, отримавши річну стипендію, провів рік у Мюнхені, місті художників. Інший вважав себе поетом, носив довге волосся й виголошував мрійливі

промови про мистецтво. Часто в нудзі провінційного міста ці амбіції розбивалися об алкоголь і картярські ігри».

«Аж до сьомого класу жоден з наших вчителів математики не збудив наш апетит до цієї науки. <...> Але тепер фізики нас вчив не професор Мілер, а українець, якого звали Садовський. Це був невисокий чоловік з довгим носом; він виглядав, мов персонаж з українського оповідання Гоголя. Він був дуже енергійний вчитель, обізнаний з останніми відкриттями модерної фізики, й звертав нашу увагу на початок ери радіо, кажучи, що невдовзі з'явиться щось на зразок, як він це називав, «лампи, що розмовляє». Крім того, він був музикальний і цікавився народними піснями. Як гордий власник фортеп'яно, він часто запрошував мене на чай, і ми разом вивчали пісні ідишем. Він мав колекцію таких народних пісень в транскрипції латинкою й, акомпануючи мені, робив зауваження: мовляв, єврейські мелодії я часто фразу неправильно, граючи їх в українському народному тоні. Здебільшого він мав рацію» [7, с. 310–311].

Висновки. Інтелектуальна субкультура (інтелігенція) Тернополя, особливо професорсько-студентська частина гімназій та семінарії, вирізнялася в міському соціумі як свого роду перепустка до соціокультурного нонконформізму. Серед інтелігентів не бракувало й конформістів, однак виявів соціокультурної альтернативи було значно більше, аніж поміж іншими міськими типами. Тут траплялися як типи «оригіналів», так і свідомих представників українолюбної течії (1860–1870-ті), або ж радикальна молодь із таємних самоосвітніх громад (1880–1910-ті). Також до альтернативних течій слід віднести театральну і музичну, і спеціально (чисельно кволу) модерністську літературну богему, або ж «циганерію». Від народовського українолюбства через радикалізм, націоналізм, богемність і декаданс проходила межа соціокультурної альтернативи у плині життя міста, провінційного адміністративного центру австрійської Галичини межі XIX і XX століть.

Література

1. Барвінок Василь [Барвінський, В.]. Скошений цвіт (Виїмок з галицьких образків). Львів, 1877. 139 с.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004.
3. Гірняк Й. Спомини / Упор. Б. Бойчук. Нью-Йорк, 1982.
4. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі. *Шляхами Золотого Поділля* / ред. С. Коград. Філядельфія, 1960. С. 137–150.
5. Гжицький В. Спогади про минуле. *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*. Том IV. Київ, 2011. С. 258–350.
6. Др. В. Лучаківський [Лучаковський В.]. Пригоди в моїй проїзді (Гумореска). *Правда*. 1875. Ч. 11, С. 428–438; Ч. 13, С. 506–517; Ч. 14, С. 548–557.
7. Моргенштерн С. В інші часи: юні літа у Східній Галичині / Пер. Галина Петросаняк. Чернівці, 2019.
8. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами. Стрий : Щедрик, 2007.
9. Садовський М. Мої театральні згадки, 1881–1917. Харків – Київ : ДВУ, 1930.
10. Сліпий Й. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча. Львів – Рим, 2014.
11. Смолич Ю. Розповіді про неспокій. *Твори: У 8 т. Т. 7*. Київ : Дніпро, 1986.

References

1. Barvinok, V. [Barvynskiy, V.]. (1877). Skoshenyi tsvit (Vyimok z halytskykh obrazkiv) [Slanted Flower (Excerpt from Galician Images)]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Barvynskiy, O. (2004). Spomyny z moho zhyttia. Chastyna persha ta druha [Memories of My Life. Part One and Two] / Compiled by A. Shatska, O. Fedoruk, Ed. L. Vynar, I. Hyrych. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
3. Hirniak, Y. (1982). Spomyny [Memories]. New York: Suchasnist. [in Ukrainian].
4. Hubchak, M. (1960). Ukrainska derzhavna himnaziia v Ternopoli [Ukrainian State Gymnasium in Ternopil]. Shliakhamy Zolotoho Podillia / Ed. S. Konrad. Philadelphia. P. 137–150. [in Ukrainian].
5. Gzhytskyi, V. (2011). Spohady pro mynule [Memories of the Past]. *Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*. Vol. IV. Kyiv. P. 258–350. [in Ukrainian].
6. Dr. V. Luchakivskiy [Luchakovskiy V.]. (1875). Pryhody v moii proizdtsi (Humoreska) [Adventures in my journey (Humoreska)]. *Pravda*. 1875, No. 11, P. 428–438; No. 13, P. 506–517; No. 14, P. 548–557. [in Ukrainian].
7. Morgenstern, S. (2019). V inshi chasy: yuni lita u Skhidnii Halychyni [In other times: young years in Eastern Galicia] / Trans. Halyna Petrosaniak. Chernivtsi. [in Ukrainian].
8. Olesnytskyi, Ye. (2007). Storinky z moho zhyttia. Peredruk vydannia 1935 r. z dodatkovyimi materialamy [Pages from my life. Reprint of the 1935 edition with additional materials]. Stryi: Shchedryk. [in Ukrainian].
9. Sadovskyi, M. (1930). Moi teatralni zghadky, 1881–1917 [My theatrical memories, 1881–1917]. Kharkiv – Kyiv: DVU. [in Ukrainian].
10. Slipyi, Y. (2014). Spomyny [Memories] / Ed. Ivan Datsko, Mariia Horiacha. Lviv – Rome. [in Ukrainian].
11. Smolych, Yu. (1986). Rozpovidi pro nespokii. [Stories of anxiety]. *Tvory u vosmy tomakh*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 19.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 329(477)“1989”

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.21>**Андрій ПІШТА**

здобувач вищої освіти кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,
вул. Графська, 2, м. Ніжин, Україна, 16600 (andriy.pishta@gmail.com)

Andriy PISHTA

Student of the Department of History of Ukraine
Nizhyn State University named after Mykola Gogol,
2 Graftska str., Nizhyn, Ukraine, 16600 (andriy.pishta@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2112-4155>**ВИБОРИ 1989 Р. ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР НА КИЇВЩИНІ**

Анотація. Метою статті є вивчення специфіки, характерних рис та особливостей виборчого процесу до Верховної Ради СРСР на Київщині в період перебудови, дослідження виборчих програм кандидатів у народні депутати та процесу підготовки до виборів. **Методологічну основу** дослідження становлять комплекс методів. До них належать такі загальнонаукові методи: системний метод, індукції та дедукції. Також використовувалися спеціальні методи, історико-порівняльний метод, історико-системний, історико-типологічний методи. Системний метод дослідження допомагає дослідити виборчий процес як явище в контексті історичного часу. Аналітичний метод за допомогою індукції та дедукції дозволяє нам виокремити певні факти та події й дійти певних висновків; структурний аналіз дає можливість нам розширити погляд на виборчий процес на Київщині в 1989 р. та його внутрішніх складників, зокрема таких як: соціальна база партій, виборчі програми кандидатів, ставлення влади до виборчої кампанії, ставлення суспільства до виборів та окремих кандидатів у народні депутати. Історико-порівняльний метод дає можливість нам розширити власне бачення процесу перебудови на Київщині та його характерні особливості. Історико-системний метод дослідження дозволяє дослідити етапи виборчого процесу на Київщині в період перебудови. Історико-типологічний метод допомагає визначити закономірності виборчого процесу 1989 року на Київщині на основі фактів та подій. Історико-генетичний метод дає можливість краще усвідомити, які чинники становили основу виборчого процесу в Київській області в 1989 р. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що на сьогодні вітчизняний історичний доробок праць представлений виключно працями загального характеру стосовно цієї теми, натомість майже відсутні публікації по регіональній специфіці цієї проблематики. **Висновки.** Вибори 1989 р. на Київщині до Верховної Ради СРСР викликали значний інтерес суспільства. Виборча кампанія тривала в умовах суспільно-політичних трансформацій, які відбувалися на фоні поглиблення демократизації та гласності. Формування виборчих програм кандидатів у народні депутати та самі результати виборів вказували на тенденції до послаблення впливу комуністів та їхньої ролі у суспільстві. Головною особливістю виборів на Київщині було те, що всі процеси відбувалися в умовах політичної наближеності до столиці УРСР – Києва, що певною мірою прискорювало розвиток суспільно-політичних процесів у регіоні.

Ключові слова: вибори, виборчі програми, кандидати у народні депутати, національно-територіальні виборчі округи, агітація, політичні партії, суспільно-політична історія, політична боротьба.

**ELECTIONS OF 1989 TO THE SUPREME RADA
OF THE USSR IN THE KYIV REGION**

Abstract. The purpose of the article is to study of specifics, the characteristic features and peculiarities of the electoral process to the Supreme Soviet of the USSR in the Kyiv region during the period of perestroika, to study the election programs of candidates for people's deputies and the process of preparing for the elections.

*The methodological basis of the study is a set of methods. These include the following general scientific methods: the systemic method, induction and deduction. Special methods, the historical-comparative method, the historical-systemic, and historical-typological methods were also used. The systemic research method helps to study the electoral process as a phenomenon in the context of historical time. The analytical method using induction and deduction allows us to isolate certain facts and events and reach certain conclusions; structural analysis allows us to broaden our view of the electoral process in the Kyiv region in 1989 and its internal components, in particular such as: the social base of parties, candidates' election programs, the attitude of the authorities to the election campaign, the attitude of society to the elections and individual candidates for people's deputies. The historical-comparative method allows us to expand our own vision of the perestroika process in the Kyiv region and its characteristics and features. The historical-systemic method of research allows us to investigate the stages of the electoral process in the Kyiv region during the perestroika period. The historical-typological method allows us to determine the patterns of the 1989 electoral process in the Kyiv region based on facts and events. The historical-genetic method allows us to better understand what factors formed the basis of the electoral process in the Kyiv region in 1989. **The scientific novelty** of the study lies in the fact that today the domestic historical body of works is represented exclusively by works of a general nature on this topic, while there are almost no publications on the regional specifics of this issue. **Conclusions.** The 1989 elections in the Kyiv region to the Supreme Soviet of the USSR aroused strong public interest. The election campaign took place in conditions of socio-political transformations that occurred against the background of deepening democratization and transparency. The formation of election programs of candidates for people's deputies and the election results themselves indicated tendencies towards weakening the influence of the communists and their role in society. The main feature of the elections in the Kyiv region was that all processes took place in conditions of political proximity to the capital of the Ukrainian SSR – Kyiv, which to some extent accelerated the development of the socio-political situation. A significant role in the election process was played by the general electoral system, which provided for the creation of national-territorial and territorial electoral districts, as well as the creation of district election commissions, which were to influence the results of the election campaign directly reflected in the ballot papers.*

Key words: election programs, candidates for people's deputies, elections, national-territorial electoral districts, territorial electoral districts, district election commissions, ballot papers.

Постановка проблеми. Актуальність теми виборів у період перебудови в Україні, зокрема в певних її регіонах, була спричинена цілим спектром факторів, що призвело в результаті до появи на політичній карті світу нової незалежної держави – України. По-перше, дослідження виборів 1989 р. дає нам можливість прослідкувати зв'язки, специфіку виборчого процесу та суспільно-політичних трансформацій, ретельне вивчення уроків та практичного досвіду першооснов та результатів виборчої кампанії дають нам уявлення про головні складники політичних передумов суспільно-політичної трансформації напередодні здобуття Україною незалежності. Разом із тим недостатня вивченість проблеми особливостей динаміки виборчого процесу в окремих регіонах та регіональної специфіки не дають можливості сформулювати цілісне уявлення про комплекс суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Україні протягом 1985–1991 рр. Саме тому ми вибрали об'єктом дослідження Київщину як регіон, що наближений як географічно, так і політично до центру прийняття рішень – столиці УРСР, Києва, а також його суспільства.

Метою статті є вивчення специфіки, характерних рис та особливостей виборчого процесу до Верховної Ради СРСР на Київщині в період перебудови, дослідження виборчих програм кандидатів у народні депутати та процесу підготовки до виборів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільно-політичні трансформації, що відбувалися в добу перебудови в УРСР, значною мірою були зумовлені рішеннями та діями союзного центру. Саме в цей період за активної ініціативи М. Горбачова було проведено XIX Все-союзну партійну конференцію влітку 1988 р., на якій було заявлено про початок політичної реформи [10, с. 1–2]. Однією з важливих її складових частин було проведення виборів до

Верховної Ради СРСР як головного законодавчого органу влади Радянського Союзу з більш розширеними повноваженнями. Інституцією, яка була сполучною ланкою в новоствореній політичній системі, мав стати З'їзд народних депутатів СРСР, з членів якого й вибирали депутатів до Верховної Ради, яка мала б діяти 5 років за терміном повноважень. Разом із тим було підготовлено нормативно-правову базу для цих змін, а саме: підготовлено новий закон про вибори народних депутатів у СРСР. Були утворені національно-територіальні та територіальні виборчі округи для проведення виборів. Від України обиралися 175 народних депутатів, 143 по територіальних округах та 32 по національно-територіальних [2, с. 146]. Ці дії горбачовського керівництва створили нові політичні можливості та зумовили перехід до якісно нового етапу суспільно-політичних трансформацій у суспільстві. Позитивні та негативні сторони цих радикальних політичних змін викликали жваву дискусію та активізацію як опозиційних політичних сил, так і пересічних громадян, які до цього не мали ніякого досвіду політичної діяльності. Попри нововведення, влада все ж намагалася зберегти власний вплив на політичну ситуацію, зокрема, з'їзд народних депутатів СРСР обирався на 75% населенням СРСР, разом із тим 25% майбутніх депутатів автоматично ставали депутатами від громадських організацій, які повністю контролювалися комуністами, що свідчило про небажання влади повністю змиритися та віддати владу опозиційним структурам, навіть незважаючи на реформи.

Оновлена виборча система мала такі особливості: а) одна третина народних депутатів СРСР була обрана від громадських організацій – КПРС, профспілок, кооперативів, комсомолу, жіночих рад, об'єднань ветеранів війни і праці, наукових працівників та інших організацій; б) утворювалися окружні передвиборчі збори, які приймали остаточне рішення про виставлення кандидатів у депутати для реєстрації; в) передбачалася дворівнева парламентська система у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР [9, с. 100]. Загальна кількість депутатів Верховної Ради СРСР становила 2250 депутатів, 750 з них були обрані від КПРС, 100 – були представлені від КПРС, 100 – державними профспілками, 75 – ВЛКСМ [9, с. 101]. Примітно те, що вже у Законі про вибори народних депутатів СРСР було акцентовано на тому, що вибори мають бути гласними та відкритими, що підкреслює значення тих політичних змін, які були імплементовані [6].

В УРСР у другій половині 80-х років ХХ ст. криза практично у всіх суспільних сферах різко посилюється, що призводить до додаткового соціального напруження та поглиблення протиріч. Стало цілком зрозуміло, що обійтися косметичним набором політичних рішень вже не вийде, потрібні різкі та глобальні зміни. Одним з головних питань, яке вже довго обговорювалося у суспільстві, було скасування 6 статті Конституції про монопольне становище Комуністичної партії у політичному житті, реалії вже були інші – виникнення різної кількості партій, поглиблення процесів гласності та демократизації створювали нові передумови до суспільно-політичних трансформацій. У результаті змін було скасовано 6 статтю, іншим партіям дозволялося брати активну участь у політичному житті держави.

Починаючи з лютого до березня 1989 р. тривала активна передвиборча кампанія кандидатів у народні депутати. Передвиборча кампанія була серйозною підготовкою до виборів. Активну роль у висуванні кандидатів у народні депутати відігравали окружні виборчі комісії, які реєстрували кандидатів в офіційному порядку. Крім того, перед загальним голосуванням тривало обрання кандидатів за квотою громадських організацій, комсомолу, жіночих та ветеранських організацій. Загалом вибори були масштабними за розмахом та доволі знаковими, оскільки вперше за довгий час суспільство було долучено до реального політичного процесу, де від голосу кожного залежала доля держави. За загальними підрахунками участь у виборах в УРСР брали близько 34,7 млн осіб [2, с. 149]. В Україні суспільно-політична ситуація

пов'язана з цими подіями лише загострювалася. Комплекс проблем, які давно накопичувалися, почав проявлятися якраз у ході виборчого процесу. Так, зокрема, у Львові не було офіційно зареєстровано кандидата у народні депутати І. Драча, засновника Народного Руху України, через протидію місцевих партійних структур, як наслідок, почалися мітинги на підтримку діяча, а потім, коли під тиском йому було дозволено брати участь у виборах через окружну комісію, він не набрав потрібної кількості голосів та програв хірургу М. Амосову [1, с. 98]. Всі ці кроки вказували на небажання влади реально змінювати політичну систему та вказували на єдине – бажання компартійних структур втриматися біля важелів влади будь-якою ціною. Загальна напруженість у ході виборчого процесу 26 березня 1989 р. була каталізатором поширення подібної ситуації і на місцях у різних регіонах України. Одним з таких регіонів стала Київщина, яка була досить наближеною до столиці, де відбувалися головні політичні події в державі.

Виборчий процес на Київщині був досить інтенсивним. Варто підкреслити, що місцеві компартійні структури розпочали готуватися до виборів, не до кінця уявляючи та усвідомлюючи реальну картину суспільно-політичних настроїв та сподіваючись на власний адміністративний ресурс. Одним з початкових етапів підготовки було висування кандидатів у народні депутати від національно-територіальних та територіальних округів. Варто підкреслити, що місцеві партійні структури КПРС будували свою передвиборчу компанію на основі комплексного підходу, який полягав у створенні агітаційних груп, які займалися активною пропагандою та поширенням тієї інформації, яка б впливала на настрої суспільства, спеціальні групи для проведення соціопитувань у день виборів для координації власних планів. Влада активно застосовувала зустрічі робітників та кандидатів у депутати як засіб для поширення власних ідей. Крім того, були створені агітаційні пункти та центри, де доволі часто напередодні виборів читалися лекції на політичні теми з метою впливу на виборців. Клуби виборців, кімнати виборців були створені задля розширення можливостей для Компартії впливати на хід виборів.

Загальна ситуація в УРСР напередодні проведення виборів була досить напруженою та водночас динамічною. Ситуація на Київщині мала такі характерні риси та особливості:

1) намагання владних структур у ході виборчої кампанії активізувати комунікацію із суспільством шляхом: а) пояснення/інтерпретації на свою користь у засобах масової інформації базових положень та принципів функціонування Закону про вибори та головні його особливості; б) проведення особистих зустрічей провладних кандидатів у депутати з виборцями; в) обговорення виборчих програм кандидатів від влади та їхніх виступів на окружних передвиборчих зібраннях [5, арк. 3];

2) створення та залучення владою до виборчої кампанії агітаційно-пропагандистських центрів, агітаційних пунктів, клубів виборців, агітаторів, агітаційних колективів, дискусійних клубів. Основний акцент компартійні структури робили на індивідуальну та групову взаємодію – проведення бесід, лекцій, організацію роботи політичних клубів тощо [5, арк. 53];

3) цілеспрямоване уникання політичних питань кандидатами – представниками влади (відкритими чи прихованими) у обговоренні їхніх програм і головних проблем суспільства та перенесення уваги на соціально-економічні, рідше екологічні проблеми, а саме: питання соціальної справедливості, розвитку населених пунктів сільської місцевості, захисту прав жінок, покращення соціального законодавства тощо [5, арк. 38, 120, 121];

4) порівняно вища ніж у попередні часи залученість засобів масової інформації до висвітлення виборчого процесу, що посилювало ефект політичного впливу на потенційних виборців та результати голосування [5, арк. 83];

5) модернізація агітаційних засобів, які почали активно використовуватися у ході виборчого процесу. Зокрема, вперше застосовано відео, аудіозаписи, нетрадиційні листівки; під

впливом гласності у передвиборчих програмах кандидатів почали з'являтися пропозиції владі стосовно поліпшення роботи певних державних інституцій [5, арк. 99].

б) поява альтернативних кандидатів від опозиційних сил, які почали створювати серйозну конкуренцію кандидатам провладним. У результаті виборці отримали право на справжній вибір – вибирати не суто формальних кандидатів у депутати, а кандидатів зі своїми оригінальними виборчими програмами, обговорювати їх, вільно висловлюватися, спілкуватися на зустрічі з майбутніми депутатами. Яскравим підтвердженням цього було обрання вперше до Верховної Ради СРСР учасника громадсько-політичної організації Народний Рух України Володимира Яворівського по округу № 366 у м. Києві та екологічної асоціації Зелений світ Юрія Щербака по округу № 367 у м. Києві, що, безумовно, було історичною подією, оскільки ці колишні вчорашні учасники неформальних організацій були обрані офіційно депутатами у Верховну Раду СРСР;

7) креативність виборчої кампанії опозиції, яка застосовувала на Київщині та в Києві нові методи політичного впливу у виборчому процесі: організація політичних дискусій, вуличні концерти, демонстрація карикатур, обговорення суспільних справ просто неба, агітація у громадському транспорті, що, безумовно, впливало на суспільні думки [2, с. 147].

Підготовка до виборів тривала декілька місяців. Передвиборча кампанія була досить складною, але водночас активною та змістовною. Комунікація кандидатів з населенням була своєрідним прологом до зближення суспільства та влади. На Київщині суспільство було активнішим через безпосередню близькість, як політичну, так і географічну, столиці – Києва.

Вибори 1989 р. засвідчили суспільний запит на зміни в політичній структурі. Суспільно-політична ситуація в Україні на момент проведення виборів була досить напруженою та мала свої характерні риси:

- прагнення влади зберегти ключові політичні позиції;
- наміри суспільства змінити «старі обличчя»;
- водночас бажання керівництва СРСР поглибити процеси демократизації та гласності;
- прагнення партійно-державної номенклатури відновити довіру суспільства через переможні вибори;
- запит від опозиційних структур на підкорення олімпу влади;
- стремління компартійних структур взяти суспільно-політичні процеси під власний контроль.

Механізм виборів базувався на системі виборчих округів. На Київщині були утворені 6 територіальних та 1 національно-територіальний округи, а саме:

- Переяслав-Хмельницький територіальний виборчий округ № 474;
- Фастівський територіальний виборчий округ № 475;
- Києво-Святошинський територіальний виборчий округ № 472;
- Білоцерківський територіальний виборчий округ № 470;
- Миронівський територіальний виборчий округ № 473;
- Іванківський територіальний виборчий округ № 471;
- Київський сільський національно-територіальний округ № 34 [5, арк. 1–160].

Сполучною ланкою між владними структурами та виборцями були саме виборчі комісії, основним завданням яких було пояснення дії закону про вибори для громадськості та контроль ходу виборчого процесу [6]. Досить специфічними функціями була наділена передвиборча окружна комісія, головним завданням якої було відсіювання тих кандидатів, які були незручними та небажаними для КПУ.

Про масштаби виборчого процесу красномовно говорить статистика. В загальній кількості по Київській області по трудових колективах було обговорено 57 тисяч 782 кандидати,

з них висунуто на вибори було 29 тисяч 310 осіб. Всього в області в підготовці до виборів було залучено 1,5 тисячі агітаційних пунктів, 78 виборчих клубів, для участі в ідеологічній роботі було залучено більше 20 тисяч ідеологічно-партійного активу [4, арк. 5]. Кількість кандидатів, які могли брати участь у виборах, не обмежувалася. Так, зокрема, від Переяслав-Хмельницького територіального виборчого округу, Фастівського виборчого округу було висунуто два кандидати, в Миронівському виборчому окрузі було висунуто три кандидати, в Київському національно-територіальному окрузі було висунуто два кандидати, в Іванківському, Білоцерківському, Києво-Святошинському виборчому округах було висунуто одного безальтернативного кандидата [5, арк. 6, 25, 50, 84, 87, 95]. Всі кандидати були офіційно зареєстровані. В Переяслав-Хмельницькому виборчому окрузі було зареєстровано як кандидатів Бондаренко Б.В. та Тимченко Л.І, у Києво-Святошинському районі – Шевченко В.С., у Білоцерківському окрузі – Ревенка Г.І., у Миронівському виборчому окрузі – Тюпу С.В., Олійника Б.С., Красноштана Н.Н., у Київському національно-територіальному виборчому окрузі було висунуто як кандидата Шевченко В.С.

Активну роль у підготовці до виборів відігравали комсомольські організації. За квотою ВЛКСМ кандидатами, які були рекомендовані та висунуті на вибори народних депутатів СРСР, було 40 осіб. Одним з кандидатів вибрано було механізатора колгоспу імені І. Мая Рокитнянського району Михайла Трохимця, який вже 17 березня 1989 р. був обраний народним депутатом СРСР. Одним з головних способів взаємодії з населенням напередодні виборів були зустрічі та агітації. У Фастівському територіальному окрузі пленумом Васильківського міського комсомолу кандидатом за квотою ВЛКСМ було обрано механізатора Олега Бондараука, в Переяслав-Хмельницькому було обрано бригадира Баришівського району Любов Тимченко, а також секретаря Константина Рябенка, в Києво-Святошинському районі директора заводу П. Волоху, через відсутність голосів виборців на окружних зборах ВЛКСМУ Л. Тимченко не стала народною депутаткою [5, арк. 157–158].

Компартійні структури хоч і не зовсім усвідомлювали серйозність ситуації, проте традиційно почали у формі агітації та пропаганди впливати на виборців.

Планування партійних заходів у підготовці до виборів Київським обкомом партії головним чином базувалось на використанні командно-адміністративних важелів та методів: зміцнення новими партійними кадрами міських та районних комітетів народного контролю; розгляд персонального складу працівників відділів та управлінь облвиконкому; аналіз складу секретарів, завідуючих відділами, керівників райвиконкомів, секретарів виконкомів селищних та сільських Рад народних депутатів; розгляд нового складу депутатів місцевих Рад; забезпечення ретельного відбору кандидатів у депутати з урахуванням думки колективів на основі моральних, політичних та ділових якостей кандидатів у депутати та врахуванням національного складу сіл, селищ, районів, міст; підготовка нарад із секретарями та завідуючими організаційними відділами міськкомів, райкомів партії, секретарями міськвиконкомів по питаннях підготовки до проведення виборів у місцеві ради народних депутатів; проведення атестації працівників радянських органів влади; організація вивчення політичних та ділових якостей кандидатів у народні судді та звітів народних суддів перед виборцями; активна пропаганда та роз'яснення населенню області рішень XXVII з'їзду партії, червневого 1986 р. Пленуму ЦК КПРС, курсу на прискорення соціально-економічного розвитку, перебудову у всіх сферах громадського життя, розширення радянської демократії [4, арк. 5].

На Київщині підготовка до виборів відбувалася в умовах безпосередньої наближеності до політичного центру – м. Києва. Цей факт відігравав значну політичну роль, оскільки у більшості громадських діячів суспільна активність була більш насиченою, ніж в інших регіонах. Передвиборча кампанія була сприйнята суспільством з інтересом та захопленням. Це було

зумовлено значною активністю суспільства з об'єктивних причин, зокрема відсутністю проведення альтернативних виборів довгий час.

Ситуація на виборчих перегонах підштовхувала до зростання політизації суспільного життя. Так, у м. Біла Церква загальна кількість виборців у 1989 р. становила 120 тисяч 57 осіб, що становило 92,3%, не взяли участь у виборах 9 тисяч 910 осіб [5, арк. 4–5]. Характерно, що основними причинами такого стану з явкою на вибори були політичні мотиви. Зокрема, основним мотивом 94% тих, хто не голосував, була можливість голосувати лише за єдиного кандидата та відсутність альтернативних кандидатів у бюлетенях, що відштовхувало виборця, який мав інші очікування, і лише 1,2% з тих, хто не голосував, пояснили це житловими проблемами та іншими причинами побутового характеру [5, арк. 5]. Досить активну роль у підготовці до виборів брала опозиція, попри намагання влади блокувати її діяльність. Так, уже 2 квітня 1989 р. у Києві відбулося засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС, на якому було прийнято рішення відмовитися від бойкоту виборів і взяти активну участь у передвиборчій агітації [3, с. 588]. Крім того, у м. Києві як політичному центрі відбувалася досить активна політична передвиборча кампанія. Трудові колективи не завжди висували на виборах тих кандидатів, які були зручними для компартійних структур. Хоча партія намагалася всіма способами вберегти себе від провалу на виборах, висунувши якомога більше провладних кандидатів. Так, по Київському національно-територіальному виборчому округу було висунуто першого секретаря міськкому партії К. Масика, по Дарницькому національно-територіальному округу – В. Згурського, але потім сталася несподіванка, в першому турі ці кандидати не набрали необхідні більше 50%, тому мало б відбутися повторне голосування, що було повною несподіванкою для Компартії, на повторному голосуванні партноменклатура почала висувати велику кількість кандидатів для того, щоб не повторити минулу помилку [8]. Опозиційні кандидати пройшли досить значну кількість випробувань перш ніж досягти принаймні якогось успіху. Так, на початковій стадії кандидат від опозиційних сил І. Драч був змушений пройти чистилище окружної комісії Ленінського виборчого округу м. Києва і стати конкурентом відомого та популярного в народі лікаря М. Амосова [1, с. 98]. На виборах 1989-го активно діяв Республіканський депутатський клуб у м. Києві, який почав свою діяльність у 1989 р. Найактивнішими його членами були М. Амосов, В. Грищук, В. Рябченко, В. Черняк, Ю. Щербак та ін. [7, с. 585].

Підготовка та проведення виборів гостро поставили низку питань стосовно юридичного вдосконалення виборчої системи: здійснення переходу на прямі вибори керівників усіх рівнів влади; внесення змін у Закон про вибори, зокрема введення норми щодо голосування за дві і більше кандидатур; скасування норми стосовно висування кандидатів у депутати від громадських організацій та творчих союзів [5, арк. 5]. Ці та інші зміни та пропозиції були запропоновані трудовими колективами області, що свідчило про неабияку актуальність цього питання. Посилення уваги до питання альтернативності та введення пункту про те, щоб у подальшому кандидатів на виборах було не менше двох, свідчило про відчутну увагу суспільства до виборчого процесу. Як правило, проблеми, які порушувалися на зустрічах виборців та кандидатів у народні депутати СРСР, були соціально-економічного характеру та стосувалися виключно питань побутових, рідше екологічних питань, проблеми політичного характеру демонстративно не висвітлювалися ні в програмах кандидатів, ні навіть у передвиборчих обговореннях та на зустрічах.

Уже о 7 ранку 26 березня 1989 р. на всіх виборчих дільницях був розпочатий процес голосування. Загальна кількість виборців по Київській області становила 1 мільйон 415 тисяч 253 особи. Участь у голосуванні взяли 1 мільйон 414 тисяч 955 осіб, що становило 99,97% від загальної кількості можливих присутніх. У 5 містах та районах області явка виборців становила 100%

[4, арк. 6]. Вибори були вагомим політичним фактором, який ще більше інтенсифікував політичні процеси, що розпочалися з проголошенням курсу на перебудову. Характерно, що виборчі бюлетені кандидатів у народні депутати СРСР не рідко супроводжувалися різного роду опозиційними надписами з чіткими та лаконічними гаслами: «Геть Компартію», «Немає вибору, а значить немає виборів», «Вибори не дійсні», «Гласність, демократія. Перебудова», «Немає вам віри» та багато інших антивладних суджень, що свідчило про зростання свідомості народу та посилення у суспільстві антикомуністичних настроїв [5, арк. 42]. Намагаючись додатково вплинути на голосування виборців, представники комуністичної влади неодноразово в день виборів виступали з промовами, що порушувало чинне законодавство, створювали під маскою «офіційних спостерігачів» оперативні робочі групи зі складу компартійних структур – міськкомів, міськвиконкомів та райвиконкомів [5, арк. 4, 103]. Голосування відбувалося зранку до вечора. Активність виборців була досить високою, це можна пояснити довгою відсутністю змін та виборів нових політичних персоналій шляхом самостійного обрання.

Результати виборів для владних структур були суперечливими і неоднозначними. Для обласного комітету Компартії наслідки виборчого процесу стали зрозумілі не одразу, адже досить складно одразу ж зробити повні висновки, крім того, радянська влада й аж до часу результатів голосувань жила в ефемерному світі. Вибори до Верховної Ради СРСР на Київщині 1989 р. продемонстрували такі політичні тенденції, що базувалися на суспільних настроях:

1) Довіра суспільства у голосуванні перш за все до тих, кого вони довгий час знали як постійних керівників, певний консерватизм населення через відсутність повноцінної та демократичної конкуренції кандидатів, вплив через адміністративний ресурс влади на людей. Яскравим свідченням цього було обрання в найбільшому місті Київщини за квотою міськкому ВЛКСМУ механіка Півнюка М.І.; від комуністів було обрано бригадира монтажників Молоцького В.І.; у національно-територіальному та територіальному виборчому окрузі було обрано першого секретаря Ревенка Г.І., який у напруженій боротьбі переміг Сузанського В.Г., директора заводу, Тулука В.Т., начальника цеху «Білоцерківщина» та Шевченко В.С., голову Верховної Ради УРСР [5, арк. 1–3].

2) Високий суспільний запит на зміни та зацікавленість населення у шансі вплинути на розвиток державності. Активну роль у цьому запиті відіграла молодь, яка була більш радикальною та активною і прагнула брати долю у свої руки. Так, на Бориспільщині явка виборців була більше 79 тисяч осіб, що становило більше 95% від загальної кількості. Двома кандидатами було обрано Бондаренка Б.В. та Тимченко Л.І. Про високу виборчу активність свідчило те, що підлітки, яким у день виборів виповнилося 18 років, приходили і голосували [5, арк. 6, 8].

3) Вперше навіть такі не зовсім демократичні вибори започаткували прецедент реального, а не формального ознайомлення з кандидатами, їхніми виборчими програмами, започаткування передвиборчого діалогу/дискусій між кандидатами, що створювало фундамент нової політичної культури суспільства і відповідно державності. На підтвердження цього факту можна сказати, що у Васильківському районі явка виборців становила 8 тисяч 495 осіб, що становило 95,4% від загальної кількості виборців, не взяли участь у голосуванні 4 тисячі 60 осіб з різних причин: незадовільні умови проживання, незгода з програмою кандидатів та інші. Три кандидати змагалися між собою за голоси учасників: Матійко Л.Т., Матієнко В.П., Шевченко В.С. У Фастівському територіальному окрузі перемогу здобув кандидатка Матійко Л.Т. з кількістю голосів 50,9%. По сільському територіальному округу перемогу здобула Шевченко В.С. з кількістю голосів 6 тисяч 370 осіб [5, арк. 24–25].

4) Ще одним результатом виборів стала більша конкуренція навіть всередині Компартії. Тепер в умовах посилення демократизації та гласності внутрішньопартійна боротьба у руслі конкуренції та боротьбі за голоси виборців приносила позитивний ефект, тепер комуністи мали

проводити політику, яка була б більш ефективною та такою, що задовольняла суспільство. У Білоцерківському районі явка становила 49 тисяч 429 осіб. У районі було створено 58 виборчих дільниць. Основні виборчі перегони відбувалися між двома фаворитами Шевченко В.С. та Ревенко Г.І. За Ревенка проголосували 4 тисячі 406 виборців, що становило 83,72% виборців, проти 8 тисяч 49 осіб, тобто 16,28% виборців. Натомість за Шевченко В.С. проголосувало 45 тисяч 698 виборців, що становило 92,5% виборців, проти 5 тисяч 731, тобто 7,5% виборців, а на Бородянщині за результатами виборів явка становила 46 тисяч 326 осіб, що становило 97,9% від загальної кількості виборців. У ході голосування між собою вели активну боротьбу за голоси виборців Приймаченко Н.І. та Шевченко В.С. За Шевченко проголосувало 38 тисяч 993 особи, тобто 84% від загальної кількості виборців, а за Приймаченко – 43 тисячі 556 осіб, тобто 94% [5, арк. 58–59,72].

5) Ще однією досить помітною тенденцією було те, що опозиція поки була малозалученою в політичний процес виборів, все ж були винятки, яких з кожним днем ставало все більше. Так, навіть всередині комуністичної більшості були ті, хто привертав увагу українців, зокрема Борис Олійник, за якого почали голосувати люди у сільській місцевості. Так, у Кагарлицькому районі участь у виборах взяли 39 тисяч 488 осіб. Не голосувало 486 осіб. У виборах брали участь С.В. Тюпа, за якого проголосували 33 тисячі 542 особи, тобто 85,2%, Н.Н. Красноштан, за якого віддали свої голоси 870 виборців, тобто 2,2% виборців, В.С. Шевченко, за яку проголосували 31 тисяча 813 виборців, проти 7 тисяч 549 осіб, тобто 19%, Б.С. Олійник, за якого проголосували 4 тисячі 102 особи, тобто 10,4% виборців. Досить цікавим фактом було те, що за Бориса Олійника голосували, як правило, виборці із сільської місцевості, а саме: с. Стави, Шпендівка, Слобода, Халча, Лещинка. А у селах Шубівка Борис Олійник навіть переміг лідера перегонів С.В. Тюпу [5, арк. 91]. Трохи інакше ситуація склалася на Обухівщині. Явка виборців становила 47 тисяч 494 особи з 51 тисячі 965 загальної кількості, що становило 91,4% від загальної кількості виборців по виборчому округу. Результати виборів були такими: за Шевченко В.С. віддали 28 тисяч 965 виборців, що становило 60,9% загальної кількості учасників, проти проголосувало 18 тисяч 483 учасники, тобто 39,1% загальної кількості виборців; за Красноштана Н.Н. віддали свій голос 12 тисяч 922 особи, тобто 27,9%, проти 33 тисячі 599 осіб, тобто 70,7%; за Б.С. Олійника проголосувало 5 тисяч 458 виборців, тобто 11,5%, проти 41 тисяча 163 особи, тобто 86,7% виборців; за Тюпу С.В. віддали свій голос 27 тисяч 10 осіб, тобто 56,9%, проти 19 тисяч 411 осіб, тобто 40,9% виборців [5, арк. 115]. На Тетіївщині виборчий процес проходив досить жваво. Загальна кількість виборців становила 28 тисяч 142 особи, з них взяло участь у виборах 28 тисяч 15 осіб, тобто 99,5%. Перемогу на виборах по територіальному окрузі здобув Ревенко Г.І., за якого проголосувало 27 тисяч 129 осіб, тобто 96,7%, проти 886 осіб; по сільському національно-територіальному округу № 34 перемогу здобула Шевченко Валентина Семенівна, за яку проголосувало 27 тисяч 72 виборці, тобто 96,6%, проти 943 [5, арк. 149]. У Згурівському районі вибори відбувалися в досить активному форматі. Загальна кількість виборців становила 20 тисяч 724 особи, в голосуванні взяли участь 20 тисяч 442 виборці, тобто 98,6% від загальної кількості. Не взяли участь у виборах 282 особи. По Київському сільському національно-територіальному округу № 34 за Шевченко В.С. проголосувало 18 тисяч 174 особи, проти 2268 особи, по Переяславському територіальному виборчому округу № 474 переміг Бондаренко Б.В., за якого віддали свій голос 17 тисяч 475 виборців, проти 2 тисячі 741 осіб; за Тимченко Л.І. проголосувало 2640 виборців, проти 17 тисяч 576 осіб [5, арк. 84].

Вибори дали основу для подальшого розширення соціальної бази учасників майбутніх виборчих кампаній, головне – це усвідомлення, що людина має та може впливати на власне майбутнє.

Висновки. Загалом, виборчий процес у 1989 р. у Київській області мав свої характерні риси та особливості:

- було проведено перші альтернативні вибори у СРСР, які стали підґрунтям для подальшої політизації суспільства, коли виборці вперше змогли впливати на політичну ситуацію в регіоні та державі загалом;

- збільшилася кількість кандидатів у народні депутати порівняно з минулими виборчими кампаніями;

- активна залученість суспільства до виборчого процесу, коли виборець уже був не формальним спостерігачем, а реальним учасником політичних змін у державі, тобто міг прочитати програму народних кандидатів, бути присутнім на зустрічах і почути політичні погляди кандидатів;

- відбулися політичні зсуви з дозволу Комуністичної партії у вигляді прийнятих рішень про поглиблення демократизації та гласності на XIX Всесоюзній партійній конференції 1988 р.;

- уперше було вибрано опозиційних кандидатів на виборах, зокрема В. Яворівського, що свідчило про занепад Комуністичної партії та зростання ролі опозиційних партій у житті суспільства. Вибори довели, що зміни можливі, а головне вони вже відбуваються. Закон про вибори народних депутатів був звісно не досконалим, але таким, що вперше дозволяв на цій нормативно-правовій базі провести виборчу кампанію. Головним було навіть не те, що закон був недосконалий, оскільки цей етап не передбачав прийняття найдосконалішого нормативно-правового акта, головним було його прийняти та змінити свідомість суспільства та владних структур, що й вдалося. Прямим наслідком виборів було те, що до Верховної Ради СРСР було вибрано комуністів, які вже почали себе відмежовувати від іншої генерації цієї політичної сили, також було вибрано вперше опозиційних політиків, які хоч і були в меншості, проте мали законні та легальні підстави діяти та впливати з реальними політичними важелями на політичне життя регіону.

Отже, можна констатувати, що «Закон про вибори народних депутатів СРСР» був не зовсім демократичний, оскільки залишав можливості для збереження влади в руках Комуністичної партії через монополію на представництво у Верховній Раді СРСР. Поступово активізуються неформальні структури та опозиційні сили, які починають власну політичну діяльність. КПУ, попри перемогу на виборах, поступово поринає в кризу та починає втрачати свою впливовість на політичній арені.

Література

1. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2004 р. 357 с.

2. Бойко О. Д. 30 років Незалежності : в 2-х т. / Під ред. Бойка О.Д. Харків : Фоліо, 2021. Т. 1. 447 с.

3. Муравський О. І. Вибори 1989 р. до Верховної Ради СРСР : специфіка Львівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 585–589.

4. Записки про виконання постанови бюро обкому партії і документа, узгодженого в секретаріаті обкому Компартії України «Про роботу Кагарлицького райкому КПУ, райвиконкому по підготовці до проведення виборів в місцеві ради народних депутатів в порядку експерименту по багатомандатним виборчим округам». План заходів по підготовці до виборів в місцеві ради народних депутатів двадцятого скликання» і постанова бюро обкому Компартії України «Про Організацію виконання в області постанови ЦК КПРС «Про проведення виборів в місцеві ради народних депутатів, народних судів» і постанова ЦК Компартії України від 16 липня 1987 р. Ф. 5, Оп. 117. Спр. 154. 28 арк. Київ : Державний архів Київської області.

5. Інформація міськкомів, райкомів партії, обкому Комсомолу про хід підготовки та проведення виборів народних депутатів СРСР від 29 березня 1989 р. Ф. 5, Оп. 117. Спр. 743. 160 арк. Київ : Державний архів Київської області.

6. Закон про вибори народних депутатів СРСР : прийнятий 01 грудня 1988 р. № 9855-XI. *Відомості Верховної Ради України*. 1988. № 49.
7. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» : монографія. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1990. 624 с.
8. Карпенко В.О. Феномен «Вечірнього Києва» наприкінці 80-х – на початку 90-х років (нотатки головного редактора). URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1022>.
9. Орган Кіровоградському обкому ЛКСМУ. (1988, липень). «Валерій Гусельников проти М.І. Москаленка». *Молодий комунар*. № 27. С. 1–2.
10. Філатов Б.С. Суспільно-політичні трансформації на Сумщині (квітень 1985–серпень 1991 рр.) : дис. ... канд іст. наук : 07.00.01. Чернігів : ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2020. 224 с.

References

1. Boiko, O.D. (2004). *Narysy z novitnoi istorii Ukrainy (1985–1991 rr.)* [Sketches from the modern history of Ukraine]. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
2. Boiko, O.D. (Ed.). (2021). *30 rokiiv nezalezhnosti [30 years of independence]*. (Vols. 1–2). Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
3. Informatsiia miskkomiv, raikomiv partii, obkomu Komsomolu pro khid pidhotovky ta provedennia vyboriv narodnykh deputativ SRSR vid 29 bereznia 1989 r. [Information to the municipal committees, district committees of the party, and the regional committee of the Komsomol on the preparation and holding of elections to the People’s Deputies of the SRSR dated March 29, 1989] F. 5, Op. 117. Spr. 743. 160 ark. Kyiv: Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. [in Ukrainian].
4. Kaminskyi, A. (1990). *Na perekhidnomu etapi. «Hlasnist», «perebudova» i «demokratyzatsiia»* [At the transitional stage. “Klasnist”, “perebudova” and “demokratyzatsiia”]. Miunkhen: Ukrainyskyi Vilnyi Universytet. [in Ukrainian].
5. Karpenko, V.O. Fenomen «Vechirnoho Kyieva» naprykintsi 80-kh–na pochatku 90-kh rokiiv (notatky holovnoho redaktora). [“Evening Kyiv” in the late 80s–early 90s (notes of the editor-in-chief)]. (n.d.). Retrieved from: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1022>. [in Ukrainian].
6. Muravskyi, O.I. (2012). *Vybory 1989 r. do Verkhovnoi Rady SRSR: spetsyfika Lvivshchyny* [Elections 1989 to the Verkhovna Rada of the SRSR: Lvivshchyna specifics]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national svidomist, state-sovereign*, 585–589. [in Ukrainian].
7. Filatov, B.S. (2020). *Suspilno-politychni transformatsii na Sumshchyni (kviten 1985–serpen 1991 rr.)* [Socio-political transformations in the Sumy region (April 1985–August 1991)]. Candidates tesis. Chernihiv: ChNPU. 224 s. [in Ukrainian].
8. Orhan Kirovohradskogo obkomu LKSMU. (1988, lypen). «Valerii Huselnykov proty M.I. Moskalenka». *Molodyi komunar*. № 27. S. 1–2. [in Ukrainian].
9. *Zakon pro vybory narodnykh deputativ SRSR: pryiniaty 01 hrudnia 1988 r. № 9855-XI* [Law on Elections of People’s Deputies of the SRSR: adopted on December 1 1988, № 9855-XI]. (2002, December 1). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – News of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1988. № 49. [in Ukrainian].
10. Filatov, B.S. (1991). *Suspilno-politychni transformatsii na Sumshchyni* [Social and political transformations in Sumy region]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 24.09.2025

Стаття прийнято 16.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 002.1:342.7-053.2(477)«2022»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.22>

Оксана ПОТІХА

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, м. Тернопіль, Україна, 46001 (potiha_o@tntu.edu.ua)

Oksana POTIKHA

PhD in History, Associate Professor of the Department of Information Activities and Social Sciences Ternopil Ivan Puluj National Technical University, Ruska str., 56, Ternopil, Ukraine, 46001 (potiha_o@tntu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6302-9394>

Наталія ГАБРУСЄВА

доктор філософії, доцент кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, м. Тернопіль, Україна, 46001 (gabrusyeva@gmail.com)

Nataliia GABRUSIEVA

PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of Information Activities and Social Sciences Ternopil Ivan Puluj National Technical University, Ruska str., 56, Ternopil, Ukraine, 46001 (gabrusyeva@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1229-4766>

Тамара ЧОП

асистент кафедри інформаційної діяльності та соціальних наук Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, м. Тернопіль, Україна, 46001 (tamara_chop@tntu.edu.ua)

Tamara CHOP

Assistant of the Department of Information Activities and Social Sciences Ternopil Ivan Puluj National Technical University, Ruska str., 56, Ternopil, Ukraine, 46001 (tamara_chop@tntu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3685-5193>

**ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДІТЕЙ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ
ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ:
РОЛЬ МЕДІА, ПРАВОЗАХИСНИКІВ ТА ДЕРЖАВИ**

***Анотація.** Мета дослідження – проаналізувати роль сучасних медіа у фіксуванні та поширенні інформації про злочини російської окупаційної влади проти українських дітей у перші місяці повномасштабної війни в Україні. **Методи дослідження.** У статті застосовуються контент-аналіз, порівняльний та структурно-функціональний методи. Контент-аналіз дає змогу детально проаналізувати повідомлення у медіа про злочини проти дітей. Порівняльний метод допомагає зіставити, як українські та міжнародні медіа висвітлюють таку проблему, її масштаби та особливості сприйняття у національному та глобальному вимірах. Структурно-функціональний дозволяє визначити, яку роль відіграють різні типи медіа (державні, незалежні, міжнародні) у поширенні інформації про злочини проти дітей, формуванні громадської думки, мобілізації міжнародної підтримки та збереженні доказів. У поєднанні ці методи дають можливість глибоко дослідити тему – від змісту медіаповідомлень до їхнього впливу на суспільство, міжнародну спільноту та про-*

цес фіксації злочинів проти українських дітей на першому етапі повномасштабної війни в Україні. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі ролі сучасних українських та міжнародних медіа у фіксації злочинів проти дітей під час перших місяців повномасштабної війни Росії проти України. Здійснено систематизацію публікацій і повідомлень медіа за лютий–квітень 2022 р., що містять документальні свідчення воєнних злочинів проти неповнолітніх. Дослідження уточнює взаємозв'язок між інформаційною діяльністю медіа, правозахисних організацій і державних структур у процесі створення цифрових архівів та міжнародних комунікаційних платформ, покликаних привернути увагу світової спільноти до злочинів проти українських дітей. Отримані результати розширюють наукове уявлення про інформаційний вимір війни в Україні та визначають медіа як чинник формування історичної пам'яті й міжнародної відповідальності за злочини проти цивільного населення. **Висновки.** Інформаційна діяльність медіа, правозахисних організацій та українських урядових структур у лютому–квітні 2022 р. стала ключовим інструментом документування воєнних злочинів проти дітей. Вона сприяла мобілізації міжнародної підтримки, приверненню уваги до проблеми незаконної депортації та створенню цифрових архівів медіасвідчень, що нині становлять важливу доказову базу для міжнародних судових процесів і формування історичної пам'яті про злочини проти українських дітей.

Ключові слова: російсько-українська війна, злочини проти дітей, інформаційна діяльність, медіа, документування.

DOCUMENTATION OF CRIMES AGAINST CHILDREN AT THE INITIAL STAGE OF THE FULL-SCALE WAR IN UKRAINE: THE ROLE OF MEDIA, HUMAN RIGHTS DEFENDERS AND THE STATE

Abstract. *The aim of this study is to analyze the role of contemporary media in documenting and disseminating information about crimes committed by Russian occupation authorities against Ukrainian children during the initial months of the full-scale war in Ukraine. Research methods.* The article employs content analysis, comparative and structural-functional methods. Content analysis enables a detailed examination of media reports concerning crimes against children. The comparative method facilitates a juxtaposition of how Ukrainian and international media cover this issue, its magnitude, and the particularities of perception at both national and global levels. The structural-functional approach allows for determining what role various types of media (state-owned, independent, international) play in disseminating information about crimes against children, shaping public opinion, mobilizing international support, and preserving evidence. In combination, these methods provide an in-depth investigation of the subject – from the content of media reports to their impact on society, the international community, and the process of documenting crimes against Ukrainian children during the first stage of the full-scale war in Ukraine. **The scholarly novelty** of this work lies in its comprehensive analysis of the role of contemporary Ukrainian and international media in documenting crimes against children during the initial months of Russia's full-scale war against Ukraine. A systematization of media publications and reports from February to April 2022 has been undertaken, containing documentary evidence of war crimes against minors. The research clarifies the interrelationship between the informational activities of media, human rights organizations, and state structures in creating digital archives and international communication platforms designed to draw global attention to crimes against Ukrainian children. The findings expand scholarly understanding of the informational dimension of the war in Ukraine and identify media as a factor in shaping historical memory and international accountability for crimes against the civilian population. **Conclusions.** The informational activities of media, human rights organizations, and Ukrainian governmental structures in February–April 2022 became a pivotal instrument for documenting war crimes against children. These efforts contributed to mobilizing international support, drawing attention to the issue of unlawful deportation, and establishing digital archives of media testimony that now constitute a vital evidentiary foundation for international judicial proceedings and the formation of historical memory regarding crimes against Ukrainian children.

Key words: Russian-Ukrainian war, crimes against children, information activities, media, documentation.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія Російської Федерації (РФ) проти України призвела до численних злочинів проти найбільш вразливої категорії населення – дітей. У зоні бойових дій, на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) діти потерпають від убивств, каліцтв, сексуального насильства, депортацій, викрадень, вербувань окупантами до співпраці. Ключову роль у фіксуванні, поширенні та осмисленні цих злочинів в Україні та за її межами відіграють сучасні медіа. Вони не лише повідомляють про події та факти, а й формують пам'ять, суспільну свідомість і міжнародне розуміння війни. Нині медіа поряд із державними та правозахисними структурами стали частиною системи глобального документування воєнних злочинів.

Мета дослідження – дослідити інформаційний аспект процесу документування злочинів проти дітей у медіа; проаналізувати, як журналістські й цифрові інструменти сприяли поширенню інформації, формуванню громадської думки, мобілізації міжнародної підтримки та збереженню доказів і правди в перші місяці повномасштабної війни в Україні.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблематика воєнних злочинів проти дітей у контексті російсько-української війни привертає значну увагу української наукової спільноти, поєднуючи правовий, інформаційний і гуманітарний підходи. У праці Миколи Галіва та Орести Карпенко проаналізовано матеріали українських медіа щодо викрадення українських дітей російськими окупантами упродовж 2022–2024 рр. та їх роль у документуванні цих злочинів [1]. Ольга Кобан зосереджується на правових механізмах кваліфікації воєнних злочинів проти дітей і проблемах притягнення винних до відповідальності [2]. Галина та Ігор Татаренки розглядають воєнні злочини проти дітей у контексті гібридної агресії та наголошують на потребі вдосконалення національного законодавства [3]. Ірина Соколова акцентує увагу на порушенні базових прав дитини – на життя, освіту та безпеку [4]. Артур Саух аналізує незаконну депортацію дітей як різновид воєнного злочину та визначає правові шляхи їх повернення [5]. Комплексний міждисциплінарний підхід до проблеми представлено у матеріалах науково-практичного семінару на тему «Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально-правові та психолого-педагогічні механізми реагування» [6]. Отже, сучасні дослідження розглядають злочини проти дітей не лише як юридичну, а й як гуманітарну та інформаційну проблему, що підкреслює необхідність подальшого вивчення ролі медіа у документуванні цих злочинів з метою притягнення винних до відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Інформація про порушення прав дітей – викрадення, депортації, поранення та загибель – під час великої війни почала з'являтися у засобах масової інформації, на офіційних порталах органів влади та міжнародних організацій від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації (РФ) в Україну 24 лютого 2022 р. З перших днів національні та міжнародні медіа системно висвітлювали інформацію про російські атаки та обстріли цивільної інфраструктури, руйнування медичних і освітніх закладів, загибель та поранення цивільного населення, масові переміщення та евакуації, а також випадки насильницького вивезення дітей із окупованих територій. Найбільше резонансу отримали події у прифронтових і окупованих регіонах Донеччини (Маріуполь, Краматорськ), Київщини (Ірпінь, Буча), Харківщини, тобто тих територій, де масові удари по цивільних супроводжувалися найбільшими людськими втратами та свідченнями.

Протягом лютого–квітня 2022 р. національні медійні платформи Суспільне, Hromadske, Радіо Свобода, NV (Nash Vybir), УНІАН оперативно публікували репортажі про російські обстріли та атаки на цивільну інфраструктуру. Для широкого загалу стала відома інформація про загиблих і поранених дітей у перші тижні війни, зокрема внаслідок обстрілів пологового будинку та дитячої лікарні в Маріуполі під час оборони міста [7–9]. Факти про численні

жертви серед українських дітей з'явилися на порталі одного з найвідоміших та найвпливовіших національних медіа – «Української правди». Так, 28 березня інтернет-видання опублікувало інформацію про загибель 210 дітей під час блокади Маріуполя [10]. Надалі на сторінках «Української правди» («УП») систематично з'являлися факти про дітей, постраждалих від російських атак в Україні [11–13]. 8 квітня 2022 р. «УП» оприлюднила відомості про трагедію на залізничному вокзалі в Краматорську, де перебували близько чотирьох тисяч людей, які чекали на евакуаційний потяг. Це були жителі Донеччини, Луганщини та Харківщини. В результаті ракетного удару окупантів загинуло п'ятеро дітей, шістнадцятеро були поранені та доправлені до медичних закладів [14]. Трагічні наслідки ракетного удару по вокзалу в Краматорську, зокрема інформацію про загиблих і потерпілих дітей, одними з перших повідомили телеканал «Дім» та інформаційне агентство «РБК-Україна», подавши репортажі з місця події [15].

Серед зафіксованих злочинів проти дітей у перші тижні повномасштабного вторгнення були не лише випадки убивств і поранень, але й факти примусової депортації неповнолітніх на територію РФ. Інформація про це невдовзі з'явилася як у медіа, так і на офіційних порталах органів влади. Перше повідомлення про незаконне вивезення українських дітей до РФ зробило Міністерство закордонних справ (МЗС) України 21 березня 2022 р. В офіційній заяві йшлося про те, що 19 березня російські окупаційні війська незаконно вивезли на територію Росії 2389 дітей, які перебували в тимчасово окупованих районах Донецької та Луганської областей. Наголошуючи на порушенні міжнародного гуманітарного права, МЗС закликала міжнародну спільноту посилити тиск на Росію та припинити жорстоку війну [16]. 08 квітня 2022 р. українське інтернет-видання «Захід.нет» оприлюднило інформацію уповноваженої Верховної Ради України (ВРУ) з прав людини Людмили Денісової про 120 тисяч українських дітей, примусово вивезених з окупованих територій: з Маріуполя у Донецьк, далі – у Таганрог Ростовської області РФ [17]. Загалом, матеріали й оперативні публікації українських медійних платформ, датовані березнем–квітнем 2022 р., містили заяви державних посадовців (омбудсмена, МЗС, місцевої влади), оперативні свідчення та повідомлення про окремі групи дітей, зокрема з тимчасово окупованих територій, примусово вивезених до РФ.

Інформацію про злочини проти українських дітей продовжували публікувати урядові портали. Вже 14 квітня МЗС України оприлюднило заяву щодо загрози незаконного усиновлення українських дітей громадянами держави-агресора. У заяві йшлося про незаконне та насильницьке переміщення українських дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, батьки яких загинули внаслідок воєнних дій, на територію Росії з метою незаконного усиновлення російськими громадянами [18]. Українська влада вимагала рішучої реакції міжнародної спільноти, насамперед відповідних міжнародних організацій, які зобов'язані не допустити незаконне переміщення з території України дітей – українських громадян та їх подальше протиправне усиновлення на території країни-агресора. Упродовж березня–квітня українські правозахисні організації «Zміна», Харківська правозахисна група, а також медійні платформи «Українська правда», «Укрінформ», «Лівий берег» (LB.ua) публікували матеріали, огляди й оперативні повідомлення про ініціативи в РФ щодо прискореної процедури усиновлення дітей, депортованих з України [19]. Такі публікації відігравали важливу роль у формуванні суспільного розуміння масштабів та небезпеки незаконного усиновлення українських дітей у Росії, а також сприяли приверненню уваги міжнародної спільноти до необхідності їхнього повернення та захисту прав.

У перший період повномасштабної війни у національних медійних виданнях з'являлися поодинокі свідчення про різні форми залучення дітей до збройних угруповань на користь

окупантів. Так, 11 квітня 2022 р. український аналітичний портал «Слово і діло», також «Українська правда», «РБК-Україна» з посиланням на Службу безпеки України (СБУ) оприлюднили інформацію про використання російськими окупантами неповнолітніх українських дітей для розвідки позицій Збройних сил України [20]. Загалом, на ранніх етапах повномасштабної війни у засобах масової інформації трапляються лише поодинокі повідомлення про вербування українських дітей на користь російських військових. Такі факти часто могли залишатися неповністю перевіреними й тому не висвітлювалися як підтвержені новини. Окремі свідчення могли міститися на локальних міських порталах, які внаслідок окупації припинили роботу, стали недоступними або були видалені.

З перших днів повномасштабної війни в Україні активізували інформаційну діяльність ключові міжнародні організації та медіа. Паралельно з національними медійними платформами вони оперативні інформували міжнародну спільноту про злочини проти українських дітей. Вже 26 лютого 2022 р. Міжнародна гуманітарна організація «Save the Children» зробила заяву про перші загибелі дітей в Україні внаслідок російських атак та заклик до припинення обстрілів цивільних районів [21]. Міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch» 4 березня оприлюднила інформацію про російські воєнні злочини проти цивільних на окупованих територіях Чернігівської, Харківської та Київської областей, зокрема вбивство 14-річної дівчинки на Київщині [22]. 9 березня міжнародне медіа «The Guardian» опублікувало репортаж про удар по дитячій лікарні і пологовому будинку в Маріуполі, де серед загиблих були діти, а 4 квітня повідомило про вбивства беззбройних цивільних, зокрема дітей, у Бучі та навколишніх районах Київщини [23; 24]. 10 березня Міжнародне агентство новин «Reuters» розмістило повідомлення про атаку на дитячий госпіталь у Маріуполі, внаслідок якого кілька дітей загинули та десятки були поранені [25]. 3 квітня знаходимо інформацію про численні випадки вбивств цивільних осіб, зокрема дітей, під час російської окупації північних районів Київщини (Буча, Ірпінь та Бородянка). Зокрема, у Бучі було виявлено тіла мирних жителів, включаючи дітей, що стали жертвами позасудових страт [26]. Ці події викликали міжнародне обурення та заклики до розслідування воєнних злочинів. 16 березня міжнародна медійна платформа «Associated Press» розмістила репортаж з Маріуполя про обстріл драмтеатру та численні жертви серед неповнолітніх [27]. Сукупність цих повідомлень засвідчила, що вже у перші тижні повномасштабного вторгнення російська агресія призвела до масових воєнних злочинів проти дітей в Україні, а міжнародні організації та провідні медіа стали ключовими джерелами оперативної інформації та фіксації цих злочинів.

Важливу роль у фіксації масштабів порушень прав дітей під час війни відіграли міжнародні медіа та гуманітарні організації, які на основі офіційних українських джерел та власних звітів регулярно оновлювали дані про кількість загиблих і поранених неповнолітніх. Міжнародна медіаплатформа Deutsche Welle (DW) з посиланням на Офіс генерального прокурора 12 квітня 2022 р. повідомила інформацію про 530 постраждалих дітей від війни в Україні, з яких 186 загинули та 344 були пораненими. Цифри були неостаточні через ведення активних бойових дій та окупацію територій [28]. Інформація про загибель та поранення українських дітей була опублікована у звітах дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ починаючи з 19 квітня 2022 р. [29]. Звіти та дослідження міжнародних організацій і медіаресурсів свідчать, що воєнна агресія Росії з перших тижнів вторгнення спричинила масштабні порушення прав дитини в Україні, а систематичне документування цих фактів стало основою для подальших розслідувань воєнних злочинів на міжнародному рівні.

Завдяки репортажам з місць подій, відео- та фотоматеріалам, національні та закордонні медіа, гуманітарні організації здійснювали оперативне інформування громадськості,

документування фактів воєнних злочинів, зокрема проти дітей, а також поширювали офіційні заяви та звіти органів влади, прокуратури, СБУ, міжнародних правозахисних організацій. Часто одна й та сама подія мала місце у різних виданнях, що давало можливість розповсюджувати інформацію про російські воєнні злочини в Україні на міжнародній арені. Матеріали медіа можуть бути використані як доказова база у межах розслідувань з метою притягнення винних до відповідальності.

В умовах масштабної збройної агресії РФ проти України особливого значення набуло створення державних і громадських механізмів документування воєнних злочинів, зокрема тих, що вчиняються проти дітей. З перших тижнів війни в Україні розпочалося формування національних платформ і архівів, покликаних фіксувати докази злочинів та забезпечити їх подальше використання у міжнародних судових інституціях. 12 березня (за іншим джерелом 06 квітня [30]) 2022 р. інформаційне агентство Інтерфакс-Україна з посиланням на Офіс генерального прокурора України та громадську ініціативу IT Defends повідомило про створення національної платформи, яка дає можливість фіксувати різні види злочинів під час війни, зокрема проти дітей – насильницьке вивезення або переміщення, залучення дітей до бойових дій або іншої військової діяльності, військові дії, що призвели до жертв серед дітей [31; 32]. Менш як через місяць – 09 квітня 2022 р. – з ініціативи МЗС почав функціонувати онлайн-архів російських злочинів в Україні [33; 34]. У взаємодії з українськими правоохоронними органами та міжнародними організаціями дані в архіві систематично оновлюються. На сайті задокументовані воєнні злочини, скоєні російською армією в Україні від початку повномасштабного вторгнення. Злочини поділені на сім категорій: вбивство невинних; напади на цивільне населення або цивільні об'єкти, руйнування населених пунктів; заручники та тортури; незаконна депортація; напад на релігію та культуру; згвалтування. Зокрема, на порталі зафіксовано численні випадки порушень міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо дітей: вбивства та поранення, незаконні депортації, акти насильства, які вимагають негайного реагування міжнародної спільноти.

З 01 серпня 2022 р. з ініціативи Радниці-уповноваженої Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дарії Герасимчук, за підтримки Міністерства реінтеграції та Національного інформаційного бюро почав функціонувати портал «Діти війни» [35]. Платформа була створена як інструмент пошуку дітей, їх порятунку та визволення з місць примусового переміщення чи депортації. Це єдина платформа, яка на сьогодні надає актуальну та зведену інформацію про дітей, які постраждали внаслідок війни РФ проти України (загиблі, поранені, зниклі безвісти, депортовані), та тих, кого вдалося розшукати і врятувати. Кількісні показники щодня оновлюються правоохоронними органами.

Таким чином, ініціативи зі створення національних баз даних та онлайн-архівів воєнних злочинів стали важливим інструментом не лише для фіксації фактів порушень прав дітей, а й для формування доказової основи міжнародної відповідальності РФ за злочини проти цивільного населення України.

Висновки. Публікації українських та закордонних медіа про злочини проти дітей у перші місяці повномасштабної війни в Україні відіграють критично важливу роль у багатьох площинах. Вони стали не лише інструментом інформування, а й важливою складовою частиною інформаційного фронту, правозахисної діяльності та історичної пам'яті. Вони допомагають документувати порушення міжнародного гуманітарного права, формують громадську свідомість, стимулюють міжнародну реакцію і створюють підґрунтя для юридичної відповідальності. Подальше системне дослідження цієї теми є необхідним для розуміння ролі медіа у воєнних конфліктах та для вироблення ефективних механізмів захисту прав дітей у зонах бойових дій.

Література

1. Галів М., Карпенко О. Викрадення українських дітей російськими окупантами (2022–2024): за матеріалами вітчизняних масмедіа. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. *Серія Історія*. 2025. Спецвипуск. С. 62–76. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.5>.
2. Кобан О.Г. Військові злочини проти дітей: правові аспекти та практика притягнення до відповідальності. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 3 (33). С. 559–570.
3. Татаренко Г.В., Татаренко І.В. Воєнні злочини проти дітей у контексті гібридної агресії: виклики кримінально-правового захисту. Електронне наукове видання «*Аналітично-порівняльне правознавство*». 2025. Випуск № 4. Ч. 3. С. 109–118. URL: <https://app-journal.in.ua/2025-4-chastyna-3>.
4. Швець Я., Соколова І. Порушення прав дітей під час війни Російською Федерацією. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія: Право*. 2022. № 71. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.15>.
5. Саух А.С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 285–293.
6. Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально-правові та психолого-педагогічні механізми реагування : матеріали регіон. наук.-практ. семінару, м. Харків, 25 жовт. 2024 р. НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; НАПН України, Від-ня філософії освіти, заг. та дошкіль. педагогіки, Від-ня психології та спец. педагогіки. Харків : Право, 2024. 144 с.
7. Папіна О., Міреп П. Авіаудар по пологовому та дитячій лікарні у Маріуполі 9 березня: хроніка воєнного злочину. URL: <https://suspihne.media/donbas/407550-aviaudar-po-pologovomu-ta-ditacij-likarni-u-mariupoli-hronika-voennogo-zlocinu-9-berezna/> (дата звернення: 28.10.2025).
8. У Маріуполі через авіаудар по дитячій лікарні загинули три людини. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-zahybli/31746083.html> (дата звернення: 25.10.2025).
9. РФ знищила дитячу лікарню і пологовий будинок у Маріуполі, безліч поранених. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zs-rf-znishchili-u-mariupoli-pologoviy-budinok-novini-ukrajini-50223567.html> (дата звернення: 28.10.2025).
10. Роціна О. У Маріуполі загинули майже 5 тисяч людей, в облозі – 170 тисяч: оцінки влади. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/28/7335261/> (дата звернення: 28.10.2025).
11. Roshchina O. At least 153 children killed in Russia’s war against Ukraine – Prosecutor-General. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/01/7336254/> (дата звернення: 24.10.2025).
12. Balachuk I. Number of children killed by Russia in Ukraine rises to 177, but data is provisional and incomplete. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/10/7338536/> (дата звернення: 28.10.2025).
13. 205 children have died in Russia’s war against Ukraine; teenager injured in a detonation in Kyiv region. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/18/7340349/> (дата звернення: 27.10.2025).
14. Romanenko V. 50 people, including 5 children, killed by Russian Tochka-U missile strike on Kramatorsk station. URL: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/08/7338168/> (дата звернення: 29.10.2025).
15. Кількість загиблих при обстрілі вокзалу в Краматорську досягла 39. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/chislo-pogibshih-obstrele-vokzala-kramatorske-1649414570.html> (дата звернення: 28.10.2025).
16. Заява МЗС України щодо незаконного вивезення українських дітей на територію Росії. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-nezakonnogo-vivezennya-ukrayinskih-ditej-na-teritoriyu-rosiyi> (дата звернення: 27.10.2025).
17. Російські окупанти примусово вивезли з України вже понад 120 тис. дітей. URL: https://zaxid.net/rosiyski-okupanti-primusovo-vivezli-z-ukrayini-vzhe-ponad-121-tisyachu-ditey_n1540606 (дата звернення: 28.10.2025).
18. Заява МЗС України щодо загрози незаконного усиновлення українських дітей громадянами держави-агресора. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-zagrozi-nezakonnogo-usinovlennya-ukrayinskih-ditej-gromadyanami-derzhavi-agresora> (дата звернення: 28.10.2025).
19. Росія хоче спростити процес усиновлення українських дітей, яких депортували до країни. URL: <https://zmina.info/news/rosiya-hoche-sprostyty-proczes-usynovlennya-ukrayinskyh-ditej-yakyh-deportuvaly-do-krayiny/> (дата звернення: 28.10.2025).

20. Окупанти використовують дітей для розвідки позицій української армії. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/11/novyna/suspilstvo/okupanty-vykorystovuyut-ditej-rozvidky-pozycij-ukrayinskoji-armiyi-sbu> (дата звернення: 28.10.2025).
21. Ukraine: At least three children killed as conflict escalates. URL: <https://www.savethechildren.org.au/media/media-releases/ukraine-at-least-three-children-killed> (дата звернення: 28.10.2025).
22. Ukraine: Apparent War Crimes in Russia-Controlled Areas. *Hrw.org*. <https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas> (дата звернення: 27.10.2025).
23. Strike on children's hospital ultimate evidence that genocide is happening – as it happened. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/live/2022/mar/09/ukraine-news-russia-war-ceasefire-broken-humanitarian-corridors-kyiv-russian-invasion-live> (дата звернення: 28.10.2025).
24. Killing of civilians in Bucha and Kyiv condemned as “terrible war crime”. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/03/eu-leaders-condemn-killing-of-unarmed-civilians-in-bucha-and-kyiv> (дата звернення: 26.10.2025).
25. Mariupol hospital bombing killed three people, including a child – Ukraine's President. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/mariupol-hospital-bombing-killed-three-people-including-child-ukraines-president-2022-03-10/> (дата звернення: 28.10.2025).
26. Human Rights Watch accuses Russian forces of ‘apparent war crimes’ in Ukraine. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/human-rights-watch-accuses-russian-forces-apparent-war-crimes-ukraine-2022-04-03/> (дата звернення: 27.10.2025).
27. Unique AP visual investigation points to 600 dead in airstrike on Mariupol theater. <https://www.ap.org/news-highlights/best-of-the-week/2022/evidence-of-600-dead-in-mariupol-theater-airstrike/> (дата звернення: 28.10.2025).
28. Розвідка: Росія планує в себе теракти для звинувачення України. URL: <https://www.dw.com/uk/rozvidka-rosiiski-spetssluzhbyplanuiutterakty-v-rf-dlia-zvynuvachennia-ukrainy/a-61442505> (дата звернення: 24.10.2025).
29. UNICEF. Ukraine Humanitarian Situation Report No. 9 (13–19 April 2022). URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/unicef-ukraine-humanitarian-situation-report-no-9-13-19-april-2022> (дата звернення: 26.10.2025).
30. В Україні діє платформа збору свідчень про російські воєнні злочини. URL: <https://kyiv.ridna.ua/2022/04/v-ukraini-diie-platforma-zboru-svidchen-pro-rosiyski-voieni-zlochyny/> (дата звернення: 27.10.2025).
31. В Україні створено національний портал для документування військових злочинів РФ. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/812030.html> (дата звернення: 28.10.2025).
32. Офіс генерального прокурора. Державний архів воєнних злочинів в Україні. URL: <https://warcrimes.gov.ua/> (дата звернення: 25.10.2025).
33. Дмитро Кулеба: Онлайн-архів воєнних злочинів допоможе притягнути російських злочинців до відповідальності. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-onlajn-arhiv-voeyennih-zlochyniv-dopomozhe-prityagnuti-rosijskih-zlochinciv-do-vidpovidalnosti> (дата звернення: 28.10.2025).
34. Russia's war crimes. URL: <https://war.ukraine.ua/russia-war-crimes/> (дата звернення: 26.10.2025).
35. Державний портал «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 29.10.2025).

References

- Haliv, M., & Karpenko, O. (2025). Vykradennia ukraïnskykh ditei rosiiskymy okupantamy (2022–2024): za materialamy vitchyznianskykh masmedia [Kidnapping of Ukrainian children by Russian occupiers (2022–2024): based on materials from domestic mass media]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia*. Special Issue, 62–76. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.5>. [in Ukrainian].
- Koban, O.H. (2025). Viiskovi zlochyny proty ditei: pravovi aspekty ta praktyka prytiahnennia do vidpovidalnosti [War crimes against children: legal aspects and practice of bringing to justice]. *Aktualni pytannia u suchasniï nauksi*, 3(33), 559–570. [in Ukrainian].

3. Tatarenko, H.V., & Tatarenko, I.V. (2025). Voienni zlochyny proty ditei u konteksti hibrydnoi ahresii: vyklyky kryminalno-pravovoho zakhystu [War crimes against children in the context of hybrid aggression: challenges of criminal law protection]. *Elektronnie naukovye vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo»*, 4(3), 109–118. Retrieved from: <https://app-journal.in.ua/2025-4-chastyna-3>. [in Ukrainian].

4. Shvets, Ya., & Sokolova, I. (2022). Porushennia prav ditei pid chas viiny Rosiiskoiu Federatsiieiu [Violation of children's rights during the war by the Russian Federation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 71. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.15>. [in Ukrainian].

5. Saukh, A.S. (2024). Nezakonna deportatsiia (peremishchennia) ditei yak riznovyd voiennoho zlochynu [Illegal deportation (transfer) of children as a type of war crime]. *Kyivskiy chasopys prava*, 2, 285–293. [in Ukrainian].

6. Vtiahnennia ditei u viiskovi konflikty: kryminalno-pravovi ta psykhologo-pedahohichni mekhanizmy reahuvannia [Involvement of children in military conflicts: criminal-legal and psychological-pedagogical mechanisms of response]. (2024). Materialy rehion. nauk.-prakt. seminaru, Kharkiv, 25 zhovt. 2024 r. Pravo. [in Ukrainian].

7. Papina, O., & Mirer, P. (2022). Aviaudar po polohovomu ta dytiachii likarni u Mariupoli 9 bereznia: khronika voiennoho zlochynu [Air strike on the maternity hospital and children's hospital in Mariupol on March 9: chronicle of a war crime]. *Suspilne*. Retrieved from: <https://suspilne.media/donbas/407550-aviaudar-po-pologovomu-ta-ditacij-likarni-u-mariupoli-hronika-voennogo-zlocinu-9-berezna/>. [in Ukrainian].

8. U Mariupoli cherez aviaudar po dytiachii likarni zahynuly try liudyny [Three people were killed in Mariupol due to an airstrike on a children's hospital]. (2022, March 9). *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mariupol-zahybli/31746083.html>.

9. RF znyschyla dytyiachu likarniu i polohvyi budynok u Mariupoli, bezlich poranenykh. (2022, March 9). [The Russian Federation destroyed a children's hospital and a maternity hospital in Mariupol, many wounded]. *NV*. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zs-rf-znishchili-u-mariupoli-pologoviy-budinok-novini-ukrajini-50223567.html>. [in Ukrainian].

10. Roshchina, O. (2022a, March 28). U Mariupoli zahynuly maizhe 5 tysiach liudei, v oblozi – 170 tysiach: otsinky vlady [Almost 5 thousand people died in Mariupol, 170 thousand are under siege: estimates of the authorities]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/28/7335261/>. [in Ukrainian].

11. Roshchina, O. (2022b, April 1). At least 153 children killed in Russia's war against Ukraine – Prosecutor-General. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/01/7336254/>.

12. Balachuk, I. (2022, April 10). Number of children killed by Russia in Ukraine rises to 177, but data is provisional and incomplete. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/10/7338536/>.

13. 205 children have died in Russia's war against Ukraine; teenager injured in a detonation in Kyiv region. (2022, April 18). *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/18/7340349/>.

14. Romanenko, V. (2022, April 8). 50 people, including 5 children, killed by Russian Tochka-U missile strike on Kramatorsk station. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/04/08/7338168/>.

15. Kilkist zahyblykh pry obstrili vokzalu v Kramatorsku dosiahla 39 [The number of those killed in the shelling of the station in Kramatorsk reached 39]. (2022, April 8). *RBC-Ukraine*. Retrieved from: <https://www.rbc.ua/ukr/news/chislo-pogibshih-obstrele-vokzala-kramatorske-1649414570.html>.

16. Zaiava MZS Ukrainy shchodo nezakonnoho vyvezennia ukrainskykh ditei na terytoriiu Rosii [Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine regarding the illegal deportation of Ukrainian children to the territory of Russia]. (2022). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-nezakonnogo-vivezennya-ukrayinskih-ditej-na-teritoriyu-rosiyi>. [in Ukrainian].

17. Rosiiskii okupanty prymusovo vyvezly z Ukrainy vzhe ponad 120 tys. ditei [Russian occupiers forcibly took out more than 120 thousand children from Ukraine]. (n.d.). *Zaxid.net*. Retrieved from: https://zaxid.net/rosiyski_okupanti_primusovo_vivezli_z_ukrayini_vzhe_ponad_121_tisyachu_ditey_n1540606. [in Ukrainian].

18. Zaiava MZS Ukrainy shchodo zahrozy nezakonnoho usynovlennia ukrainskykh ditei hromadianamy derzhavy-ahresora [Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine regarding the threat of illegal adoption of Ukrainian children by citizens of the aggressor state]. (2022). Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-zagrozi-nezakonnogo-usynovlennya-ukrayinskih-ditej-gromadyanami-derzhavi-agresora>. [in Ukrainian].
19. Rosiia khoche sprostyty protses usynovlennia ukrainskykh ditei, yakykh deportuvaly do krainy [Russia wants to simplify the process of adopting Ukrainian children who were deported to the country]. (2022). *Zmina*. Retrieved from: <https://zmina.info/news/rosiya-hoche-sprostyty-proczes-usynovlennya-ukrayinskih-ditej-yakyh-deportuvaly-do-krayiny/>. [in Ukrainian].
20. Okupanty vykorystovuiut ditei dlia rozvidky pozytsii ukrainskoi armii [Occupiers use children to reconnoiter the positions of the Ukrainian army]. (2022, April 11). *Slovo i Dilo*. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/11/novyna/suspilstvo/okupanty-vykorystovuyut-ditej-rozvidky-pozycij-ukrayinskoyi-armiyi-sbu>.
21. Ukraine: At least three children killed as conflict escalates. (2022). *Save the Children*. Retrieved from: <https://www.savethechildren.org.au/media/media-releases/ukraine-at-least-three-children-killed>.
22. Ukraine: Apparent war crimes in Russia-controlled areas. (2022, April 3). Human Rights Watch. Retrieved from: <https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas>.
23. Strike on children's hospital ultimate evidence that genocide is happening – as it happened. (2022, March 9). *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/live/2022/mar/09/ukraine-news-russia-war-ceasefire-broken-humanitarian-corridors-kyiv-russian-invasion-live>.
24. Killing of civilians in Bucha and Kyiv condemned as “terrible war crime”. (2022, April 3). *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/2022/apr/03/eu-leaders-condemn-killing-of-unarmed-civilians-in-bucha-and-kyiv>.
25. Mariupol hospital bombing killed three people, including a child – Ukraine's President. (2022, March 10). *Reuters*. Retrieved from: <https://www.reuters.com/world/mariupol-hospital-bombing-killed-three-people-including-child-ukraines-president-2022-03-10/>.
26. Human Rights Watch accuses Russian forces of ‘apparent war crimes’ in Ukraine. (2022, April 3). *Reuters*. Retrieved from: <https://www.reuters.com/world/europe/human-rights-watch-accuses-russian-forces-apparent-war-crimes-ukraine-2022-04-03/>.
27. Unique AP visual investigation points to 600 dead in airstrike on Mariupol theater. (2022). *Associated Press*. Retrieved from: <https://www.ap.org/news-highlights/best-of-the-week/2022/evidence-of-600-dead-in-mariupol-theater-airstrike/>.
28. Rozvidka: Rosiia planuje v sebe terakty dlia zvyuvachennia Ukrainy [Intelligence: Russia plans terrorist attacks on its territory to accuse Ukraine]. (2022, April 8). *Deutsche Welle*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/rozvidka-rosiiski-spetssluzhbyplanuiuterakty-v-rf-dlia-zvyuvachennia-ukrainy/a-61442505>.
29. UNICEF. (2022). Ukraine humanitarian situation report No. 9 (13–19 April 2022). *ReliefWeb*. Retrieved from: <https://reliefweb.int/report/ukraine/unicef-ukraine-humanitarian-situation-report-no-9-13-19-april-2022>.
30. V Ukraini diie platforma zboru svidchen pro rosiisi voieni zlochyny [A platform for collecting evidence of Russian war crimes operates in Ukraine]. (2022, April). *Kyiv Ridna*. Retrieved from: <https://kyiv.ridna.ua/2022/04/v-ukraini-diie-platforma-zboru-svidchen-pro-rosiyski-voieni-zlochyny/>.
31. V Ukraini stvoreno natsionalnyi portal dlia dokumentuvannia viiskovykh zlochyniv RF [A national portal has been created in Ukraine to document the war crimes of the Russian Federation]. (2022). *Interfax-Ukraine*. Retrieved from: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/812030.html>. [in Ukrainian]
32. Ofis heneralnoho prokurora. Derzhavnyi arkhiv voiennykh zlochyniv v Ukraini [Office of the Prosecutor General. State Archive of War Crimes in Ukraine]. (n.d.). Retrieved from: <https://warcrimes.gov.ua/>. [in Ukrainian]

33. Dmytro Kuleba: Onlain-arkhiv voiennykh zlochyniv dopomozhe prytyahnuty rosiiskykh zlochynsiv do vidpovidalnosti. (2022). [Dmytro Kuleba: Online archive of war crimes will help bring Russian criminals to justice]. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-onlajn-arhiv-voyennih-zlochiniv-dopomozhe-prityagnuti-rosijskih-zlochinciv-do-vidpovidalnosti>. [in Ukrainian].

34. Russia's war crimes (n.d.). *War.Ukraine.ua*. Retrieved from: <https://war.ukraine.ua/russia-war-crimes/>.

35. Derzhavnyi portal «Dity viiny» [State portal "Children of War"]. (n.d.). Retrieved from: <https://childrenofwar.gov.ua/>.

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 17.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(477) «1885/1895»:929 Ревакович Т.+929 Барвінський О.

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.23>

Андрій РОМАНЧУК

здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (andriyromanчук@gmail.com)

Andriy ROMANCHUK

Higher Education Student of the Department of History of Ukraine,
Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2, M. Krivonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (andriyromanчук@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2692-7271>

ЛИСТУВАННЯ ТИТА РЕВАКОВИЧА З ОЛЕКСАНДРОМ БАРВІНСЬКИМ (1885–1895 РР.)

Анотація. *Мета статті* – здійснити комплексний аналіз епістолярної спадщини Тита Реваковича до Олександра Барвінського в контексті формування українського національного дискурсу 1885–1895 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному підході. Використано методи історичної джерелознавчої критики для визначення контексту створення та функціонування епістолярної спадщини Т. Реваковича, а також контент-аналіз для виявлення провідних тематичних ліній, ідеологічних установок і смислових наголосів у листах. Використання дискурсивного аналізу дало змогу розкрити риторичні стратегії автора листів, зокрема способи конструювання опозиційних ідентичностей (українська/кацапська), моделі національної мобілізації, аргументаційні тактики, скеровані на адресата. Герменевтичний підхід дав змогу інтерпретувати епістолярій не лише як комунікативний акт, а й як відображення глибших культурних і світоглядних процесів доби. Елементи просопографічного аналізу дозволили розглядати листування у зв'язку з біографічними обставинами, інтелектуальним спілкуванням та зв'язками між українськими діячами тощо. **Наукова новизна** дослідження полягає в комплексному аналізі епістолярію Т. Реваковича до О. Барвінського як важливого джерела вивчення процесів формування української національної ідентичності у Східній Галичині наприкінці XIX ст. Окреслено роль епістолярної комунікації як засобу мобілізації української інтелігенції, засвідчено змістове наповнення листів як інструменту не лише особистого, а й публічного впливу, скерованого на формування національного дискурсу. Виявлено окремі аспекти громадянської позиції Т. Реваковича, зокрема його участь у критиці проросійських тенденцій, активну підтримку культурно-просвітницьких ініціатив і роль у творенні українського інтелектуального середовища. Поглиблено уявлення про інтелектуальні зв'язки та внутрішні суперечності українського національного руху кінця XIX ст. Розкрито значення епістолярного жанру як джерела реконструкції культурної та ідеологічної динаміки тогочасного суспільства. **Висновки.** Аналіз епістолярної спадщини Т. Реваковича до О. Барвінського (1885–1895 рр.) засвідчив значний потенціал приватного листування як джерела до вивчення суспільно-культурного й ідеологічного розвитку українського національного руху у Східній Галичині наприкінці XIX ст. Листи, що аналізувалися в межах дослідження, репрезентують не лише особисту комунікацію між двома визначними діячами, а й ширший дискурс українського національного руху у складних політичних умовах в Австро-Угорській монархії.

Ключові слова: Східна Галичина, Тит Ревакович, Олександр Барвінський, листування, український національний рух.

CORRESPONDENCE BETWEEN TYT REVAKOVYCH AND OLEKSANDR BARVINSKYI (1885–1895)

Abstract. *The purpose of this article is to conduct a comprehensive analysis of the epistolary legacy of Tyt Revakovich addressed to Oleksandr Barvynskiy within the context of the formation of Ukrainian national discourse during the years 1885–1895. The research methodology is based on an interdisciplinary approach. Specifically, methods of historical source criticism are employed to determine the context of the creation and functioning of Revakovich's correspondence. Content analysis is used to identify key thematic lines, ideological positions, and semantic emphases in the letters. The application of discourse analysis enables the examination of rhetorical strategies employed by the author, including the construction of oppositional identities (Ukrainian vs. "Katsap"), models of national mobilization, and argumentative tactics directed at the addressee. A hermeneutic approach allows the interpretation of the epistolary material not only as acts of communication but also as reflections of broader cultural and ideological processes of the period. Elements of prosopographical analysis make it possible to consider the correspondence in relation to the biographical circumstances, intellectual interactions, and personal networks among Ukrainian public figures. The scientific novelty of the study lies in the integrated analysis of Revakovich's letters to Barvynskiy as an important source for studying the processes of Ukrainian national identity formation in Eastern Galicia at the end of the 19th century. The study outlines the role of epistolary communication as a tool for mobilizing the Ukrainian intelligentsia, demonstrating that letters functioned not only as private messages but also as instruments of public influence aimed at shaping national discourse. The article reveals certain aspects of Revakovich's civic position, in particular his criticism of pro-Russian tendencies, his active support of cultural and educational initiatives, and his contribution to the formation of a Ukrainian intellectual milieu. The research deepens our understanding of the intellectual networks and internal tensions within the Ukrainian national movement of the late 19th century. It also highlights the significance of the epistolary genre as a valuable source for reconstructing the cultural and ideological dynamics of the time. Conclusions. The analysis of the epistolary legacy of Tyt Revakovich addressed to Oleksandr Barvynskiy (1885–1895) reveals the considerable potential of private correspondence as a source for studying the socio-cultural and ideological development of the Ukrainian national movement in Eastern Galicia at the end of the 19th century. The letters examined in this study represent not only personal communication between two prominent figures but also a broader discourse of the Ukrainian national movement under the complex political conditions of the Austro-Hungarian Monarchy.*

Key words: *Eastern Galicia, Tyt Revakovich, Oleksandr Barvynskiy, correspondence, Ukrainian national movement.*

Постановка наукової проблеми. У сучасному українському історіографічному дискурсі дедалі більше уваги приділяється дослідженню епістолярної спадщини як джерела до вивчення інтелектуальної історії, формування національної ідентичності та культурної самоорганізації українців наприкінці XIX ст. Водночас чимало епістолярію видатних діячів українського руху залишаються поза фокусом наукового аналізу або досліджуються фрагментарно. Одним із таких малодосліджених джерел є листування Т. Реваковича з О. Барвінським, яке охоплює важливий етап розвитку українського національного руху у Східній Галичині (1885–1895 рр.). Цей епістолярій є цінним не лише як свідчення особистого спілкування, а й як інструмент ідеологічного впливу, арена боротьби за зміст і спрямування національного дискурсу. На основі листування 1885–1895 рр. простежено основні ідеї, мотиви та риторичні стратегії, які використовував Т. Ревакович для актуалізації культурно-просвітницьких ініціатив у протистоянні антиукраїнськими ідеологічними впливами. Особливу увагу приділено способам репрезентації української ідентичності, критичній оцінці суспільно-політичної ситуації у Східній Галичині та прагненню до консолідації українського середовища навколо спільних національних ідей.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз епістолярної спадщини Т. Реваковича до О. Барвінського в контексті формування українського національного дискурсу 1885–1895 рр.

Аналіз останніх публікацій. Історіографія досліджуваної проблеми окреслюється в працях провідних науковців, зокрема В. Сокола [1, с. 669–686; 2, с. 1483–1495; 3, с. 752–768], А. Романчука [4, с. 123–128] та інших дослідників, які зробили вагомий внесок у вивчення задекларованої проблеми. У їхніх роботах простежується послідовне розкриття ключових аспектів теми, здійснено спроби критичного аналізу джерел, а також висвітлено загальні тенденції розвитку відповідних історичних процесів. Джерельну основу становлять переписи мемуарні та епістолярні матеріали, зокрема «Спомини з мого життя» О. Барвінського [5] та «Епістолярій» В. Сокола [6], які дозволяють реконструювати особистісні виміри подій і виявити внутрішню мотивацію дій історичних діячів. Велике значення мають також архівні документи, збережені у фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі – ВР ЛННБ ім. В. Стефаника) [7], що дають можливість здійснити ґрунтовний аналіз нарративних практик та доповнюють наявний комплекс джерел новими емпіричними даними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Епістолярна спадщина кінця ХІХ ст. становить надзвичайно важливе джерело для реконструкції суспільно-політичних і культурних процесів, що відбувалися в українському середовищі Східної Галичини. У цьому контексті листування Т. Реваковича з О. Барвінським, яке охоплює період 1885–1895 рр., становить цінні матеріали, у яких відображено інтелектуальне життя української інтелігенції, внутрішні ідеологічні суперечності, а також зусилля щодо культурної консолідації українців у багатонаціональному середовищі Австро-Угорщини.

Автором проаналізовано близько 20 листів, у яких Т. Ревакович демонстрував не лише зацікавлення питаннями освіти, мови, преси й етнографії, але й поставав ідеологом активного культурного спротиву асиміляційним загрозам, зокрема русифікаційним впливам, що дедалі виразніше проявлялися у діяльності окремих осіб та інституцій. Водночас О. Барвінський, як один із провідних представників українського політичного та інтелектуального середовища Східної Галичини, був для Т. Реваковича важливим співрозмовником, до якого він звертався з проханнями, застереженнями та міркуваннями щодо розвитку української справи. Кореспонденція між двома діячами не лише ілюструвала широкий спектр культурно-громадських ініціатив, але й фіксувала ключові напрями формування української національної ідентичності в умовах політичної, мовної та культурної конкуренції. Зміст листів дав змогу простежити механізми організаційного формування культурного простору, а також стратегії протидії ідеологічному тиску. Особливу цінність має змістове наповнення листів, яке поєднувало емоційно-експресивні висловлювання із просвітницьким пафосом, свідчило про психологічний стан і моральні орієнтири представників тогочасного українського середовища.

Дослідження листування дозволяє глибше осмислити не лише особисті стосунки між Т. Реваковичем і О. Барвінським, але й загальні тенденції розвитку українського національного руху в останній чверті ХІХ ст. Воно слугує цінним джерелом для розуміння ролі інтелігенції як суб'єкта культурного поступу, її взаємодії з громадськими інституціями, механізмів національного пробудження, а також внутрішніх викликів, з якими стикалася українська громада в цей період.

У приватному листі Т. Реваковича до О. Барвінського, датованому 19 березня 1885 р., зафіксовано низку важливих відомостей, що стосувалися культурно-видавничої активності української інтелігенції в Чернівцях другої половини ХІХ ст. Документ демонстрував характерну для тогочасного епістолярного стилю манеру – поєднання особистісного звертання, просвітницького пафосу та ідеологічної стурбованості. У центрі уваги автора – прохання до О. Барвінського надати працю для майбутнього альманаху, який готувало «Руське академічне товариство» у Чернівцях з нагоди десятирічного ювілею своєї діяльності. У листі альманах

позиціонувався як репрезентативна культурна ініціатива, покликана засвідчити творчі здобутки українських інтелектуалів та утвердити їхній голос у загальнонаціональному культурному дискурсі. Автор наголошував на важливості представленості «первородних письменників» у контексті формування «руської» (української) ідентичності [6, арк. 3–4; 7, с. 20].

У тексті чітко окреслено конфлікт між українською національною орієнтацією і проросійськими ідеологічними впливами. У вжитому терміні «кацапство» відображено характерну для доби публіцистичну полеміку, якою маркували проросійськи налаштованих діячів, зокрема тих, хто послуговувався російською мовою або підтримував ідеї культурної асиміляції. На цьому тлі критично оцінено діяльність Ієроніма Аноніма (Хиляка), чий текст, написаний «кацапським жаргоном», мав бути включений до альманаху без належного ідеологічного фільтрування. Особливо гостро Ревакович критикує доктора Ганкевича та академіка Волянського, звинувачуючи їх у підконтрольності «кацапам» та у викривленні культурної політики [6, арк. 3–4; 7, с. 20].

У своїй риторичній апеляції Т. Ревакович активно апелював до національної свідомості адресата, використовуючи експресивні формули на кшталт: «Слава Вам вічна за те, що будите ліниву Подільську Русь із сну», або «Они мусили би ся з душі Русинами, але біда, страх і гріш перед сильними [...] забили всяку думку і силу». Такі вислови не лише фіксують емоційний стан автора, а й вказують на глибоке розуміння соціопсихологічної атмосфери серед українського населення – страху, апатії та байдужості. Лист був свідченням зусиль тогочасної інтелігенції щодо мобілізації національної спільноти у сфері культури, мови та самоідентифікації [6, арк. 3–4; 7, с. 20].

У наступному листі, датованому 16 червня 1887 р., Т. Ревакович звертав увагу на ключові аспекти культурного та соціального стану населення. У центрі уваги – роль етнографічних виставок у збереженні народної культури, потреба у популяризації традицій та звичаїв, а також необхідність підвищення рівня грамотності. Автор вказував на соціально-економічні труднощі, які перешкоджали розвитку, і водночас підкреслював важливість просвітницьких ініціатив. Цей лист ілюстрував типові виклики другої половини 1880-х рр. у Східній Галичині: низький рівень освіти, нестачу економічних ресурсів та потребу модернізації суспільного життя через освіту та культурну політику [6, арк. 5–6 зв.; 7, с. 21].

У листі від 7 серпня 1887 р. продовжувалося обговорення актуальних суспільних питань, зокрема щодо освіти, соціально-економічного становища, етнографічних досліджень і політичних тенденцій. Лист носив аналітичний характер, оскільки акцентував увагу не лише на симптомах кризових явищ у суспільстві, але й на потенційних шляхах їх подолання. Особливу увагу приділено ролі інтелігенції як посередника між народом і реформами. Зміст листа підтверджував зацікавлення Т. Реваковича поступом українського суспільства через культуру, освіту, формування активної громадянської позиції [6, арк. 24–25 зв.; 7, с. 22].

У листі від 21 травня 1888 р. Т. Ревакович інформував О. Барвінського про спроби впливу на редакційну політику газети «Діло» – одного з ключових органів українського публічного дискурсу того часу. Автор наголошував на необхідності формування загальноукраїнської інформаційної платформи, що виходила б за межі локального середовища у Східній Галичині. Згадувалася також постать Олександра Кониського, якому Т. Ревакович намагався здобути посаду кореспондента та фінансову підтримку. Водночас звучала критика на адресу обережної, а часом і пасивної позиції східногалицьких діячів щодо російської політики. Автор застерігав про загрозу внутрішнього розколу національного руху в разі відсутності консолідованої позиції, пропонував вирішення фінансових проблем через залучення свідомих українських патріотів. Цей лист відображав складну динаміку взаємин всередині українського інтелектуального середовища, а також боротьбу за єдність та стратегічну орієнтацію

українського руху в умовах зовнішнього тиску й внутрішніх суперечностей [6, арк. 26–27 зв.; 7, с. 23–24].

Текст листа, надісланого Т. Реваковичем О. Барвінському 17 травня 1889 р., виконував своєрідну функцію звіту, саморефлексії та емоційного реагування на соціальні й політичні обставини. Його автор осмислював свою працю на ниві «народного добра» в умовах ізоляції, зневаги з боку інтелігенції, національно денаціоналізованого середовища та адміністративного тиску. Особливо показовими були посилання на постаті Тараса Шевченка та Осипа Федьковича, через які автор проводив паралелі між власною долею та їхнім життям, що формувало жертвовність – як чинник українського культурного поступу [6, арк. 8–9 зв.; 7, с. 25].

Лист від 21 травня 1889 р. демонстрував спробу автора зберегти об'єктивність та справедливість у складних національно-політичних обставинах, зокрема у ставленні до представників «кацапської» частини духовенства та громади. Автор закликав уникати надмірних узагальнень і деструктивних ярликів на зразок «зрадник», апелюючи до особистих спостережень і вражень. Це свідчило про високий рівень особистої відповідальності, розважливості і намагання зберігати етичну межу навіть у контексті конфліктних міжнаціональних взаємин [6, арк. 7 зв.; 7, с. 26].

Автор виступав за прагматичний підхід до співпраці з представниками «кацапської» орієнтації, попри відмінності в мовному питанні, він наголошував на спільній меті: розвитку освіти, підвищення матеріального рівня народу та здобуття політичних прав. У протиставленні до польської політичної еліти, як шляхетської, так і демократичної, автор виявляв глибоку недовіру, ґрунтуючись на її небажанні визнавати політичну суб'єктність українців. Особливо критично оцінював становище народоців у провінції, які, на думку автора, не відповідали високим інтелектуальним і моральним стандартам, тому не були здатні ефективно реалізувати національну ідею [6, арк. 10–13 зв.; 7, с. 27–29].

Лист Т. Реваковича від 18 травня 1892 р. містив важливі міркування щодо розуміння суспільно-політичного становища русинів у Східній Галичині кінця XIX ст. Автор через подорож до Праги, Відня та Пешта влітку 1891 р. намагався зафіксувати важливий етап колективного досвіду українців як частини ширшого слов'янського простору. Особливої уваги заслуговувала згадка про дискусії в Державній Раді щодо інспекції народної освіти. Автор з розчаруванням констатував відсутність надії на «справедливу» політику польської адміністрації щодо українців, передбачаючи збереження дискримінаційної практики в освіті за рахунок призначення «наглядачами» осіб, ворожих до українського шкільництва [6, арк. 14–15 зв.; 7, с. 31].

Т. Ревакович в одному із листів до О. Барвінського від 24 травня 1892 р. описував село Підбуж, місце ймовірного літнього відпочинку, з побутовими деталями, що дозволяло реконструювати уявлення про тогочасні житлові умови, вартість проживання та харчування на курортах у пізньюавстрійській Східній Галичині. На думку автора листа, село гірське і дещо ізольоване, без значної курортної інфраструктури, музики чи «розвеселень купелевих», проте зі сприятливими природними умовами. Також йшлося про дорожнечу житла під час сезону. За 6 тижнів необхідно було сплатити 30 ринських. Подано розрахунки вартості доїзду з Підбужа, розташованого за 3 милі від Самбора, парою коней за 3,50–4 ринських, фіакром – 2–2,50. Така деталізація демонструвала практичну сторону повсякдення інтелігенції та їхню потребу в комфорті, попри скромні матеріальні ресурси [6, арк. 16–17 зв.; 7, с. 32].

У одному з листів йшлося про драму українського інтелігента Т. Реваковича у системі габсбурзької бюрократії. Перебуваючи на посаді судді в Підбужі, він звертався до свого впливового приятеля з проханням допомогти у справі його службового просування. Ситуація ускладнювалася тим, що очільник суду у Самборі при поданні його особи на радника суду зазначив, як «ein

pronosirter «Ultra-Ruthene», «що могло істотно зашкодити кар'єрі». Такий ярлик у контексті тогочасної політичної реальності означав підозру в політичній неблагонадійності, «небажану» національну активність і міг фактично заблокувати просування службою. Автор висловлював побоювання, що ця характеристика стане вирішальною для міністра. Т. Ревакович наголошував, що прослужив 26 років бездоганно і завжди отримував позитивні кваліфікації. Він просив О. Барвінського залагодити ситуацію в міністерстві через знайомих референтів і посадовців [6, арк. 30–32; 7, с. 35–36].

Основна тематика листа від 17 грудня 1893 р. – суспільно-політична ситуація в українському середовищі Східної Галичини, криза національного проводу, внутрішні конфлікти між москвофілами і народовцями, зокрема ставлення до лідерів, зокрема Юліана Романчука та О. Барвінського. Т. Ревакович висловлював занепокоєння дезорганізованістю українського руху, критикував москвофілів за відсутність інтелектуального потенціалу, звинувачував їх у деморалізації українців через спрощений, куплений «патріотизм». Висловлював підтримку народовцям, які, на його думку, діяли більш послідовно та розумно. Окрім того, у листі відображено кризу ідеологічного вибору галицьких русинів між москвофільством – орієнтацією на росію та народовством – національно-культурним відродженням українства. Вказувалося на домінування москвофільських кадрів серед духовенства, в освітніх та адміністративних структурах [6, арк. 33–36 зв.; 7, с. 37–38].

Основна тема листа Т. Реваковича до О. Барвінського від 27 січня 1895 р. – застереження перед надмірною самопожертвою в громадсько-національній праці. Автор закликав берегти себе заради подальшої праці на користь народу, проголошував цінність збереження життя та здоров'я. Згадував про ворожість з боку «московських підляків» і своїх «сльіпих калік», символічно окреслював опір консервативного чи проросійського середовища активній національній діяльності. У листі відображено типову дилему для українського руху у Східній Галичині: бути активним учасником національного життя ціною власного виснаження чи зберігати сили для довготривалого служіння народові? Натомість згадка про «кульпарків» (психіатричну лікарню у Львові) вказувала на межовий стан втоми, психічного та емоційного виснаження [6, арк. 58–62; 7, с. 40–41].

Висновки. Проаналізований епістолярій репрезентує високий ступінь моральної свідомості й відповідальності, характерної для української інтелігенції Східної Галичини 1885–1895 рр. Показовим було викриття внутрішніх суперечностей і опору, що виникали серед українського духовенства та інтелігенції – між прихильниками проукраїнського курсу й тими, хто тяжів до москвофільських позицій. Це свідчило про складну ситуацію, в якій формувалася українська національна ідентичність в Австро-Угорщині. Листи виступали не лише джерелом емоційного реагування на події, а і свідченням важливих дискусій у середовищі національної еліти щодо меж патріотизму, вартості лідерства та відповідальності за фізичне й моральне здоров'я провідників громадського руху. У текстах виявлялася критична рефлексія щодо романтизованого уявлення про жертвовність. Замість героїчного, але короткотривалого служіння пропонувалася модель раціонального, виваженого патріотизму, що спиралася на збереження фізичних і душевних сил як передумови стабільної та тривалої праці.

Проаналізовані листи дозволяють реконструювати не лише конкретні аспекти культурно-громадського життя українців Східної Галичини упродовж 1885–1895 рр., але й окреслити настрої інтелігенції, її ціннісні орієнтири та прагнення до збереження національної ідентичності в умовах асиміляційних загроз. Листи Т. Реваковича до О. Барвінського були своєрідною формою інтелектуального спротиву та джерелом мобілізаційного потенціалу для національно орієнтованої частини українства Східної Галичини.

Література

1. Сокіл В. Священича родина Реваковичів у Волосянці. *Народознавчі зошити*. 2014. № 4 (118). С. 669–686.
2. Сокіл В. Листування двоюрідних братів – єпископа Костянтина Чеховича та судового надрадника Тита Реваковича. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6 (138). С. 1483–1495.
3. Сокіл В. Бойківське село у фокусі помітних постатей. *Народознавчі зошити*. 2024. № 4 (178). С. 752–768.
4. Романчук А. Культурницька праця Тита Реваковича. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія /* головний редактор Іван Зуляк. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2024. Вип. 2. С. 123–128.
5. Барвінський О. Спомини з мого життя. Том другий. Частина третя та четверта. Нью-Йорк–Київ : Видавничий дім «Стилос», 2009. 1121 с.
6. Сокіл В. Епістолярій Тита Реваковича. Львів, 2019. 774 с.
7. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 11. Од. зб. 2200. Арк. 3–4, 5–6 зв., 7 зв., 8–9 зв., 10–13 зв., 14–15 зв., 16–17 зв., 24–25 зв., 26–27 зв., 30–32, 33–36 зв., 58–62.

References

1. Sokil, V. (2014). Sviashchenycha rodyna Revakovychiv u Volosiantsi [The Revakovychiv family in Volosiantsi]. *Narodoznavchi zoshyty*, № 4 (118). S. 669–686. [in Ukrainian].
2. Sokil, V. (2017). Lystuvannia dvoieuridnykh brativ – yepyskopa Kostiantyna Chekhovycha ta sudovoho nadradnyka Tyta Revakovycha [The flattery of the two-jurid brothers – Bishop Kostiantyn Chekhovych and the judicial superintendent Tyt Revakovych]. *Narodoznavchi zoshyty*, № 6 (138). S. 1483–1495. [in Ukrainian].
3. Sokil, V. (2024). Boikivske selo u fokusi pomitnykh postatei [Boikivsk village in the focus of memorable posts]. *Narodoznavchi zoshyty*, № 4 (178). S. 752–768. [in Ukrainian].
4. Romanchuk, A. (2024). Kulturnytska pratsia Tyta Revakovycha [Cultural work of Tyt Revakovych]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia /* holovnyi redaktor Ivan Zuliak. Odesa: Vydavnychy dim «Helvetyka», Vyp. 2. S. 123–128. [in Ukrainian].
5. Barvynskiy, O. (2009). Spomyny z moho zhyttia. Tom druhyi. Chastyny tretia ta chetverta [Memories of my death. Volume two. Parts three and four]. Niu-York–Kyiv: Vydavnychy dim «Stylos», 1121 s. [in Ukrainian].
6. Sokil, V. (2019). Epistoliiarii Tyta Revakovycha [Epistoliiarii Tyt Revakovych]. Lviv, 774 s. [in Ukrainian].
7. VR LNNB im. V Stefanyka. F. 11. Od. zb. 2200. Ark. 3–4, 5–6 zv., 7 zv., 8–9 zv., 10–13 zv., 14–15 zv., 16–17 zv., 24–25 zv., 26–27 zv., 30–32, 33–36 zv., 58–62.

Стаття надійшла 22.09.2025

Стаття прийнято 10.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 342.72:631(477)(061.3)+341.231.1+502.131:631
DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.24>

Назарій САВИЦЬКИЙ

здобувач вищої освіти кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (nazarsavytskyi83@gmail.com)

Nazariy SAVYTSKYI

Higher Education Student of the Departments of Ukrainian History, Archaeology,
and Special Fields of Historical Sciences

Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University,
2, M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (nazarsavytskyi83@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: СТРАТЕГІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. *Мета статті* – провести комплексний аналіз сучасного стану земельної реформи в Україні, визначити стратегічні орієнтири її розвитку, оцінити відповідність міжнародним стандартам управління земельними ресурсами та виявити основні проблеми й виклики, що перешкоджають ефективному впровадженню реформ у правовому, економічному та соціальному вимірах. **Методологія дослідження** – у роботі застосовано комплекс методів, що дозволяють всебічно оцінити земельну реформу в Україні. Використано аналітико-описовий метод для систематизації законодавчих та стратегічних документів; порівняльно-правовий метод для зіставлення українського досвіду з міжнародними стандартами управління земельними ресурсами; системний підхід для оцінки взаємозв'язку правових, економічних та соціальних аспектів реформ; документальний та контент-аналіз для виявлення прогалів і тенденцій реформування; індуктивно-дедуктивний метод – для формування узагальнень та науково обґрунтованих висновків. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі сучасного стану земельної реформи в Україні з позицій стратегічного розвитку, міжнародних стандартів та правових інструментів. Автором узагальнено та систематизовано українські законодавчі акти, стратегічні документи та міжнародний досвід ведення земельних кадастрів, що дозволяє визначити ключові проблеми та виклики впровадження реформ у правовому, економічному та соціальному вимірах. Дослідження пропонує нові підходи до адаптації міжнародних практик та рекомендацій щодо удосконалення правового та управлінського забезпечення земельних відносин в Україні. **Висновки.** Земельна реформа в Україні потребує комплексного поєднання правового, економічного та соціального регулювання. Визначено стратегічні орієнтири розвитку, включно з прозорим земельним ринком та сучасними кадастровими системами за міжнародними стандартами. Виявлено ключові проблеми впровадження реформ, зокрема недостатній правовий захист, обмежену цифровізацію та слабкий контроль за використанням земель. Запропоновано адаптацію міжнародного досвіду для підвищення ефективності реформ та сталого розвитку аграрного сектору.

Ключові слова: земельна реформа, земельне право, управління земельними ресурсами, міжнародні стандарти, сталий розвиток, правове регулювання, виклики впровадження.

LAND REFORM IN UKRAINE: STRATEGIC GUIDELINES, INTERNATIONAL STANDARDS, AND IMPLEMENTATION CHALLENGES

Abstract. *The purpose of this article* is to conduct a comprehensive analysis of the current state of land reform in Ukraine, identify strategic guidelines for its development, assess compliance with international standards of land management, and highlight the main problems and challenges hindering effective implemen-

tation of reforms in legal, economic, and social dimensions. **Research methodology.** The study employs a combination of methods to provide a holistic assessment of land reform in Ukraine. The analytical and descriptive method was used to systematize legislative and strategic documents; the comparative legal method to contrast Ukrainian experience with international land management standards; a systematic approach to evaluate the interconnections between legal, economic, and social aspects of reforms; documentary and content analysis to identify gaps and trends in the reform process; and the inductive-deductive method to derive generalizations and scientifically grounded conclusions. **Scientific novelty.** The novelty of the study lies in its comprehensive analysis of Ukraine's land reform from the perspectives of strategic development, international standards, and legal instruments. For the first time, Ukrainian legislative acts, strategic documents, and international experience in land cadastre management have been systematized, enabling the identification of key problems and challenges in implementing reforms across legal, economic, and social dimensions. The study proposes new approaches for adapting international practices and offers recommendations to improve the legal and administrative framework governing land relations in Ukraine. **Conclusions.** Land reform in Ukraine requires an integrated approach combining legal, economic, and social regulation. Strategic development guidelines have been identified, including the establishment of a transparent land market and modern cadastral systems aligned with international standards. Key challenges in implementing reforms include insufficient legal protection, limited digitalization, and weak oversight of land use. Adapting international experience is recommended to enhance reform effectiveness and support the sustainable development of the agricultural sector.

Key words: land reform, land law, land management, international standards, sustainable development, legal regulation, implementation challenges.

Постановка проблеми. Земельні відносини є одним з ключових складників економічного та соціального розвитку України, оскільки ефективне використання і охорона земельних ресурсів безпосередньо впливають на аграрний сектор, продовольчу безпеку та сталий розвиток країни. Попри багаторічні законодавчі ініціативи та прийняття нових нормативних актів, процес земельної реформи стикається з низкою системних проблем, таких як: неузгодженість законодавства, відсутність ефективного контролю за використанням земель, невідповідністю української практики міжнародним стандартам управління земельними ресурсами. Науково-практичний інтерес становить не лише аналіз наявних правових та організаційних механізмів реформування земельних відносин, а й виявлення стратегічних напрямів розвитку, що можуть забезпечити баланс між економічною ефективністю, правовим захистом власників землі та сталим управлінням природними ресурсами. Особливо актуальним є дослідження методів адаптації міжнародного досвіду ведення земельних кадастрів та правового регулювання землекористування до українських реалій, що дозволяє підвищити ефективність реформ та мінімізувати соціально-економічні ризики.

Мета статті – провести комплексний аналіз сучасного стану земельної реформи в Україні, визначити стратегічні орієнтири її розвитку, оцінити відповідність міжнародним стандартам управління земельними ресурсами та виявити основні проблеми й виклики, що перешкоджають ефективному впровадженню реформ у правовому, економічному та соціальному вимірах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Земельна реформа в Україні є багатовимірним процесом, що включає правові, економічні та соціальні аспекти. Основними стратегічними орієнтирами реформування земельних відносин є створення прозорого ринку землі, забезпечення ефективного управління земельними ресурсами, впровадження сучасних кадастрових систем та дотримання міжнародних стандартів. Аналіз національного законодавства показує, що наявні нормативні акти покривають значну частину правових питань, однак спостерігаються проблеми узгодженості законів, нормативні прогалини у сфері цифровізації кадастрів та недостатня захищеність прав власників землі. Порівняльний аналіз міжнародного досвіду дозволяє виділити низку ефективних практик управління земельними ресурсами, зокрема інтеграцію електронних кадастрових систем, стандартизацію процедур реєстрації та контроль

за раціональним використанням земель. Адаптація цих практик до українських умов потребує врахування специфіки національного законодавства, організаційної структури державного управління та соціально-економічних особливостей сільських територій.

Особливу увагу приділено впливу земельної реформи на сталий розвиток аграрного сектору та соціальну стабільність. Ефективне управління земельними ресурсами має забезпечувати баланс між економічною вигодою, правами власників та охороною природного середовища. У контексті воєнного стану та обмежень, пов'язаних із зовнішніми та внутрішніми чинниками, виникає додатковий виклик – забезпечення правового регулювання землекористування в умовах надзвичайних ситуацій.

Земля є основою існування людини, що визначає її ключову роль у соціально-економічному розвитку суспільства. Як основа екосистеми, чинник виробництва та об'єкт права власності вона становить підґрунтя сталого розвитку, умову соціального піднесення та добробуту людини. Політичні та економічні зміни, які розпочалися в країнах Центральної та Східної Європи на початку 1990-х рр., включно з Україною, також суттєво вплинули на сферу землекористування. У процесі земельної реформи в державі була змінена попередня система землеволодіння та встановлено нові принципи розвитку земельних відносин. Водночас це призвело до виникнення гострих соціальних, економічних та екологічних проблем. Питання збереження, раціонального використання та розширеного відтворення земельних ресурсів як основи сталого розвитку України набуло особливої актуальності [1, с. 4].

З набуттям Україною незалежності основним завданням землеустрою стало впровадження державної земельної політики та радикальна трансформація земельних відносин. Важливим аспектом у процесі земельної реформи стали роботи, які сприяли формуванню меж територій сільських та селищних рад, а також меж населених пунктів. Так, у результаті земельної реформи станом на 1 січня 1997 р. встановлено межі майже 18 тис. населених пунктів. Найбільші зміни відбулися у таких областях: Харківській – 1679, Житомирській – 1620, Сумській – 1482, Вінницькій – 1427, Хмельницькій – 416 та Одеській – 1006 населених пунктів. Найменші зміни зафіксовано у Львівській – 31, Тернопільській – 37 та Полтавській – 90 населених пунктів, а в Чернігівській області межі залишилися незмінними [2, с. 2].

Ефективне управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів можливе лише за умови наявності повної та чіткої інформації про землі, що перебувають у державній власності, а саме: до якої належить кожна земельна ділянка, її власників та іншої інформації, що характеризує кількісні та якісні показники земельних ресурсів. Сукупність таких геоінформаційних даних про земельні ресурси формує систему державного земельного кадастру [3, с. 5].

Незамінність землі як природного ресурсу визначена Основним Законом України – Конституцією, яка закріплює землю як основу національного багатства, що охороняється державою. Висока цінність земель в Україні загалом, а особливо як основи сільського господарства, зумовлена тим, що близько 60% території країни займають чорноземи – надзвичайно родючі ґрунти. Підхід до земельних відносин, успадкований від радянського періоду, передбачав державний монополізм у володінні землею. Однак із набуттям незалежності та переходом від планової економіки до ринкових відносин виникла нагальна потреба в проведенні земельної реформ [4, с. 623].

Україна є державою з високим потенціалом земельних ресурсів. На її території зосереджена третина світових запасів чорноземів, а рівень забезпеченості землею на душу населення є найвищим серед країн Європи. Сучасний стан земельних ресурсів дозволяє країні теоретично забезпечувати харчовими продуктами майже 180 млн осіб на рік [5]. Вона володіє найбільшою в Європі та однією з найродючіших у світі площею сільськогосподарських земель.

Із загальної території країни, що становить 60 млн га, 42,7 млн га (70,8%) займають землі сільськогосподарського призначення. З них 33 млн га – рілля, порівняно з 18 млн га у Франції, 12 млн га у Німеччині та 11 млн га у Польщі. Окрім того, Україна має третину світових запасів чорноземів – надзвичайно родючих ґрунтів, здатних забезпечувати високі врожаї за належних умов. Стратегічне географічне положення України з доступом до ринків сільськогосподарської продукції в Європі, на Близькому Сході, у Північній Африці та Азії створює передумови для використання сільськогосподарського потенціалу країни з метою стимулювання економічного зростання та підвищення рівня життя населення. Однак продуктивність сільського господарства в Україні значно поступається показникам інших європейських та конкурентних країн. Вартість доданої продукції сільського господарства на гектар у 2019 р. становила в Україні 355 дол. США, тоді як у Польщі – 792 дол. США, у Бразилії – 502 дол. США, у Німеччині – 1316 дол. США, у Франції – 1558 дол. США, у США – 456 дол. [6, с. 6].

Подібно до продуктивності сільського господарства земля не відіграє належної ролі в отриманні прибутків сільського населення та сприянні сталому розвитку сільських територій. Поточні орендні ставки за сільськогосподарські землі в Україні нижчі, ніж у інших європейських країнах, що підриває засоби існування значної кількості сільських землевласників і демотивує продуктивне використання земельних ресурсів. Так, у 2019 р. орендна плата за 1 га сільськогосподарської землі в Україні становила 80 дол. США, тоді як у сусідніх країнах – 194 дол. в Угорщині, 165 дол. США у Франції, 278 дол. США у Болгарії та 917 дол. США у Нідерландах та Італії. Внаслідок цього значна частина сільських землевласників позбавлена справедливої винагороди за один зі своїх найцінніших активів. Окрім того, незважаючи на те, що земля є основним ресурсом та активом сільських громад, її внесок у доходи місцевих органів влади залишається відносно низьким. Надходження, пов'язані із землею, становлять лише до 20% загальних бюджетних прибутків місцевих громад. Це зумовлено відсутністю повнофункціонального ринку продажу сільськогосподарських земель і ринкових цін, неефективним використанням земель, непрозорістю процедур тощо [6, с. 6].

Для забезпечення прозорості функціонування державного ринку землі першочергового значення набуває завершення повної інвентаризації та державної реєстрації земель державної і комунальної власності. Впровадження прозорих механізмів приватизації земель державної власності сприятиме ефективній реалізації державної політики децентралізації та забезпечить належне функціонування інституту місцевого самоврядування у сфері земельних відносин [7].

У вересні 2017 р. Україна формально набула статусу асоційованого члена Європейського Союзу (далі – ЄС), що стало результатом імплементації положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р., і відображало стратегічний курс держави на поступову інтеграцію у європейські політичні та економічні системи [8]. На 1 січня 2017 р. земельний фонд України становив 60,3 млн га, або близько 6% території Європи. Сільськогосподарські угіддя займали приблизно 19% європейських площ, з яких рілля становила 27%, що свідчить про високий земельно-ресурсний потенціал держави та його стратегічне значення для аграрного сектору й продовольчої безпеки континенту. Площа сільськогосподарських угідь на одну особу в Україні є найвищою серед європейських держав і становить 0,9 га, з яких 0,7 га припадає на рілля, тоді як середні показники по Європі становлять 0,44 га та 0,25 га відповідно. Загальна площа сільськогосподарських земель України сягає 42,7 млн га, що становить близько 70% території країни, тоді як рілля займає 32,5 млн га, або 78,4% усіх сільськогосподарських угідь [5].

Одним із ключових очікуваних економічних результатів впровадження земельної реформи є поступовий, а в окремих випадках – швидкий перерозподіл ринку сільськогосподарських земель. Внаслідок цього земельні ресурси врешті-решт переходять у власність осіб, переважно

юридичних, здатних забезпечити їхнє максимально ефективне використання, оскільки саме вони зможуть запропонувати вищу ціну за землю [9, с. 74]. На думку І. Грещука, Земельний кодекс України потребує доповнення положеннями, які б закріплювали об'єднані територіальні громади як самостійних суб'єктів правових відносин у сфері земельних ресурсів. Необхідним є чітке нормативне визначення їх правового статусу щодо володіння, користування та розпорядження землями, що перебувають у власності відповідних територіальних громад [10, с. 139].

Інститут права постійного користування землею з одночасним обмеженням кола суб'єктів у національному земельному законодавстві України створює значні правові колізії у контексті імплементації європейських норм. Таке правове регулювання не відповідає зобов'язанням України щодо адаптації національного законодавства до ЄС, що передбачає забезпечення рівних умов доступу до ресурсів та недопущення дискримінації суб'єктів господарювання [11, с. 24]. Аналіз правової практики та законодавчої бази ЄС свідчить про те, що право постійного землекористування визнане виключно як форма державної допомоги, що може застосовуватися лише за наявності обґрунтованої мети і у строго обмежених випадках. При цьому регламентація подібних інститутів здійснюється в рамках норм європейського законодавства про конкуренцію, зокрема статті 86 частини 1 Договору про заснування ЄС, яка встановлює критерії допустимості державної підтримки економічним суб'єктам. Українське законодавство, що передбачає обмеження кола суб'єктів права постійного землекористування, може розцінюватися як дискримінаційне і таке, що порушує принцип рівного доступу до ресурсів, закріплений у праві ЄС. Це створює правову основу для потенційних конфліктів між національними нормами та європейськими стандартами, що вимагає внесення відповідних змін до законодавства України з метою його гармонізації з правовими вимогами ЄС [11, с. 24].

За кордоном земельний кадастр охоплює не лише технічні процедури, а й упорядкований кадастровий процес, пов'язаний із реєстрацією земельних ділянок, іншої нерухомості та відповідних правових угод. Інформація, отримана в результаті ведення земельного кадастру, тісно пов'язана з обліком, оцінкою земельних ресурсів та аналізом їх стану й можливого використання для певних цілей. Історично кадастр спочатку виконував переважно фіскальну функцію; однак з кінця ХІХ ст. його правова роль, що стосувалася реєстрації та захисту прав на землю, значно зросла. Слід зазначити, що у зарубіжній практиці термін «кадастр» найчастіше асоціюється з поняттям «нерухомість». У цьому контексті нерухомість розглядається як соціальний конструкт, що включає інформацію про кількість, вартість та власність земельних ділянок і іншої нерухомості, яка невіддільно пов'язана із землею [12, с. 15].

Безсумнівно, вирішення зазначених проблем потребує вдосконалення правового регулювання якості сільськогосподарської продукції. Це охоплює дослідження правового регулювання відносин, пов'язаних із якістю сільськогосподарської продукції як об'єкта аграрного права; аналіз чинного законодавства та розробку рекомендацій щодо його удосконалення та ефективного застосування; гармонізацію національного законодавства з нормами країн ЄС та інших розвинених держав; а також розробку концепції системи правового регулювання якості сільськогосподарської продукції з урахуванням особливостей її виробництва на галузевому рівні [13, с. 325].

При цьому чинне законодавство України не містить комплексного, структурованого правового законодавчого акта, який би системно регулював питання якості сільськогосподарської продукції. Правові норми щодо цього питання містяться в документах різної юридичної сили, які переважно регламентують загальні питання якості та безпеки харчових продуктів, до того ж значна частина правових норм, що регулюють якість сільськогосподарської продукції, належить до відомчого законодавства [13, с. 326].

Висновки. Земельна реформа в Україні є багатовимірним процесом, що включає правові, економічні та соціальні аспекти, і спрямована на створення прозорого ринку землі та ефективне управління земельними ресурсами. Незважаючи на прогрес у законодавчому регулюванні, є проблеми неузгодженості норм, обмеженої цифровізації кадастрів та недостатнього правового захисту власників землі. Порівняльний аналіз міжнародного досвіду показує необхідність упровадження сучасних кадастрових систем та стандартів реєстрації. Стратегічні орієнтири реформи передбачають сталий розвиток земельних ресурсів, підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь та стимулювання інвестицій. Успішне впровадження реформ вимагає інтеграції міжнародних стандартів, комплексного правового, економічного та організаційного регулювання, що забезпечить сталий розвиток аграрного сектору та соціально-економічну стабільність сільських територій.

Література

1. Novakovska I.O., Hunko L.A. Conceptual principles of land protection in context sustainable development : monograph. Kyiv, 2024. 293 p.
2. Mykhailov A., Makarova V., Kapinos N., Petrova N. Land Management's Development in the Period of Land Relations Reform in Ukraine. *Estudios de economia aplicada*. 2020. Vol. 38–4. P. 1–9.
3. Teremetskyi V., Komarnitskyi V., Shust H., Makarenko A., Ilkiv O., Krupnova L. Specifics of using and protecting land resources in Ukraine and foreign countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24. Special Issue 1. P. 1–10.
4. Shynkaruk L., Yermolenko D., Buchniev M., Bulysheva D., Siryk Z., Tsokol O. Modelling of land relations in Ukraine in the period of institutional transformations. *International Journal of Management*. 2020. Vol. 11. Issue 4. April P. 622–633.
5. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-%D0%BF#Text>.
6. WHITE PAPER. Strategy for the development of land relations in Ukraine. May, 2021. 61 p.
7. Аналітична довідка ООН. Земельна реформа. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-07/UN%20Policy%20Paper%20on%20LAND%20REFORM_UKR_FINAL.pdf.
8. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2021.
9. Крилова І. Г., Юзик А. А. Земельна реформа в Україні. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «*Modern Economics*». 2022. № 31. С. 69–76.
10. Грещук Г.І. Правовий аналіз суб'єктного складу земельних правовідносин в Україні. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 133–140.
11. Заплітна І.А., Худоб'як Д.Я. Право постійного землекористування: проблемні аспекти правового регулювання та їх вирішення. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2023. № 2. С. 22–27.
12. Navrysh N., Slepnova K. International experience of legal ensuring the management of land cadastres in Ukraine. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2024. No. 2. P. 12–19.
13. Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : колективна монографія / відп. ред.: Т.Є. Харитонова, І.І. Каракаш. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 722 с.

References

1. Novakovska, I.O., Hunko, L.A. (2024). Conceptual principles of land protection in context sustainable development: monograph [in English].
2. Mykhailov, A., Makarova, V., Kapinos, N., Petrova, N. (2020). Land Management's Development in the Period of Land Relations Reform in Ukraine. *Estudios de economia aplicada*, Vol. 38–4, P. 1–9. [in English].

3. Teremetskyi, V., Komarnitskyi, V., Shust, H., Makarenko, A., Ilkiv, O., Krupnova, L. (2021). Specifics of using and protecting land resources in Ukraine and foreign countries. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, Vol. 24, Special Issue 1, P. 1–10. [in English].
4. Shynkaruk, L., Yermolenko, D., Buchniev, M., Bulysheva, D., Siryk, Z., Tsokol, O. (2020). Modelling of land relations in Ukraine in the period of institutional transformations. *International Journal of Management*, Vol. 11, Issue 4, P. 622–633. [in English].
5. Stratehiia udoskonalennia mekhanizmu upravlinnia v sferi vykorystannia ta okhorony zemel silskohospodarskoho pryznachennia derzhavnoi vlasnosti ta rozporiadzhennia nymy [Strategies for improving the management mechanism in the sphere of utilization and protection of agricultural lands of state ownership and their management]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].
6. WHITE PAPER. (2021). Strategy for the development of land relations in Ukraine. [in English]
7. Analitichna dovidka OON. Zemelna reforma [Analytical opinion of the UN. Land reform]. Retrieved from: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-07/UN%20Policy%20Paper%20on%20LAND%20REFORM_UKR_FINAL.pdf [in Ukrainian].
8. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. (2014). [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. No. 40, St. 2021. [in Ukrainian].
9. Krylova, I.H., Yuzyk, A.A. (2022). Zemelna reforma v Ukraini [Land reform in Ukraine]. *Elektronne naukove fakhove vydannia z ekonomichnykh nauk «Modern Economics»*, No. 31, P. 69–76. [in Ukrainian].
10. Hreshchuk, H.I. (2018). Pravovyi analiz subiektnoho skladu zemelnykh pravovidnosyn v Ukraini [Legal analysis of the subject warehouse of land legal entities in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky*, Vyp. 7, P. 133–140. [in Ukrainian].
11. Zaplitna, I.A., Khudobiak, D.Ya. (2023). Pravo postiinoho zemlekorystuvannia: problemni aspekty pravovoho rehuliuвання ta yikh vyrishennia [The right to land use: problematic aspects of legal regulation and their solutions]. *Halytski studii. Yurydychni nauky*, № 2, P. 22–27. [in Ukrainian].
12. Havrysh, N., Slepnova, K. (2024). International experience of legal ensuring the management of land cadastres in Ukraine. *European socio-legal and humanitarian studies*, No. 2, P. 12–19. [in English].
13. Aktualni problemy pravovoho rehuliuвання ahrarnykh, zemelnykh, ekolohichnykh ta pryrodoresursnykh vidnosyn v Ukraini: kolektyvna monohrafiia. (2018). [Current problems of legal regulation of food, land, environmental and natural resource relations in Ukraine: a collective monograph] / vidp. red.: T.Ye. Kharytonova, I.I. Karakash. Odesa: Vydavnychi dim «Helvetyka». [in Ukrainian].

Стаття надійшла 08.10.2025

Стаття прийнято 25.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94:327:930.85](477+560)”1991/2021”

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.25>

Ірина ФЕДОРІВ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (feinol@tnpu.edu.ua)

Iryna FEDORIV

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the World History and Religious Study Chair
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2 M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (feinol@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1344-8053>

Ігор ТАНАВСЬКИЙ

аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (tanavskijigor095@gmail.com)

Ihor TANAVSKY

Graduate Student of the Department of World History and Religious Studies
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
2 M. Kryvonosa str., Ternopil, Ukraine, 46027 (tanavskijigor095@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4453-4316>

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКА СПІВПРАЦЯ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА РОЛЬ ДІАСПОРИ (1991–2021 РР.)

Анотація. Метою дослідження є аналіз нормативно-правової бази співпраці України та Турецької Республіки у сфері культури у 1991–2021 рр. та оцінка ролі діаспори у процесі формування українсько-турецького культурного співробітництва. Актуальність дослідження зумовлена кількома факторами, серед яких ключовими є вагоме геополітичне значення Туреччини в тюркському світі та її потенційні можливості у залученні до процесу деокупації Криму та розвитку культури кримли. **Методологічною основою дослідження** стали методи моніторингу, абстрагування, абстрактно-логічний, історико-типологічний та інституціональний. Метод моніторингу було використано для пошуку та систематизації даних, абстрагування – з метою виділення ключових понять, абстрактно-логічний метод став інструментом для формулювання висновків дослідження. Використання історико-типологічного методу дозволило з'ясувати ключові закономірності у розвитку українсько-турецьких культурних відносин та порівняти їх договірну базу між собою. Інституціональний метод дав можливість розглянути інститут діаспори як ключовий фактор формування українсько-турецького культурного співробітництва. Аналіз попередніх наукових праць показав зростання інтересу до питання українсько-турецької співпраці у культурній сфері. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше ґрунтовно досліджена нормативно-правова база та роль діаспори у формуванні українсько-турецької співпраці у сфері культури. **Результати дослідження** демонструють специфіку формування українсько-турецької культурної взаємодії у 1991–2021 рр., залученість до цього процесу державних органів України та Турецької Республіки, громадських організацій, спілок діаспори та окремих діячів культури. Також результати показали, що нормативно-правова база культурної співпраці України та Турецької Республіки у 1991–2021 рр. сформована завдяки низці двосторонніх та міжнародних угод, розпоряджень та указів. У **висновках** зазначені ключові діаспорні організації для формування успішної в перспективі співпраці у культурній сфері. Умовами поглиблення цього процесу встановлено створення структури на зразок Спільної Комісії, залучення українських митців до культури народу кримли, коо-

перація діаспорних організацій та діячів мистецтва, доступ до вивчення української та турецької мов, розширення представництва українських митців у міжнародних культурних заходах.

Ключові слова: Україна, Турецька Республіка, нормативно-правова база, сфера культури, діаспора, кириллиця.

FORMATION OF THE UKRAINIAN-TURKISH CULTURAL FIELD IN 1991–2021: REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK AND THE ROLE OF THE DIASPORA

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the regulatory and legal framework of cultural cooperation between Ukraine and the Republic of Turkey in 1991–2021 and assess the role of the diaspora in the process of forming the Ukrainian-Turkish cultural field. The need to achieve the set goal is argued by several factors at once, among which the key ones are the high geopolitical weight of Turkey in the Turkic world and its capabilities in the process of de-occupation of Crimea and the development of the culture of the Crimean Tatars. The methodological basis of the study was monitoring, abstraction, abstract-logical, historical-typological and institutional methods. The monitoring method was used to search and systematize data, abstraction was used to highlight key concepts, the abstract-logical method served as a tool for formulating the conclusions of the study. The use of the historical-typological method made it possible to identify patterns in the development of Ukrainian-Turkish cultural relations and compare their contractual bases with each other. The institutional method made it possible to consider the institution of the diaspora as a key factor in the formation of the Ukrainian-Turkish cultural field. An analysis of previous scientific works showed an increase in interest in the issue of Ukrainian-Turkish cultural cooperation. The scientific novelty of this article lies in the fact that during its writing, the role of contractual foundations and the diaspora in the formation of a common cultural field for both peoples was first investigated. The results of the study demonstrate the complexity of the formation of the Ukrainian-Turkish cultural field in 1991–2021 and the involvement of state bodies of Ukraine and the Turkish Republic, public organizations, diaspora unions and individual cultural figures in this process. The results also showed that the contractual basis of cultural cooperation between Ukraine and the Turkish Republic in 1991–2021 was formed thanks to bilateral and international agreements, orders and decrees. The conclusions identify diaspora organizations as key in the formation of a common Ukrainian-Turkish cultural field. The conditions for deepening this process include the creation of a Joint Commission, the involvement of Ukrainian artists in the culture of the Krymly people, cooperation between diaspora organizations and artists, access to the study of Ukrainian and Turkish languages, and the expansion of the representation of Ukrainian artists in international cultural events.*

Key words: Ukraine, Republic of Turkey, regulatory framework, cultural sphere, diaspora, Crimean Tatars.

Постановка проблеми. Українсько-турецька співпраця в культурній сфері триває більш як п'ятсот років. Початок цього процесу був зафіксований ще в період Пізнього Середньовіччя. Давність культурного впливу турків на українські території доводить, що рештки їхніх культурних цінностей періоду XIV–XV ст. дослідники й досі знаходять у районі Північного Причорномор'я [1]. Вже у XVI–XVII ст. активізувалися торговельні контакти між Османською імперією та Гетьманщиною, що призвело до збільшення кількості українських та турецьких купців, ченців та звичайних мандрівників, які змогли вільно пересуватися по території обох держав. Серед цих мандрівників були освічені люди, знавці турецької історії та культури, що виявляли власну зацікавленість до інших народів [2].

Сучасний етап формування українсько-турецького культурного співробітництва значно відрізняється від попередніх, оскільки український і турецький народи еволюціонували в напрямі егалітаризму в мистецтві та демократизації культури, що дозволяє розглядати культурну співпрацю не просто як засіб інформування про особливості розвитку суспільства, але й дієвий інструмент геополітичного впливу. Актуальність дослідження полягає в тому, що роль культурної співпраці України та Турецької Республіки є недооціненою порівняно з питаннями

торгово-економічної, військової чи енергетичної співпраці. Це, своєю чергою, призводить до недостатньої акцентації на важливості українсько-турецької співпраці у сфері культури, що може бути ефективним майданчиком для порозуміння між обома народами.

Тому, зважаючи на підвищення геополітичної та просвітницької активності Туреччини у Чорноморському регіоні у 1991–2021 рр., було вирішено розглянути ключові аспекти українсько-турецьких відносин у сфері культури, дослідивши укладені міждержавні угоди й договори, спрямовані на таку співпрацю, з'ясувати вплив діаспори на цей процес.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу нормативно-правової бази співпраці України та Турецької Республіки у сфері культури у 1991–2021 рр. та оцінка ролі діаспори у процесі формування українсько-турецького культурного співробітництва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед українських науковців інтерес до вивчення особливостей українсько-турецької культурної співпраці у 1991–2021 рр. проявляли О. Сенченко, Д. Рибак, О. Сухобокова, М. Гоманюк, Ю. Мателешко та ін.

У науковій статті О. Сенченко розглянуто політику «м'якої сили» Турецької Республіки та значення історії та культури турецького народу в процесі її формування [3]. Досліджуючи життя української діаспори в Туреччині, О. Сухобокова з'ясувала, що для діаспори у східних країнах характерно пов'язувати культурне життя з церквою, що відрізняє їх від української діаспори західних цивілізацій [4]. Водночас, аналізуючи особливості життя турків-ахиска в Україні, М. Гоманюк стверджує, що саме культурна дистанція між українцями та турками-ахиска стає на заваді їхньої асиміляції [5]. Ю. Мателешко визначив Турецьку Республіку як одну з пріоритетних держав для діяльності Українського інституту, як інструменту культурної дипломатії України [6].

Серед закордонних дослідників вивченням особливостей українсько-турецької культурної співпраці у 1991–2021 рр. займалися А. Деніз, Е. Мурат Озгюр, О. Фрам, К. Гофманн, Ф. Туранли та ін.

Спільне дослідження А. Деніз та Е. Мурат Озгюр довело, що українська діаспора в Туреччині формувалася на основі етнонаціоналізму як ідеї зв'язку нації з етнічною культурою [7]. О. Фрам та К. Гофманн стверджують, що Туреччина продовжує посилювати економічне, культурне та політичне партнерство зі своїми пострадянськими сусідами, включаючи Азербайджан, Грузію, Україну та Молдову [8]. Ф. Туранли розкрив особливості української тюркології та пояснив важливість цього культурологічного аспекту для українсько-турецьких відносин [9].

Таким чином, після огляду вищезгаданих досліджень стає очевидним, що вибрана тема викликає жвавий інтерес серед науковців України та Туреччини. Попри це, в розглянутих працях культурна співпраця України та Турецької Республіки описується не досить системно.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, перш за все потрібно визначити, на основі яких двосторонніх та міжнародних угод відбувалася співпраця України та Турецької Республіки у сфері культури (1991–2021 рр.). Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що її підґрунтям стали такі двосторонні договори: «Угода між Урядом України та Урядом Турецької Республіки про культурне співробітництво» від 27 листопада 1996 р. та «Програма співробітництва між Урядом України і Урядом Турецької Республіки у сфері культури» від 22 грудня 2011 р. [10].

Перший з цих договорів містить дев'ять статей, які передбачають зміцнення співробітництва у галузі культури шляхом обміну культурними продуктами та діячами мистецтва, спільної участі у міжнародних культурних заходах та налагоджування контактів між зацікавленими мистецькими установами. Також у рамках цієї угоди українсько-турецька культурна співпраця передбачає переклад зразків літератури обох сторін та їх подальшу публікацію [11].

«Програма співробітництва між Урядом України і Урядом Турецької Республіки у сфері культури» передбачає створення сприятливих умов для українсько-турецької співпраці в галузі культури та мистецтва шляхом організації днів національної культури, участі артистів обох країн у фестивалях та обміну спеціалістів театру. Відповідно до статей цього договору уряди обох держав повинні заохочувати проведення художніх виставок на базі фондів Національного художнього музею України та відповідного музею Турецької Республіки [12].

Українсько-турецька співпраця у сфері культури згадується у міжнародному договорі «Чорноморська конвенція про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації» від 4 лютого 1994 р. Відповідно до цього документа уряди держав-учасниць цієї конвенції підтримують співробітництво у галузі культури на регіональному рівні та сприяють прямим контактам між регіонами та містами держав-підписантів. Також сторони договору визнали важливість захисту культурної та історичної спадщини та погодилися на співпрацю з метою її збереження. Усі держави-учасниці конвенції заохочують та підтримують розвиток процесів молодіжного культурного обміну [13].

Про активну культурну співпрацю України та Турецької Республіки свідчать не тільки двосторонні та міжнародні угоди, але й розпорядження та укази Президента України. Прикладом останнього є указ В. Ющенка від 10 вересня 2007 р., який затвердив план дій щодо домовленостей, які були досягнуто під час його візиту в Турецьку Республіку. Цей план передбачав зустріч представників урядів Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) з питань культури, модернізацію ОЧЕС для укладання нових договорів у напрямі культурної співпраці та вдосконалення механізмів співробітництва задля ефективної реалізації статей «Чорноморської конвенції ...» від 4 лютого 1994 р. [14]. Розпорядження В. Януковича від 31 жовтня 2011 р. передбачало підтримку гастролей Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України імені Павла Вірського у Туреччині [15].

Таким чином, відповідні договори щодо культурної співпраці України та Турецької Республіки у 1991–2021 рр. сприяли врегулюванню міждержавних відносин серед більшості галузей культури та мистецтва. Необхідно зазначити, що в процесі створення правового фундаменту українсько-турецьких відносин у сфері культури активну участь брали члени Кабінету Міністрів України та Президент України. Попри це, потрібно зауважити, що далеко не всі статті, які містяться в розглянутих угодах, виконувалися в повному обсязі, оскільки деякі з них мали декларативний характер, що не зобов'язувало уряди до їх виконання. Прикладом цього став намір про створення Спільної Комісії, яка повинна була поглиблювати співпрацю у сфері культури за допомогою реалізації власних правил та процедур. На жаль, цей орган міждержавного контролю так і не запрацював.

Варто відзначити, що культурна співпраця України та Турецької Республіки у 1991–2021 рр. часто відбувалась на основі приватної ініціативи діячів кримськотатарського руху й української діаспори. Ця активність пов'язана з тим, що Україна поряд з Туреччиною є одним із центрів тюркської культури. Це дозволяє представникам МЗС України претендувати на місце спостерігачів в Організації тюркських держав.

Визнаючи важливу роль кримли в процесі культурної співпраці України та Турецької Республіки, перша заступниця Міністра закордонних справ України Е. Джапарова у 2021 р. заявляла: «Кримські татари – місток між Україною та Туреччиною» [16]. Однак, попри спільну історію та схожі риси, український та татарський народи мало інтегровані в культурний простір одне одного [17]. Це не стало на заваді реалізації представниками кримськотатарського народу функцій культурного обміну між турками та українцями.

Першою структурою, яка дозволила ефективно лобювати інтереси кримськотатарського народу в Турецькій Республіці щодо його репатріації, було Товариство культури

та взаємодопомоги кримських тюрків (ТКВКТ), очолюване А.І. Кирилми. Саме за сприяння цієї організації відбулися зустрічі М. Джемільєва з політиками та культурними діячами Турецької Республіки під час його візиту в Анкару 5 лютого 1992 р. Ще одним прикладом діяльності ТКВКТ у контексті українсько-турецької культурної співпраці стала їх підтримка Днів кримськотатарської культури у Києві, задля чого представники цієї організації вели перемовини з МЗС Турецької Республіки у 2003 р. Таким чином, лєвова частка праці ТКВКТ та А.І. Кирилми була спрямована на відродження культури кримськотатарського народу та популяризацію ідеї формування українсько-турецького культурного простору. Тому у 2000-х рр. головними завданнями кирилми було оголошено створення національних інституцій та їх культурне й духовне відродження [18].

Діяльність українських діаспорних організацій у Туреччині спрямована на зростання популярності української мови та культури. У зв'язку з цим представники української діаспори беруть участь у процесі навчання турецьких громадян української мови. Також одним із напрямів діяльності української діаспори стало видання двомовної науково-популярної та навчальної літератури [19].

Організації української діаспори в Туреччині функціонують у тому числі й за підтримки Посольства України. Прикладом цього є робота «Української спілки в Анкарі», створеної 6 березня 2017 р. Ця організація сприяє всім охочим брати участь у різних гуртках, серед яких є танцювальний ансамбль «Квіти України» та хор «Роксолана» [20]. Все вищенаведене вказує на українську діаспору та кирилми як найбільш активних провідників культурної співпраці України та Турецької Республіки у 1991–2021 рр., які, попри відсутність фінансування та відірваність від Батьківщини, були готові захищати свою національну самобутність та передавати культурну спадщину наступним поколінням турків та українців.

Перед тим як визначити умови поглиблення українсько-турецької культурної співпраці, необхідно розглянути процес його формування. Основою цього процесу у 1991–2021 рр. стала демонстрація різних форм мистецтва, серед яких провідними є кіно, література, скульптура, музика та образотворче мистецтво. Головними ініціаторами співпраці України та Туреччини у сфері мистецтва виступали митці, громадські діячі та організації діаспори. Прикладом українсько-турецької культурної співпраці є відкриття барельєфа Т. Шевченка, встановленого в турецькому м. Анталія 4 липня 2020 р. у парку української культури [21]. Це стало можливим завдяки кооперації турецького скульптора Саліх Акбулут та голови асоціації «Українська родина» Віти Михайлової [22].

Однак важливою умовою формування українсько-турецької культурної співпраці залишається знання турецької мови та культури, що здобувається під час освітніх процесів. З метою вивчення турецької мови та культури Турецьким агентством співпраці та розвитку у 2002 р. було створено культурні центри для надання обладнання та освітніх матеріалів кафедрам тюркології українських університетів. Під час навчання на цих кафедрах українські студенти залучалися до турецьких культурних заходів та брали участь у святкових концертах [23].

Ще одним ключовим фактором формування українсько-турецького культурного співробітництва у 1991–2021 рр. була низька обізнаність громадян Туреччини про діячів сучасної української культури. Серед українських співаків та співачок для турецького загалу відомими були Р. Лижичко, С. Джамаладінова (Джамала) та С. Вакарчук. Серед діячів кіномистецтва знаним у колі турецьких глядачів був А. Сеїтаблаєв як режисер фільмів «Хайтарма» та «Додому», які описують важливі епізоди з життя кирилми. Очевидно, що знайомство широкої турецької аудиторії із сучасною культурою України відбувалося переважно в рамках міжнародних заходів за умови присутності на них українських культурних діячів. Доказом цього є впізнаваність Р. Лижичко та Джамали саме як учасниць Євробачення, а не

українських співачок [24]. Вищенаведені факти вказують на важливість активної участі вітчизняних митців у міжнародних культурних заходах, котра була важливим елементом зміцнення українсько-турецького культурного співробітництва у 1991–2021 рр.

Таким чином, для поглиблення розвитку українсько-турецької культурної взаємодії необхідними умовами є: створення Спільної Комісії як органу регулювання правил культурної співпраці України та Турецької Республіки; залучення українських митців до відродження та популяризації культури народу киримли; кооперація діаспорних організацій та діячів мистецтва на території обох держав; спрощення доступу до вивчення української та турецької мов; розширення представництва вітчизняних митців у міжнародних культурних заходах.

Висновки. Отже, формування українсько-турецького культурного співробітництва у 1991–2021 рр. було складним процесом, до якого були залучені державні органи України та Турецької Республіки, громадські організації, спілки діаспори та окремі діячі культури. Як показало дослідження, нормативно-правова база культурної співпраці України та Турецької Республіки у 1991–2021 рр. сформована завдяки двостороннім та міжнародним угодам, розпорядженням та указам Президента України. Проведений аналіз діяльності киримли та української діаспори, спрямованої на поглиблення культурної співпраці України та Турецької Республіки у 1991–2021 рр., засвідчив, що організації діаспорян стали провідними силами формування українсько-турецького культурного простору. Дослідження процесу формування українсько-турецької культурної співпраці дозволило узагальнити умови його поглиблення, ключовими серед яких є залучення українських митців до культури народу киримли, кооперація діаспорних організацій та діячів мистецтва, доступ до вивчення мов українського та турецького народів, представництво українських і турецьких митців у міжнародних культурних заходах тощо.

Одним із перспективних напрямів майбутніх досліджень може бути розкриття ролі релігійних структур, що знаходяться на територіях України та Турецької Республіки, у процесах трансформації українсько-турецької культурної співпраці.

Література

1. Біляєва С.О., Кулаковська Л.В., Фіалко О.Є. Україна–Туреччина: грані співробітництва. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 3. № 32. С. 184–194.
2. Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до середини 30-х років ХХ ст. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 5–25.
3. Сенченко О. Політика та інструментарій «м'якої сили» Туреччини. *Вісник Книжкової палати*. 2020. № 12. С. 23–30.
4. Сухобокова О.О. Українська громада в Туреччині: від національної спільноти до діаспори. *Східний світ*. 2021. № 3. С. 135–148.
5. Гоманюк М.А. Модернізація соціального життя турків-ахиска в Україні. *Східний світ*. 2020. № 2. С. 49–62.
6. Мателешко Ю. Особливості, тенденції та перспективи розвитку інституційних та нормативно-правових засад культурної дипломатії України. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2022. Вип. 2. № 29. С. 49–58.
7. Deniz A., Murat Özgür E. The establishment of the Ukrainian diaspora in Turkey through migrant associations: “We feel as part of the diaspora from now on”. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2022. Vol. 22. №. 2. P. 243–261.
8. Frahm O., Hoffmann K. Dual agent of transition: how Turkey perpetuates and challenges neo-patrimonial patterns in its post-Soviet neighbourhood. *East European Politics*. 2021. Vol. 37. №. 1. P. 110–138.
9. Turanly F. Persecuted turkology: The Ukrainian context. *East European Historical Bulletin*. 2023. №. 27. P. 140–155.

10. Посольство України в Турецькій Республіці. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною і Туреччиною. URL: <https://turkiye.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/kulturno-gumanitarne-spirobotnictvomizh-ukrayinoyu-i-turechchينوu> (дата звернення: 06.08.2025).
11. Угода між Урядом України та Урядом Турецької Республіки про культурне співробітництво від 27.11.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_069#Text (дата звернення: 07.08.2025).
12. Програма співробітництва між Урядом України і Урядом Турецької Республіки у сфері культури від 22.12.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_092#Text (дата звернення: 08.08.2025).
13. Чорноморська конвенція про співробітництво у галузі культури, освіти, науки та інформації від 04.02.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_002#Text (дата звернення: 06.08.2025).
14. Про реалізацію домовленостей, досягнутих у ході робочого візиту Президента України до Турецької Республіки від 10.09.2007. № 843/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/843/2007#Text> (дата звернення: 06.08.2025).
15. Про надання підтримки Президента України гастролям Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України імені Павла Вірського у Турецькій Республіці від 31.10.2011. № 311/2011-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2011-rp#Text> (дата звернення: 06.08.2025).
16. Джапарова Е. Україна прагне отримати статус спостерігача у Тюркській раді. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3077474-ukraina-pragne-otrimati-status-sposterigaca-u-turkskij-radidzaparova.html> (дата звернення: 06.08.2025).
17. Пашинська А.В. Культурна дипломатія України у взаємодії з тюркськими державами. *Культурологічний альманах*. 2025. № 1. С. 367–374.
18. Аблятіфов Р. Роль А.І. Киримли у розвитку руху кримської діаспори Туреччини (кінець 1980-х – початок 2000-х рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 1. С. 98–108.
19. Фецан Т. Статус української мови в полікультурному соціумі Республіки Туреччина. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2024. № 12. С. 31–38.
20. Білецька Ю. Українська спілка в Анкарі працює на підвищення престижу української культури в Туреччині. *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/interview/yuliya-biletska-ukrayinska-spilka-v-ankari-pratsuyuena-pidvishhennya-prestizhu-ukrayinskoyi-kulturi-v-turechchini-1224174> (дата звернення: 06.08.2025).
21. Сорокін С., Пророченко Н. Українсько-турецька співпраця в гуманітарній сфері у 1991–2021 рр. *Сторінки історії*. 2024. № 58. С. 346–367.
22. Diaspora.ua. URL: <https://www.facebook.com/history.diaspora/posts/5> (дата звернення: 15.10.2025).
23. Шуточкін В. Турецький вектор міжнародної діяльності українських університетів у XXI ст. *Young Scholars Grinchenko – Seton International Journal*. 2021. Вип. 2. №. 2. С. 98–107.
24. Габер Є., Воронюк М. Сприйняття України за кордоном. Туреччина: аналітичний звіт. Укр. Ін-т, Рада зовніш. політики «Укр. Призма», 2020. 69 с.

References

1. Bilyayeva, S.O., Kulakovska, L.V., & Fialko, O.Ye. (2019). Ukrayina–Turechchyna: hrani spivrobotnytstva [Ukraine–Turkey: faces of cooperation]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 3(32), 184–194. [in Ukrainian].
2. Chernikov, I.F. (2003). Z istoriyi stanovlennya u rozvytku tyurkolohiyi v Ukrayini do seredyny 30-kh rokiv XX st. [From the history of the formation and development of Turkology in Ukraine to the mid-1930s]. *Skhidnyy svit*, (4), 5–25. [in Ukrainian].
3. Senchenko, O. (2020). Polityka ta instrumentariy «myakoyi syly» Turechchyny [Politics and tools of Turkey's “soft power”]. *Visnyk Knyzhkovoyi palaty*, (12), 23–30. [in Ukrainian].
4. Sukhobokova, O.O. (2021). Ukrayinska hromada v Turechchyni: vid natsionalnoyi spilnoty do diaspory [Ukrainian community in Turkey: from national community to diaspora]. *Skhidnyy svit*, (3), 135–148. [in Ukrainian].
5. Homanyuk, M.A. (2020). Modernizatsiya sotsialnoho zhyttya turkiv-akhyska v Ukrayini [The modernization of social life of Meskhetian Turks in Ukraine]. *Skhidnyy svit*, (2), 49–62. [in Ukrainian].

6. Mateleshko, Yu. (2022). Osoblyvosti, tendentsiyi ta perspektyvy rozvytku instytutsiynykh ta normatyvno-pravovykh zasad kulturnoyi dyplomatiyi Ukrayiny [Peculiarities, trends and prospects for the development of institutional and regulatory frameworks of cultural diplomacy of Ukraine]. *Heopolityka Ukrayiny: istoriya i suchasnist*, 2(29), 49–58. [in Ukrainian].
7. Deniz, A., & Murat Özgür, E. (2022). The establishment of the Ukrainian diaspora in Turkey through migrant associations: “We feel as part of the diaspora from now on”. *Southeast European and Black Sea Studies*, 22(2), 243–261. [in English].
8. Frahm, O., & Hoffmann, K. (2021). Dual agent of transition: how Turkey perpetuates and challenges neo-patrimonial patterns in its post-Soviet neighbourhood. *East European Politics*, 37(1), 110–138. [in English].
9. Turanly, F. (2023). Percecuted turkology: The Ukrainian context. *East European Historical Bulletin*, (27), 140–155. [in English].
10. Posolstvo Ukrayiny v Turetskiy Respublitsi. (2022, October 13). Kulturno-humanitarne spivrobitnytstvo mizh Ukrayinoyu i Turechchynoyu [Cultural and humanitarian cooperation between Ukraine and Turkey]. Retrieved from: <https://turkiye.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/kulturno-gumanitarnespivrobitnictvo-mizh-ukrayinoyu-i-turechchinoyu>. [in Ukrainian].
11. Uhoda mizh Uryadom Ukrayiny ta Uryadom Turetskoyi Respubliki pro kulturne spivrobitnytstvo vid 27.11.1996 [Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey on Cultural Cooperation dated 27.11.1996]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_069#Text. [in Ukrainian].
12. Prohrama spivrobitnytstva mizh Uryadom Ukrayiny i Uryadom Turetskoyi Respubliki u sferi kul'tury vid 22.12.2011 [Program of cooperation between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Turkey in the field of culture dated 22.12.2011]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_092#Text. [in Ukrainian].
13. Chornomorska konventsiya pro spivrobitnytstvo u haluzi kultury, osvity, nauky ta informatsiyi vid 04.02.1994 [Black Sea Convention on Cooperation in the Field of Culture, Education, Science and Information of 04.02.1994]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_002#Text. [in Ukrainian].
14. Pro realizatsiyu domovenostey, dosyahnutykh u khodi robochoho vizytu Prezydenta Ukrayiny do Turetskoyi Respubliki vid 10.09.2007 [On the implementation of the agreements reached during the working visit of the President of Ukraine to the Republic of Turkey dated 10.09.2007]. № 843/2007. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/843/2007#Text>. [in Ukrainian].
15. Pro nadannya pidtrymky Prezydenta Ukrayiny hastrolyam Natsionalnoho zasluhenoho akademichnoho ansamblyu tantsyu Ukrayiny imeni Pavla Virskoho u Turetskiy Respublitsi vid 31.10.2011 [On providing support by the President of Ukraine to the tour of the National Honored Academic Dance Ensemble of Ukraine named after Pavlo Virsky in the Republic of Turkey dated 31.10.2011]. № 311/2011rp. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2011-pp#Text>. [in Ukrainian].
16. Dzhaparova, E. (2020, August 7). Ukrayina prahne otrymaty status sposterihacha u Tyurkskiy radi [Ukraine seeks observer status in the Turkic Council]. *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3077474ukraina-pragne-otrimati-status-sposterigaca-u-turkskij-radi-dzaparova.html>. [in Ukrainian].
17. Pashynska, A.V. (2025). Kulturna dyplomatiya Ukrayiny u vzayemodiyi z tyurkskymy derzhavamy [Cultural diplomacy of Ukraine in interaction with Turkic states]. *Kulturolohichnyy almanakh*, 1, 367–374. [in Ukrainian].
18. Ablyatifov, R. (2021). Rol A.I. Kyrymly u rozvytku rukhu krymskoyi diaspory Turechchyny (kinets 1980-kh – pochatok 2000-kh rr.) [The role of A.I. Kyrymla in the development of the Crimean diaspora movement in Turkey (late 1980s – early 2000s)]. *Starozhytnosti Lukomorya*, (1), 98–108. [in Ukrainian].
19. Fetsan, T. (2024). Status ukrayinskoyi movy v polikulturnomu sotsiumi Respubliki Turechchyna [The Status of the Ukrainian Language in the Multicultural Society of the Republic of Turkey]. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, (12), 31–38. [in Ukrainian].
20. Biletska, Yu. (2020, April 21). Ukrayinska spilka v Ankari pratsyuye na pidvyshchennya prestyzhu ukrayinskoyi kultury v Turechchyni [Ukrainian Union in Ankara is working to increase the prestige of Ukrainian culture in Turkey]. *Ukrayinsky interes*. Retrieved from: <https://uain.press/interview/yuliya-biletskaukrayinska->

spilka-v-ankari-pratsyuye-na-pidvishhennya-prestizhu-ukrayinskoyikulturi-v-turechchini-1224174. [in Ukrainian].

21. Sorokin, S., & Prorochenko, N. (2024). Ukrayinsko-turetska spivpratsya v humanitarniy sferi u 1991–2021 rr. [Ukrainian-Turkish Cooperation in the Humanitarian Sphere in 1991–2021]. *Storinky istoriyi*, (58), 346–367. [in Ukrainian].

22. Diaspora.ua. Retrieved from: <https://www.facebook.com/history.diaspora/posts/5>. [in Ukrainian].

23. Shutochkin, V. (2021). Turetskyy vektor mizhnarodnoyi diyalnosti ukrayinskykh universytetiv u XXI st. [The Turkish vector of international activity of Ukrainian universities in the 21st century]. *Young Scholars Grinchenko – Seton International Journal*, 2(2), 98–107 [in Ukrainian].

24. Haber, Ye., & Vorotnyuk, M. (2020). Spryynyattya Ukrayiny za kordonom. Turechchyna: analitychnyy zvit [Perception of Ukraine abroad. Turkey: analytical report]. Ukrayinskyy Instytut, Rada zovnishnoyi polityky, “Ukrayinska pryzma”, 69 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 06.10.2025

Стаття прийнято 23.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94(437.1/.2:477)+316.647.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.26>**Мирослава ФІЛПОВИЧ**

кандидат історичних наук, доцент, Почесний професор
Балтійського науково-дослідного інституту проблем трансформації економічної сфери,
м. Рига, Латвійська Республіка;
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Академії рекреаційних технологій і права,
вул. Карбишева, 2, м. Луцьк, Україна, 43016 (filmira@ukr.net)

Myroslava FILPOVYCH

PhD in History, Associate Professor, Honorary Professor
Baltic Research Institute for Economic Sector Transformation,
Riga, Republic of Latvia;
Associate Professor at the Department of Documentation and Information Activities,
Academy of Recreational Technologies and Law,
2 Karbysheva str., Lutsk, Ukraine (filmira@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3220-6746>

Researcher ID: GPW-7877-2022

Олександр ШИМОНАЄВ

аспірант кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
вул. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025 (polymorphnoe@gmail.com)

Oleksandr SHYMONAEV

Higher Education Student of the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University,
13 Volia str., Lutsk, Ukraine, 43025 (polymorphnoe@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1184-0366>

ЕВОЛЮЦІЯ ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТЕРЕОТИПІВ ВІД XIX СТ. ДО СЬОГОДЕННЯ

Анотація. У статті розглядаються культурно-наукові перетини українського та чеського народів у XIX–XX ст., що постають як важливий чинник формування спільної слов'янської ідентичності та інтелектуальних мостів між Центральною та Східною Європою. Особливу увагу приділено діяльності науковців яка є символом наукової співпраці двох народів. У тексті простежується спільність слов'янських мотивів, а також показано, як чеські дослідники виступали культурними амбасадорами України в європейському контексті, популяризуючи її спадщину та сприяючи діалогу між українською та чеською інтелектуальними традиціями. Застосовано історико-порівняльний та дискурс-аналіз, а також культурологічний підхід. Джерельну базу становлять: праці про панслов'янські ідеї XIX ст.; документи та спогади української еміграції в Чехословаччині; матеріали про Празьку весну та радянську інтервенцію 1968 р.; сучасні дослідження науковців Чехії та України. **Методологічна основа.** Матеріал підкреслює значення українсько-чеських взаємин як прикладу міжкультурної солідарності, що поєднує наукову діяльність, етнографічні студії та культурну дипломатію присвячену еволюції стереотипів у міжнаціональних контактах: від романтичних образів «слов'янського братства» у XIX ст., через амбівалентні уявлення XX ст., до сучасних стереотипів, що коливаються між культурною близькістю та політичними напруженнями. Стереотипи розглядаються як динамічні культурні образи, які можуть бути ресурсом для взаєморозуміння, але водночас містять ризик упереджень. Автори роблять **висновок**, що еволюція чесько-українських стереотипів від XIX ст. до сьогодення відобра-

жає зміну політичних контекстів: від романтичних образів «слов'янського братства» у XIX ст., через амбівалентні уявлення у XX ст. (еміграція, радянський досвід); соціальні контакти (еміграція, трудова міграція); культурні символи (пісня, працьовитість, свобода), до сучасних стереотипів, що коливаються між культурною близькістю та політичними напруженнями.

Ключові слова: українсько-чеські взаємини, фольклор, стереотипи, слов'янська спадщина, культурна солідарність.

THE EVOLUTION OF CZECH-UKRAINIAN STEREOTYPES FROM THE XIX CENTURY TO THE PRESENT

Abstract. *The article examines the cultural and scientific intersections of the Ukrainian and Czech peoples in the XIX–XX centuries, which appear as an important factor in the formation of a common Slavic identity and intellectual bridges between Central and Eastern Europe. Particular attention is paid to the activities of scientists, which is a symbol of scientific cooperation between the two peoples. The text traces the commonality of Slavic motifs, and also shows how Czech researchers acted as cultural ambassadors of Ukraine in the European context, popularizing its heritage and promoting dialogue between Ukrainian and Czech intellectual traditions. Historical-comparative and discourse analysis, as well as culturological approach, are applied. The source base consists of: works on pan-Slavic ideas of the XIX century; documents and memoirs of Ukrainian emigration in Czechoslovakia; materials about the Prague Spring and the Soviet intervention of 1968; modern research by scientists from the Czech Republic and Ukraine. **The methodological basis.** The material emphasizes the importance of Ukrainian-Czech relations as an example of intercultural solidarity that combines scientific activities, ethnographic studies and cultural diplomacy is devoted to the evolution of stereotypes in interethnic contacts: from romantic images of the “Slavic brotherhood” in the XIX century, through ambivalent ideas of the XX century, to modern stereotypes oscillating between cultural proximity and political tensions. Stereotypes are seen as dynamic cultural images that can be a resource for mutual understanding, but at the same time contain the risk of prejudice. The authors **conclude** that the evolution of Czech-Ukrainian stereotypes since the XIX century. to the present day reflects the change in political contexts: from romantic images of the “Slavic brotherhood” in the XIX century, through ambivalent ideas in the XX century. (emigration, Soviet experience); social contacts (emigration, labor migration); cultural symbols (song, hard work, freedom), to modern stereotypes oscillating between cultural proximity and political tensions.*

Key words: *Ukrainian-Czech relations, folklore, stereotypes, Slavic heritage, cultural solidarity.*

Актуальність. Стереотипи виступають не лише як упереджені судження, але й як культурні «ритуальні образи», що формують колективну пам'ять і визначають моделі взаємодії між народами. У сучасних умовах глобалізації та війни в Україні дослідження історичної динаміки стереотипів набуває особливого значення для розуміння міжслов'янських відносин.

Мета дослідження. Стаття присвячена аналізу трансформації чесько-українських стереотипів упродовж XIX–XXI ст.ст. Автори прагнуть простежити, як змінювалися уявлення про «іншого» в контексті політичних, культурних та соціальних зрушень, і як ці образи впливали на міжнаціональні контакти

Виклад основного матеріалу. Українців і чехів поєднує багатовікова історія контактів, культурні впливи та спільні цінності – від середньовічних союзів і міграцій до сучасної співпраці в освіті, науці та культурі. Українців і чехів об'єднує слов'янська спадщина, історичні контакти, культурні взаємовпливи та сучасна солідарність. Це робить їхні відносини не просто сусідськими, а глибоко переплетеними у спільній європейській історії.

Уже в середньовіччі українські князі та воїни брали участь у гуситських війнах, що свідчить про ранні політичні та військові контакти між двома народами. Як зазначав М. Грушевський, «гуситський рух мав відгомін і на українських землях, формуючи уявлення про релігійну свободу та братерство» [22].

У XIX ст. відбувалися міграційні процеси: чехи переселялися на українські землі (зокрема на Волинь), а українці шукали можливості навчання й праці у Празі. Це створювало спільні громади та культурні обміни [8].

Обидва народи належать до слов'янської мовної групи, що зумовлює схожість у фольклорі та традиціях. Наприклад, українські та чеські весільні пісні мають спільні мотиви – символіку хліба, вінка та колективного співу [6].

У науковій сфері важливим прикладом є діяльність археолога В. Хвойки, уродженця Чехії, який відкрив Трипільську культуру на території України. Його робота стала символом інтелектуального мосту між двома країнами [31].

Першими дослідниками українського фольклору були саме чеські науковці. К.-Ф.-В. Зап (1812–1871), етнограф, історик і публіцист, працюючи у Львові впродовж 1836-1845 рр., досліджував етнографію Галичини [2]. Його книги «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» (1843–1844) та «Спогади зі Львова» (1845) стали своєрідними культурними репрезентаціями регіону для чеської громадськості. Карел-Ф.-В. Зап виступив як європейський науковий амбасадор: він ініціював участь українців Галичини у Слов'янському з'їзді в Празі (1848), активно працював у його українсько-польській секції та сприяв компромісу між делегаціями [29].

Найбільший внесок у вивчення й популяризацію українського фольклору зробив Ф. Ржегорж (1857-1899) – етнограф, літератор, дослідник народного побуту українців Галичини. Його називають «великим приятелем українського народу» [26]. Як слушно зазначав О. Колесса у праці «Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в.» (Прага, 1924), науковий здобуток Ф. Ржегоржа є «відгомін широкій симпатії до українського народу» [24]. Учений зібрав значний корпус етнографічних матеріалів, які передав Чеському музеєві разом із бібліотекою українських творів, а також подарував товариству «Просвіта» у Львові свою чималу бібліотеку чеських авторів. Цей жест став актом культурної солідарності: українці й досі черпають із неї знання про чехознавство.

Сьогодні українців і чехів об'єднує прагнення до європейських цінностей. Чехія як член ЄС активно підтримує Україну на шляху інтеграції. Як зазначає чеський дослідник Я. Поспішил, «солідарність із Україною є не лише політичним актом, але й відображенням спільної слов'янської спадщини» [9]. У культурному вимірі це проявляється у спільних фестивалях, академічних програмах та мистецьких проєктах, що підкреслюють близькість менталітетів – гостинність, цінність сімейних традицій та прагнення свободи.

І хоча українців і чехів поєднує слов'янська спадщина, історичні контакти, культурні взаємовпливи та сучасна солідарність, ці спільності формують основу для подальшої інтеграції та взаємного збагачення культурних і наукових практик, однак наявність спільної історії не позбавляє її та суспільство мати певні стереотипи один до одного, які були сформовані під впливом різного роду подій та фактів.

Стереотипи у міжнаціональних контактах – це одночасно ресурс і ризик. Вони можуть допомогти швидко зрозуміти іншу культуру, але потребують критичного осмислення, щоб не перетворитися на джерело упереджень. У сучасному світі важливо розглядати їх як динамічні культурні образи, які змінюються залежно від історичного та соціального контексту. Наукові дослідження які вивчають стереотипи діляться на дві основні групи: 1) історіографічні джерела про національні стереотипи минулого та 2) мультидисциплінарні антології стереотипів пов'язані з сучасністю.

«Стереотипи – це ті картинки у свідомості, які ми приймаємо на віру» – писав американський журналіст В. Ліпман у книзі «Суспільна думка» (1922) [7]. Його визначення стало класичним: стереотипи – це спрощені образи, які допомагають людині орієнтуватися у складному світі. У міжнаціональних контактах вони виконують роль своєрідних «кодів», але водночас

можуть перетворюватися на джерело упереджень. Джон А. Армстронг у своїх дослідженнях звертав увагу на національний характер і національні стереотипи, що є важливими аспектами в політичному аналізі [1].

Слід зауважити, що як українські, так і чеські вчені приділяють значну увагу питанням пов'язаним зі стереотипами. Так, про особливості чеського національного стереотипу писала Б. Соукупова, походження стереотипів досліджувала Л. Венглова [13; 16]. Роль стереотипів в українській історії досліджувала М. Філіпович, а методам їх подолання присвячений доробок М. Степанової та інші [30; 33].

Українсько-чеські взаємини мають багатовікову історію: від середньовічних політичних контактів і культурних впливів до сучасної солідарності та співпраці. Вони формувалися як у напрямку «українці до чехів», так і «чехи до українців», створюючи двосторонній культурно-історичний діалог [27].

Дослідження історії та культури життя чехів в Україні здійснювали українські історики, етнографи й культурологи, особливо у контексті вивчення волинських чехів та міжслов'янських контактів. Українські дослідники систематично вивчали історію та культуру життя чехів, особливо у контексті волинських колоній [20]. Їхні праці стали основою для сучасних міжнародних проєктів, що інтегрують українську та чеську наукову традицію.

Дослідниця чехів на Волині С. Шульга закріпила образ чехів як важливого етнокультурного чинника Волині, показавши їхній внесок у розвиток освіти, господарства та культурної взаємодії. Її дослідження стали джерельною базою для сучасних українсько-чеських наукових проєктів, зокрема тих, що реалізуються під егідою Міністерства культури (НАКІ ІІІ, 2023-2030), присвячений історії та культурній спадщині чеських громад з України. До роботи залучені Національний музей, Національний архів та Академія наук Чехії. Праці С. Шульги допомагають критично осмислити стереотипи про чехів в українському середовищі від образу «освічених слов'ян» до «західного прикладу модернізації» [36].

Слід відзначити, що вплив на сприйняття чехами українців здійснювали такі події як, участь князів з українських земель у гуситських війнах (Федір Острозький, Сигізмунд Корибутович) стала символом ранньої політичної солідарності [21]; тимчасове володіння князя Костянтина Острозького містом Рудниця над Лабем (1567); навчання та праця українців у Празі, створення студентських громад і культурних осередків; активна участь українських інтелектуалів у слов'янських форумах у Празі, формування образу «слов'янського братства» [19].

Щодо поглядів українців на чехів, то вони формувалися через поширення чеської мови як мови спілкування у Східній Європі в пізньому Середньовіччі; зацікавлення чеських гуманістів культурою Галичини, що стало основою етнографічних досліджень; діяльність К.-Ф.-В Запа у Львові (1836-1845), популяризація української культури та ініціація участі українців у Слов'янському з'їзді (1848); етнографічна діяльність Ф.Ржегоржа: збір українського фольклору, передача матеріалів до Чеського музею та «Просвіти» [18].

У ХІХ ст. українці й чехи часто уявляли себе частиною «великої слов'янської родини», що мало романтичний ідеологічний характер чому утвердженню такої думки сприяли і фольклорні паралелі, як активно стали досліджуватися чеськими науковцями. Зокрема, вони наголошували, що весільні пісні, гаївки та обрядові символи (хліб, вінок, колективний спів) є спільними культурними кодами, які підкреслюють близькість традицій. Чеські етнографи, які досліджували український фольклор, закріплювали позитивні стереотипи про українців як «народ із багатою культурною спадщиною» [11; 12].

Ще більшому утвердженню близькості націй сприяло поширення ідей панславізму. Панславізм виник наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. під впливом ідей Французької революції та німецького романтизму. Панславізм виник наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., а термін

уперше вжив чеський історик Ян Геркель у 1826 р. Його метою було політичне й культурне об'єднання слов'янських народів на основі етнічної та мовної спорідненості. Символи: прапор усіх слов'ян та гімн «Гей, слов'яни» стали знаками цієї ідеології, закріплюючи образ єдності. Такі чеські діячі, як П. Шафарик та Ф. Палацький, пропагували ідею культурної єдності слов'ян. П. Шафарик (чеський історик і філолог) у праці «Слов'янські старожитності» (1837) писав про українців як про народ із «невичерпним джерелом пісенної творчості», що зберіг «чистоту слов'янської душі» попри поневолення [35]. Ф. Палацький (чеський політичний діяч) у промові на Слов'янському конгресі в Празі (1848) він наголошував на рівності слов'янських народів, але визнавав різні рівні їхнього розвитку [10].

Кирило-Мефодіївське братство (1845–1847) мріяло про федерацію слов'янських народів із центром у Києві. М. Костомаров (український історик) у «Книзі буття українського народу» (1846) описував ідеал федерації слов'янських народів, де Київ мав би стати духовним центром [25]. Загалом, слов'яни бачили себе як «родину народів», де кожен мав власну роль – від «старших братів» (росіян) до «молодших» (українців, словаків, хорватів).

У XIX ст. панславізм створив образ «слов'янського братства», де українців і чехів уявляли як природних союзників. Слід зазначити, про роль саме панславізму у формуванні такого стереотипного наративу як «брати» – старші, менші. Його активно використовували російські слов'янофіли, які проголошували Росію «старшим братом» серед слов'янських народів, а інші слов'яни (українці, білоруси, південні слов'яни) трактувалися як «молодші брати». Росія мала виступати «старшим братом», який веде «молодших» слов'ян до єдності та визволення від іноземного панування. Хоча сьогодні зрозумілим стає абсурдність такого сприйняття, коли поневолювач веде поневолених до волі. Однак, попри явну абсурдність цього визначення, цей наратив буде панівним протягом всього XX ст., і особливо нав'язливим у час російсько-української війни XXI ст.

Чехи, під впливом панславістської ідеології також сприймали українців у XIX ст. як «молодших братів» із багатою фольклорною традицією, українці асоціювалися з піснями, танцями, барвистим одягом – «поетичний народ», але без сильної державності, селянська нація: прості селяни, близькі до землі, але неорганізовані у політичному сенсі, символ «чистої слов'янської душі», яка ще не зіпсована західними впливами.

Українці чехів сприймали як народ, що зумів відстояти мову й літературу попри німецький тиск у Габсбурзькій імперії, як освічених, організованих слов'ян, і тому ставилися до них як до прикладу для наслідування; чехи були прикладом дисципліни та політичної активності; вони здавалися більш «європейськими» слов'янами, які вже інтегровані в культурний простір Заходу.

Водночас в обох народів виникали побоювання щодо домінування «старшого брата» (передусім Росії), що формувало стереотипи про нерівність у «братстві». При тому, слід зазначити, що І. Франко критично оцінював панславізм, вказуючи на його використання імперіями (Австрійською та Російською) як інструменту централізації та політичного контролю [34].

Панслов'янські ідеї сформували стереотипи про єдність і братерство слов'янських народів і породжувало стереотипи про «спільну долю» та «єдину культуру», хоча реальні контакти були обмежені, але водночас закріпили амбівалентні уявлення про домінування та залежність. Для українців і чехів вони стали частиною культурної пам'яті, яка сьогодні осмислюється критично: як ресурс для діалогу, але й як потенційний ризик політичних маніпуляцій.

У XX ст. стереотипи між українцями та чехами були двосторонніми, поєднуючи елементи солідарності й патерналізму: чехи часто бачили українців як «молодшого брата» або аграрну націю, але також як народ-визволитель; українці сприймали Чехословаччину як демократичний взірець і центр освіти, водночас формувалися образи «радянської» чи «нестабільної»

України – ці уявлення еволюціонували під впливом міграції, культурних контактів і політичних криз.

Взаємні уявлення формувалися на тлі міграційних потоків, освітніх зв'язків і політичних подій (Першої світової, міжвоєнного періоду, Празької весни, періоду після розпаду СРСР) та відображалися в публічній думці й культурних практиках [17].

Чеські інтелектуали й політики іноді сприймали український національний рух як щирий, але менш організований порівняно з чеським; це поєднувалося з симпатією й певним наставницьким тоном [4]. Образ аграрної, «сільської» України протиставлявся уявленню про більш урбанізовані чеські землі; такий стереотип підсилювався економічними відмінностями і міграційними враженнями [23]. У міжвоєнний і особливо в післявоєнний період Україну часто отожднювали з радянською владою та політичними кризами, що спрощувало сприйняття національної самобутності.

У той же час, українців сприймали Чехословаччину як демократичний взірець: для багатьох українських інтелектуалів і студентів міжвоєнної доби Чехословаччина була символом свободи, освіти й модернізації; Прага приваблювала українську молодь і діячів культури [28]. Українські громади в Чехословаччині створювали образ освічених інтелектуалів і культурних діячів, що коригувало селянські стереотипи й сприяло культурним обмінам [5].

Друга світова війна та окупація Чехословаччини СРСР призвела до різкої зміни настроїв. Апогеєм цих змін стала Празька весна (1968), яка дала чехам досвід співстраждання з народами, що зазнавали радянських репресій, і сприяла співставленню з українським досвідом репресій; це поступово послаблювало чисто радянські кліше про Україну.

У зв'язку зі значною міграцією українців в Чехію після розпаду СРСР чехи стали асоціювати українців переважно з ручною працею, будівництвом і послугами [14; 15]. Починають вкорінюватися стереотипи щодо українців пов'язані з трудовими мігрантами, культурними відмінностями та різними способами життя.

В очах частини чеського суспільства українці стали символом «дешевої робочої сили» і іноді сприймалися як загроза внутрішньому ринку праці. Водночас сформувався стереотип про українця як більш працьовитого та командного походження, ніж чеського. Українців часто сприймали як людей, які приїжджають на роботу, готові виконувати фізично важкі та низькооплачувані роботи [32].

Загалом у кінці ХХ ст. формуються нові стереотипи про чехів та українців. Так, серед українців панує уявлення, що чехи цінують індивідуальність і особисту свободу, тоді як чехи сприймають українців, які акцентуються на сімейних зв'язках і громадському житті [3]. Відносини з батьківщиною у українців вважають більш патріотичними та історично орієнтованими, ніж чехів. Розпочинаючи з 1991 р. та особливо після Євромайдану і російської агресії чеські уявлення дедалі частіше включали образ України як борця за свободу і «героїчної нації», хоча стереотипи про нестабільність і корупцію зберігалися в медіа й публічних дискусіях.

Після 2022 р. образ українців у Чехії змінився – солідарність зросла, але водночас зросла і напруга через велику кількість біженців. Українці, з одного боку, цінуються за їхню старанність і стійкість, з іншого – стигматизовані як «чужий елемент» у чеському середовищі. Загалом стереотипи ХХ ст. були змішаними – від патерналізму й упереджень до щирої солідарності; їхня трансформація показує, що тривалі міжлюдські контакти й спільні політичні виклики сприяють переходу від кліше до партнерства.

Висновки: Еволюція чесько-українських стереотипів від ХІХ ст. до сьогодення відображає зміну політичних контекстів: від романтичних образів «слов'янського братства» у ХІХ ст., через амбівалентні уявлення у ХХ ст. (еміграція, радянський досвід); соціальні контакти (еміграція, трудова міграція); культурні символи (пісня, працьовитість, свобода), до сучасних

стереотипів, що коливаються між культурною близькістю та політичними напруженнями. Історична пам'ять обох народів стає ресурсом для партнерства, а стереотипи – поступово трансформуються у позитивні образи. Безпосередні контакти (освіта, культура, міграція) довели свою силу в руйнуванні стереотипів; академічні й культурні проекти зміцнюють позитивний образ партнера й союзника. Однак, важливо розрізнати радянський політичний вплив і національну ідентичність України, щоб уникати спрощень у публічній дискусії.

Література:

1. Armstrong J. National Character and National Stereotypes. *Society*, Vol. 33, Issue 2, Jan/Feb 96 1996.
2. Bilavych H., Fedchyshyn N. The Haivka Folklore of Western Ukraine: From the Days of František Řehoř's Ethnographic Research to Now. *Slavia Orientalis*. Tom LXXIII, № 4. 2024.
3. Česká zahraniční politika a solidarita s Ukrajinou. Brno: Masaryk University Press. 2021.
4. Holubec S. Czech Republic – 'Putler' or Banderists? Czech Reactions to the Events in Ukraine. URL: <https://cultures-of-history.uni-jena.de>
5. Kobzová P. The Czech Republic through the eyes of Ukrainians. <https://czasopisma.marszalek.com.pl>
6. Kovář J. Slavic wedding traditions: Comparative ethnographic study. Prague: Charles University Press. 2018
7. Lippmann W. Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company, 1922. URL: <https://archive.org/details/publicopinionhar0000walt>
8. Magocsi P. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto: University of Toronto Press, 2010.
9. Pospíšil J. Czech foreign policy and solidarity with Ukraine. Brno: Masaryk University Press. 2021.
10. Projev Palatskyje F. na slovanském kongresu. Praha, 1848. <https://ceskadigitalniknihovna.cz>
11. Řehoř F. Ukrajinský folklór ve sbírkách Českého muzea. Praha, 1880. <https://ceskadigitalniknihovna.cz>
12. Rzhigorzh F. Etnografické materiály z Haliče. Pražský: Národní muzeum. 1899. URL: <https://ceskadigitalniknihovna.cz>
13. Soukupová B. Český národněpolitický stereotyp Rakouska, Němce a Německého Žida před sto lety. Pohled etnologie. Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů. *Brno: Etnologický ústav AV ČR*, 2001, str. 57.
14. Stereotypes and Generalizations about the Czech People URL: <https://www.pragueczechtravel.com>
15. The most common stereotypes about Ukrainians in Europe: dispelling myths. URL: <https://visitukraine.today>
16. Uhlíková L. Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů. Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů. *Brno: Etnologický ústav AV ČR*, 2001.
17. Ukrainians in the Czech Republic. <https://en.wikipedia.org/wiki>
18. Zap K. Etnografické studie ve Lvově. Lvov, 1845. <https://ceskadigitalniknihovna.cz/>
19. Бевзюк Є. Інтеграційна ідея на Слов'янському конгресі в Празі 1848 року. *Науковий вісник УжНУ*, 2018.
20. Березюк О. Чехи на Волині: історія та сучасність. 2014.
21. Верига В. Нариси з історії України. Львів: Світ, 1996.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 6. Київ: Наукова думка. 1995.
23. Ковальчук І. Слов'янські весільні традиції: порівняльний етнографічний аналіз. Київ: Інститут мистецтвознавства. 2018.
24. Колесса О. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до XX в. Прага, 1924. URL: <https://litdiaspora.org.ua/ukrayinika>
25. Костомаров М. Книга буття українського народу. Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2015.
26. Мольнар М. Франтішек Ржегорж – великий друг українського народу (До питання чехословацько-українських зв'язків). *Дукля*, 1956, № 3.
27. Наваловський М. Українці і слов'янський конгрес у Празі 1848 року. Харків, 1930. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025960>
28. Салата О. Виставкова діяльність українців у Чехословаччині у 1920-х і 1930-х роках як важливий інструмент популяризації культури та історії. *Наукові статті Вінницьі Михайла Коцюбинського державного педагогічного університету. Історія*, 53. 2025.

29. Стеблій Ф. Зап (Зар) Карел-Франтішек-Владіслав. [в:] Україна в міжнародних відносинах. *Енциклопедичний словник-довідник, вип. 5: Біографічна частина: А-М, відп. ред. М.М. Варварцев*, Київ 2014.
30. Степанова Н. STOP-стереотипи: методи їх подолання в українському суспільстві. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2024.
31. Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь. 2009.
32. Ткаченко І. Історичні ретроспектива взаємин України з Чеською Республікою. URL: <https://ipriend.gov.ua>
33. Філіпович М. Історичні стереотипи та міфологічні нарації у публічній історії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024.
34. Франко І. Два панславізми. *Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 46. Кн. I.: Історичні праці (1883–1890)*. К.: Наукова думка, 1985. С. 435–437.
35. Шафарик П. *Slavic Antiquities*. Москва, 1847. URL: https://archive.org/details/2-1_shafarik_slavic/page/1/mode/2up
36. Шульга С. Чехи в Західній Волині: етносоціокультурні трансформації (60-і роки XIX – середина XX століть). Дис. д.і.н.: 07.00.01; 07.00.02. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018.

References

1. Armstrong, J. (1996). National character and national stereotypes. *Society*, 33(2), 15–22.
2. Bilavych, H., & Fedchyshyn, N. (2024). The Haivka folklore of Western Ukraine: From the days of František Řehoř's ethnographic research to now. *Slavia Orientalis*, 73(4), 455–472.
3. Masaryk University Press. (2021). *Česká zahraniční politika a solidarita s Ukrajinou*. [Czech Foreign Policy and Solidarity with Ukraine] Brno: Masaryk University Press.
4. Holubec, S. (n.d.). Czech Republic – Putler or Banderists? Czech reactions to the events in Ukraine. Retrieved from: <https://cultures-of-history.uni-jena.de>
5. Kobzová, P. (n.d.). The Czech Republic through the eyes of Ukrainians. Retrieved from: <https://czasopisma.marszalek.com.pl>
6. Kovář, J. (2018). *Slavic wedding traditions: Comparative ethnographic study*. Prague: Charles University Press.
7. Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company. Retrieved from: <https://archive.org/details/publicopinionhar0000walt>
8. Magocsi, P. (2010). *A history of Ukraine: The land and its peoples*. Toronto: University of Toronto Press.
9. Pospíšil, J. (2021). *Czech foreign policy and solidarity with Ukraine*. Brno: Masaryk University Press.
10. Palacký, F. (1848). *Projev na slo[*in* CZ]vanském kongresu*. Praha. Retrieved from: <https://ceskadigitalniknihovna.cz>
11. Řehoř, F. (1880). *Ukrajinský folklór ve sbírkách Českého muzea*. Praha. Retrieved from: <https://ceskadigitalniknihovna.cz>
12. Rzhigorzh, F. (1899). *Etnografické materiály z Haliče*. Praha: Národní muzeum. Retrieved from: <https://ceskadigitalniknihovna.cz>
13. Soukupová, B. (2001). Český národněpolitický stereotyp Rakouska, Němce a Německého Žida před sto lety. In *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů*, pp. 57–72. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
14. Stereotypes and generalizations about the Czech people. (n.d.). Retrieved from: <https://www.pragueczechtravel.com>
15. The most common stereotypes about Ukrainians in Europe: Dispelling myths. (n.d.). Retrieved from: <https://visitukraine.today>
16. Uhlíková, L. (2001). Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů. In *Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů* (pp. 73–85). Brno: Etnologický ústav AV ČR.
17. Ukrainians in the Czech Republic. (n.d.). In Wikipedia. Retrieved from: <https://en.wikipedia.org/wiki>
18. Zap, K. (1845). *Etnografické studie ve Lvově*. Lvov. Retrieved from: <https://ceskadigitalniknihovna.cz>

19. Bevziuk, Ye. (2018). Intehratsiina ideia na Slovianskomu konhresi v Prazi 1848 roku [Intehratsia's idea at the Slavonic Congress in Prague in 1848]. *Naukovyi visnyk UzhNU*. [in Ukrainian].
20. Bereziuk, O. (2014). Chekhy na Volyni: istoriia ta suchasnist. [Czechs in Volyn: history and modernity]. [in Ukrainian].
21. Veryha, V. (1996). *Narysy z istorii Ukrainy* [Essays on the history of Ukraine]. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
22. Hrushevskyyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus] (Vol. 6). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
23. Kovalchuk, I. (2018). *Slovianski vesilni tradytsii: porivnialnyi etnografichnyi analiz*. [Slavic Wedding Traditions: Comparative Ethnographic Analysis]. Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva. [in Ukrainian].
24. Kolessa, O. (1924). *Pohliad na istoriiu ukrainsko-cheskykh vzaiemyn vid X do XX v.* [A look at the history of Ukrainian-Czech relations from the X to the XX centuries]. Praha. Retrieved from: <https://ltdiaspora.org.ua/ukrayinika> [in Ukrainian].
25. Kostomarov, M. (2015). *Knyha buttia ukrainskoho narodu* [The Book of Genesis of the Ukrainian People]. Kyiv: NBU im. Yaroslava Mudroho. [in Ukrainian].
26. Molnar, M. (1956). *Frantisek Rzhedorzh – velykyi druh ukrainskoho narodu (Do pytannia chekhoslovatsko-ukrainskykh zviazkiv)* [František Řehoř – A Great Friend of the Ukrainian People (On the Issue of Czechoslovak-Ukrainian Relations)]. *Duklia*, 3, 45–56.
27. Navalovskyi, M. (1930). *Ukraintsi i slovianskyi konhres u Prazi 1848 roku*. [Ukrainians and the Slavic Congress in Prague in 1848]. Kharkiv. Retrieved from: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025960> [in Ukrainian].
28. Salata, O. (2025). *Vystavkova diialnist ukraintsiv u Chekhoslovachchyni u 1920-kh i 1930-kh rokakh yak vazhlyvyi instrument populiaryzatsii kultury ta istorii* [The exhibition activity of Ukrainians in Czechoslovakia in the 1920s and 1930s as an important tool for popularizing culture and history]. *Naukovi statti Vinnytsi Mykhaila Kotsiubynskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*. *Istoriia*, 53, 112–130. [in Ukrainian].
29. Steblii, F. (2014). *Zap (Zap) Karel-Frantisek-Vladislav*. In M. M. Varvartsev (Ed.), *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk* (Vol. 5, pp. 25–27). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
30. Stepanova, N. (2024). *STOP-stereotypy: metody yikh podolannia v ukrainskomu suspilstvi* [STOP-stereotypes: methods of overcoming them in Ukrainian society]. Kyiv: Akademiia ukrainskoi presy, Tsentri vilnoi presy. [in Ukrainian].
31. Subtelnyi, O. (2009). *Ukraina: Istoriia*. [Ukraine: History] Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
32. Tkachenko, I. (n.d.). *Istorychni retrospektyva vzaiemyn Ukrainy z Cheskoiu Respublikoiu* [Historical Retrospectives of Ukraine's Relations with the Czech Republic]. Retrieved from: <https://ipiend.gov.ua> [in Ukrainian].
33. Filipovych, M. (2024). *Istorychni stereotypy ta mifolohichni naratsii u publichnii istorii* [Historical Stereotypes and Mythological Narratives in Public History]. In *Public history: Selected issues: Collective monograph*. Riga: Baltija Publishing.
34. Franko, I. (1985). *Dva panslavizmy* [Two Pan-Slavisms]. In *Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh* (Vol. 46, pp. 435–437). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
35. Šafárik, P. (1847). *Slavianskye drevnosti*. [Slavic Antiquities]. Moskva. Retrieved from: https://archive.org/details/2-1_shafarik_slavic/page/1/mode/2up [in Russian].
36. Shulha, S. (2018). *Chekhy v Zakhidnii Volyni: etnosotsiokulturni transformatsii (60-i roky XIX – seredyna XX stolit)* [Czechs in Western Volhynia: Ethnosocio-Cultural Transformations (60s of the XIX – Middle of the XX Centuries)]. (Doctoral dissertation). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 01.10.2025

Стаття прийнято 20.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.27>**Валерій ЯНУСЬ**

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

Valerii YANUS

PhD Student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7232-9254>**Володимир КІЦАК**

доцент кафедри історії України, археології та допоміжних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of
Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>**ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАЛІВ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ X–XIII СТ.
(НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

Анотація. У статті проведено комплексний аналіз фортифікаційних особливостей та оборонної ролі валів Тербовлянського замку X–XIII ст. Базуючись на літописних, археологічних та історико-архітектурних джерелах, простежено етапи будівництва давнього дитинця, вивчено типи валів за конструктивними особливостями, їх функціональну специфіку та еволюцію фортифікаційної системи у процесі розвитку Тербовлі. З'ясовано, що вали фортеці були зведені за принципом дерев'яно-земляних клітей із використанням рельєфних особливостей такої території. **Методологічна основа роботи.** Зокрема, значну роль відіграли мисове розташування, стрімкі схили та яри, що забезпечувало ефективну оборону фортеці під час атаки ворога. Також досліджено ритуально-релігійні функції валів Тербовлянського замку, оскільки на території городища було зафіксовано залишки поховань, культові майданчики та християнське кладовище. Охарактеризовано ключові результати археологічних досліджень XX–XXI ст., проведених у межах Замкової гори, які вкотре підтвердили факт поступового та безперервного розвитку фортифікацій Тербовлі. **Висновок.** Визначено, що система валів міста є свідченням високого рівня давньоруського оборонного будівництва та можливостей адаптації його до природних умов. Дослідження Тербовлянської фортеці має велике значення для повноцінного розуміння еволюції військового архітектурного мистецтва та сакральних особливостей давньоруських міст.

Ключові слова: Тербовлянська фортеця, вал, оборонна споруда, укріплення, фортифікації.

**FORTIFICATION FEATURES OF THE RAMPARTS OF TEREBOVLIA CASTLE
IN THE 10TH–13TH CENTURIES (BASED ON ARCHAEOLOGICAL RESEARCH)**

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the fortification features and defensive role of the ramparts of Terebovlia Castle in the 10th–13th centuries. Based on chronicle, archaeological, and his-

torical-architectural sources, the stages of construction of the ancient citadel are traced, the types of ramparts are studied in terms of their structural features, their functional specifics, and the evolution of the fortification system in the process of Terebovlia's development. It has been established that the ramparts of the fortress were built according to the principle of wooden and earthen cages using the relief features of the territory.

The methodological basis. *In particular, the cape location, steep slopes and ravines played a significant role, ensuring effective defence of the fortress during enemy attacks. The ritual and religious functions of the ramparts of Terebovlia Castle were also studied, as the remains of burials, cult sites and a Christian cemetery were found on the territory of the settlement. The key results of archaeological research conducted in the 20th and 21st centuries within the Castle Hill area were characterised, once again confirming the gradual and continuous development of Terebovlia's fortifications. It was determined that the city's rampart system is evidence of the high level of ancient Russian defensive construction and its ability to adapt to natural conditions.* **Conclusion.** *The study of the Terebovlia fortress is important for a full understanding of the evolution of military architectural art and the sacred features of Old Russian cities.*

Key words: *Terebovlia fortress, rampart, defensive structure, fortification, fortifications.*

Давньоруські укріплення, розміщені на території сучасної Тернопільщини, є важливою складовою частиною археологічної та історико-культурної спадщини України. Вигідні природні умови зробили цей регіон придатним для спорудження великої кількості оборонних комплексів, які, своєю чергою, відігравали значну роль у формуванні системи давньоруських поселень. Важливе місце серед них посідає Теребовлянська фортеця. Це один із найбільш значущих центрів Західного Поділля періоду X–XIII ст., що виконував як адміністративні, так і оборонні функції упродовж століть.

Дослідження валів Теребовлянського замку є важливим завданням сучасної археології, оскільки це дозволить реконструювати етапи розвитку фортифікацій давніх міст, вивчити зв'язок між природними умовами, оборонними технологіями та традиціями тогочасного будівництва. Окрім того, результати проведених раніше археологічних розкопок свідчать, що фортифікаційні споруди Теребовлі мали не тільки військове, а й ритуально-релігійне призначення, що, своєю чергою, дає нам можливість проаналізувати риси та специфіку світогляду людей у часи перехідного періоду від язичництва до християнства.

Мета статті – комплексне дослідження фортифікаційної специфіки валів Теребовлянської фортеці, вивчення їхньої оборонної та релігійної ролі у процесі розвитку давньоруського міста.

Рельєф Тернопільщини завжди створював сприятливі умови для побудови фортифікаційних споруд. Горбистий характер місцевості та розгалужена річкова система забезпечували природні перепони, які активно використовувались у давньоруський період для зведення укріплень [1, с. 19]. Усі відомі зараз городища X–XI ст. на території краю мали спільну рису – їх розміщували на високих, природно захищених мисах, які обрамлювались стрімкими схилами та глибокими ярами, на дні яких часто текли ріки та струмки. Такий вибір локації був продиктований перш за все оборонним фактором – у подібних місцях було значно легше зводити фортифікаційні елементи, а рельєфні особливості підсилювали здатність укріплення стримувати та протистояти атакам противника.

Городища були укріплені ескарпом або валом по краю та декількома рядами ровів та валів з напільного боку. Почасті застосовувались і оборонні споруди, приналежні до ранньозалізного часу. Городища з 1–4 валами, згідно з типологією М. Кучери, належать до «простих» городищ – тих, які укріплені лише з напільної частини. До цієї категорії, серед інших, належить і Теребовлянська фортеця.

Перша літописна згадка про Теребовлю як місто (або ж город) датується 1097 р. і пов'язана із Любецьким з'їздом, на якому було офіційно підтверджене право Володареві та Васильку

Ростиславичам на Теробовлю та Перемишль. Однак відомо і те, що на момент отримання князем Васильком прав на місто, воно вже існувало. Наприкінці IX – у першій пол. X ст. на Замковій Горі був общинний центр, де знаходився дитинець (Теробовля I (рис. 2), урочище Замкова Гора), поселення-супутник (Теробовля III (рис. 2), урочище Замкова Гора, городи), поселення з укріпленнями (Теробовля IV (рис. 2), урочище Замкова Гора, ліс), два відкриті поселення – зі східного боку, нижче від Замкової Гори, на мисоподібному березі р. Гнізна (Теробовля IX (рис. 2), вул. Тернопільська) та на межі сучасного міста із с. Кровінка Теробовлянської громади (Теробовля X (рис. 2)). Оборонні вали 3 і 4 (рис. 1), розташовані з напільної сторони городища, були зведені ще у ранньому залізному часі. Другий вал (за планом (рис. 1) – від стрілки мису) був зведений у X ст. Наприкінці IX – на початку X ст. на городищі не споруджувались суто слов'янські вали. Найімовірніше представники райковецької культури в оборонних цілях застосовували ранньозалізні вали. Тут також збереглися споруди кінця IX – початку X ст., а саме житло із піччю-кам'яною і подовгастий будинок, розташований перпендикулярно до головного давньоруського валу (згідно з планом – вал № 2).

Наступна згадка датована 1144 р. – часом протистояння військ київського князя Всеволода Ольговича та галицького Володимирка Володаревича на околицях Теробовлі [2, с. 196]. Наступна звітка – 1154 р., протистояння князя Ярослава Галицького із Ізяславом Мстиславовичем [2, с. 259–260]. Ще одна згадка датується 1206 роком, коли Ізяслав, син Володимира Ігоровича, сів у Теробовлі [1, с. 33]. Також існує спомин про місто у 1211 р., коли Західне Поділля було під впливом краківського Лешка Білого [1, с. 33]. Остання літописна згадка про Теробовлю зафіксована у 1227 р. і пов'язана із сутичками між угорським королем Андрієм та князем Мстиславом Мстиславичем [1, с. 33].

Дитинець Теробовлі розташовується в урочищі Замкова Гора, у північній частині сучасного міста. Першим, хто зафіксував факт існування літописної Теробовлі саме у цій локації, був краєзнавець та археолог Л. Чачковський. Саме він у 30-х рр XX ст. описав характеристику

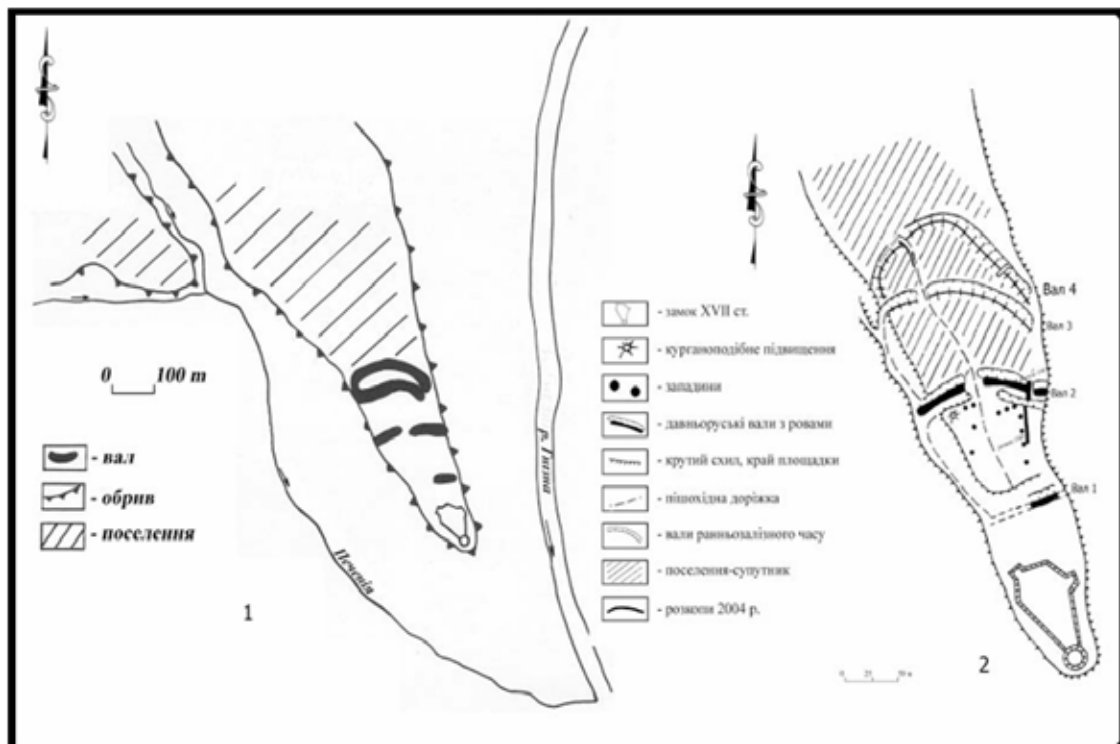

Рис. 1. Літописна Теробовля: 1 – картосхема розміщення дитинця та головних поселень-супутників; 2 – план городища (мал. Б. Тимошука)

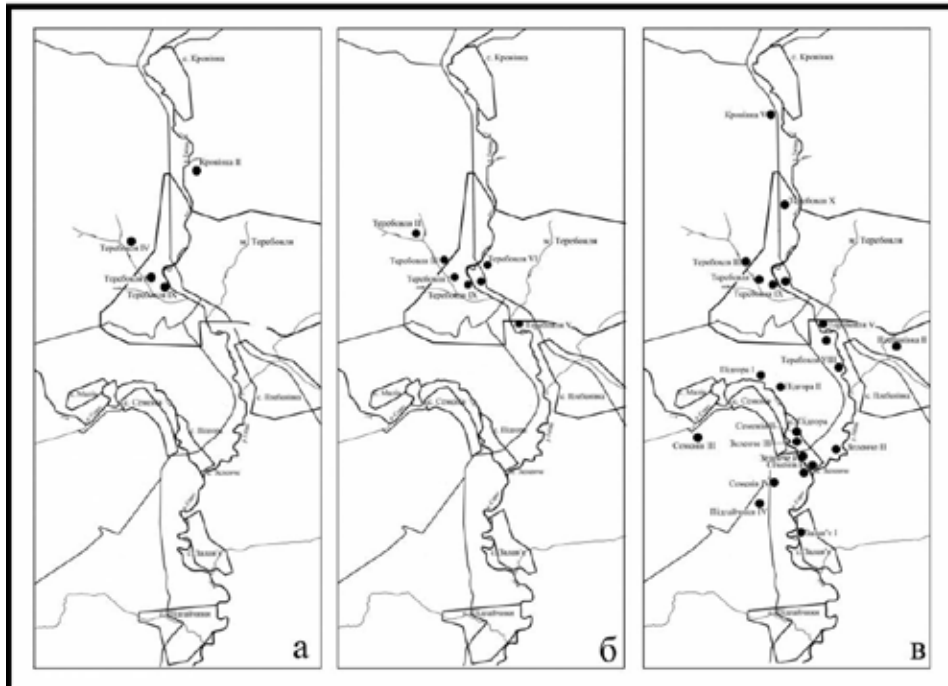

Рис. 2. Етапи формування літописної Тербовлі: а – пам'ятки райковецької культури; б – пам'ятки давньоруського часу (X–XI ст.); в – пам'ятки давньоруського часу (XII–XIII ст.) (мал. М. Ягодинської)

розташування городища, а також надав його план [3; 4, с. 249]. Однак його твердження до 1984 р. було дискусійним, адже археологи Я. Пастернак [5, с. 26–27] та І. Свешніков [6, с. 11] вважали, що літописне місто розміщувалось у точці злиття рік Серет та Гнізна, в урочищі Замчище поблизу с. Семенів. Це пояснювалось зокрема тим, що під час археологічних розкопок Я. Пастернак не знайшов у дворі замку XVI–XVII ст. слідів давньоруського культурного шару. Також ця теза підсилювалась літописними згадками про те, що Тербовля стояла на р. Серет. Відсутність культурного шару XI–XIII ст. пояснювалась тим, що Я. Пастернак проводив розкопки у середній частині двору, де справді був лише мінімальний культурний шар із пізньою керамікою, датованою XV ст. [7, с. 3].

Окрім того, результати дослідження Р. Могитича, З. Лагуша та М. Ягодинської [8, с. 138] показують, що на території замку виявлені пізньослов'янський та давньоруський культурні шари, а також житло X ст. Також було знайдено залишки оборонних стін X–XI ст. та XIII ст. [8, с. 138–139].

Вивченням такої тематики також займалися краєзнавець А. Чоловський [9] та дослідник археологічних пам'яток Б. Януш [10]. Значний внесок у вивчення фортифікацій Тербовлянського замку зробили учасники Прикарпатської експедиції Інституту археології АН СРСР, очільником якого був Б. Тимошук [11]. Експедиції у Тербовлі проводили також члени архітектурно-археологічного загону Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Чорноуса [12, с. 102].

Вагомим внеском у вивчення фортифікаційних особливостей валів Тербовлі є праці М. Ягодинської. Вона провела декілька детальних археологічних досліджень на території Замкової Гори, а також значну кількість експедицій на Тернопіллі загалом [13, с. 105].

Розкопки на території Тербовлянського замку проводили також групою вчених – вихідців Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України – ДП ОАСУ «Подільська археологія». Серед них – В. Ільчишин, О. Дерех, С. Грабовий, А. Загородній, М. Бігус, А. Чокан, М. Строцень [14].

Городище-дитинець Теробовлі є яскравим прикладом мисового типу розташування середньовічних поселень. Дитинець був зведений на корінному високому мисі лівого берега р. Печенія та правого берега р. Гнізна. Цей мис був клиноподібною витягнутої форми і мав значне природне пониження з південного боку. Саме городище розташовувалось у найвужчій частині мису. З напільної сторони воно було захищене дугоподібними рядами з п'яти ровів та чотирьох валів. До давньоруських фортифікаційних споруд науковці відносять перший та другий вали. Третій і четвертий натомість вважаються оборонними спорудами ранньозалізної доби (рис. 1) [15, с. 378].

Довжина оборонних споруд зумовлювались перш за все розмірами площадки у внутрішній частині городища. Глибина рову та висота валів залежали від місцезнаходження (ліс, орне поле тощо) та їх збереженості. Конструкцію валу утворювали кліті – дерев'яні зруби, які заповнювались ґрунтом, вигорнутим із рову. Таку будову мав, зокрема, головний вал оборонної лінії городища Теробовля І. Його висота сягала 3 м, і на верхній його частині розташовувалися дерев'яні стіни оборонного призначення. Господарські приміщення мали ширину понад 3 м і прилягали до валу із внутрішнього боку [11, с. 125].

Внутрішню площу городища забудовували житлами. На площадці Теробовлі І, обрамленій головним валом, було виявлено 11 западин від жител. Два житла були розкопані частково, і їх відносять до Х та Х – ХІ ст. [16, с. 57]. Виїзди з городища знаходились здебільшого у місцях розривів між валами або ж між краєм мису і валом, якщо один з країв валу не доходив до межі майданчика і таким чином залишав площу для проїзду [17, с. 288].

З культурним шаром кінця ІХ – початку Х ст. дослідники пов'язують саме поселення Теробовля ІV, що знаходилось в урочищі «Замкова Гора» (ліс). [16, с. 58]. Воно складалося із 17 западин, і від городища його відокремлював дугоподібний вал із ровом завдовжки 130 м. Відповідно до плану Л. Чачковського він розділяв вододіл та вузьку частину мису (рис. 3). Вал був споруджений типовим способом для оборонної фортифікації того

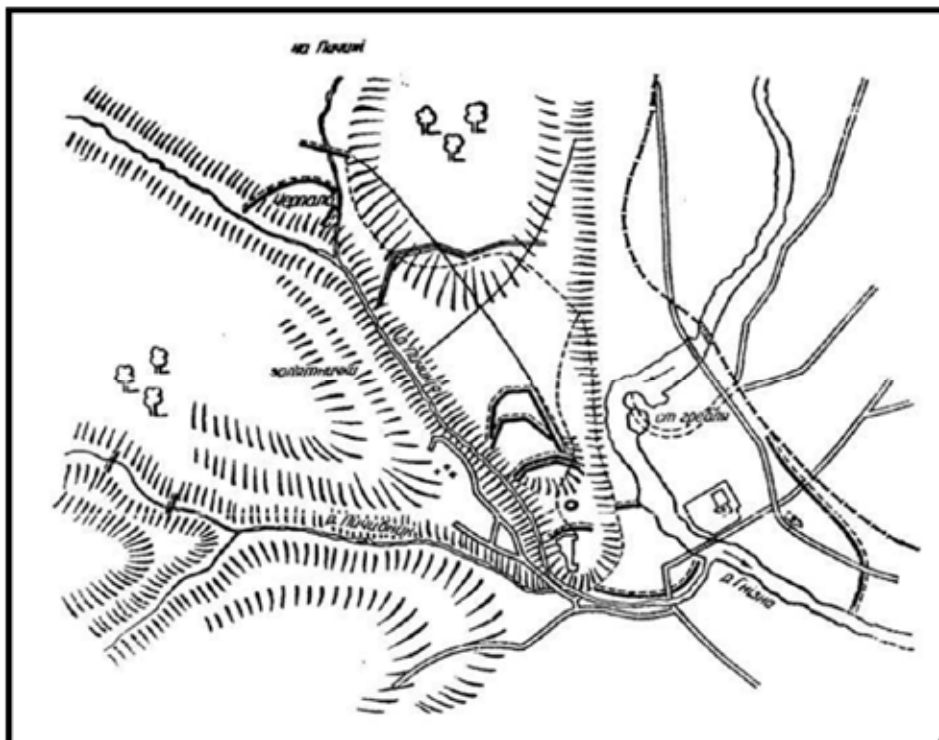

Рис. 3. Теробовля. План замку та городища на Замковій Горі з околицями (за Л. Чачковським)

часу. Добре утрамбована материкова платформа слугувала основою, а ззовні на ній зводили кам'яну крепіду 1,6 м шириною та 0,4 м висотою. Крепіда споруджувалась із необробленого каміння, щільно вкладеного без зв'язуючого розчину. Край крепіди, який сходився з порожнистими клітьми, викладали із великих каменів. Конструкція клітей була каркасно-стовповою. Вони найімовірніше мали житлове чи господарське призначення, однак будь-яких споруд, що забезпечували б опалення, на цій локації знайдено не було. Усю конструкцію ззовні покривали шаром гумусованої землі загальною товщиною близько 0,6 м. Поверх цього шару фіксували жовту материкову глину 0,4 м завтовшки. Зовні вал покривався шаром темно-сірого лісового ґрунту. Загалом висота валу становила 1,45 м від рівня материка, а глибина рову – до 1,0 м від того ж рівня.

Вали поділяли укріплену місцевість Теробовлі на город і передгороддя. Перші два із них були споруджені за 150 м від княжого двору і замикали город. Вони мали півокруглу форму, простягалися від східного до західного схилу гори і були 140 м завдовжки [18, с. 18]. У схилі уздовж зовнішнього валу з боку города була вузька ніша, на яку опирали балки частоколу. Між валами та глибоким перекопом перед княжим двором розташовувались приміщення для засобів оборони та склади харчів. На відстані близько 120 м від призамкових валів були наступні – подвійні. Вони обрамлювали передню частину міста. Як і попередні, ці вали мали дугоподібну форму. Це дозволяло подовжити лінію оборони фортеці, аби ворожі атаки могла водночас відбивати більша кількість воїнів. Також завдяки округлій формі валів між ними з'явилась досить широка площа, аби розмістити на ній більше оборонного зняття та резерву. На місцях стиків двох пар валів були вузькі проміжки-переходи, що сполучали передгороддя із площами між валами.

Окрім земляних укріплень, для оборони застосовувалися і водні. У потічках Пичинія і Пичивник досі збереглися рештки гребель, створених для затримання води. Під час облоги замку у цих греблях піднімалися заслінки, і вода розливалась околицями, утруднюючи ворогу доступ до фортеці із півдня та заходу.

Наприкінці XI – на поч. XII ст. відбулась реконструкція головного давньоруського валу (згідно з планом – 2-й вал, рис. 1), спорудженого у X–XI ст. Його підсипали до 3 м висотою, а на вершині звели дерев'яні оборонні стіни. Археологи виявили обгоріле дерево, рештки колод та вугілля у рову [1, с. 38; 11, с. 125]. Із внутрішньої сторони валу примикались кліті житлово-господарського призначення. Вони були понад 3 м шириною та найімовірніше використовувались дружинниками. У процесі реконструкції вал також був розширений до 7–8 м, а рів – поглиблений до 1,8 м від рівня давньої поверхні [1, с. 38; 11, с. 125].

Внутрішній вал дитинця у Теробовлянській оборонній споруді, як стверджує Б. Тимошук, слугував обрамленням «княздвору» [11, с. 125] та був зведений у XII ст. Це фактично був земляний укіс, яким підсипали оборонну стіну із зовнішньої сторони. В основі оборонної стіни були пустотілі кліті 3 м завширшки [11, с. 125]. У зрубі під час досліджень серед іншого виявили глинобитну піч, що дає підстави вважати помешкання житлово-господарським приміщенням, яким користувалися воїни. Пізніше цей вал зазнав декількох реконструкцій. Остання з них відбулася у 2-й пол. XIII ст. [11, с. 126].

Зовнішній вал ранньозалізного часу, що також входив до оборонної системи замку, був завдовжки 3500 м. Своїми краями він сягав ескарпованих схилів Замкової гори, які тягнулися до валів від кінця мису. Також було виявлено залишки дерев'яної стіни, якою підсилювали ескарпи [11, с. 126].

У XII–XIII ст. спорудження валів-платформ відбувалось за фортифікаційною традицією X–XI ст. І надалі застосовувались кліті (дерев'яні конструкції) із земляним наповненням та використовувалась кам'яна крепіда (опорна обкладка навколо купольної поверхні насипу).

Також використовувались природні особливості ґрунтів – подекуди укріплення завдяки цьому будувалися без додаткових кам'яних чи дерев'яних конструкцій.

На XII – 1 пол. XIII ст. припав значний підйом Теревовлі. Цьому сприяла, зокрема, внутрішня політика князя Василька і його наступників. У той час місто значно розширилось, зокрема збільшилась кількість поселень у межах сучасної Теревовлі. Давньоруські поселення розташовувались по обидва береги річок Серет та Гнізна. Замкова Гора, як і раніше, була ядром міста. Там виявлено значний культурний шар того часу. Також оновлювались стіни князівського двору.

Окрім оборонного призначення, вали виконували й релігійну функцію. У X ст. у сакральній частині городища звели вал (2-й вал), що мав культове призначення. Він перекрив більш ранній подовгастий будинок. Як стверджує Б. Тимошук [11], вал був висотою 1 м, і на його пласкій частині був зведений майданчик-вівтар із каменю загальною шириною 1,7 м. Каміння, з якого складався майданчик, було перепалене, що ймовірно означало часте використання вогнища у цій частині городища. Також на поверхні майданчика були виявлені елементи кераміки, датовані X ст., та кам'яне пряслице, кістки оленя та деяких свійських тварин. З напільної сторони розташовувався рів.

Теорію, що такий вал мав культове призначення, підтверджує і те, що у X–XI ст. з внутрішньої сторони до нього примикав ще один довгий будинок. Споруда була зорієнтована у напрямках північ – південь вузькою стороною. Ширина частини, яка збереглась до нашого часу, становила 3,8 м. Будинок був зведений каркасно-стовповим методом, всередині була земляна долівка, вкрита плоскими каменями. На підлозі було виявлено елементи ліпного та гончарного посуду, а також фрагменти кісток великої рогатої худоби. У ніші стіни, яка примикала до валу, знайшли поховання чоловіка літнього віку. Кістяк лежав головою на захід та був у випростаній позиції. Речей, що призначались для супроводу покійного в інший світ, виявлено не було. Поховання впритул прилягало до валу і під час пізнішої його реконструкції перекрилось новим культурним шаром.

Пізніше, у XII–XIII ст., у сакральній ділянці городища (територія поміж валами № 1 та № 2) облаштували християнське кладовище. Про це свідчить, зокрема, знайдене жіноче поховання західної орієнтації. На відстані 15 см від черепа було виявлене скроневе оберненокінцевозагнуте кільце, типове для традиції Західного Поділля. Ще одне кільце лежало на черепі [4, с. 265]. Наявність цього давньоруського поховання дає причини вважати, що за першим валом була розміщена сакральна ділянка, де, ймовірно, у різні історичні періоди проводились культові обряди, приналежні як до язичництва, так і до християнства.

Отже, фортифікаційна система Теревовлянського замку формувалася у кілька етапів, упродовж яких природні особливості місцевості (мисове розташування, стрімкі схили та наявність річкових долин) були гармонійно поєднані з інженерними засобами оборони.

Оборонні вали городища, зведені за принципом дерев'яно-земляних клітей, відображають високий рівень будівельної культури та адаптації до природного середовища. Поєднання земляних насипів дерев'яних стін та кам'яної кріпиди, що є найбільш значущою особливістю валової побудови, забезпечувало стійкість та ефективність укріплень у процесі оборони фортеці. Свідчення про реконструкції валів у X–XIII ст. дають нам інформацію про безперервний розвиток укріплень і пристосування їх до змін військової тактики того часу.

Не менш важливою є і сакральна функція валів. Вівтарні споруди, залишки поховань, культових майданчиків та пізнішого християнського кладовища, знайдені під час археологічних розкопок, свідчать про те, що вали та прилеглі до них ділянки використовувались зокрема з ритуальними цілями. Це дає нам причини вважати, що стародавні світоглядні традиції зберігались на території Теревовлі у період християнізації регіону.

Загалом, особливості побудови замку є цінним джерелом для дослідження еволюції оборонної архітектури давньоруських міст, а також для вивчення специфіки військово-інженерних та релігійних функцій у межах єдиної фортифікаційної споруди.

Теребовлянська фортеця залишається важливим об'єктом для дослідження оборонного мистецтва давньоруського часу. Вивчення цього комплексу є актуальним і містить значний потенціал для аналізу та визначення ролі фортеці в оборонній мережі Тернопільського регіону.

Література

1. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях. Тернопіль : ТОВ «Терно-граф», 2018. 288с., іл.
2. Літопис Руський. / Пер. тексту, передмова, прим., ім.-особ., геог.-археол.-етногр. покажч., табл., карти і плани Л.Є. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
3. Чачковський Л. Княжа Теребовля. Львів, 1931. 52 с.
4. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Археологічні дослідження у Теребовлі. Львів : АДЛУ, 2006. Вип. 9. С. 249–268.
5. Пастернак Я. Стародавні часи Теребовельщини. *Теребовельська земля* : іст.-меморіал. зб. Нью-Йорк–Сідней, 1968. С. 19–31.
6. Свешников І.К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. Львів, 1959. С. 3–29.
7. Пастернак Я. На Теребовельським замку. Львів : Діло, 1931. № 2. С. 202.
8. Могитич Р.І. Теребовля (штрихи історичної топографії). *Археологічні студії*. Київ–Чернівці, 2000. Вип. 1. С. 132–141.
9. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Lwów: nakł. aut., 1892. 70 s.
10. Janusz B. Przeszłość i Zabutki województwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926. 283 s.
11. Тимошук Б.О. Теребовля – місто Галицької Русі. Галич і Галицька земля. Київ–Галич, 1998. С.124–127.
12. Черноус В.О. Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1991. № 2. С. 101–102.
13. Ягодинська М.О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1991. С. 104–106.
14. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2007 році.
15. Кучера М.П. Городища. Археологія Української ССР. Т. 3. Київ : Наукова думка, 1986. С. 372–397.
16. Тимошук Б.О. Дослідження давньоруської Теребовлі. *VI Подільська історико-краєзнавча конференція* : тези доп., Кам'янець-Подільський, 1985. С. 57–59.
17. Маярчак С. Давньоруські житла Західного Поділля. *Фортеця* : збірник заповідника «Густань» на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 284–290.
18. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: Істор. нарис-путівник I / Худож. оформл. В.І. Сави. Львів : Каменяр, 1998. 294 с.
19. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III. Warszawa, 1930. 39 s.
20. Czołowski A. Jan III i zamek w Olesku. Lwów : Pierwsza Związkowa Drukarnia 1935. 30 s.
21. Demetrykiewicz W. 1900 Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*. Kraków. S. 92–125.
22. Абашина Н.С., Відейко М.Ю. Повість про велике розселення слов'ян. Україна – Історія великого народу. Київ : Кріон, 2011. 256 с.
23. Вечерський В. Замки і фортеці України. Київ : «Балтія-друк», 2005. 264 с.
24. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України : підручник. Тернопіль, 2004. 480 с. іл.
25. Герета І. Теребовля. Шлях через віки. Львів : «Каменяр», 1997. 127 с.
26. Завітій Б.І. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. *Вісник інституту археології Львівського національного університету*, 2009. Вип. 4. С. 111–129.
27. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України. (5000–900 рр. до Р.Х.). Київ, 2006. 337 с.

28. Миська Р.Г. Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Буцацького та Чортківського р-нів Тернопільської обл. у 2004 р. (рукопис). 2004. 158 архів ІА НАН України.
29. Миська Р.Г. Долітописний Теребовль. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2008. Вип. 12. С. 292–303.
30. Миська Р.Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 14. Львів : Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 313.
31. Миська Р.Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 14. С. 313–323.
32. Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010, С. 211–219.
33. Могитич Р. Архітектурно-археологічні дослідження м. Теребовлі Тернопільської області. *Вісник Ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 1997. № 6. С. 19–22.
34. Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 561 с.
35. Повість минулих літ. Київ : Веселка, 1989. 224 с.
36. Строць Б.С., Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Звіт про археологічні дослідження по вул. кн. Василька, 102 А в м. Теребовля Тернопільської обл. у 2006 році (рукопис). Львів, 2006. 18 с.
37. Строць Л. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 53–65.
38. Строць Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 249–253.
39. Чачковський Л. Княжий город Теребовля. Життя і знання. Львів, 1932. С. 257–259.
40. Ягодинська М. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році. *Археологічні відкриття України 2001–2002 рр.* Київ, 2003. № 1. С. 11–15.
41. Ягодинська М.О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII ст. на Західному Поділлі. Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. першого – на початку другого тис. н.е. Чернівці, 1994. С. 54–56.
42. Ягодинська М.О., Виноградська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. АБУ в 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 299–302.

References

1. Yahodynska, M. (2018). Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia u X–XIII stolittiah [Old Rus' Monuments of Western Podillia in the 10th–13th centuries]. Ternopil: Terno-hraf. [in Ukrainian].
2. Litopys Rus'kyi [The Rus' Primary Chronicle] (L.Ye. Makhnovets, Ed. & Trans.). (1989). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
3. Chachkovskiy, L. (1931). Kniazha Terebovliya [The Princely Terebovliya]. Lviv. [in Ukrainian].
4. Myska, R.H., & Pohoralskyi, Ya.V. (2006). Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli [Archaeological Research in Terebovli]. ADLU, 9, 249–268. [in Ukrainian].
5. Pasternak, Ya. (1968). Starodavni chasy Terebovel'shchyny [Ancient Times of the Terebovli Region]. In *Terebovel'ska zemlia: Istorychno-memorialnyi zbirnyk* (pp. 19–31). New York–Sydney. [in Ukrainian].
6. Sveshnykov, I.K. (1959). Arkheolohichni roboty Lvivskoho istorychnoho muzeiu v 1952–1957 rr. [Archaeological works of the Lviv Historical Museum in 1952–1957]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Pasternak, Ya. (1931). Na Terebovel'skim zamku [At the Terebovliya Castle]. Dilo, 2, 202. [in Ukrainian].
8. Mohytych, R. I. (2000). Terebovliya (shtrykhy istorychnoi topohrafii) [Terebovliya: Outlines of Historical Topography]. *Arkheolohichni studii*, 1, 132–141. Kyiv–Chernivtsi. [in Ukrainian].
9. Czołowski, A. (1892). Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej [Old Castles and Fortresses in Halych Rus']. Lwów: Nakładem autora. [in Polish].

10. Janusz, B. (1926). Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego [The Past and Monuments of the Tarnopol Voivodeship]. Tarnopol. [in Polish].
11. Tymoshchuk, B.O. (1998). Terebovlia – misto Halytskoi Rusi [Terebovlia – a City of Halych Rus’]. In *Halych i Halytska zemlia* (pp. 124–127). Kyiv–Halych. [in Ukrainian].
12. Chornous, V.O. (1991). Rozvidkovi roboty u Terebovli ta Mykulyntsiakh Ternopilskoi oblasti [Survey Works in Terebovlia and Mykulyntsi]. *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 2, 101–102. [in Ukrainian].
13. Yahodynska, M.O. (1991). Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskykh pam’iatok na Zakhidnomu Podilli [Archaeological Research of Old Rus’ Sites in Western Podillia]. *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 104–106. [in Ukrainian].
14. Strocen, B. (2007). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku [Report on Archaeological Research of the Skalat Castle]. (Manuscript). [in Ukrainian].
15. Kuchera, M.P. (1986). Horodyshcha [Hillforts]. In *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR* (Vol. 3, pp. 372–397). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
16. Tymoshchuk, B.O. (1985). Doslidzhennia davnorus’koi Terebovli [Research of Old Rus’ Terebovlia]. In *VI Podilska istoryko-kraieznavcha konferentsiia* (pp. 57–59). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
17. Maiarchak, S. (2009). Davnorus’ki zhytla Zakhidnoho Podillia [Old Rus’ Dwellings of Western Podillia]. In *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka “Tustan”* (pp. 284–290). Lviv. [in Ukrainian].
18. Horodyskyi, L., & Zinchyshyn, I. (1998). Mandrivka po Terebovli i Terebovlianshchyni: Istorychni narys-putivnyk [A Journey Through Terebovlia and the Terebovlia Region: A Historical Guide]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
19. Czołowski A. (1930). Ikonografja wojenna Jana III [Military Iconography of Jan III]. Warszawa. [in Polish].
20. Czołowski, A. (1935). Jan III i zamek w Olesku [Jan III and Olesko Castle]. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia. [in Polish].
21. Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej [Archaeological Searches in the Terebovlia District in Eastern Galicia]. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 92–125. Kraków. [in Polish].
22. Abashyna, N.S., & Videiko, M.Yu. (2011). Povist pro velyke rozselennia slov’ian [The Tale of the Great Slavic Expansion]. Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
23. Vecherskyi, V. (2005). Zamky i fortetsi Ukrainy [Castles and Fortresses of Ukraine]. Kyiv: Baltia-druk. [in Ukrainian].
24. Vynokur, I.S., & Telehin, D.Ya. (2004). Arkheolohiia Ukrainy [Archaeology of Ukraine]. Ternopil. [in Ukrainian].
25. Hereta, I. (1997). Terebovlia. Shliakh cherez viky [Terebovlia: A Path Through the Ages]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
26. Zavitii, B.I. (2009). Doslidzhennia loshnivskoho horodyshcha rannozaliznoho viku ta yoho okolyts [Research of the Loshniv Hillfort of the Early Iron Age]. *Visnyk Instytutu arkeolohii LNU*, 4, 111–129. [in Ukrainian].
27. Klochko, V.I. (2006). Ozbroyennia ta viiskova sprava davnoho naseleattia Ukrainy (5000–900 rr. do R.Kh.) [Weapons and Warfare of Ancient Population of Ukraine (5000–900 BC)]. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Myska, R.H. (2004). Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na terytorii Terebovlianskoho, Buchatskoho ta Chortkivskoho r-niv Ternopilskoi obl. u 2004 r. [Report on Archaeological Research in the Terebovlia, Buchach, and Chortkiv Districts of Ternopil Region in 2004] (Manuscript). Archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine. [in Ukrainian].
29. Myska, R.H. (2008). Dolitopysnyi Terebovl [Pre-Chronicle Terebovlia]. *Materiały i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, 292–303. [in Ukrainian].
30. Myska, R.H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkeolohichnykh dzherel [Chronicle Terebovlia in Light of Archaeological Sources]. *Materiały i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, 313. [in Ukrainian].

31. Myska, R.H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkhеolohichnykh dzherel [Chronicle Terebovia in Light of Archaeological Sources]. *Materialy i doslidzhennia z arkhеolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, 313–323. [in Ukrainian].
32. Myska, R.H., & Pohoralskyi, Ya.V. (2010). Doslidzhennia horodyshch poblyzu s. Bile na Chortkivshchyni [Research of Hillforts near the Village of Bile in Chortkiv Region]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, 211–219. [in Ukrainian].
33. Mohytych, R. (1997). Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennia m. Terebovli [Architectural and Archaeological Research in Terebovia]. *Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsii*, 6, 19–22. [in Ukrainian].
34. Pasternak, Ya. (1961). Arkheolohiia Ukrainy [Archaeology of Ukraine]. Toronto. [in Ukrainian].
35. Povist mynulykh lit [The Tale of Bygone Years]. (1989). Kyiv: Veselka. [in Old East Slavic].
36. Strocen, B.S., Myska, R.H., & Pohoralskyi, Ya.V. (2006). Zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia po vul. kn. Vasylyka, 102 A v m. Terebovia Ternopilskoi obl. u 2006 r. [Report on Archaeological Research at 102A Knyaz Vasylyko Street in Terebovia, Ternopil Region, in 2006] (Manuscript). Lviv. [in Ukrainian].
37. Strocen, L. (2012). Istoriiia doslidzhennia oboronnykh sporud na Ternopilshchyni [History of Research on Defensive Structures in Ternopil Region]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21(1), 53–65. [in Ukrainian].
38. Strocen, L.D. (2010). Arkheolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku u 2008 r. [Archaeological Research of Skalat Castle in 2008]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, 249–253. [in Ukrainian].
39. Chachkovskyi, L. (1932). Kniazhyi horod Terebovia [The Princely Town of Terebovia]. *Zhyttia i znannia*, 257–259. [in Ukrainian].
40. Yahodynska, M. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovia ta yoho okolytsiakh v 2002 r. [Archaeological Research in Terebovia and Surroundings in 2002]. *Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 2001–2002 rr.*, 1, 11–15. [in Ukrainian].
41. Yahodynska, M.O. (1994). Arkheolohichni doslidzhennia davnorus'koho sviatylyshcha XII–XIII st. na Zakhidnomu Podilli [Archaeological Research of an Old Rus' Sanctuary of the 12th–13th c. in Western Podillia]. In *Naselennia Prutsko-Dnistrovskoho mezhyrichchia ta sumizhnykh terytorii* (pp. 54–56). Chernivtsi. [in Ukrainian].
42. Yahodynska, M.O., & Vynohradska, L.I. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovli ta yoho okolytsiakh v 2002 r. [Archaeological Research in Terebovia and Surroundings in 2002]. *AVU 2001–2002*, 299–302. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 25.09.2025

Стаття прийнято 14.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025

НОТАТКИ

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Наукові записки Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія

Комп'ютерне оформлення:
Оксана Молодецька

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку 22.12.2025. Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 30,45. Обл.-вид. арк. 37,75.
Наклад 300 прим. Замовлення № 1225/971.